'... worden geacht nimmer den eigendom te hebben verloren'

Vermoord en bestolen: Joden, hun overlevingskansen en hun onroerende eigendommen in en na de Tweede Wereldoorlog op het Groninger platteland: Oldambt, Veendam, Midden-Groningen, Westerkwartier en Het Hogeland

Rapport van het onderzoek naar het handelen van de gemeenten Oldambt, Veendam, Midden-Groningen, Westerkwartier en Het Hogeland ten aanzien van Joods onroerend goed circa 1940-1955

Richard Paping, Jeroen Benders, Daniël Broersma,

Albert Buursma, Owen Duijvendak en Koos Gräper

In opdracht van de samenwerkende gemeenten

Eindversie 1 december 2022

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Inleiding

2. De Joodse bevolking 1809-1947 in aantallen

2.1. De samenstelling van de Joodse bevolking rond 1942

3. De Jodenvervolging vanaf 1940

3.1. Anti-Joodse maatregelen: casus gemeente Winsum

3.2. De gemeente en het beheer van Joodse bezittingen na de ontruiming in 1943: casus Leek

3.3. Casus Van Geuns te Sappemeer als voorbeeld van het wedervaren van een Joodse familie

4. Overlevingskansen van Joden in het gebied: vermoorden en overlevenden

4.1. De terugkeer

5. Geroofde Joodse onroerende goederen en het rechtsherstel na de oorlog

5.1. Ontrechting tijdens de oorlog

5.2. De roof van Joodse goederen op het Groninger platteland

5.3. Het rechtsherstel

5.4. Het rechtsherstel op het Groninger platteland

5.5. Afhandeling beheer verkocht Joods bezit: casus Garson e.a. te Winsum

5.6. Afhandeling beheer onverkocht Joods bezit: casus gezin Bamberg-Manassen te Uithuizen

5.7. Rechtsherstel voor een overlevende: casus Israëls te Visvliet

6. Oldambt: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

6.1. Inleiding

6.2. Het aankoopbeleid door de gemeente Winschoten van Joods en ander onroerend goed tijdens het Interbellum en de Bezetting

6.3. Het rechtsherstel van de door de gemeente Winschoten verworven Joodse goederen

6.4. Tot slot

7. Veendam: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

7.1. Een afgeketste grondaankoop door de gemeente Veendam in 1942

7.2. De gemeentelijke aankoop in 1943 van het perceel Bocht Oosterdiep 43 Veendam

7.3. De verwerving en gedeeltelijke teruggave van de onroerende goederen van de Joodse gemeente Veendam-Wildervank door de gemeente Veendam

7.4. Slotbeschouwing

8. Midden-Groningen: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

8.1. Hoogezand

8.2. Sappemeer: familie Van Geuns, Noorderstraat

8.3. Slotbeschouwing

9. Het Hogeland: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

9.1. Uithuizen

9.2. Winsum

9.3. Leens

9.4. Slotbeschouwing

10. Westerkwartier: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

10.1. Grijpskerk: de slagerij van Mozes Israëls te Visvliet

10.2. Leek

10.3. Slotbeschouwing

11. Conclusies

Appendix A: Algemene opzet en organisatie van het onderzoek

Appendix B: Opzet database Joden vanaf 1942

Appendix C: Demografische gegevens Joden in 1942

Appendix D: Aantal Joden per oude gemeente 1809-1947

Appendix E: Aanpak Kadasteronderzoek onteigende Joodse onroerende goederen

Appendix F: Lijst van Joodse onroerende goederen: roof en rechtsherstel

Appendix G: Berekeningen naar aanleiding van rechtsherstel aangekochte '*Jodenwoning Sappemeer*'

Appendix H: De verwerving door de gemeente Winsum van een monumentaal pand van de familie De Ranitz

Literatuur en bronnen

Voorwoord

Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij financiële ondersteuning van de gemeenten Oldambt, Veendam, het Hogeland en Westerkwartier, waarbij zich in een latere fase ook Midden-Groningen heeft gevoegd. De feitelijke startdatum van het onderzoek was 1 september 2021. Het onderzoek is vooral uitgevoerd door Jeroen Benders, Daniël Broersma en Owen Duijvendak en in een later stadium ook Albert Buursma als ingehuurde onderzoekers, samen met Koos Gräper als vrijwilliger en ook met enige ondersteuning van Mireille Oosterlaar. De leiding van het onderzoek berustte bij Richard Paping als universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Voorlopige resultaten en het eindrapport zijn in een aantal bijeenkomsten besproken met en van feedback voorzien door een begeleidingscommissie samengesteld uit Maarten Duijvendak (emeritus hoogleraar Rijksuniversiteit Groningen), Hinke Piersma (hoofd onderzoek NIOD) en Henk Pijlman (Eerste Kamerlid en voormalig voorzitter CvB Hanzehogeschool Groningen). Vanuit de gemeenten waren betrokken Anno Sportel (Veendam, projecttrekker), Casper van Hoof (Het Hogeland), Harry Meijer (Westerkwartier), Rick Brinks en Frederieke Kolthof (Oldambt) en Harry Jager (Midden-Groningen).[1]

Wij danken alle hiervoor genoemden voor hun hulp en tips. Daarnaast gaat onze dank uitdrukkelijk uit naar de diverse gemeenteambtenaren en anderen die ons geholpen hebben en ruimhartig van de door ons verzochte informatie hebben voorzien. In het bijzonder willen we hier noemen Theo Kiewiet (Oldambt), Anna-Ruth Koorn (Veendam), Betsie Westermann en Peter Kalma (Het Hogeland), Ria Wiendels, Ria Hoorn en Brenda Glas (Westerkwartier), en Teade Smedes en Reina Luiken (Midden-Groningen). Daarnaast danken we Frits Grunewald voor de verschaffing van toegang tot het archief van de Nederlands-Israelitische Gemeente Groningen.

Richard Paping,

mede namens de andere leden van het onderzoeksproject

[1] Een uitgebreidere bespreking van de organisatie en de opzet van het onderzoek is te vinden in Appendix A.

1. Inleiding

(Richard Paping)

De laatste jaren is een groot aantal onderzoeken uitgevoerd naar de houding van de verschillende gemeenten in Nederland ten opzichte van onroerend goed van Joodse inwoners in de periode van grofweg 1940 tot 1955.[2] Het overgrote deel van deze onderzoeken richt zich op de grotere en stedelijke gemeenten. Dat lijkt logisch omdat in dergelijke gemeenten de grootste Joodse gemeenschappen waren. Echter, ook in kleinere gemeenten woonden verspreid over Nederland Joden. Dit is misschien wel het duidelijkst te zien op het Groninger platteland met zijn vele verspreide kleinere en iets grotere Joodse gemeenschappen, echter ook met een relatief heel grote Joodse gemeenschap in Winschoten die rond 1850 zelfs meer dan 10 % van de bevolking besloeg, wat echter afnam tot circa 3,5 % aan het begin van de Tweede Wereldoorlog.

Juist deze concentratie op het platteland maakt het in dit rapport gepresenteerde onderzoek bijzonder. Hoe verging het de Joden op het platteland tijdens de oorlog? Hoe vond de ontrechting van Joden wat hun onroerend goed betreft hier plaats en hoe gingen plattelandsgemeenten hiermee om? Maakten zij er gebruik van door deze huizen en gronden in eigendom te verwerven? En hoe stelden ze zich op toen ze als gevolg van het proces van rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog gedwongen werden deze verworven eigendommen weer af te staan, of anders de teruggekeerde Joden of hun eigenaren hiervoor te compenseren door teruggave via een afdoende en rechtvaardige financiële vergoeding?

Deze vragen zullen we in dit rapport aan de hand van de gevonden informatie in archieven zo goed mogelijk trachten te beantwoorden voor de gemeenten die lagen op het grondgebied van de huidige gemeenten Het Hogeland, Midden-Groningen, Oldambt, Veendam en Westerkwartier. Volgens de opzet moest het aan dit rapport ten grondslag liggende '*onderzoek […] zich richten op de feiten rond de onteigening en restitutie van zogeheten Joods bezit, in het bijzonder onroerend goed, en de opvang en het rechtsherstel van gedupeerde Joden*'. Het gaat in dit rapport dus primair om het verschaffen van een feitenrelaas, waarbij het uiteindelijke oordeel – hoewel soms doorklinkend in de gebruikte bewoordingen – ligt bij de verschillende gemeenten. In de bewoordingen van de onderzoeksopzet: '*Het gaat daarbij om de vraag of de gemeente iets heeft gedaan wat ze niet had moeten doen en proberen een antwoord te vinden op de vraag of de gemeente iets niet gedaan heeft, wat zij wel had moeten doen*'.[3]

De vijf onderzochte gemeenten zijn het resultaat van een groot aantal herindelingen in de afgelopen decennia. Vanaf 1826 tot 1949 was de gemeentelijke indeling op het Groninger platteland betrekkelijk stabiel. De gemeente Het Hogeland omvat dertien voormalige gemeenten, Westerkwartier negen, Midden-Groningen zeven, Oldambt ook zeven en Veendam tenslotte twee

[2] Zonder in enige mate uitputtend te zijn: R. te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag, 2017); H. Piersma en J. Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam, 2015); M. Duijvendak en S. van der Poel e.a., *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*. Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen, November 2021.

[3] *Plan van aanpak. Onderzoek naar het handelen van de gemeenten Het Hogeland, Westerkwartier, Oldambt en Veendam ten aanzien van Joods onroerend goed 1940-1955, versie 28 juli 2021.*

gemeenten. Onder die twee gemeenten bevindt zich Wildervank, waarvan het Stadskanaalster deel in 1969 gevoegd is bij de gemeente Stadskanaal. Omdat de twee delen van de oude gemeente Wildervank niet altijd gemakkelijk te onderscheiden waren, zijn de in dit rapport gepresenteerde gegevens voor Veendam vaak inclusief het Stadskanaalster deel van de voormalige gemeente Wildervank. Op 1 april 1949 werden overigens als begin van de gemeentelijke herindelingen Hoogezand en Sappemeer samengevoegd tot de gemeente Hoogezand-Sappemeer, wat van belang is omdat de afhandeling van het rechtsherstel van Joods onroerend ten dele na die datum plaatsvond.

In dit rapport komt de rol van de burgemeesters in de bestudeerde gemeenten tijdens de oorlog maar heel zijdelings ter tafel, daar dit geen deel vormt van de onderzoeksopdracht. Het is dus geen uitgebreid onderzoek naar het handelen van de gemeenten ten aanzien van hun Joodse inwoners tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit is overigens alleen al niet mogelijk door het grote aantal gemeenten en dus gemeentebesturen in de onderzochte regio. Opgemerkt kan worden dat er niet zelden sprake was van de spreekwoordelijke burgemeester in oorlogstijd met een zeer beperkte speelruimte. Burgemeesters lijken soms vormen van bureaucratische obstructie te hebben gepleegd, zoals in Leek, maar het is zonder uitgebreid extra onderzoek moeilijk scherp te krijgen in hoeverre dit werkelijk het geval was. Hoe dan ook was hun handelingsvrijheid zeer ingeperkt. De burgemeester van Winsum bijvoorbeeld lijkt afstand te hebben bewaard, maar kon zich in de praktijk evenmin als collega's elders onttrekken aan medewerking aan anti-Joodse maatregelen, met de toewijzing van '*jodenwoningen*' als in het oog springend voorbeeld. Aan de andere kant werden er gedurende de Tweede Wereldoorlog ook in vele gemeenten NSB-burgemeesters aangesteld, waarmee de Duitse bezetter zorgde voor een loyaal lokaal bestuur (zie ook hoofdstuk 3).

Bij dit soort onderzoek waar historische 'feiten' centraal staan, moet bedacht worden dat lang niet alles wat relevant is ook opgeschreven is en daarbij dat niet alle documentatie bewaard is gebleven. Onze kennis wordt zodoende gefilterd door wat er destijds op schrift is vastgelegd en wat vervolgens daarvan als archivalia bewaard is gebleven. Ten eerste is het belangrijk te beseffen dat voor dit onderzoek en in het bijzonder hoofdstuk 6 tot en met 10 vooral gebruik is gemaakt van bestuurlijke stukken, zoals notulen of besluitenlijsten en formele brieven. Dat zijn stukken waarin minder ruimte is voor beschrijvingen van emoties dan in bijvoorbeeld dagboeken of persoonlijke brieven. De gebruikte stukken geven dus vanuit hun aard weinig inzicht in mogelijk bij de betrokkenen spelende emoties. Daarnaast is van sommige kwesties beduidend meer archiefmateriaal bewaard gebleven dan van andere.

Vredenberg schreef in 1995 naar aanleiding van zijn onderzoek in de gemeente Arnhem dat '*Bestuurlijke archieven uit de bezettingstijd […] nu niet direct een ideale afspiegeling van het werkelijke beleid* [vormen]*. Het interessantste moest meestal onopgeschreven blijven*'.[4] Het is dan ook goed om bij dit gemeentelijk onderzoek vooraf te melden dat in het recente verleden veel archiefmateriaal uit de oorlogsperiode (en niet alleen uit die jaren) geheel volgens de regels opgeschoond is.[5] De mate waarin dat gebeurde, verschilt per (voormalige) gemeente. Toeval speelt een rol. In Leek, bijvoorbeeld, zijn veel archivalia uit de periode na 1936 bewaard gebleven, omdat er na de eerste inventarisatieronde geen tijd meer was voor opschoning.[6] Bij de voltooiing van de

[4] Vredenberg, 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd', 161 (over Arnhem en diens burgemeester H.P.J. Bloemers en het hoofd van de afdeling 'Duitsche Zaken' C.W. Vuursteen).
[5] Vergelijk ook wat betreft Groningen hierover: Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering*, 1-4.
[6] Voor het navolgende: 'Voorwoord' in Schuur e.a., *Inventarissen archieven Leek 1811-1976*) deel 1, met getypt addendum waarin onder meer bouw-/uitbreidingsplannen vanaf 1954. Voorts mededelingen van mw. R. Doorn, archiefmedewerker gemeente Westerkwartier te Leek.

inventaris zou het weggooien van bestanden tot een ingrijpende omnummering geleid hebben '*die de inventarisatiewerkzaamheden van de heer Schuur* [de eerste bewerker] *drastisch zou verstoren'*. Oftewel, niemand had zin in deze klus.

Naast een dergelijke locatie-specifieke factor speelt soms simpelweg mee dat bij een vernietigingsronde een verantwoordelijke uitvoerder bestanden heeft laten liggen met de gedachte '*dat weet ik niet'*, dus uit twijfel over de unieke waarde ervan, waarna bij een volgende ronde de volgende betrokkene denkt: '*dit is vast niet voor niets bewaard*'. Zo zijn stukken en dossiers die vernietigd hadden moeten worden soms onbedoeld intact overgeleverd. Tegelijkertijd is er veel voorgoed in de papiercontainer of versnipperaar verdwenen. Zo is in de jaren 1971-1973 materiaal uit diverse bestanden van het gemeentelijk bestuursarchief van Grijpskerk in opdracht van de gemeente en het Centraal adviesbureau van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten weggegooid. Mogelijk relevant voor dit onderzoek hadden bijvoorbeeld kunnen zijn de naar schatting twintig strekkende meter bijlagen bij de gemeenterekeningen die toen verloren gingen.[7]

Ten slotte moet nog gemeld worden dat voor dit onderzoek een toch zeer beperkte hoeveelheid tijd beschikbaar was. De nadruk lag daarom op onderzoek in de gemeentearchieven en in de kadastrale archieven. Er is wel degelijk gebruik gemaakt van vele andere archieven, maar gaandeweg het onderzoek werd wel duidelijk dat in de beschikbare tijd lang niet alles wat bewaard gebleven is bekeken kon worden. Er is voor gekozen – zoals de bedoeling van de gemeentelijke opdrachtgevers was – om sterk de nadruk te leggen op de gemeentelijke verwerving van Joods onroerend goed en de verdere betrokkenheid van de gemeente met dergelijk Joods onroerend goed in en na de oorlog. In die (huidige) gemeenten waar daarvan in meerdere mate sprake was, was veel minder ruimte voor het ingaan op andere aanpalende onderwerpen. In (huidige) gemeenten waar die betrokkenheid beperkt was, waren in dat opzicht meer tijd en mogelijkheden en leverde het onderzoek informatie voor een aantal casestudies, die in het algemene verhaal van de Jodenvervolging op het Groninger platteland ingepast zijn, om dit verhaal meer diepgang geven.

Opgemerkt moet nogmaals worden dat hoewel er langdurig onderzoek is gedaan, de veelheid aan archiefmateriaal, waarbij zelfs in de laatste maanden nieuw materiaal opdook, het onmogelijk maakt al dit materiaal diepgravend te bestuderen. Desondanks menen de onderzoekers dat dit onderzoeksrapport een vrijwel volledig beeld geeft van het handelen van de geselecteerde gemeenten aangaande de aankoop van Joods onroerend goed gedurende de Tweede Wereldoorlog, en de afhandeling van die aankopen na afloop van de oorlog.

Uitdrukkelijk hebben we er daarnaast naar gestreefd om in dit rapport aan de hand van voorbeelden en dergelijke veel namen te noemen en individuele gevallen te behandelen.[8] Mede op deze manier tracht het rapport toch ook iets van recht te doen aan al die Joodse medebewoners in het onderzoeksgebied, die zo wreed zijn vervolgd en vermoord, en van wie alles afgepakt is. Maar ook aandacht wordt gegeven aan de weinigen die overleefden en zo moeizaam hun leven weer op de rails trachtten te krijgen en hun recht probeerden te halen. Gezien de aantallen Joden die woonachtig zijn geweest in het gebied en de hoeveelheden gedurende de Bezetting geroofde goederen kan echter slechts een kleine minderheid daadwerkelijk met naam behandeld worden in deze tekst.

De opbouw van dit rapport is als volgt. In het hierop aansluitende tweede hoofdstuk wordt kort ingegaan op de ontwikkeling van de Joodse gemeenschap in het onderzoeksgebied vanaf het begin

[7] ArWk, AgGk, inv.nr. 207 (stukken betreffende de nazorg en sanering van het archief).
[8] Vergelijk de overwegingen van Van Hasselt, *Uitgesloten*, 14-16, 24, 27.

van de negentiende eeuw, waarbij er vooral belangstelling is voor de samenstelling van de Joodse bevolkingsgroep aan de vooravond van de deportaties in de tweede helft van 1942. Vooral dankzij de Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting is in het bijzonder in de serie '*Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen*' een flink aantal lijvige boeken verschenen over de verschillende Joodse gemeenschappen op het Groninger platteland. Voor de details over de geschiedenis van de Joden in het onderzochte gebied vanaf de achttiende eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog kan dan ook naar deze literatuur verwezen worden.[9]

In het derde hoofdstuk wordt kort een beeld gegeven van de Jodenvervolging door de Nazi's vanaf 1940. Het moet hier nogmaals gemeld worden dat het uitdrukkelijk niet de bedoeling is van dit rapport om systematisch te onderzoeken hoe en in welke mate de verschillende gemeenten, burgemeesters, wethouders en gemeenteambtenaren gedurende de Duitse bezetting hebben meegewerkt aan de vervolging van Joden en roof van hun eigendommen. Zo'n onderzoek zou een heel andere benadering en vraagstelling vergen. Daarbij zou het gaan om een gigantische onderneming, aangezien het zoals hiervoor gemeld in het gebied om 38 verschillende gemeenten gaat, waarvan in 27 gemeenten daadwerkelijk Joden woonachtig waren rond 1942.

In hoofdstuk 4 wordt dieper ingegaan op de (geringe) overlevingskansen van de Joden in het onderzoeksgebied. Vragen die gesteld worden aan de hand van een voor dit onderzoek geconstrueerde database met Joodse inwoners zijn: Welke Joden hadden de meeste kans om te overleven? Wat kunnen we zeggen over de ontvangst van de weinige overlevenden in het gebied bij hun terugkeer na de oorlog?

Hoofstuk 5 geeft een schets van de wijze waarop de onteigening van Joodse onroerende goederen en het daarna ingezette proces van rechtsherstel in haar werk ging in Nederland. Daarbij wordt nagegaan wat er met Joods onroerend goed gedurende de Duitse bezetting en in het bijzonder de verkoop van Joodse huizen en landerijen gebeurde in het onderzoeksgebied, met enige aandacht voor notoire oorlogskopers van Joods onroerend goed. Ook wordt ingegaan op de wijze van rechtsherstel met betrekking tot dit vastgoed en het tempo daarin. De cijfermatige gegevens zijn zoveel mogelijk en relevant gesplitst per huidige gemeente. Daarnaast wordt aan de hand van een drietal casestudies in dit hoofdstuk geïllustreerd hoe het proces van ontrechting en rechtsherstel in detail in zijn werk ging.

De hoofdstukken 6 tot en met 10 gaan heel specifiek in op de mate van de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend onroerend goed van Joodse inwoners, en op de vraag hoe de gemeenten na het einde van de oorlog zijn omgegaan met het rechtsherstel, oftewel de teruggave aan, of de compensatie van de oorspronkelijke Joodse eigenaren. Nagegaan is daarbij als eerste of gemeenten Joodse huizen en landerijen hebben verworven tijdens de oorlog. Het systematisch onderzoek concentreert zich veelal op twee voormalige gemeenten binnen iedere huidige gemeente, waarbij het gaat om de gemeenten waar de Joodse gemeenschap het grootste was of de hoeveelheid verkochte Joodse huizen volgens de zogenaamde *Verkaufsbücher* – waarin deze verkopen door de Duitsers werden bijgehouden – het omvangrijkst was. Indien relevant zijn ook gegevens betreffende andere voormalige gemeenten meegenomen. Ook is er in deze hoofdstukken vaak aandacht voor de verdere gemeentelijke betrokkenheid bij onroerend goed van Joden, waaronder ook de bezittingen van de Joodse gemeenten (synagogen, begraafplaatsen, e.d.).

In hoofdstuk 11 wordt een samenvatting gegeven van de belangrijkste conclusies van dit onderzoek, waarbij de nadruk ligt op wat gevonden is over het handelen van de onderzochte gemeenten wat

[9] Zie voor deze boeken de literatuurlijst bij dit rapport.

betreft Joodse onroerende eigendommen gedurende, maar vooral ook na de oorlog bij het proces van rechtsherstel.

Het rapport eindigt met een aantal Appendices. In Appendix A wordt een schets gegeven van de algemene opzet en de organisatie van het hier gepresenteerde onderzoek. In Appendix B wordt ingegaan op de wijze waarop de database met Joden rond 1942 in het onderzoeksgebied tot stand is gekomen. In Appendix C worden uitgesplitste gegevens over de opbouw van de Joodse gemeenschap in 1942 gepresenteerd. Appendix D geeft een overzicht per vroegere gemeente van de omvang van het aantal Joden vanaf 1809 tot 1947, veelal op grond van de volkstellingen. In Appendix E wordt uitgelegd hoe het Kadasteronderzoek naar wat er gebeurd is met in de oorlog onteigende joodse onroerende eigendommen is uitgevoerd.

Daarna geeft Appendix F een zo volledig mogelijke lijst van alle onroerende eigendommen van Joden (huizen en landerijen) die in de oorlog buiten de eigenaren om zijn verkocht en op wat voor manier er al dan niet na de oorlog rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Aan deze lijsten zijn ook de door ons gevonden onroerende goederen van Joodse eigenaren toegevoegd, die niet verkocht lijken te zijn en waar zodoende geen rechtsherstel noodzakelijk was. Hoewel getracht is van deze laatste groep er zoveel mogelijk op te sporen, is de lijst in dit opzicht zeker niet volledig. In Appendix G worden berekeningen gepresenteerd die deel uitmaken van de rechtsherstelprocedure van een door de gemeente Sappemeer aangekochte woning van Joodse eigenaren. Tot slot wordt in Appendix H apart aandacht besteed aan de verwerving gedurende de oorlog door de gemeente Winsum van een pand van de familie De Ranitz, dat thans nog onderdeel is van het gemeentehuis te Winsum van de gemeente Het Hogeland. Dit omdat over deze aankoop allerlei verhalen rondgaan.

Aan het einde van dit rapport volgt een overzicht van de gebruikte literatuur en bronnen.

2. De Joodse bevolking 1809-1947 in aantallen

(Richard Paping)

Hoewel er oudere vermeldingen zijn, ontstaan er op het Groninger platteland pas echt iets wat lijkt op Joodse gemeenschappen in de achttiende eeuw. In deze jaren verhuisden diverse Joden voornamelijk vanuit Duitsland naar de provincie.[10] Vooral rond 1800 toen de Joden gelijke rechten hadden gekregen, lijkt hun aantal toegenomen zijn. De oudste exacte gegevens over het aantal Joden stammen uit 1809. Volgens de religietelling uit dat jaar blijkt op dat moment ruim de helft van de Joden in de provincie in de stad Groningen te wonen (tabel 1). De rest woonde in kleinere of grotere groepen verspreid over vele dorpen op het platteland. Zo'n twee derde van deze Joden was gevestigd op het grondgebied van de huidige gemeenten Het Hogeland, Midden-Groningen, Oldambt, Veendam en Westerkwartier, waar dit onderzoek zich op richt. Soms gaat het in een dorp om een enkel gezin. Echter in diverse plaatsen is er sprake van een veelal kleine Joodse gemeenschap met een begraafplaats[11] en een (kleine) synagoge.

Tabel 1. Joodse bevolking van de provincie Groningen volgens opgave van de religie in de volkstellingen 1809-1947 (aantallen).

	Onderzoeksgebied	Rest platteland	Stad Groningen	Totaal provincie
1809	733	478	1.414	2.625
1829				2.660
1839	1.289	699	1.196	3.184
1849	1.587	763	1.420	3.770
1859	1.988	847	1.522	4.357
1869	1.974	907	1.645	4.526
1879	2.193	1.133	2.138	5.448
1889	2.328	1.136	2.482	5.946
1899	2.198	1.212	2.628	6.038
1909	1.891	1.097	2.702	5.691
1920	1.551	875	2.362	4.788
1930	1.237	728	2.398	4.363
1942	1.142*			
1947	51	75	202	328

*: eigen telling: zie Appendix B.

In de gemeente het Hogeland waren de Joden in 1809 al het meest verspreid – net als rond 1940 – met als hoogste aantal 20 in de gemeente Eenrum. In het Westerkwartier was de Joodse gemeenschap ook toen vooral geconcentreerd in Leek met 43 leden. In Midden-Groningen had Hoogezand met 67 de meeste Joden, al moet ook Sappemeer met 30 Joden genoemd worden. In het Oldambt stak de grotere plaats Winschoten met kop en schouders boven de dorpen uit met in 1809

[10] O.a.: Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 27.

[11] Zie voor een overzicht van de Joodse begraafplaatsen: Lettinck, *Klein en groot zijn daar gelijk*.

in totaal 150 Joden. Het talrijkst waren in dat jaar de Joden in de veenkolonie Veendam met een aantal van 163; in het nabije Wildervank woonden er toen 71.

Natuurlijk waren er in de negentiende eeuw flinke verschuivingen in de concentratie Joden per gemeente, toch bleef het patroon in grote lijnen gelijk. In veel plaatsen waren zeer kleine gemeenschappen, terwijl in het bijzonder in de grotere plaatsen in oost-Groningen een aantal omvangrijke Joodse gemeenschappen bestonden. Enige decennia later was Winschoten veruit de grootste Joodse gemeenschap en vanaf 1860 woonden daar zelfs meer Joden dan in Veendam en Wildervank samen. Deze verspreiding van Joden was begrijpelijk, aangezien de overgrote meerderheid van de Joden op het Groninger platteland actief was in een zeer beperkt aantal beroepen. Joden waren veelal slager, veehandelaar, koopman of reizende handelaar, vaak in textiel of tweedehands goederen. Bedacht moet worden dat in de negentiende eeuw zo'n zestig procent van de Groninger plattelandsbevolking werk vond in de landbouw als landarbeider of boer (landbouwer), terwijl de overige veertig procent voor een belangrijk deel uit ambachtslieden bestond.[12] Dit zijn allemaal beroepen die Joden nooit of vrijwel nooit hadden.

In de meeste wat kleinere dorpen was er natuurlijk maar beperkt emplooi voor slagers en veehandelaren, waardoor er dus maar een paar Joodse gezinnen een bestaan konden vinden. De omvangrijkere bedrijvigheid in de grotere plaatsen bood Joden echter veel meer kansen, niet alleen de slagers en veehandelaren, maar vooral ook de kooplieden. De laatsten richten zich onder meer op textiel en gebruikte goederen en gebruikten de grotere plaatsen als uitvalsbasis om klanten op het platteland te bezoeken.

Tabel 2. Joodse bevolking van de provincie Groningen volgens opgave religie in de volkstellingen 1809-1947 (percentage bevolking).

	Onderzoeksgebied	Rest platteland	Stad Groningen	Totaal provincie
1809	1,0	1,4	5,4	2,0
1829				1,7
1839	1,3	1,6	3,6	1,8
1849	1,5	1,6	4,2	2,0
1859	1,7	1,6	4,3	2,1
1869	1,6	1,5	4,3	2,0
1879	1,6	1,7	4,6	2,2
1889	1,6	1,6	4,4	2,2
1899	1,4	1,5	3,9	2,0
1909	1,2	1,2	3,6	1,7
1920	0,9	0,9	2,6	1,3
1930	0,7	0,7	2,3	1,1
1942	0,6			
1947	0,03	0,06	0,15	0,07

Opmerkelijk is dat in de halve eeuw tot 1860 het aandeel Joden in de bevolking van de hier onderzochte Groninger plattelandsgemeenten snel toenam, waarbij vestiging van elders een rol gespeeld heeft. In de rest van de plattelandsgemeenten was dit minder het geval, terwijl het aandeel Joden in de stad Groningen volgens de statistieken zelfs in eerste instantie flink afnam (tabel 2).

[12] O.a.: Paping, *Voor een handvol stuivers,* passim.

Duidelijk is dat de Joden inspeelden op de verschuiving van de nadruk in de Nederlandse economie in deze periode van de stad richting platteland en landbouw. Hoewel ze zelf niet of nauwelijks in de landbouw werkten, was natuurlijk het verhandelen en slachten van vee en vlees door Joden sterk verbonden aan diezelfde landbouw.

Tussen 1860 en 1890 was het aandeel Joden in de bevolking van de onderzochte gemeenten het hoogst (zie tabel 2 en 4). Ook de aantallen Joden zijn van 1860 tot 1900 het grootst in de meeste gemeenschappen op het platteland van Groningen (tabel 3). Deze periode is het hoogtepunt van de Groninger mediene. De eerder piepkleine Joodse dorpsgemeenschappen gaan nu echt iets voorstellen. Een mooi voorbeeld betreft het huidige Hogeland met redelijke aantallen Joden in Eenrum (65), Uithuizen (54), Leens (47), Warffum (47) en Winsum (43) begin 1890. In het Westerkwartier bereikt de Joodse gemeenschap in Leek in diezelfde tijd een piek met 153 leden, terwijl ook Grijpskerk een aardige gemeenschap had met 42 Joden. In Midden-Groningen was er eenzelfde patroon, al lag daar de top rond 1880 met naast 160 Joden in Hoogezand, substantiële gemeenschappen in de gemeenten Sappemeer (72), Muntendam (61) en Noordbroek (45). Iets afwijkend is dat daar Sappemeer nog doorgroeit tot 94 Joden eind 1909. De grote uitzondering is echter de gemeente Slochteren, waar in 1942 veel meer Joden woonden dan bij eerdere tellingen. Vanaf 1850 waren er in deze gemeente bij de volkstellingen steeds tussen de 30 en 45 Joden. Slochteren was de enige gemeente in het onderzoeksgebied waar het aantal Joden sterk steeg in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Onder de nieuwkomers daar waren er nogal wat uit Hoogezand, maar ook enkele vluchtelingen uit Duitsland.

Tabel 3. Joodse bevolking per huidige onderzoeksgemeente volgens opgave religie in de volkstellingen, 1809-1947 (aantallen).

	Het Hogeland	Midden-Groningen	Oldambt	Veendam*	Westerkwartier
1809	91	151	212	234	59
1839	164	250	409	352	119
1849	220	276	526	400	173
1859	254	313	730	508	201
1869	250	340	716	478	205
1879	305	420	684	569	233
1889	346	409	823	511	251
1899	274	393	874	474	191
1909	211	353	783	389	170
1920	160	266	643	352	136
1930	126	234	508	271	108
1942	91	226	509	221	95
1947	6	10	19	9	7

* Veendam: inclusief het Wildervankster deel van Stadskanaal.

Winschoten met veruit de grootste Joodse gemeenschap telde volgens de volkstelling van 1899 zelfs 699 Joden. Denkelijk speelde de trek van Joden vanuit omliggende plaatsen naar Winschoten hierbij een rol. De Joodse gemeenschappen in zowel de gemeente Scheemda (60) als Nieuweschans (66) piekten duidelijk in 1859, waarna een teruggang volgde. Echter ook Beerta met rond de 40 tussen 1870 en 1890 en Midwolda met 33 tot 36 tussen 1890 en 1910 herbergden een redelijk aantal Joden.

In de gemeente Veendam en Wildervank lag het hoogtepunt duidelijk eerder dan Winschoten met respectievelijk 305 en 264 Joden bij de volkstelling van 1879.

Tabel 4. Joodse bevolking grondgebied huidige gemeenten volgens opgave religie in de volkstellingen, 1809-1947 (percentage bevolking).

	Het Hogeland	Midden-Groningen	Oldambt	Veendam*	Westerkwartier
1809	0,5	0,9	1,7	2,4	0,4
1839	0,6	1,2	2,4	2,9	0,6
1849	0,7	1,2	2,8	3,1	0,8
1859	0,8	1,2	3,6	3,2	0,8
1869	0,7	1,2	3,2	2,8	0,8
1879	0,8	1,4	2,7	3,0	0,8
1889	0,9	1,2	2,9	2,7	0,9
1899	0,7	1,0	2,8	2,4	0,7
1909	0,6	0,9	2,4	1,8	0,6
1920	0,4	0,6	1,8	1,5	0,4
1930	0,3	0,6	1,4	1,2	0,3
1942	0,2	0,5	1,3	0,9	0,2
1947	0,01	0,02	0,05	0,04	0,02

* Veendam: inclusief het Wildervankster deel van Stadskanaal.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw zien we dat het aandeel Joden in het onderzoeksgebied snel terugliep, net als overigens in de rest van het platteland van Groningen en ook in de stad Groningen (tabel 4). Dat laatste maakt duidelijk, dat verhuizen naar de stad Groningen voor de Joden op het platteland uiteindelijk toch maar een beperkte rol speelde. Veel van de Groninger Joden kwamen terecht in Amsterdam, waar een zeer grote Joodse gemeenschap was, en waar uiteindelijk ruim meer dan de helft van de Nederlandse Joden woonde. Niet alleen de aantrekkingskracht van Amsterdam, maar ook de beperkte mogelijkheden op het Groninger platteland stimuleerden deze migratie.[13] Vanaf circa 1880 was de landbouw in een grote depressie gekomen door lage graanprijzen. Naast Joden, verlieten ook vele landarbeiders het gebied, maar gezien de teruggang van het Joodse aandeel van 1,7 % rond 1860 naar 0,7 % rond 1930, vertrokken de Joodse kleine middenstanders in veel sterkere mate. Het moet wel gemeld worden dat die 0,7 % in 1930 mogelijk een lichte onderschatting is van het aantal Joden, omdat het gebaseerd is op de religieuze voorkeur opgegeven in de volkstelling. In deze periode is er een toenemend aantal Nederlanders die geen geloof meer opgaf. Dat zal ook gegolden hebben voor enkele Joden in het gebied, bijvoorbeeld gemengd gehuwden en personen met een vooral socialistische politieke voorkeur.

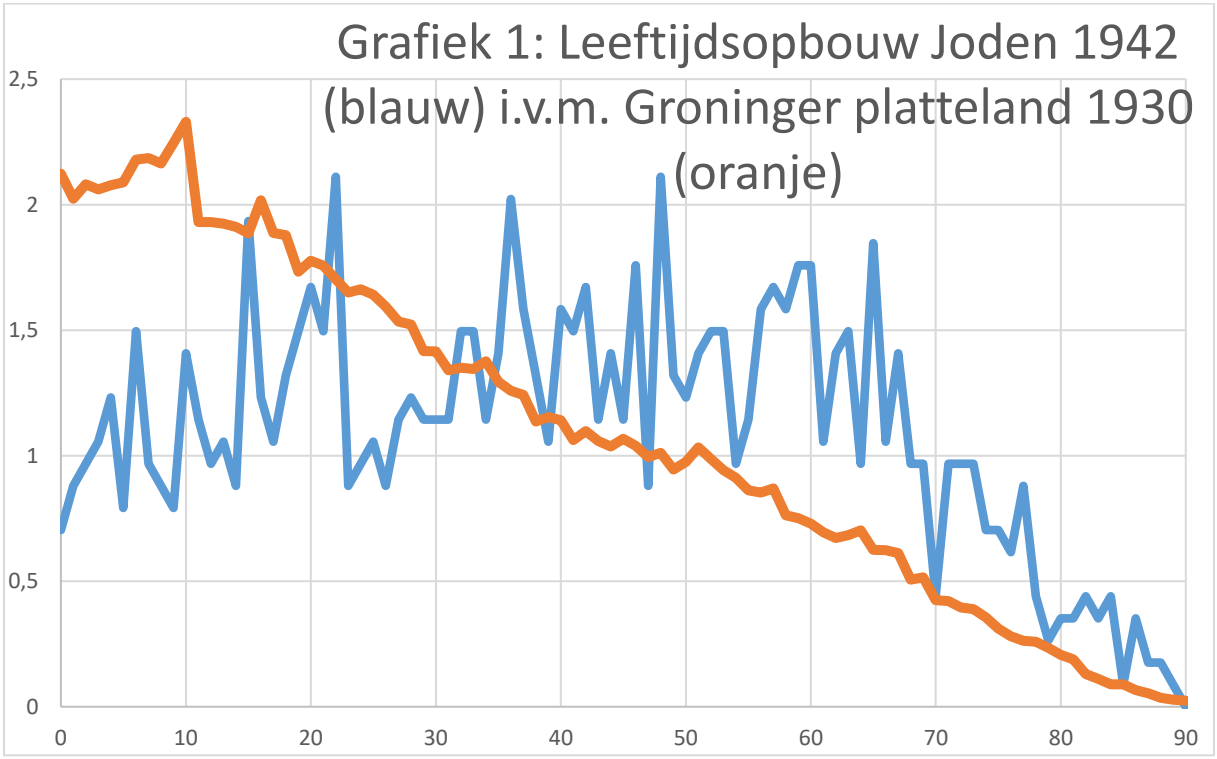
Uit de door ons gemaakte telling van de Joden die vlak voor de start van de deportaties in het gebied aanwezig waren, wordt duidelijk dat de teruggang in het aantal Joden in de jaren dertig van de twintigste eeuw gewoon doorging, met als uitzondering – naast de reeds genoemde gemeente Slochteren – de grootste Joodse gemeenschap te Winschoten. Het aandeel van de Joden nam in lijn

[13] Vergelijk ook de redenen bij Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 34-35: aangegeven wordt dat in elk geval vanaf het Hogeland vaak in een eerste instantie naar de stad Groningen verhuisd werd.

hiermee ook nog wat verder af. Het is belangrijk om hier op te merken dat onder Joden hier diegenen gerekend zijn die vermoedelijk tenminste drie Joodse grootouders hadden en ook personen met twee Joodse grootouders, die met een Jood gehuwd waren (zie appendix B). Daarbij is de definitie gevolgd die de Duitse bezetter in de oorlog hanteerde. Dit is onontkoombaar omdat we de gedurende de Tweede Wereldoorlog op bevel van de Duitsers gemaakte lijsten als uitgangspunt hebben genomen. Ook was het deze groep waar de vervolging en ook de roof van goederen zich vrijwel geheel op richtte, zoals we later nog zullen zien.[14]

2.1. De samenstelling van de Joodse bevolking rond 1942

De teruggang in het aantal Joden op het Groninger platteland was vooral het gevolg van vertrek naar elders. In het bijzonder jongere leden van de gemeenschap en/ook jonge gezinnen vertrokken in de loop der tijd. Dit had nogal wat gevolgen voor de leeftijdsopbouw van de Joodse gemeenschap rond 1940. Bedacht moet worden dat de Nederlandse bevolking in het Interbellum nog steeds zeer snel groeide, wat vooral kwam door het blijvend hoge geboortecijfer. Er werden veel meer kinderen geboren dan dat er mensen overleden. Jongeren maakten zodoende een relatief groot deel van de bevolking uit, mede ook omdat sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw de kindersterfte fors gedaald was.

Bij een redelijk snel groeiende bevolking – zoals in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw – is de bevolkingsopbouw vergelijkbaar met die zoals te zien voor het Groninger platteland

[14] Een uitzondering daarbij vormen de gemengd gehuwde Joden, die in het onderzoeksgebied grotendeels aan vervolging hebben kunnen ontsnappen.

rond 1930 in grafiek 1.[15] Dat houdt in dat normaliter de grootste leeftijdscohorten worden gevormd door jonge kinderen. Het aandeel van oudere leeftijdsgroepen neemt voortdurend af tot ze vrijwel nihil zijn bij 90 jaar en ouder. De bevolkingsopbouw van de Joodse gemeenschap in de onderzochte gemeenten in 1942 is echter volledig anders. Er zijn maar betrekkelijk weinig kinderen, tieners en vooral twintigers. Echter de leeftijdsgroepen vanaf dertig jaar zijn onder de Joden oververtegenwoordigd. Hoe ouder, hoe sterker dit is. Er zijn dan ook relatief meer veertigers en vijftigers dan Joodse kinderen van een bepaalde leeftijd in het gebied. In vergelijking met een normale bevolkingsopbouw, waren ook zestigers en zeventigers sterk oververtegenwoordigd binnen de Joodse gemeenschap.

Kort samengevat, was de Joodse gemeenschap op het Groninger platteland in 1942 heel sterk vergrijsd. Dit kwam door twee ontwikkelingen. Ten eerste hadden veel Joodse jongeren na de volwassenheid, evenals jonge Joodse gezinnen, het gebied verlaten, omdat er voor hen kennelijk geen toekomst was. Ten tweede, maar dat zou preciezer onderzocht kunnen worden, telden de nog aanwezige gezinnen van Joden vaak maar vrij weinig thuiswonende kinderen (twee tot vier). Heel grote Joodse gezinnen, zoals gebruikelijker in de negentiende eeuw, kwamen nauwelijks meer voor in 1942.[16]

Tabel 5. Leeftijdsopbouw en burgerlijke staat Joodse mannen en vrouwen in 1942.

Mannen	Joodse mannen rond 1942			Groninger platteland 1930
	Totaal	Ongehuwd	% ongehuwd	% ongehuwd
0-20 jaar (geb. 1922-1943)	135	135	100%	100%
20-30 jaar (geb. 1912-1921)	71	49	69%	67%
30-40 jaar (geb. 1902-1911)	77	23	30%	15%
40-50 jaar (geb. 1892-1901	86	15	17%	10%
plus 60 jaar (1891 of eerder)	203	28	14%	8%
Vrouwen	Joodse vrouwen rond 1942			Groninger platteland 1930
	Totaal	Ongehuwd	% ongehuwd	% ongehuwd
0-20 jaar (geb. 1922-1943)	120	120	100%	99%
20-30 jaar (geb. 1912-1921)	72	33	46%	50%
30-40 jaar (geb. 1902-1911)	80	10	13%	14%
40-50 jaar (geb. 1892-1901	79	12	15%	11%
plus 60 jaar (1891 of eerder)	220	45	20%	10%

[15] Gebaseerd op www.volkstellingen.nl. Voor volkstellingsjaar 1930 is de leeftijdsopbouw per geboortejaar bekend voor zowel de provincie als geheel, als voor de stad Groningen afzonderlijk. De volgende volkstelling is pas in 1947, reden om ter vergelijking hier het jaar 1930 te gebruiken. Op de Y-as staat het percentage van een bepaalde leeftijd in de totale bevolking.

[16] Uitzonderingen zijn Meijer de Levie en Geertje de Vries te Winschoten, Venne 49, met vijf kinderen geboren tussen 1931 en 1941 (allen vermoord in 1942); Barend Bollegraaf en Kaatje Simons te Hoogezand, Smitslaan 55, met vijf kinderen geboren tussen 1919 en 1930 (allen vermoord in 1942); Joseph Seijffers en Hermine Frederike de Vries te Winschoten, Vosseweg 12, met acht kinderen geboren tussen 1922 en 1943 (oudste zoon vermoord in 1942, de rest in 1943); Levie Valk en Schanette Meijer in het Wildervanksterdeel van Stadskanaal met acht kinderen geboren tussen 1923 en 1939 (allen vermoord in 1942).

Wat sekse betreft was de Joodse bevolking rond 1942 in twee vrijwel gelijke delen verdeeld met 572 mannen en 570 vrouwen (in totaal 1.142). Daarbij waren er met 64 bijna twee keer zoveel weduwen als weduwnaars (33). In totaal waren vijf personen gescheiden.

Opmerkelijk is het grote aandeel oudere ongehuwden binnen de Joodse bevolking.[17] Als we de Joden rond 1942 vergelijken met de laatste betrouwbare algemene cijfers voor het Groninger platteland als geheel volgens de volkstelling van 1930, blijkt dat Joodse mannen vanaf het dertigste jaar bijna twee keer zoveel kans hadden om ongehuwd te zijn, en gezien de hogere cijfers vanaf 40 jaar dit ook te blijven. Joodse vrouwen waren relatief iets minder ongehuwd. Onder de dertigers was dit zelfs iets minder het geval dan in het algemeen. Denkelijk wijst dit erop dat de Joodse vrouwen iets gemakkelijker dan de mannen in de jaren dertig van de twintigste eeuw het gebied verlieten en daarna huwden, terwijl de mannen in die periode meer bleven hangen. De aantallen zijn echter zo klein dat algemene conclusies hierover lastig te trekken zijn. Onder Joodse vrouwen van zestig jaar en ouder was het aandeel ongehuwden wel zeer hoog, met een vijfde van de zestigplussers.

Een opvallend voorbeeld van het hoge aandeel ongehuwden onder de Joden was het gezin Hart te Oostwold onder Midwolda dat op het moment van deportatie op 11 november 1942 bestond uit drie ongehuwde broers Heiman (70 jaar), Meijard Andries (63 jaar) en Izaak Benjamin (60 jaar) die allen vleeshouwer en koopman waren, en twee ongehuwde zusters Foktje (68 jaar) en Rosien (65 jaar).[18] Ze werden alle vijf op 23 november 1942 te Auschwitz vermoord. Eén zuster Beilina huwde op 29-jarige leeftijd in 1914 met Hartog Cohen en vestigde zich in de stad Groningen. Alleen haar in 1916 geboren dochter Marieke (Mimi) Cohen overleefde de oorlog (in Westerbork).[19]

Al met al sluit het hoge aandeel ongehuwden onder de Joden aan bij het beeld van een vergrijsde bevolking, waarbij het gebied voor Joden minder economisch perspectief bood, en dus minder huwelijkskansen, en waarbij de meer ondernemende personen – die ook meer kans hadden op de huwelijksmarkt – relatief veel naar elders vertrokken waren.

[17] Zie ook Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 35:
[18] ArOa, AgMw, Bevolkingsregister Midwolda 1920-1939, p. 746, huisnr. B239. Www.joodsmonument.nl, 3 juni 2022, suggereert dat Heiman elders woonde dan zijn broers en zusters. De woonkaarten van Midwolda laten echter zien dat Heiman Hart hoofdbewoner was van dit adres Noorderstraat 46.
[19] Mimi Cohen wonende te Groningen huwde 18 juli 1942 te Groningen Abraham Gudema, die toen in Winschoten woonde. Op 5 oktober 1942 kwam ze van Groningen naar Westerbork (https://bevrijdingsportretten.nl/portret/de-familie-gudema/), en lijkt zodoende niet of heel kort in Winschoten gewoond te hebben.

3. De Jodenvervolging vanaf 1940

(Richard Paping)

Op 10 mei 1940 werd het neutrale Nederland door Duitsland aangevallen, waarna het Nederlandse leger op 15 mei capituleerde en het Nederlandse grondgebied door het Duitse leger bezet werd. In Duitsland waren al sedert 1933 de nationaalsocialisten onder leiding van Adolf Hitler aan de macht, die daar doorlopend stringentere antisemitische maatregelen troffen. Tot medio 1941 viel het wat dit laatste betreft in Nederland nog mee, hoewel het begin van uitsluiting al meteen begon in de zomer van 1940. Echter daarna werd in hoog tempo een groot aantal anti-Joodse besluiten genomen.

Cruciaal in de Jodenvervolging was Verordening 6 uit 1941 (VO 6/41) die al op 10 januari 1941 uitgevaardigd werd en op grond waarvan iedereen die geheel of gedeeltelijk van '*joodse bloede'* was zich moest registreren. In deze verordening werd in feite gedefinieerd waar de Nazistische Jodenvervolging zich de volgende jaren op zou gaan richten. Iedereen met één of meer Joodse grootouders moest zich melden en daarbij precies aangeven hoeveel Joodse grootouders er waren. Daarnaast moest opgegeven worden of iemand lid was van een Joodse gemeente, en ook of de partner dat was. Belangrijk was dat een Joodse grootouder gedefinieerd werd als zijnde een lid van een Joodse gemeente. Religie was al met al duidelijk sterk leidend hierbij. Bij drie of vier Joodse grootouders werd men als Jood geregistreerd. Bij twee Joodse grootouders ging het er om of iemand met een Jood gehuwd was, of ingeschreven stond bij een Joodse synagoge.[20] Op grond van VO 6/41 werden er vanaf begin 1941 op gemeenteniveau lijsten aangelegd met aanwezige Joden. Deze lijsten zouden de administratieve basis vormen voor de Jodenvervolging in de volgende jaren.[21]

De eerste anti-Joodse maatregelen werden al getroffen in de tweede helft van 1940, echter de gemeentelijke registratie van Joden maakte deze maatregelen wel eenvoudiger door te voeren in 1941. Voorbeelden van dergelijke maatregelen (zie ook paragraaf 3.1`) zijn het ontslaan van alle Joodse ambtenaren in november 1940, het verwijderen van Joen uit het Nederlandse bedrijfsleven vanaf maart 1941, het verplicht ophangen van bordjes '*Voor Joden verboden*' in café's in april 1941, de verwijdering van Joodse leerlingen van algemene scholen in augustus 1941 en zo voorts. De uitsluiting van de Joodse medeburgers was bijna compleet met de verplichting vanaf begin mei 1942 aan alle Nederlandse Joden om een Jodenster te dragen. Vanaf eind juni 1942 mochten Joden tussen 8 uur in de avond en 6 uur in de ochtend hun huizen niet meer verlaten.

[20] Huitzing, 'Collectie Calmeijer', 48.

[21] Tammes, 'Het belang van Jodenregistratie', concludeert overigens uit een analyse van sterftpercentages dat de goede registratie van Joden niet de cruciale verklaring was voor het hoge sterftepercentage in Nederland.

Tabel 6. Ambtsperiode van burgemeesters voor, tijdens en na de oorlog in de ondezochte gemeenten.

Gemeente	Begin oorlog	Einde oorlog	Direct na de oorlog
Hogeland			
Adorp	1933-42 J.A.H.J.S. Bruins Slot	1942-45 J.J.C.A. Karres	1946-47 B. de Haan
Baflo	1910-46 W.F. van Spengler	*Idem*	*Idem*
Bedum	1917-44 M. Jouwstra	1944-45 I.G. Timmer	1945-47 M. Jouwstra
Eenrum	1939-44 J.G.R. Vos	1944-45 J.H. Mulder	1945-54 J.G.R. Vos
Kantens	1927-43 J.R. Doornbos Clevering	1943-45 J., de Graaf	1945-68 R.A.W. Cleveringa
Kloosterburen	1932-45 H. Scholtens	*Idem*	1945-67 M.H. Boerland
Leens	1935-42 J.N. Spoelstra	1942-45 J.J. Pesman	1945-47 J.N. Spoelstra
Uithuizen	1938-43 A. Brinkman	1943-45 H. Hovinga	1945-68 A. Brinkman
Uithuizermeeden	1931-43 D. Brons	1943-45 H. Homan	1945-46 D. Brons
Ulrum	1915-44 W.H. Hartevelt	1944-45 J.J. Dijkhuis	1945-46 W.H. Hartevelt
Usquert	1936-42 L.F. Britzel	1942-44 H. Sieling; 1944-45 W. Dijk	1945-55 J. Geerling
Warffum	1915-47 W.J.H. Hoen	*Idem*	*Idem*
Winsum	1937-41 K. Bosch	1941-46 R.W. Keiser	*Idem*
Midden-Groningen			
Hoogezand	1937-42 J. Tuin	1942-45 G.G. Spoelstra	1945-46 J. Tuin
Meeden	1923-56 H. Hofstee Aukema	*Idem*	*Idem*
Muntendam	1905-42 R.E.Torringa	1942-44 W. Pot; 1944-45 D. ten Have	1945 J.H., Heikens (waarn.); 1945-46 J.S. Gruben (waarn.)
Noordbroek	1920-46 S. Edema	*Idem*	1945-46 J.A. Teenstra (waarn) 1946-65 A. Omta
Sappemeer	1927-43 A. Jonkeren	1943-45 B.J. van Ham	1945 A. Jonkeren; 1945-49 A.,W. Stronkhorst
Slochteren	1940-44 H. Duursma	1944-45 B.P. Jansema	1945 G.S.X. Garrelts (waarn.); 1945-46 T. Krol (waarn.)
Zuidbroek	1931-43 H.E. Buurma	1943-45 D. ten Have	1945-61 L. Steenhuis
Oldambt			
Beerta	1940-55 C.P. van Essen	*Idem*	*Idem*
Finsterwolde	1924-42 J. Roelofs	1942-45 J.E. Oterdoom	1945-56 H.Tuin
Midwolda	1939-44 K. Ausma	1944-45 A.P. Hovinga	1945-66 K. Ausma
Nieuweschans	1940-42 A.J. Drenth	1942-45 W. Snater	1945 H. Tuin (waarn.); 1945-64 T. de Jong
Nieuwolda	1935-52 G.H. Post Cleveringa	*Idem*	*Idem*
Scheemda	1932-42 H.K. Venema	1942-45 A.P. Hovinga	1945-52 S.R.Knottnerus
Winschoten	1936-42 A.J. Romijn	1943-45 A.J.Drenth	1945-62 A.J. Romijn
Veendam			
Veendam	1939-63 J.A. Hoogkamp	*Idem*	*Idem*
Wildervank	1939-42 H. de Wit	1943-45 G. Hulzebos	1945-46 H. de Wit
Westerkwartier			
Aduard	1916-44 J. van Barneveld	1944-45 J.J.C.A. Karres	1945-46 J. van Barneveld
Ezinge	1935-41 D. Torensma	1941-46 H.A. van der Zijl	*Idem*
Grijpskerk	1936-44 A. van de Nadort	1944-45 M.S. Brouwer	1945-52 A. van de Nadort
Grootegast	1930-43 D. van der Munnik	1943-45 E. Pieters	1945-60 D. van der Munnik
Leek	1931-47 G. van Barneveld	*Idem*	*Idem*
Leens	1935-42 J.N. Spoelstra	1942-45 J.J. Pesman	1945-47 J.N. Spoelstra
Marum	1937-43 D. Van Geel	1943 M. Burema; 1944-45 H.R.B. Groenewold	1945-75 J.W. Alberda van Ekenstein
Oldehove	1925-43 C. Slager	1943 H.A. van der Zijl; 1943-45 W.C. Weidner	1945-46 C. Slager
Zuidhorn	1935-50 R.A. Cleveringa	*Idem*	*Idem*

Een deel van dergelijke anti-Joodse maatregelen moest door de gemeenten worden doorgevoerd. Toen die maatregelen steeds uitgebreider werden, kon dit een reden zijn voor burgemeesters om op te stappen. Bijvoorbeeld gaf de in Leens geboren burgemeester van Oldekerk, de in 1945 door een SD-er vermoorde Martinus Ritzema, bij zijn (herhaalde) verzoek om ontslag van 24 maart 1942 onder meer aan dat hij zich niet er niet mee kon verenigen dat hij moest afdwingen dat in cafés een bordje '*Voor Joden verboden*' kwam te hangen.[22] Een andere maatregel die de gemeenten moesten uitvoeren was het in beslagnemen van rijwielen van Joden. Zo werden er op 24 juni 1942 elf fietsen in ontvangst genomen door de gemeente Midwolda, eigendom van leden van de families Hart, Bamberg, Cohen en Oudgenoeg.[23]

Vanaf 1942 werd een belangrijk deel van de oorspronkelijke burgemeesters in de gemeenten in het door ons onderzochte gebied vervangen, zoals blijkt uit tabel 6.[24] Slechts ruim een kwart (10 van de 38) van de burgemeesters bleef zitten tijdens de Tweede Wereldoorlog, vaak van wat kleinere gemeenten, maar dit gold echter ook voor burgemeester Johan Anne Hoogkamp van Veendam, en burgemeester Gerhard van Barneveld van Leek.[25] Geen van deze burgemeester werd overigens direct na de oorlog vervangen vanwege hun gedrag gerdurende de oorlog. Dit is in tegenstelling tot alle NSB-burgemeesters die vanaf 1942 benoemd werden in een ruime meerderheid van de Groninger plattelandsgemeenten en allen direct na de oorlog plaats moesten maken. Na de Bevrijding was tot zeker midden juli 1945 het Militair Gezag nog leidend, waarna B&W en een opnieuw geïnstalleerde gemeenteraad langzamerhand hun oorspronkelijke taken weer overnamen.

Bedacht moet worden dat de macht van de burgemeester gedurende de Tweede Wereldoorlog zeer groot was. De Duitse bezetter had namelijk in 1941 overal in Nederland de gemeenteraad buiten werking gesteld gesteld. Sindsdien nam de burgemeester de taak van de Raad waar. Als gevolg daarvan genoot de burgemeester binnen de gemeente vanaf 1941 de facto de volledige beslissingsbevoegdheid, ondanks dat ook de wethouders aanbleven. In dat licht is het geen wonder dat zoveel NSB-ers werden aangesteld. Aanschaffen door de gemeente van onroerend goed moesten echter wel door de Commisaris der Provincie – de nieuwe naam voor de Commissaris der Koningin – worden goedgekeurd. In dat licht is het van groot belang, dat vanaf 1 maart 1942 als Commissaris der Provincie in Groningen de NSB-er Christiaan Frederik Staargaard (1885-1951) benoemd werd, zodat de belangrijkste controle van het door de burgemeesters belichaamde gemeentebestuur in handen van een collaborateur kwam.

De eerste transporten van Joden naar concentratiekampen in het onderzoeksgebied waren in 1941. Op 9 juli van dat jaar werden de broers Barend en Benjamin Nijveen te Foxham (gemeente Slochteren), en Mozes Levie en zijn zoons Simson Levie en Zadok Levie (gemeente Hoogezand) gearresteerd vanwege het illegaal slachten van runderen en schapen.[26] Allen overleden in de periode 1 februari tot 13 juli 1942 in de concentratiekampen Oranienburg, Gross-Rosen en Mauthausen. Het – voor zover bekend – enige andere vroege slachtoffer in het onderzoeksgebied was Samuel van der

[22] Ritzema, *Burgemeester in verzet 1910-1945,* 102-103.
[23] ArOa, AgMw, inv.nr. 1113. Zie uitgebreid over de diverse anti-Joodse maatregelen in het gebied de regionale studies uitgegeven door de De Vey Mestdagh Stichting (zie literatuurlijst achteraan). Zie verder ook paragraaf 3.1 en 3.2.
[24] Dit overzicht is gebaseerd op informatie over burgemeesters op wikipedia, in bepaalde gevallen aangevuld met andere bronnen.
[25] Er kan hier opgemerkt worden dat met name Venhuis, De Joods-Etnische zuivering, 193-195, zeer kritisch is ten aanzien van 'de burgemeester als "politiegezagsdrager"en tevens als Centrale Uitvoeringsfiguur' bij de maatregelen gericht tegen de Joden tijdens de Duitse Bezetting.
[26] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand,* 157.

Hal uit Usquert die 1 juli 1942 zelfmoord pleegde in de gevangenis.[27] Wel waren er nog anderen eerder opgepakt, zoals de anarchist Salomon Mozes uit Sappemeer voor het verspreiden van illegale bladen. Hij werd in augustus 1942 omgebracht in Auschwitz,[28] maar tegen die tijd was het grootschalig uitmoorden van Joden afkomstig uit het onderzoeksgebied al begonnen.

Begin juli 1942 moesten bijvoorbeeld alle 15- tot 55-jarige mannen uit Hoogezand en Sappemeer zich laten keuren onder het mom van werkverschaffing, waarna ze zich op 10 juli 1942 in kamp Westerbork dienden te melden. Dat laatste gold ook voor een aantal mannen uit Slochteren, Noordbroek en Zuidbroek.[29] Ook de bekende schrijver en journalist Benjamin Heiman Broekema (1904-1942) uit Warffum werd opgeroepen.[30] Ondanks suggesties van vrienden durfde hij niet onder te duiken uit angst voor represailles tegen zijn jonge gezin. Deze gedwongen te werkstelling gold voor het overgrote deel van de jongere Joodse mannen in de onderzochte gemeenten.[31] Op 3 oktober werd daarna het grootste deel van de Joodse mannen in werkkampen ook naar Westerbork gebracht.[32] Meteen begonnen de deportaties naar het vernietigingskamp Auschwitz.

Voor veel van de achtergebleven Joodse gezinnen betekende dit dat de belangrijkste kostwinner verdwenen was. In Hoogezand ondersteunde het Burgerlijk Armbestuur een deel van deze gezinnen, maar als gevolg daarvan raakten de fondsen snel op. De nieuwe NSB-burgemeester van Hoogezand trad vervolgens hard op om deze ondersteuning vrijwel onmogelijk te maken, omdat er volgens hem genoeg werk was voor de Joodse vrouwen. Naar aanleiding van dit optreden traden vier van de zeven leden van het Armbestuur af.[33]

Ondertussen begon in de herfst van 1942 de grootschalige deportatie van de achtergebleven Joodse vrouwen met hun kinderen – die door de tewerkstelling van hun echtgenoten en vaders feitelijk gegijzeld al enige maanden gegijzeld waren – en ook andere Joden.[34] In oktober gebeurde dit nog iets kleinschaliger. Echter in november werd getracht het overgrote deel van de resterende Joodse gemeenschappen naar Westerbork af te voeren. Op 11 november 1942 werden zo de Joden van Muntendam opgepakt en de volgende dag gedeporteerd naar Westerbork.[35] Rond dezelfde datum gebeurde dat in Leens, Ulrum, Warffum, Eenrum en Noordbroek.[36] Op 28 november 1942 werd het overgrote deel van de achtergebleven Joden in Hoogezand, Sappemeer en Slochteren opgepakt en

[27] Hamburger en Regtien, *Sporen van een joods verleden*, 24.
[28] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 157.
[29] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 157-158, 213. Zie overigens voor een uitge breide en gedetailleerde bespreking van de deportatie in de diverse plaatsen de uitgegeven boeken door De Vey Mestdagh Stichting (literatuurlijst) en ook Lutterop, 'De jodenvervolging', 8-13; H. Venema, *De Joods-etnische zuivering*, 2-7.
[30] Over hem: Broekema, *Benjamin. Een verzwegen dood*.
[31] Zie uitgebreid over deze tewerkstelling met nogal wat documentatie: Venhuis, *de Joods-Etnische zuivering*, o.a. 54-92. Die op p. 192 nogmaals constateert dat de snelle doorvoering van deze tewerkstelling van mannen, onderduik voor de rest van het gezin onaantrekkelijk werd gemaakt en daarmee deze in feite gegijzeld werden, terwijl de mannen heel weinig tijd hadden om tot onderduik te besluiten, waarbij de keuze ook nog was alleen of met het complete gezin.
.[32] Hamburger en Regtien, *Een Joodse Erfenis in Winsum*, 33.
[33] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 158.
[34] Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering*, 92- 131, met veel informatie over deze deportatie van vooral vrouwen en kinderen.-
[35] https://www.stichtingarchiefmuntendam.nl/joodse-gemeenschap-muntendam/familie-valk-muntendam/.
[36] Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 49.

afgevoerd naar Westerbork.[37] Velen werden al binnen enige weken afgevoerd naar Auschwitz en daar vermoord (zie verderop).

Alleen zieken en bijzondere gevallen lijken te zijn uitgezonderd van de grote deportaties op het Groninger platteland medio november 1942. Het ging vaak om ouderen die nog even aan de systematische vervolging ontsnapten. De grote meerderheid werd later echter alsnog opgepakt in het voorjaar van 1943.[38] Een voorbeeld is het echtpaar Levi van Dam (1865-1943) en Sophia van Hessen (1871-1943) te Leens, die daardoor iets langer overleefden, totdat ze op 20 maart 1943 in Sobibor vermoord werden.[39]

In eerste instantie werd het Groninger platteland trouwens kennelijk nog als een relatief veilig gebied gezien voor Joden. De in 1939 uit Hoogezand naar Rotterdam verhuisde Abraham Louis de Lange had zelf een zogenaamde *Sperr*[40] als administrateur van de Joodse Raad aldaar, die hem nog tot december 1942 tegen deportatie beschermde.[41] In september 1942 regelde hij een onderduikadres voor zijn schoonfamilie. De zuster van zijn verloofde Carry Ulreich werd naar zijn ouders Samuel de Lange en Sientje Bernard in Hoogezand gestuurd. De gedachte was dat '*de deportaties en razzia's vooral in de grote steden zouden plaatsvinden en Joden in de dorpen gespaard zouden worden'*. Echter al nadat Carry er een week was, '*werd duidelijk dat de Joden daar* [in Hoogezand] *snel opgepakt zouden worden*', waarna zij terugkeerde naar Rotterdam en daar ondergedoken de oorlog overleefde.

Een groot deel van de Joodse bevolking op het Groninger platteland was dus in een vroegtijdig stadium al gedeporteerd naar Westerbork en vaak al spoedig vermoord in Auschwitz. De in 1931 in Uithuizen geboren Herman Knorringa – die in 1939 met zijn ouders naar Oegstgeest vertrokken was en op 5 september 1942 ondergedoken – meldde zo in 2014: '*De Groningers waren allemaal lang opgepakt en vergast voor ze aan de westerlingen toe kwamen* [mijn onderstreping, RP]. *Mensen waren te naïef. Eerst werd hun geld afgepakt en toen ze daarna bericht kregen dat ze zich moesten melden, hebben ze dat gewoon gedaan'*.[42]

Deze snelle deportatie beperkte in elk geval de mogelijkheden tot onderduiken. Hoe later het was, hoe meer de noodzaak tot onderduiken doordrong bij de Joodse bevolking. In de laatste maanden van 1942 zal het afschuwelijke lot van de via Westerbork naar Polen opgezonden Joden steeds duidelijker geworden zijn bij de achtergeblevenen. Het dagboek van Carry Ulreich, het reeds genoemde zusje van de verloofde van de uit Hoogezand afkomstige Bram de Lange, maakt dat inzichtelijk: op 10 september 1942 schreef ze '*en dan naar Westerbork en dan naar Polen en dan … dood?'*[43] En als het 13 oktober 1942 gaat over haar zus Rachel met een betere *Sperr* dan de rest van de familie, die zodoende opgezonden kon worden: '*Maar wat heeft zij aan het leven zonder ouders + zus?*' en op dezelfde dag over dat ze niet afgevoerd zijn naar Westerbork: '*anders waren we er allen niet meer, tenminste, niet in Nederland …'*.[44] Reeds ondergedoken schreef ze op 15 november 1942:

---

[37] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 158.

[38] Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering*, 135-152. In Grijpskerk gebeurde dit in maart 1943. Zie voor de protesten: Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier*, 152.

[39] Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 34-35; Zie ook: Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*), 157-159, voor enigszins vergelijkbare gevallen.

[40] Een *Sperr* was een door de Joodse raad gegeven stempel in het paspoort, die iemand voor een zekere tijd vrijwaarde voor deportatie naar de kampen.

[41] Wallet, 'Achtergronden bij dagboek Carry Ulreich', 257-259; Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede*, 67.

[42] https://www.dewinsumsesjoel.nl/?page_id=1026.

[43] Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede*, 60.

[44] Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede*, 65-66.

'*Groningen is laatst helemaal leeggehaald, behalve Hoogezand en randgemeenten, en daar wonen Brams ouders. Nu wachten ze wat er met hen gebeuren zal. We hopen naar Amsterdam gestuurd, daar ze gesperrt zijn, maar we vrezen direct naar Westerbork, en dit is zo goed als doorgestuurd naar Polen, naar de dood*'.[45] Voor Carry, die in de tussentijd een week in Hoogezand had verbleven, is dus op 15 november 1942 het dodelijke lot van de naar Auschwitz in Polen gedeporteerde Joden geheel duidelijk. Op 10 september (voorafgaand aan haar verblijf in Hoogezand) is ze qua formulering nog iets voorzichtiger.

De op 12 augustus 1942 vanuit Winschoten naar Zwitserland vluchtende Abraham Salomons was echter al een maand eerder overtuigd van wat er met de naar Polen gedeporteerden zou gebeuren. Hij noteerde in zijn dagboek: '*Het lot van deze ongelukkigen laat zich gemakkelijk raden en op een terugkeer van de gedeporteerden valt niet te rekenen'*.[46]

Ook gold natuurlijk: hoe later de deportatie, hoe meer tijd er was om onderduikadressen te regelen in de omgeving. In dit opzicht waren de Joden op het Groninger platteland denkelijk in het nadeel door de vroege deportaties, zeker in vergelijking met west-Nederland.

Tabel 7. Overlijdensdata vermoorde Joodse bevolking in onderzoeksgebied naar geslacht en leeftijd.

	Kinderen geboren 1928-1943 (t.m. 15 jaar)	Mannen geboren 1893-1927 (16-49 jaar)	Vrouwen geboren 1893-1927 (16-49 jaar)	Mannen Geboren 1892 of eerder (50 en ouder)	Vrouwen Geboren 1892 of eerder (50 en ouder)	totaal
1-2 / 13-7 1942		4		2		6
25-7 / 8-10 1942	1	91	6	13		121
12-10 / 29-10 1942	18	1	24	22	19	84
2-11 / 27-11 1942	43	2	55	49	69	218
3-12 / 31-12 1942	21	4	27	19	23	94
9-1 / 31-1 1943		5	2	9	13	29
1-2 / 28-2 1943	12	30	20	20	15	97
5-3 / 31-3 1943	8	19	23	22	37	109
2-4 / 30-4 1943	1	6	5	5	8	25
7-5 / 31-5 1943	32	24	31	12	8	107
1-6 / 31-12 1943	16	17	28	9	13	83
8-1 / 17-12 1944	8	28	5	6	5	51
21-1 / 9-5 1945		11	2			14
Totaal	160	242	228	188	210	1028[47]

In de bovenstaande tabel 7 wordt een beeld gegeven van de overlijdensdata van de door de Nazi's vermoorde Joden in het onderzochte gebied.[48] Onder de vermoorden zijn diegenen gerekend die zijn

[45] Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede*, 71.
[46] https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=18&miadt=298&miaet=1&micode=-244&minr=1240584&miview=ldt.
[47] Van drie Joden was de exacte overlijdensdatum om verschillende redenen onbekend.
[48] Bij de overlijdensdata in tabel 7 is steeds uitgegaan van de dag van overlijden die vermeld staat in de Burgerlijke Stand. Dat geldt overigens ook voor de vermelde overlijdensdata genoemd elders in de tekst. Opgemerkt moet worden dat wat betreft de Joden die vermoord zijn in Oost-Europa tijdens de Tweede

overleden in een concentratiekamp, waaronder ook Westerbork, diegenen die overleden zijn in de onderduik, maar ook alle anderen waar de dood schijnbaar direct of indirect aan de Duitse bezetting te wijten lijkt te zijn. Overigens zijn Joden die voor zover kan nagegaan worden op een natuurlijke wijze overleden hierbij niet meegenomen. De meeste Joden die stierven in het gebied zelf waren in 1942-1943 tamelijk oud. Met een zoals gemeld vergrijsde bevolking van ruim 1.000 personen is het niet verwonderlijk dat er jaarlijks een aantal Joden stierven. In het *Joods Monument* worden enkele gewoon in de woonplaats zelf overleden Joden overigens wel genoemd.[49] Een voorbeeld daarvan is de in 1877 geboren Winschoter slager Alie Cohen, die op 30 oktober 1942 kort voor de deportaties overleed op 65-jarige leeftijd.

Heel helder wordt uit tabel 7 het effect van de Duitse strategie. De in eerste instantie voor werk opgeroepen mannen werden het eerst vermoord. Begin oktober 1942 was al ongeveer een derde van de mannen tot vijftig jaar om het leven gekomen, veelal in Auschwitz. In de volgende drie maanden werd begonnen met het deporteren van hun vrouwen en kinderen vanuit Westerbork naar de gaskamers, terwijl eigenlijk maar weinig Groninger mannen in de kracht van hun leven omgebracht werden. De oudere mannen en vrouwen werden deels iets later via Westerbork naar Auschwitz gezonden, echter eind april 1943 waren deze Joden ouder dan 50 jaar al grotendeels vermoord. Slechts zo'n 20 % daarvan was toen nog in leven. In mei-juni 1943 werd nog een aantal Joodse gezinnen met kinderen vermoord in Sobibor. Het waren vooral Groninger mannen beneden de 50 jaar die eind 1943 nog in leven waren (zie tabel 8) en in de daaropvolgende kleine anderhalf jaar de dood vonden in de Holocaust, meestal tijdens arbeid verricht in een concentratiekamp. De overlijdensakten geven veelvuldig als overlijdensplaats aan '*ergens in Midden-Europa*', zonder het kamp te specificeren.

Tabel 8. Overlijdensplaatsen vermoorde Joden gedurende de Tweede Wereldoorlog.

	Westerbork en elders Nederland	Auschwitz	Sobibor	Overige concentratie-kampen e.a. in buitenland	totaal
1-2 / 13-7 1942	1	-	-	5	6
25-7 1942 / 28-2 1943	9	615	-	10	644
5-3 / 31-12 1943	8	57	248	28	324
8-1 1944 / 9-5 1945	3	35	-	10	65
Totaal	21	707	248	53	1029[50]

De vrouwen, kinderen en ouderen die vanaf midden 1943 vermoord werden waren ten dele gepakt tijdens de onderduik en daarna omgebracht in Auschwitz. Zo zaten Herman de Vries (geboren 1930) en Elsien Lezer (geboren 1934) ondergedoken bij Hendrik Bos aan de Brinklaan te Schildwolde, samen met haar ouders Jonas Lezer (geboren 1898) en Sara Leviet (geboren 1895). Ze werden verraden, op 6 oktober 1943 naar Westerbork vervoerd, op 25 januari 1944 op de trein naar

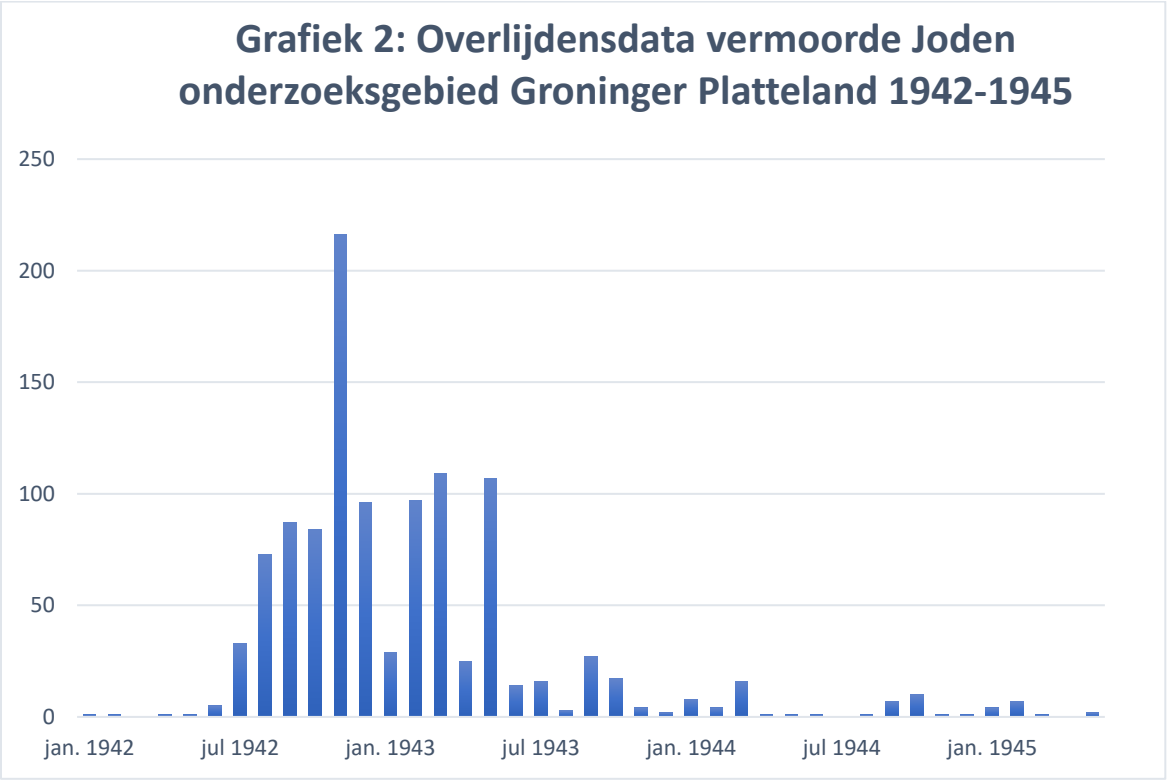
Wereldoorlog, deze data soms benaderingen zijn en niet exact, omdat de precieze overlijdensdatum gedurende de Holocaust niet altijd achterhaald kon worden.

[49] De vermoedelijk aan 'natuurlijke' oorzaken overleden Joden zijn niet in deze cijfers meegenomen.

[50] Van twee Joden was de overlijdensdatum onvoldoende nauwkeurig bekend.

Auschwitz gezet en drie dagen later vergast.[51] De in 1935 geboren Arno Salomons uit Winschoten werd op zijn onderduikadres in de Zaanstreek gepakt en op 26 maart 1944 vermoord in Auschwitz, zijn broertje Max Simon Salomons geboren in 1937 overleefde de onderduik overigens wel. Hun ouders werden eind augustus 1942 gepakt in de trein in België op de vlucht naar Zwitserland en later vermoord.[52]

Bij sommige later in de oorlog vermoorde Joden gaat het om personen die de concentratiekampen nog lang overleefd hebben, zoals Betti Cohen (1913-1944) en haar dochter Roosje Valk (1937-1944) uit Wildervank, die al op 4 oktober 1942 in Westerbork kwamen en pas op 4 september 1944 op de trein gezet werden naar concentratiekamp Theresienstadt. Echter een maand later op 4 oktober 1944 werden zij doorgezonden naar het vernietigingskamp Auschwitz en twee dagen later vergast.[53] Vader Jacob Valk was al op 29 september 1944 naar Auschwitz gezonden en overleed volgens zijn overlijdensakte 28 februari 1945 ergens in Midden-Europa.

De helft van de vermoorde Joden was al dood eind december 1942, zoals blijkt uit grafiek 2. De genocide op de Joodse bevolkingsgroep wonende op het Groninger platteland vertrok zich

[51] Voor meer informatie over het gezin Lezer zie: Bakker, *De Kehille Veendam*; Bakker, *Sporen die achter blijven,* hoofdstuk 8.

[52] https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=18&miadt=298&miaet=1&micode=-244&minr=1240584&miview=ldt (dagboek Abraham Salomons, broer cq oom); https://www.joodsmonument.nl/nl/page/496311/alexander-salomons-and-his-family. Het overleven van Max Simon wordt daar als onzeker vermeld. Echter zijn persoonskaart (ArOa, AGW), laat zien dat het jongetje in 1945 vanuit Zoeterwoude naar Winschoten kwam en in 1951 naar Israël vertrok.

[53] https://www.shvw.nl/Stichting_Herdenkingsstenen_Veendam_Wildervank/Namenlijst/Betti_Cohen, idem Jacob Valk.

razendsnel vanaf eind juli 1942. In een iets lager tempo ging het door in de volgende vijf maanden, zodat eind mei 1943 ruim 75 % van de oorspronkelijke Joodse bevolking vermoord was.

Een vergelijking van de overlijdensdata van de vermoorde Joden op het Groninger platteland met de aantallen personen die vanuit Westerbork gedeporteerd zijn naar de concentratiekampen maakt duidelijk dat de Joden in het onderzoeksgebied inderdaad relatief vroeg zijn opgepakt en afgevoerd naar vooral Auschwitz.[54] Denkelijk is dit vroege oppakken een belangrijk deel van de verklaring van het zeer lage aandeel van 10 % van de Joden in het onderzoeksgebied dat de Holocaust overleefde. De vroege deportatie van vooral die groepen Joden die het meest geneigd waren om onder te duiken beperkte de overlevingskansen. Op het moment van hun deportatie naar Westerbork was nog minder dan later duidelijk hoe enorm het gevaar was. Uitstel van deportatie naar Westerbork gaf zo meer tijd om de urgentie van de noodzaak om onder te duiken te laten doordringen; en ook meer tijd om een onderduikadres te zoeken en de onderduik voor te bereiden. Voor het overgrote deel van de Joden was onderduiken namelijk de enige manier om aan de genocide te ontsnappen. De grotere overlevingskansen van de heel weinige "g*esperrte*" Joden in het gebied (zie hierna) laten dit wel zien.

Dat onderduikers erg kwetsbaar konden zijn, toont het einde van het echtpaar Siegfried Klein (1874-1942) en Dina de Vries (1889-1942), dat in het Stadskanaalster deel van Wildervank woonde. Op 11 november dachten ze uiteindelijk een veilig onderduikadres gevonden te hebben (hun beide dochters waren al eerder ondergedoken).[55] Ze werden echter kennelijk meteen doodgeschoten vanwege hun meegenomen geld en bezittingen en daarna in een akker in Gasselterboerveenschemond stiekem begraven. De dader of daders zijn nooit gepakt.

Omdat de deportatie van jonge gezonde mannen zo vroeg begon, was het nodig om echt vroeg onder te duiken. Een voorbeeld is het jonge echtpaar Herbert Israel Watermann (1914-1993) en Lientje Klein (1917-2010), dat eerst te Nieuweschans en daarna te Winschoten woonde. Zij vonden onderdak in Nieuw-Beerta, samen met de broers Jakob Levie (1906-1955) en Levie Levie (1903-1976) uit Beerta. Van graanhandelaar Herbert Watermann wordt gemeld dat hij zo snel is ondergedoken op advies van enige boeren met wie hij zaken deed.[56] De in het redden van Joden zeer actieve Nederlands-Hervormde predikant Bastiaan Jan Ader van Nieuw-Beerta speelde bij dit onderduiken een grote rol. Hij werd opgepakt en op 20 november 1944 gefusilleerd.

Als succesvol een onderduikadres gevonden was in de tweede helft van 1942, was er het doorlopende gevaar om alsnog opgepakt te worden. Een deel van de onderduikers in het onderzoeksgebied trof dat lot. Uit de onderduik opgepakte Joden werden – nadat ze aangekomen waren in Westerbork – vrijwel altijd spoedig op de trein naar Auschwitz gezet, zoals de reeds genoemde familie van Jonas Lezer uit Veendam.

De familie van Rubel Bollegraaf dook mogelijk onder bij boer Veldman te Schildwolde, maar werd vermoedelijk verraden. Op de boerderij werden op 18 september 1943 onder andere zeven Joodse onderduikers ontdekt.[57] Zij vonden allen de dood, net als Veldman, die op 23 maart 1945 in Dachau

[54] Cijfers voor deportatie uit: Luijters, *De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen,* 33-35. Een nauwkeuriger vergelijking hiervan met de deportatiedata van Joden uit het onderzoeksgebied zou dit nog preciezer aantonen. Dit vergt echter verder onderzoek.

[55] https://www.groningen4045.nl/75-verhalen/in-leven-en-sterven-niet-gescheiden---de-moord-op-siegfried-en-dina-klein.

[56] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Westerwolde,* 211-212.

[57] https://www.joodsmonument.nl/nl/page/123114/rubel-bollegraaf, 22 september 2022, waarbij wel een slag om de arm gehouden wordt of dit de familie van Rubel Bollegraaf betreft.

overleed aan uitputting. In het boek van Boon en Lettinck over de Joodse gemeenschappen in Oost-Groningen staat echter een afwijkend verhaal vermeld. De hele familie zat ondergedoken in de gemeente Slochteren, '*maar één keer hield men familieberaad in de stad. Dat bleek fataal: de hele familie werd toen gearresteerd*'.[58] Onder deze Joodse onderduikers bevond zich in elk geval ook Sara Bollegraaf, die na de deportatie van haar man Lazarus van Dam in juni 1942 van Leek naar Slochteren verhuisde. Haar baby Freerk (Frits) van Dam (geboren 6 mei 1942) werd apart bij een pleegmoeder in de stad Groningen ondergebracht en overleefde zo wel de oorlog.[59]

Desondanks gaf onderduiken toch veruit de grootste kans voor Joden om de Tweede Wereldoorlog te overleven. Van de meerderheid van de overlevende Joden is een onderduikverhaal bekend. Het kinderloze echtpaar Comprecht Eckstein (onderwijzer) en Rosetta Lezer te Muntendam werd herfst 1942 een onderduikadres aangeboden door plaatsgenoot en aannemer Hendrik Kroeze. Zo wisten ze als enige Joodse Muntendammers de oorlog te overleven in een kelder onder het kantoor van het aannemingsbedrijf.[60] Het echtpaar Davied Benjamin Bamberg (onderwijzer te Winschoten) en Berendje Levitus dook al op 16 augustus 1942 onder in Zuidlaren. Hun in 1938 geboren zoontje zat zeer lange tijd te Nieuwlande bij Hoogeveen ondergedoken.[61]

Het waren al met al dus vooral vrouwen en oudere Joden die nog niet gedeporteerd waren die laatste maanden van 1942 en begin 1943. Zo wordt van het echtpaar David Gans en Rosette Gans te Grijpskerk gemeld, dat ze vele pogingen hebben gedaan om een onderduikadres te vinden.[62] In eerste instantie bleef de zoektocht zonder succes, echter ze zouden op het punt hebben gestaan onder te duiken, toen David op 6 februari 1943 werd gearresteerd. Op 13 maart 1943 werd Rosette bij een razzia opgepakt. Het echtpaar werd al op 17 maart vanuit Westerbork naar Sobibor gezonden en daar op 20 maart vermoord. Hun beide dochters Elli Allegonda Denneboom-Gans (1910-1991) wonende te Leek en Allegonda Mietje de Beer-Gans (1913-1966) wonende te Groningen vonden in januari 1943 wel een onderduikadres op een boerderij bij Leutingewolde en later op een watermolen aan het Leekstermeer, waar ze zaten samen met Henrietta Frieda Polak-Van Beets (1902-1952) uit Leek. Van al deze drie vrouwen waren de echtgenoten reeds in de zomer van 1942 opgepakt en later in Auschwitz vermoord.

Veelvuldig wordt in de literatuur gemeld dat Joden niet wilden onderduiken, zoals de moeder van onderduiker Herbert Watermann genaamd Johanna Watermann-Lowenstein (1891-1943), een weduwe wonende te Winschoten.[63] Een ander voorbeeld vormen de zeer oude ongehuwde broer en zuster Jonas Israëls (1859-1943) en Roosje Israëls (1856-1943) te Zuidhorn. Een oproep aan de burgemeester van Zuidhorn van 26 november 1942 schijnt door hem genegeerd te zijn. Gemeld wordt ook dat de beide oudjes een aanbod om onder te duiken afsloegen.[64] Op 11 maart 1943 kwamen ze alsnog aan in Westerbork en ruim een maand later werden ze vergast in Sobibor. In Winsum zou geen van de Joden onderduiken. Gesteld wordt dat '*ze vreesden niet alleen voor hun eigen leven, maar waren ook bang dat als ze zouden proberen om onder te duiken, de rest van hun familie daarvoor gestraft zou worden*'.[65] Zo wist de Winsumer Jood Michiel de Vries dat ze in Polen

[58] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 169.
[59] https://www.museumjoodseschooltje.nl/archief/bezoek/.
[60] https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/comprecht-en-rozetta-eckstein-lezer/.
[61] Meppelink, 'oud-onderduikers Nieuwlande'.
[62] https://www.wkregister.nl/personen/rosetta-gans/, 6 juni 2022 (bevat wel enkele onjuistheden in de personalia).
[63] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Westerwolde*, 212.
[64] https://www.joodsmonument.nl/nl/page/222578/jonas-isra%C3%ABls.
[65] https://www.dewinsumsesjoel.nl/?page_id=9532. Zie ook vergelijkbare meldingen: Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 49-50.

een beroerde tijd zouden doormaken, maar de andere optie: onzekerheid en afhankelijkheid van anderen lokte hem nog minder, wordt geschreven. Van Elsina (Ellie) Oudgenoeg, vrouw van Izaäk de Vries – die twee jonge kinderen had – wordt gemeld dat onderduiken, toen haar dat vlak voor de deportatie werd aangeboden, volgens haar betekende dat '*we zeker dood*' gaan.[66] Veel tijd hadden ze niet om onder te duiken, want al op 12 november 1942 werden de laatste Winsumer Joden gedeporteerd[67] en veelal al kort daarna vermoord.

De Duitse Joden Hermann Stern, een gevluchte voormalige bankbediende, en Paula May wisten in Winschoten ook betrekkelijk lang aan deportatie te ontsnappen, denkelijk omdat hij als soldaat in het Duitse leger zwaargewond was tijdens de Eerste Wereldoorlog.[68] Echter op 4 februari 1943 werden ze toch naar Westerbork gestuurd en op 20 april 1943 naar Theresienstadt, waar ze nog ruim een jaar geleefd hebben, totdat Paula stierf op 14 september 1944. Kort daarna werd Hermann doorgezonden naar Auschwitz en daar vermoord. Hun in 1930 geboren dochtertje Marion Ilse overleefde de oorlog, omdat ze in 1938 vanuit Duitsland met één van de kindertransporten mee mocht.

Spectaculair was de ontsnapping van de op 14 juli 1942 in Winschoten voor de wet gehuwde Judik – die meestal Judith genoemd wordt – Wolff (1919-2010) en Abraham Salomons (1917-2002), een schoenenhandelaar. In augustus namen ze de trein naar Amsterdam en verbrandden onderweg de Jodensterren. Enige tijd later wisten ze dankzij grote betalingen met behulp van valse papieren met de trein via Brussel, Parijs en Besançon veilig in Zwitserland aan te komen. Van zijn vlucht en verblijf in Zwitserland heeft Abraham een uitgebreid dagboek bijgehouden.[69] Ondanks dit succesverhaal kan niet gesteld worden dat de nabijheid van de Duitse grens, en zo een mogelijk grotere bewustheid van het gevaar dat het Duitse nationaalsocialisme voor Joden inhield in Winschoten in het algemeen ieidde tot een grotere neiging tot onderduiken. Anders kan het heel hoge percentage van 91 % vermoorde Joden in die plaats niet verklaard worden (zie tabel 9).

Enkele Joden slaagden er eind 1942, begin 1943 nog in te verhuizen naar het inmiddels gecreëerde Joodse getto in Amsterdam. Zo vestigden de ongehuwde zusters Carolina Bloemendal (1868-1944) en Flora Bloemendal (1878-1970) zich op 21 december 1942 vanuit de Burgemeester Venemastraat 18 te Winschoten op het adres Weesperplein 1 in Amsterdam.[70] Dit gaf hen extra tijd om in onderduik te gaan. De oude Carolina overleed in 1944 op haar onderduikadres in Utrecht en werd in het geheim begraven; Flora overleefde de Bezetting.

De gepensioneerde onderwijzer Samuel (Sam) de Lange (1879-1943) trad in september 1942 op als plaatselijke vertegenwoordiger van de Joodse Raad. Hij en zijn vrouw Sientje Bernard (1885-1943) kwamen op 8 januari 1943 met hun nog thuiswonende dochter Debora aan in Amsterdam, vanuit Hoogezand, Westerparkstraat 6. Hun andere dochter Froukje Debora (1916-2005), die al in 1939 Hoogezand had verwisseld voor Amsterdam, was daar een van de vier vaste secretaresses van de Joodse Raad geworden. Zij had zo een invloedrijke positie verworven en wellicht eerst gezorgd voor een *Sperr* en later geregeld dat haar ouders ook naar Amsterdam mochten verhuizen. Korte tijd zou

[66] Hamburger en Regtien, *Een Joodse Erfenis in Winsum*, 34.
[67] Regtien e.a., E*en wandeling door Joods Winsum*, 6.
[68] https://www.geni.com/people/Hermann-Stern/6000000018107924933.
[69] https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=18&miadt=298&miaet=1&micode=-244&minr=1240584&miview=ldt (scans dagboek); Zie ook: Stijkel, 'Dagboek Winschoter schoenhandelaar Abraham Salomons'.
[70] https://archief.amsterdam/indexen/, archiefkaart Flora Bloemendal.

ze daar met haar ouders samenwonen aan de Ingogostraat 4.[71] Uiteindelijk zouden de twee dochters en ook de zoon de oorlog overleven, twee ervan in onderduik, terwijl Froukje Debora onder meer concentratiekamp Bergen Belsen overleefde. De ouders Samuel de Lange en Sientje Bernard wilden mei 1943 ook onderduiken, maar werden onderweg opgepakt en 11 juni 1943 in Sobibor vermoord.[72]

Hoewel in een dagboek van een Rotterdamse Joodse onderduikster gemeld wordt dat in februari 1943 alle "*gesperrden*" in Groningen en Friesland waren opgehaald,[73] is dat niet helemaal waar. De Leekster godsdienstleraar Karel Elburg (1904-1991) met zijn vrouw Frederika van Dam (1914-2004) en hun in 1940 geboren zoontje Barend lijken namelijk nog later vertrokken te zijn. Hun verhuizing van Leek, huisnummer A161, naar Amsterdam, Retiefstraat 48-III staat officieel geregistreerd op de datum 9 maart 1943.[74] Karel had voor zijn gezin ook een *Sperr*, een stempel van de *Zentralstelle fur Jüdische Auswanderung* in Amsterdam, in zijn persoonsbewijs.[75] Uiteindelijk overleefde het gezin Elburg na een ontsnapping uit de Hollandsche Schouwburg de oorlog in onderduik in Hoensbroek (Zuid-Limburg).[76]

Enkelen slechts wisten de oorlog in de concentratiekampen te overleven. Abraham (Bram) Gudema (1913-1969) werd al op 18 augustus 1942 afgevoerd naar Westerbork.[77] Via bevriende marechaussees kon hij een baan bij de Joodse Ordedienst (OD) van Westerbork krijgen en in die positie deportatie naar een vernietigingskamp vermijden, net als zijn zojuist gehuwde en al in paragraaf 2.1 genoemde vrouw Marieke (Mimi) Cohen (1916-2002). Ook broer Aron Levie Gudema (1910-1975), slager in Winschoten, overleefde Westerbork; eerst omdat hij hielp met de opbouw van het kamp, later werd ook hij lid van de Ordedienst. Hij was net als zijn broer zeer kort voor de deportaties – op 29 juli 1942 – getrouwd met Johanna (Hanna) Meijer (1918-2003). Hanna overleefde de oorlog ook in Westerbork, mede omdat ze claimde slechts twee Joodse grootouders te hebben, maar denkelijk ook dankzij haar baantje bij de kampdistributie als voormalig gemeenteambtenaar.

Maurits Leo de Levie (1919) uit Winschoten wist ook binnen een maand na aankomst in Westerbork lid te worden van de Ordedienst, waardoor hij kon overleven.[78] Aardappelhandelaar Simon de Beer (1893-1976) uit Hoogezand was meester van de aardappelkelder te Westerbork, en wist op die manier met zijn vrouw Heika (Rika) van den Berg (1901-1996) de oorlog te overleven.[79] Hun beide

---

[71] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 158; Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede,* 71-73, 90-91, 117, 295-296. Vergelijk ook p. 58, over het regelen van een *Sperr* voor kennissen en verwanten door Froukje Debora van Dam; https://archief.amsterdam/indexen/, archiefkaarten Samuel, Froukje Debora en Abraham Louis de Lange. De zoon, eerder wonende te Rotterdam, werd in juni 1943 administrateur van het Gesticht van Ouden en Zieken in Amsterdam. Hij overleefde de oorlog in onderduik, maar overleed kort daarna in oktober 1946.

[72] Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede*, 105-106, 117, 142-145.

[73] Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede,* 90. Zie ook Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering*, 132-135.

[74] https://archief.amsterdam/indexen/, archiefkaart Karel Elburg. Over Elburg ook: Van Klinken, 'Het ontstaan van de joodse gemeente Leek', 194.

[75] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944. Vermeld in een brief van de burgemeester van Leek aan de commandant van de *Sicherheitspolizei* in Groningen van 28 november 1942, waarin hij schreef dat alle Joden waren afgevoerd naar de stad met uitzondering van twee oude mensen, die volgens de chef gemeenteveldwachter B.J.J. Casemier te ziek waren om te vervoeren.

[76] https://www.limburger.nl/cnt/dmf20161120_00028967; http://www.humanitarisme.nl/personen/index.php?m=family&id=I456537.

[77] Over deze twee echtparen Gudema: https://bevrijdingsportretten.nl/portret/de-familie-gudema/.

[78] https://bevrijdingsportretten.nl/portret/maurits-de-levie/.

[79] https://westerborkportretten.nl/bevrijdingsportretten/simon-en-rika-de-beer.

zoons Maurits en Abraham (geboren in 1922 en 1925) waren echter al in augustus en september 1942 in Auschwitz vermoord. Het Veendammer echtpaar Meijer Vleesblok (1906-1992) en Jeannette Klein (1907-1976) overleefde de oorlog ook in Westerbork. Als plaatsvervangend groepsleider van de buitendienst van het kamp en als verpleegster hadden ze eveneens een *Sperr* en werden niet verder gedeporteerd.[80]

Een bijzonder overlevingsverhaal is dat van de tijdelijk in Winschoten gestationeerde ambtenaar Maurits Drukker, zijn vrouw Erna Jacob en hun twee in 1932 en 1934 geboren kinderen Alfred en Elly Erna.[81] Nadat ze naar Westerbork gezonden werden, wist Maurits door zijn werk voor de kamp administratie verdere deportatie nog even uit te stellen. Daarna wist hij zijn gezin op de zogenaamde Barneveld-lijst[82] te plaatsen en zo deportatie verder te voorkomen, totdat ze in september 1944 in veewagens naar Theresienstadt werden gebracht. Het hele gezin overleefde dit concentratiekamp. Ze keerden na de bevrijding echter niet terug naar de provincie Groningen, maar vestigden zich in Amsterdam en later in Israël.

Het lijkt erop dat vooral de vroegtijdigheid van de deportaties ertoe geleid heeft dat weinig Joden onderdoken op het Groninger platteland. Dit werd nog versterkt door de nog eerdere deportatie van veel mannen naar werkkampen, die vrouwen huiverig maakte om daarna nog apart met de kinderen onder te duiken. Dit alles tezamen lijkt geleid te hebben tot een geringere geneigdheid om op tijd onder te duiken. Daarbij zorgde een gering aantal verleende *Sperre*n ervoor dat maar weinig Joden meer tijd kregen om onder te duiken. Er zijn in de literatuur diverse meldingen van het aanbieden van onderduikadressen, maar ook voorbeelden dat het moeilijk was om onderduikplekken te vinden. Het is lastig om over de onderduikmogelijkheden in het gebied in het najaar van 1942 definitieve uitspraken te doen, zonder verder gericht onderzoek op individueel niveau voor het onderzoeksgebied.[83]

3.1. Anti-Joodse maatregelen: casus gemeente Winsum

(Jeroen Benders)

In uiteenlopende delen van de gemeentelijke administratie van Winsum duiken sommige Joodse inwoners op. Zo lag de toen 57-jarige '*mejuffrouw*' E. (Essie) de Vries uit Winsum-Obergum van 29 juli tot 17 augustus 1940 in het R.K. Ziekenhuis te Groningen.[84] Van 29 augustus 1941 dateert een schrijven van de burgemeester aan het ministerie van Onderwijs in reactie op eerdere departementale missives van die maand, waarin hij mededeelde dat in zijn gemeente drie Joodse leerlingen stonden ingeschreven, te weten aan de Openbare Lager School Sophius de Vries (woonadres: Oosterstraat 24) en Sophie de Vries en aan de Gemeentelijke Bewaarschool Jacob Comprecht de Vries. Beide laatsten waren woonachtig op het adres Tuinbouwstraat 15.[85] Wel van heel toevallige aard zijn de notities in een register van verloren en gevonden voorwerpen. Daarin staan '*de jongens* [Israël en Sophius} *van M.* [Michiel] *de Vries manufact.*' die in de zomer van 1936

[80] https://westerborkportretten.nl/bevrijdingsportretten/meijer-jeanette.
[81] https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1173800.
[82] De Barneveldlijst omvatte een groep veelal prominente Joden, die vooral vanwege diverse verdiensten voor Nederland, enige tijd gevrijwaard werden door de Duitsers van opzending naar de concentratiekampen en een tijd woonden met elkaar in Barneveld, voordat ze in september 1943 naar Westerbork werden vervoerd, waar ze ook nog lang een beschermde status hadden.
[83] Zoals bijvoorbeeld gebeurd is voor Zuid-Limburg: Van Rens, *Vervolgd in Limburg.*
[84] GrA, RKZ, inv.nr. 741, opening 38 nr. 2316.
[85] ArHl, AgWi, inv.nr. 1523.

een portemonnee met kleingeld vonden, maar ook nog Iz. (Izaäk) van Berg, die begin 1942 op het postkantoor de handschoenen van een plaatsgenoot aantrof.[86]

In januari 1941 moesten '*personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede*' zich zoals gemeld verplicht schriftelijk aanmelden bij de gemeente en daarvoor één gulden aan leges vooruit betalen.[87] Ter secretarie werd een lijst opgesteld van veertien met een J gemarkeerde personen op vijf adressen, alsmede één persoon met G^{I} (zijnde half-Joods) en één met G^{II} (zijnde kwart-Joods). Daadwerkelijk is zestien gulden leges ingeboekt; de helft was voor de gemeente, de andere helft voor de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. De lijst is begin maart opgestuurd naar het Hoofd van deze inspectiedienst. Roosje de Vries overleed volgens officiële mededeling van de burgemeester aan dezelfde Rijksinspectie op 11 december 1941 te Winsum; zij ontbreekt dan ook op een tweede lijst, van 5 juli 1942.

Eind februari 1941 ontving de burgemeester een telegram met de oproep om *'naar aanleiding van het in Amsterdam voorgevallene (…) een zeer nauwkeurig onderzoek in uwe gemeente in hotels, bij joodsche families en andere daarvoor in aanmerking komende plaatsen'* in te stellen naar vandaar het land in gevluchte Joden en ze te laten arresteren. Een aantekening op het telegram vermeldt dat in Winsum geen personen aangehouden waren. Een jaar later, begin januari 1942, stuurde de burgemeester de uittreksels van persoonskaarten van met een J gemerkte gezinshoofden naar de eerder genoemde Rijksinspectie. In juni-juli 1942 werden de rijwielen van de Winsumer Joden in beslag genomen en opgeslagen in een garage aan de Violenstraat 7 te Groningen. Volgens schrijven van de burgemeester uit oktober dat jaar was er '*van Joodsche zijde*' één radiotoestel op het gemeentehuis ingeleverd. Het zal het Philips-exemplaar van Izaäk de Vries zijn geweest, dat reeds in april 1941 door hem '*in onbeschadigden toestand*' afgestaan was.

De laatste klap in de reeks van anti-Joodse maatregelen volgde eind 1942. Een '*Regeeringstelegram*' van de procureur-generaal te Leeuwarden van 26 november gebood de burgemeester in opdracht van de SD om ervoor te zorgen dat een dag later om 20.00 uur de '*thans nog in de provincie Groningen verblijvende Joden met uitzondering van die in de gemeente Groningen*' gearresteerd en naar Groningen werden gebracht, zodat zij op zaterdag 28 november uiterlijk om 10.00 uur op het spoorwegstation aldaar aanwezig waren. Naast levensmiddelen voor drie dagen werd precies aangegeven welke kleding zij mochten meenemen, waaronder werkkleding of overall, of meer als ze dit zelf konden dragen. Genoemd werden voorts geld, spaarbankboekje en andere waardepapieren. De plaatselijke politie diende licht, gas en water af te sluiten en open vuren te blussen. De woningen moesten worden gesloten en verzegeld en de sleutels toegezonden aan de SS, Grote Markt 27 te Groningen. Vrijgesteld waren vier categorieën: Joden die op hun persoonsbewijs een vrijstellingsstempel ('*Sperr*') hadden van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, zij die niet '*transportfaehig*' waren (difterie en roodvonk worden expliciet vermeld), Joden uit een zevental landen, gemengd gehuwden en hun kinderen. Joden die in de betreffende woningen verbleven maar niet tot de gezinnen in kwestie behoorden, moesten eveneens op transport gesteld worden. De plaatselijke politie kon zich door de marechaussee laten assisteren. De burgemeester van Winsum gaf op 23 december 1942 met een briefje aan de Leeuwarder procureur door '*dat momenteel geen Joden meer in deze gemeente zijn gevestigd*'.

[86] ArHl, AgWi, inv.nr. 824. Voor Israël en Sophius: Regtien e.a., *Winsum 1940-1945*, 26.

[87] Voor het navolgende, tenzij anders vermeld: ArHl, AgWi, inv.nr. 823. Zie ook Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 262-266; Regtien e.a., *Winsum 1940-1945*, 15 e.v., met op p. 25-29 portretten van alle Joodse Winsumers.

3.2. De gemeente en het beheer van Joodse bezittingen na de ontruiming in 1943: casus Leek

(Jeroen Benders)

Eind 1942 waren vrijwel alle Joodse inwoners van de gemeente Leek ofwel gedeporteerd, ofwel ondergedoken. Kort voor de jaarwisseling van 1942/1943 vroeg de *Beauftragte für Volkspflege*, de nationaalsocialistische Duitser Hermann Conring (1894-1989),[88] aan de gemeente Leek dan ook om in de verwachte vrieskoude de waterleidingen van leegstaande '*jodenwoningen*' af te sluiten.[89] Op 9 februari 1943 stuurde de burgemeester van Leek aan de *Referent für Volkspflege beim beauftragten* [sic] te Groningen een overzicht van 22 namen en adressen van voorheen door Joden bewoonde en nu leegstaande panden, waarvan vijf '*Mietewohnung von Ariër'*, één '*Mietewohnung von Jude'* en de rest '*Judenbesitz*'.[90] Op 4, 5, 6 en 8 maart 1943 werden 22 woningen van Joden in Leek ontruimd. De getaxeerde waarde van de spullen daarin bedroeg ƒ 2.462,50. Van deze inboedels zijn gedetailleerde lijsten overgeleverd.[91] Van 15 maart 1943 dateert een gemeentelijke lijst met 25 adressen en namen van '*woningen, waarin Joden hebben gewoond'* voor de Districts Organisator N.V.D. (de nationaalsocialistische Nederlandsche Volksdienst). De burgemeester (en gemeentesecretaris) verklaarde dat hij niet wist wie thans de eigenaren van deze woningen waren, '*daar zulks niet te mijner kennis wordt gebracht'*. In dezelfde maand droeg *Referent* F. Vogler nieuwe bewoners voor en dat ging zo door in de volgende maanden. Indien het huis in kwestie nog niet volledig ontruimd was, diende dit eerst te gebeuren, waarbij het meubilair onder politietoezicht in een kamer geplaatst moest worden, die verzegeld werd.

Eén van de kopers van woningen van Joden van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV)[92] was Meint Berg te Niebert (zie ook paragraaf 5.2.1). De burgemeester schreef hem geen sleutels te kunnen overhandigen, aangezien hij die nooit in bewaring gehad had.[93] Verder meldde hij dat in enkele leegstaande '*jodenwoningen*' ruiten ingeslagen waren, waarvoor de gemeente naar zijn mening niet verantwoordelijk gesteld kon worden; de *Referent* dacht er echter anders over. Nog steeds in maart 1943 stuurde de organisatie Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) een brief met het verzoek om aan te geven welke percelen van Joodse eigenaren bij de *Wehrmacht* in gebruik waren. Burgemeester en secretaris lieten weten dat dit in de gemeente Leek niet aan de orde was.

Van de Commissaris der Provincie Groningen Staargaard, kregen de Groninger burgemeesters op 31 mei 1943 te horen, dat wegens de woningnood alle nog niet ontruimde *'jodenwoningen*' terstond ter beschikking moesten komen en de inboedel in drievoud geïnventariseerd diende te worden. De burgemeesters waren verantwoordelijk voor '*een veilige opberging en verzorging der voorwerpen'*. In

[88] Zie voor hem: Noorlag, *Hermann Johannes Conring*.
[89] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.
[90] Voor het navolgende: ArWk, AgLk, toegang 1077 (n.b.: inventaris deel II, '*dossier-inventaris*'), inv.nr. 671. In ib., inv.nr. 670 bevindt zich nog een briefje van de burgemeester van Leek d.d. 20.12.1943 aan OMNIA met het antwoord dat Samuel Oudgenoeg waarschijnlijk in juli 1942 '*abtransportiert worden ist*' en zijn huidige verblijfplaats onbekend is.
[91] NIOD, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, inv.nr. 85.
[92] Zie voor de organisaties NGV en ANBO: paragraaf 5.1.
[93] Dit is in tegenspraak met een brief van de burgemeester d.d. 1 december 1942 aan de SS te Groningen, waarmee hij de sleutels van vijftien door hem gesloten en verzegelde woningen van bij naam genoemde Joodse inwoners toestuurde. Van drie reeds gesloten woningen waren geen sleutels aanwezig; de burgemeester dacht dat de bewoners daarvan waarschijnlijk '*flüchtig*' waren; ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.

juni liet de burgemeester van Leek de Commissaris der Provincie weten dat er nog één woning niet ontruimd was en dat de inboedel van twee woningen was opgeslagen in het '*zgn. schooltje*.' Voorts dat '*de firma Rosenberg*' de ontruimingen deed en niet de gemeente.[94] '*Hedenmorgen is deze woning en het schooltje leeggehaald terwijl gisteren de banken uit de Joodsche synagoge zijn opgehaald*.'

Over de verhuur van de nog leegstaande woningen had de burgemeester overleg gehad met de plaatselijke leider van de N.V.D. Hij had met hem een lijst van gegadigden opgemaakt en naar de *Beauftragte bem reichskommissar* gestuurd. In de zomer deelde de burgemeester in antwoord op vragen van de *Beauftragte* mee dat alle '*jodenwoningen*' in de gemeente van meubels ontdaan waren, alle Joden uit de gemeente verdwenen waren ('*Mischehen sind hier nicht anwesend*'), er nog zeven '*jodenwoningen*' vrijstonden, er '*keine Einrichtungsgegenstande* [sic] *in einem gesicherten Raum zusammengestellt* [sind]' noch ook '*Bekleidungsstücke, Wäsche und Kücheneinrichtungen von Juden*' waren, en de gemeente '*nichts* [hat] *untergestellt*'. Ook het Evacuatiebureau '*De Drie Noordelijke Provinciën*' vroeg de gemeente in de zomer van 1943 om een lijst van '*joden-woningen*' en om schoonmaak en ontsmetting daarvan.

Ten slotte deed zich te Leek nog een kwestie voor waarbij de *Treuhandgesellschaft m.b.H.* OMNIA te Arnhem[95] in verband met het liquideren van de onderneming van Johan Oudgenoeg bij de gemeente navraag deed naar het verdwijnen van spullen uit diens winkelboedel, te weten een koelkast, een hakblok, een bank en een toonbank. Met potlood is op deze brief geschreven, dat deze voorwerpen volgens verklaring van de buurvrouw weggehaald waren met dezelfde auto, waarmee ook de meubels een dag eerder waren meegenomen. Dit was ook de officiële mededeling aan OMNIA, nu met vermelding dat de gemeentebode, die tevens onbezoldigd gemeenteveldwachter was, een onderzoek had ingesteld. Over de bank wist de buurvrouw niets.

OMNIA vroeg vervolgens wat er geworden was van de inboedel van de slachterij van Samuel Oudgenoeg, waaronder opnieuw een koelkast. Daarna is er nog sprake van de goederen van Simon Oudgenoeg: wederom een ijskast, toonbank, en hakblok. Deze goederen kon de Leekster hotelhouder J.A. Smid tegen betaling van de getaxeerde waarde uit de winkel Kerkstraat A351 ophalen. OMNIA sprak haar verbazing erover uit dat zij bericht kreeg over Simon, terwijl zij naar Samuels spullen had gevraagd. De burgemeester liet daarna weten dat de koelkast van Samuel Oudgenoeg volgens een buurman bij het weghalen van de meubelen in elkaar was gezakt en '*als brandhout medegevoerd*'. Over een toonbank en hakblok had hij geen nadere informatie kunnen verkrijgen. Hoe dit alles afgelopen is, blijkt niet; hier lijkt sprake te zijn geweest van persoonsverwarring. OMNIA berichtte nog medio 1944 aan de gemeente bij de liquidatie van de firma H. Denneboom, Leek A351, op een schuld van de gemeente Leek van ƒ 15,83 te zijn gestuit. De gemeente vroeg om welke geleverde waren het ging. Het was '*ten gemeentehuize niet bekend, dat nog een nota bij de firma Denneboom open staat*'.

3.3. Casus Van Geuns te Sappemeer als voorbeeld van het wedervaren van een Joodse familie

(Albert Buursma)

[94] De *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* was een Duitse rooforganisatie, wier opdracht het onder meer was Joodse cultuurgoederen te ontvreemden.
[95] OMNIA was een Duitse trustmaatschappij die tot taak had om Joodse bedrijven te liquideren ten bate van de Duitse oorlogsmachine.

Ter illustratie voor het wedervaren van de Joden voor, tijdens en na de oorlog, behandelen we hier uitgebreid de familie Van Geuns te Sappemeer. Over de aankoop door de gemeente van een dubbele bewoning in hun bezit, zie hoofdstuk 8 (gemeente Midden-Groningen).

3.3.1. De familie Van Geuns tijdens het Interbellum

Hartog van Geuns had in het begin van de twintigste eeuw een slagerij aan de Noorderstraat te Sappemeer. Na zijn dood in 1913, zette zijn weduwe, Martalina van der Hak, het bedrijf voort. De zoon Bernard van Geuns begon een eigen slagerij, die volgens een latere verklaring van diens schoonzoon, Jan Zuidema, de grootste van Sappemeer werd. Totdat er in de gemeente een slachthuis kwam, slachtte Van Geuns zelf, achter de winkel. Het slachtvee kocht hij in bij boeren en op de veemarkt in Groningen.[96] De familie Van Geuns bezat nog een tweede pand aan de Noorderstraat. Daarin woonde Hartog Heiman van der Hak, een oom van Bernard van Geuns. De panden waren het gemeenschappelijk eigendom van Bernard van Geuns en zijn vijf zusters en broers.[97]

In het Interbellum liepen de kosten van de Joodse gemeente hoog op. De leden droegen bij aan onder meer het salaris van de opperrabbijn en het landelijk kerkgenootschap. Ging het in de jaren 1890 nog om bedragen beneden de 10 gulden, in de periode 1925-1935 liepen die op naar 50 tot 60 gulden. Een zware belasting. Om van deze verplichtingen af te zijn, liet Bernard van Geuns zich – als enige? – gerechtelijk afscheiden van de gemeente.[98]

Bernard van Geuns verloofde zich met onderwijzeres Henriëtte Godfried, die sinds 1904 les gaf in Foxhol. Bij hun huwelijk in 1915 vroeg Henriëtte ontslag. Later zou ze actief worden in de dorpspolitiek.[99] De familie Van Geuns kwam in de jaren dertig in contact met Joodse vluchtelingen op doortocht vanuit Duitsland naar '*veilige*' landen. Zo herinnerde dochter Julia zich nog de families Hess en Frank, die via Sappemeer Duitsland ontvluchtten. Het gezin Van Geuns sprak veel met hen. Daardoor zullen zij, na de Duitse inval en de daarop volgende bezetting, voorbereid zijn geweest op de Duitse maatregelen.[100]

De familie Van Geuns was zich, in tegenstelling tot vele andere Joden, welbewust van de ontwikkelingen in Duitsland. Dochter Julia vertelde dat er thuis wel aandacht werd besteed aan de anti-Joodse politiek in het buurland. Dat zal mede zijn geweest vanwege de politieke interesse van Henriëtte Godfried. Toen de familie in 1939 op een mooie dag voor het huis stond, raakten ze in gesprek met een Duitse voorbijganger. Hij werd in huis genodigd voor koffie. Daar vertelde hij enthousiast hoe '*Herr Hitler*' Duitsland tot ongekende hoogten zou voeren, wanneer hij de Joden definitief het land uitgezet zou hebben. Nu had Henriëtte Godfried weliswaar haar lidmaatschap van het Israelitisch kerkgenootschap al jaren tevoren beëindigd, maar ze liet haar gast wel weten, dat hij op dat moment koffie dronk bij Joden en dus kon constateren dat er ook *anständige Juden* waren. Vervolgens wist de man niet hoe snel hij er vandoor moest gaan.[101]

[96] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand,* 104.
[97] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 163.
[98] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 143-144.
[99] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 117-118.
[100] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 150-151.
[101] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 150.

3.3.2. De familie Van Geuns in oorlogstijd

Er waren Joden die probeerden aan de onteigeningen door de bezetter te ontkomen. Dat gold bijvoorbeeld voor oud-ijzerhandelaar Sigfrid Simons, die een groot bedrijf in Hoogezand had. Bernard van Geuns probeerde daaraan te ontkomen door zijn bedrijf – op tijd – te verhuren aan Jan Zuidema, die later zou trouwen met zijn dochter Julia. Omdat Zuidema niet-Joods was, zouden de maatregelen hem niet kunnen treffen. Echter, na verloop van tijd, toen het gezin Van Geuns al was ondergedoken, werd Zuidema gearresteerd wegens het toeëigenen van '*Jodenkapitaal*' dat behoorde te worden overgedragen aan de bezetter. Hij zat zes weken vast in het Scholtenhuis te Groningen, de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*.[102]

Julia van Geuns trouwde dus met de niet-Joodse Jan Zuidema, op 28 maart 1942. Dat was op het nippertje, want een dag tevoren was in het *Joodsche Weekblad* – waarin alle antisemitische maatregelen werden aangekondigd – de bepaling vermeldde dat gemengde huwelijken voortaan verboden waren. Joden die met niet-Joden huwden, zouden prompt worden gearresteerd. Omdat allen die volgens de Duitse bezetters Joden waren een verplicht abonnement op dit weekblad hadden, was de familie Van Geuns al op de hoogte van deze maatregel. De gemeenteambtenaren van Sappemeer deden echter alsof ze van niets wisten, omdat de maatregel nog niet was gepubliceerd in het *Nieuwsblad van het Noorden*. Omdat het huwelijk hals-over-kop gesloten was, kon het niet – zoals gebruikelijk – worden afgekondigd, zoals dat wettelijk hoorde. Maar wanneer het paar diezelfde dag toestemming kon krijgen van de Officier van Justitie in Groningen, wilde de ambtenaar van de Burgerlijke Stand in Sappemeer het huwelijk wel sluiten. Jan en Julia overlegden diezelfde dag de gevraagde toestemming en zo werd het huwelijk voltrokken.[103]

Julia leek daarmee veilig, maar volgens de normen van de bezetter was de familie volledig Joods, ook al was geen ervan lid van het Israëlitisch kerkgenootschap. Om dat te ondersteunen, probeerde Jan Zuidema doopbewijzen voor zijn schoonfamilie te verkrijgen.[104] In eerste instantie lukte dat niet, omdat in de kerkenraad een nationaalsocialist zat, die van mening was dat alle Joden, al of niet lid van de Joodse gemeente, gelijk behandeld moesten worden. In Groningen lukte dat Jan wel, getuige een door de gemeentesecretaris vandaar opgemaakt afschrift, gedateerd 28 augustus 194-, waarin wordt verklaard dat Bernard van Geuns, zijn vrouw Julia en hun kinderen Arnold en Julia voor 1 januari 1941 '*einer Christlichen Konfession angehörig*' waren.[105]

Toen in Sappemeer de bezetter afkondigde dat alle Joden zich moesten melden, stond Bernard van Geuns voor de moeilijke beslissing of ze zich zouden melden of onderduiken. Uiteindelijk besloot hij om met zijn vrouw te kiezen voor het laatste. Ook zijn in 1916 geboren zoon Arnold Godfried – die toen al niet meer in Sappemeer woonde – maakte zich uit de voeten. Hij overleed in 2014 te Haaksbergen. Dochter Julia die dus getrouwd was met de niet-Joodse slager Jan Zuidema zou, vanwege dat gemengde huwelijk – zo dachten ze – vooralsnog geen gevaar lopen.[106]

Het gezin van Bernard, Henriëtte en Julia van Geuns kwam via de bevriende drukkers van de firma Smit en Dontje aan de Borgercompagniestraat terecht bij de familie Van Kampen in Jipsinghuizen, die

[102] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 152-153.
[103] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 153-154.
[104] Zie uitgebreid over vergelijkbare initiatieven om officieel de mate van *'Joodsheid'* te verminderen: Van den Boomgaard, *Voor de nazi's geen Jood.*
[105] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 154.
[106] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog,* 117.

daar een afgelegen sluiswachtershuis bewoonden. Mevrouw Van Kampen was een nicht van de drukkersvrouw Smit.[107]

Bernard van Geuns ging als eerste naar het onderduikadres. In september kregen, na de mannen, de vrouwen van Hoogezand een oproep voor '*tewerkstelling*'. Henriëtte wachtte zo'n oproep voor Sappemeer niet af en vertrok ook naar de sluiswachterswoning. Daarop kreeg Julia bezoek van een lid van de *Grüne Polizei*, samen met de politieagent Jan Bouma, die wilden weten waar haar ouders waren. Haar echtgenoot Jan Zuidema wist waar zijn schoonouders zaten, maar had het zijn vrouw niet verteld. Zo kon Julia naar waarheid verklaren dat ze dat niet wist. Zij kreeg daarna nogmaals bezoek van de mannen die weer onverrichterzake vertrokken.[108]

Op 13 februari 1943 stonden er twee SD-ers voor de deur, die Julia vroegen waar haar vader en moeder zaten. Ze kon opnieuw geen antwoord daarop geven. Ditmaal moest ze mee voor een officieel verhoor. Julia vroeg, of ze haar jas van boven mocht halen. Dat werd haar toegestaan. Daarop vluchtte ze door een geopend dakraam, via de dakgoot en een stukje plat dak in de tuin. Daar ving Jan Zuidema, die inmiddels was thuisgekomen, haar op. Julia ging daarna naar het huis van de familie Gorter, waar al een fiets voor haar gereed stond en reed naar een bekende aan de Borgercompagniestraat. Vandaar bracht Dontje van de drukkerij haar naar de afgelegen sluiswachterswoning van de familie Van Kampen bij Jipsinghuizen, waar haar ouders zaten.[109]

Toen zijn schoonfamilie was gevlucht en ondergedoken, bleef Jan Zuidema achter in hun huis aan de Noorderstraat.[110] Hij leidde daarna een '*avontuurlijk leven*', om onder meer met inkomsten uit zwarte handel de Van Kampens van geld te voorzien voor het onderhoud van zijn schoonouders en nog een paar nichten van hen.[111] Toen namens de bezetter mensen het huis van de familie van Geuns bezochten om poolshoogte te nemen, verklaarde Jan Zuidema dat de inboedel zijn persoonlijk bezit was, maar in juni 1943 werd zijn huisraad wel geïnventariseerd tot aan de kleinste voorwerpen, zoals een '*kaarsendrager*', of inmaakpotten.[112]

Later in 1943 werd Jan Zuidema gearresteerd. Daarover doen twee lezingen de ronde. Volgens die van de gebroeders Bos namen de SD-ers, die letterlijk om de tuin waren geleid, Jan Zuidema dadelijk mee voor verhoor naar het Scholtenshuis. Daar werd hij dusdanig ondervraagd en gemarteld dat het een wonder mocht heten dat hij het overleefde. Hij werd uiteindelijk na zeven weken vrijgelaten, op voorwaarde dat hij van Julia zou gaan scheiden. Ze verwezen hem daarvoor naar een NSB-advocaat in Groningen. Jan wachtte daar tot er een paar mannen naar buiten kwamen. Hij liep naar ze toe en zei door Lehnhof te zijn gestuurd. De mannen noteerden zijn naam en zouden contact opnemen. Blijkbaar is daar nooit iets van gekomen, want het kwam in ieder geval niet tot een scheiding.[113] Toen Jan Zuidema na zijn arrestatie wegens het toe-eigenen van '*Jodenkapitaal*' terugkeerde, was alles verdwenen[114]

Voor het echtpaar Van Geuns en hun dochter begon een lange onderduikperiode die twee jaar en twee maanden zou duren. Julia schreef later dat de dagen lang duurden. Ze kwamen de tijd door met lezen, kaarten en luisteren naar de radio, waarop ze de stemmen van Aad den Doolaard en Loe de

[107] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 117.
[108] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 170.
[109] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 118.
[110] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 163.
[111] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 170.
[112] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 163.
[113] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 118.
[114] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 163.

Jong hoorden. Ze hoopten tevergeefs op '*Dolle Dinsdag*' (12 september 1944), dat de bevrijding nabij was. Het schaarse bezoek dat er kwam, was van Smit van de drukkersfirma uit Sappemeer, die de onderduikplek had geregeld, en van Jan Zuidema.[115]

Ze zaten meest in de voorkamer, waar vele planten in de vensterbank het zicht naar binnen moesten verhinderen. Het was er koud, want voortdurende rook uit een schoorsteen van de voorkamer – die op het platteland zelden werd gebruikt – zou argwaan wekken. Een complicerende factor was dat de Van Kampens, als een der weinigen in het dorp, over een telefoon beschikten, waardoor er wel eens dorpelingen kwamen bellen. Wanneer dat het geval was, liet iemand van de familie een tondeldoosje zakken, zodat de onderduikers wisten dat ze stil moesten zijn.[116]

3.3.3. De familie van Geuns aan het einde van de oorlog en daarna

De onderduikers bleven als door een wonder gespaard, want meermalen hing hun lot aan een zijden draadje, evenals dat van degenen die hen onderdak verschaften. Zo kwamen er op een nacht omstreeks 2 uur de *Sicherheitspolizei* langs die op zoek was naar iemand die niet op was komen dagen voor de *Arbeitseinsatz*, wiens boot in het kanaal zou liggen. Sluiswachter Van Kampen stuurde de *Polizei* de verkeerde kant op en wist de gezochte man te waarschuwen. Opnieuw dreigde ontdekking toen in juni 1944 een Amerikaanse bommenwerper vlakbij de sluiswachterswoning neerkwam. De bemanning had zich met parachutes weten te redden en verdween. Het gevolg was dat er huiszoekingen in de hele buurt plaatsvonden. Daarbij ontsprong de sluiswachterswoning de dans.

Een volgende penibele situatie ontstond toen de Wehrmacht in het voorjaar van 1945 besloot alle bruggen en sluizen over het Ruiten Akanaal op de blazen. Daarbij zou ook de sluiswachterswoning worden vernietigd. Toen de explosieven niet werkten, besloot men tot afbraak van de sluis met mankracht; het huis bleef gespaard. De laatste weken zaten Duitsers ingekwartierd in het sluiswachtershuis, maar gelukkig sliepen ze 's nachts in de school. Bij de bevrijding door de eerste Poolse tankdivisie vonden beschietingen over en weer plaats, waarbij kogels het sluiswachterhuis doorboorden, maar iedereen daar bleef ongedeerd.[117]

Bernard van Geuns, zijn echtgenote Henriëtte Godfried en hun dochter Julia overleefden de oorlog dankzij een succesvolle onderduik. Hun zoon Arnold Godfried van Geuns was al voor de oorlog uit Sappemeer vertrokken. Hij was een periode actief in het Amsterdamse verzet, waar hij papieren vervalste met medewerking van de drukkers Smit en Dontje en vluchtte vervolgens naar Zwitserland, waar hij eerder al '*tandartsenijkunde*' had gestudeerd. Daar werd hij aangesteld als tandarts voor vluchtelingen die in interneringskampen zaten.[118]

Uiteindelijk hebben Bernard en Henriëtte met hun dochter Julia de oorlog overleefd dankzij de familie Van Kampen, die daarvoor in 1981 een hoge Israëlische onderscheiding van Yad Vashem kreeg.[119] Na zijn terugkeer na de bevrijding kon Bernard van Geuns weldra weer beginnen met zijn bedrijf, dankzij het beheer door zijn schoonzoon Jan Zuidema. Wel was dus alle huisraad verloren gegaan. Toen na de bevrijding opgepakte NSB'ers langs slagerij Van Geuns werden gevoerd, moesten ze daar stilhouden en het hoofd buigen. Van Geuns vond het een hinderlijke vertoning, die op zijn

[115] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 118-119.
[116] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 170.
[117] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 119.
[118] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 169-170.
[119] Bos en Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 119.

verzoek werd gestaakt. Van Geuns ging zich meer op de veehandel richten. Jan Zuidema zette het slagersbedrijf voort tot 1960 en opende vervolgens een slagerij in Veendam.[120]

[120] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 171.

4. Overlevingskansen van Joden in het gebied: vermoorden en overlevenden

(Richard Paping e.a.)

In de notulen van de openbare vergadering van de tijdelijke gemeenteraad van Uithuizen van 13 december 1945 is de rede opgenomen die de burgemeester hield over de oorlog die achter de rug was. Hij memoreerde: '*Er zijn leege plaatsen, die nooit meer vervuld zullen worden; ook hier zijn levensoffers gebracht. Op 31 Augustus begonnen we ons Koninginnefeest met een doodenherdenking. Daarbij moest ik 16 namen noemen, welke ik thans in Uw midden wil herhalen. Ik meen, dat nu ook het oogenblik gekomen is daaraan toe te voegen de namen van 25 onzer Joodsche medeburgers, daar er nog nimmer eenig bericht over hen binnenkwam en wij dus het ergste moeten vreezen*.' Onder de kop '*Voor God, Oranje, vaderland en vrijheid vielen*' volgen dan de 16 en 25 namen. De burgemeester vervolgde: '*Wij willen hun een minuut van stille aandacht wijden en hen in eerbiedige en warme hulde gedenken, ons heilig voornemend voor zoover het in onze macht ligt àlles te doen, opdat hun ontzettende offer niet vergeefs zij gebracht*.'[121] Op een dergelijke wijze zullen in meer Groninger gemeenten de grote aantallen vermoorde plaatsgenoten zijn herdacht.

Belangrijk is opnieuw op te merken dat het aandeel door de Nazi's vermoorde Nederlandse Joden met ruim driekwart veel groter is dan in andere bezette West-Europese landen.[122] In een vergelijking met België en Frankrijk wijzen Griffioen en Zeller erop dat de door de Duitse bezetter opgelegde Joodse organisatie in die twee landen veel meer onderhandelingsruimte had, terwijl in Nederland de Joodse Raad '*gaandeweg geheel ondergeschikt* [werd] *aan de bevelen van de Duitse politie in Amsterdam*'. Deze zeggenschap gaf de Nazi's de mogelijkheid om gebruik makend van misleiding de bevolking in delen af te voeren, waarbij gebruik gemaakt werd van tijdelijke vrijstellingen. Deze schijn van veiligheid zorgde ervoor dat veel minder Joden onderdoken. In België was sprake van een veel brutere aanpak met gewelddadige razzia's en massale arrestaties. Daarbij kwam dat in tegenstelling tot Nederland de Joden in België voor een groot deel al eerder gevlucht waren. Ze doken in reactie hierop massaal onder en ontsnapten zo ten dele. In Frankrijk hielp de Vichy-regering in eerste instantie voortvarend mee met de deportatie, echter daar stopten ze mee in reactie op protesten van onder meer de kerken.

Griffioen en Zeller wijzen er ook op dat het verzet in Nederland pas in de loop van 1943 goed op gang kwam, terwijl dat in België en Frankrijk al vanaf oktober 1942 sterk toenam, als reactie op de gedwongen ter werkstelling in Duitsland. Grootzalig georganiseerd verzet en onderduiknetwerken ontstonden daar dan ook een half jaar eerder dan in Nederland, waar de gedwongen tewerkstelling van mannen pas echt begon vanaf maart 1943. Venhuis wijst er overigens ook voor Groningen op dat in de tweede helft van 1942 toen ze voor de Joden nodig waren onderduikorganisaties ontbraken. Het georganiseerde verzet kwam volgens hem pas na mei 1943 goed op gang.[123] Uiteindelijk zouden er trouwens toch naar schatting zo'n 30.000 Joden onderduiken in Nederland, waarvan een derde later alsnog gepakt werd.

[121] ArHl, AgUi, inv.nr. 297, pp. 5-6.
[122] Griffioen en Zeller, 'Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa'. Zie ook veel uitgebreider: Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België*.
[123] Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering*, 193.

Tabel 9. Overzicht voormalige gemeenten en Joodse bevolking rond 1942 in het onderzoeksgebied

Gemeente	Voormalige gemeente	Joodse religie 1930	Items in *Verkaufs-bücher*	"*Voljoods*" circa 1942	Over-levenden	% overle-venden
Veendam	**Veendam**	116	16	100	5	5,0%
	Wildervank	155	13	121	18	14,9%
Oldambt	**Winschoten**	421	81	444	40	9,0%
	Midwolda	27	2	18	0	
	Beerta	21	-	17	3	
	Scheemda	14	5	23	1	
	Nieuwolda	10	-	1	0	
	Nieuweschans	8	-	5	1	
	Finsterwolde	6	1	1	0	
Het Hogeland	**Uithuizen**	38	2	28	1	
	Winsum	17	6	13	0	
	Warffum	16	2	22	0	
	Eenrum	16	1	11	1	
	Leens	13	7	10	0	
	Ulrum	7	1	2	0	
	Usquert	6	0	3	0	
	Bedum	3	2	2	0	
	Kantens	0	0	0	0	
	Adorp	0	0	0	0	
	Baflo	0	0	0	0	
	Kloosterburen	0	0	0	0	
	Uithuizermeeden	0	0	0	0	
Midden-Groningen	**Hoogezand**	119	8	87	11	12,6%
	Meeden	0	0	0	0	
	Muntendam	12	4	14	2	
	Noordbroek	27	5	20	0	
	Sappemeer	26	3	31	10	32,2%
	Slochteren	38	10	67	5	7,5%
	Zuidbroek	12	0	7	0	
Westerkwartier	**Leek**	72	14	72	12	16,7%
	Grijpskerk	19	2	15	1	
	Aduard	9	2	4	0	
	Zuidhorn	6	0	4	0	
	Marum	1	0	0	0	
	Grootegast	1	0	0	0	
	Ezinge	0	0	0	0	
	Oldehove	0	0	0	0	
	Oldekerk	0	0	0	0	
Veendam	*Totaal*	*271*	*29*	*221*	*23*	*10,4%*
Oldambt	*Totaal*	*507*	*89*	*509*	*45*	*8,8%*
Het Hogeland	*Totaal*	*116*	*21*	*91*	*2*	*2,2%*
Midden-Groningen	*Totaal*	*234*	*30*	*226*	*28*	*12,4%*
Westerkwartier	*Totaal*	*108*	*18*	*95*	*13*	*13,7%*
TOTAAL		***1237***	***187***	***1142***	***111***	***9,7%***

Met behulp van een groot aantal beschikbare bronnen is een Excel-database gemaakt van alle Joden die in de vijf gemeenten aanwezig waren in 1940-1945 (zie Appendix B voor de uitleg van de totstandkoming). Onder Joden wordt daarbij – zoals eerder gemeld – verstaan, diegenen die de Duitse bezetters als Joden beschouwden en die minstens drie Joodse grootouders hadden, of diegenen met twee Joodse grootouders die met een Jood gehuwde waren.

De resultaten van tabel 9 zijn ontluisterend. Eerder hebben Marnix Croes en Peter Tammes percentages overlevenden voor een aantal gemeenten gepubliceerd in het tijdschrift *Groniek* als [124]vervolg op hun boek.[125] Deze zijn vooral gebaseerd op de door gemeenten op last van de Duitse bezetters gemaakte lijsten uit 1941-1942, waarbij uitgegaan wordt van '*voljoden*'. Deze namen zijn daarna gekoppeld aan een aantal bestanden met overlevenden. De door hen gerapporteerde percentages overlevenden voor de hier onderzochte plaatsen zijn echter opmerkelijk hoger. Denkelijk houdt dit verband met hun toch iets minder precieze methode met wellicht onvolledige lijsten overledenen, foutieve koppelingen en dergelijke, waar ze gezien de grote aantallen wel toe moesten overgaan.

Croes en Tammes geven als aandeel overlevenden (met tussen haakjes en vet de hier berekende percentages): Hoogezand 18,2 % [**12,6 %**]; Sappemeer 48,6 % [**32,3 %**]; Muntendam 21,4% [**14,3 %**]; Winschoten 12,1 % [**9,0 %**], Veendam 13,7 % [**5,0 %**]; Wildervank 20,7 % [**14,9 %**]; Winsum 14,3 % [**0 %**]; Leek 23,2 % [**16,4 %**]. Nemen we de negen gemeenten (inclusief nog Bedum) waarvoor Croes en Tammes cijfers geven samen, dan komen zij op 884 Joden, waarvan er 147 overleven (16,6 %), terwijl onze cijfers uitkomen op eenzelfde aantal van 884 Joden,[126] waarvan er slechts 98 overleven (**11,1 %**)![127] De overlevingskansen van Joden in de onderzochte delen van het Groninger platteland waren echt miniem, zelfs in vergelijking met het toch al lage cijfer voor de stad Groningen van 23 % en voor Nederland als geheel van 29,6 %. Eerder onderzoek komt overigens voor Nederland als geheel op het iets lagere 27 %.[128] Er moet hierbij nogmaals op gewezen worden dat de overlevingsgraad van Joden in Nederland in Europees perspectief tijdens de Tweede Wereldoorlog sowieso al extreem laag is.

Het is in het licht van deze gegevens niet heel opmerkelijk dat het erop lijkt dat wegtrekkers meer kans hadden om te overleven. Een vroeg voorbeeld is het gezin van veehandelaar Israël Knorringa en Betje de Vries uit Uithuizen, die in december 1939 wegtrokken uit Groningen want – zoals hun zoon in 2014 vertelde – '*je was daar veel te kwetsbaar zo dicht bij de Duitse grens. Vader wist wat er kon gebeuren, dat hoorde hij op de markt in Groningen. Hij wilde meer naar de Hollandse kust, achter de waterlinie*'. [129] Zoals we nu weten werkte het zo niet, echter het gehele gezin Knorringa met twee

---

[124] Overigens in de minimale overlevingscijfers voor gemeenten in de provincie Groningen gepresenteerd door H. Venema, *De Joods-etnische zuivering*, 13-16, en meer nog Venhuis, De Joods-Etnische zuivering, 200, gaat het al om zeer lage aantallen.

[125] Croes en Tammes, 'De lokale percentage overlevenden'. Zie ook: Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*.

[126] Berekend op grond van Croes en Tammes, 'De lokale percentage overlevenden', 447-448. Gewezen moet erop worden dat hoewel het totaal aantal Joden overeenkomt, er flinke verschillen zijn op gemeenteniveau. Bijvoorbeeld komen Croes en Tammes met 430 Joden in Winschoten lager uit dan dit onderzoek op 444. De aantallen zijn echter weer lager in dit onderzoek voor Sappemeer (31 tegen 37) en Veendam (100 tegen 107).

[127] Het verschil tussen de 11,1 % hier en de 9,7 % voor het totaal in ons onderzoek komt vooral door de overlevingskansen binnen de bij Croes en Tammes vrijwel geheel ontbrekende zeer kleine Joodse gemeenschappen, die nog veel geringer waren. Overigens betekenen deze resultaten dat er vraagtekens gesteld kunnen woorden bij een vervolgartikel van Tammes en Ultee, 'De Duitse bezetting', waarin onder andere de mate van verzuiling als verklaring voor de door hun berekende overlevingskansen in Nederland als geheel getoetst wordt.

[128] Croes en Tammes, 'De lokale percentage overlevenden', 447, 453, 437-438.

[129] https://www.dewinsumsesjoel.nl/?page_id=1026.

kinderen slaagde er toch in de oorlog in Zuid-Holland in onderduik te overleven. Ook kan gedacht worden aan de in Groningen woonachtige Eenrumer Noach Benninga die in de meidagen van 1940 naar Engeland wist te ontkomen.[130] Een overlevende was zo ook dokter Elie Aron Cohen die in 1941 van Aduard naar Groningen verhuisde, maar wiens vrouw en kind wel werden vermoord.

Een ander voorbeeld is de familie van psychiater Jacob Bramson die eind 1941 verhuisde van Wildervank naar Franeker en de concentratiekampen grotendeels overleefde.[131] Al op 19 augustus 1942 werden ze afgevoerd naar Westerbork, maar daar ontsnapten ze enige tijd aan verdere deportatie, dankzij het beroep van de vader. Op 11 januari 1944 werden ze op de trein naar Bergen Belsen gezet. In dit concentratiekamp stief een jaar later de vrouw Carolina oftewel Connie Klein (wier dood in 1950 in Wildervank werd geregistreerd). Na de bevrijding door de Russen keerde Jacob Bramson met zijn drie dochters via een lange weg naar Nederland terug. Naar Groningen kwamen ze niet meer en de familie vertrok in 1950 naar Israël. Ernstig getraumatiseerd door het lange verblijf in Bergen Belsen pleegde één van de dochters in 1953 uiteindelijk zelfmoord.

Als geanalyseerd wordt wie er van de Groninger Joden op het platteland vermoord werd, valt vooral de industriële, systematische, bureaucratische wijze op waarop mensen werden geselecteerd, om naar Westerbork en vervolgens naar de vernietigingskampen gestuurd te worden. De definitie van wie al dan niet-Jood was speelde daarbij een cruciale rol. Bij die eerder behandelde definitie van de scheidslijn tussen Jood en niet-Jood is duidelijk op de achtergrond het streven van de Nazi's te zien om de Joden af te scheiden van de rest van de samenleving, maar tegelijkertijd ook om te zorgen dat het deel van de rest van de samenleving dat via gemengde huwelijken geparenteerd was aan Joden er in eerste instantie niet veel van zou merken, omdat juist deze (volle of niet-volle volgens de definitie van de bezetter) Joden met zowel Joodse als niet-Joodse familieleden in zekere zin grotendeels van de vervolging werden uitgesloten.

Viel je onder de Nazi-definitie van Jood in 1942 dan waren er eigenlijk maar drie uitwegen om aan vervolging en de Holocaust te ontsnappen op het Groninger platteland. Ten eerste kon je vluchten, in elk geval zorgen dat je het gebied verliet, omdat zoals gemeld de overlevingskansen gedurende de Tweede Wereldoorlog voor Joden op het Groninger platteland gemiddeld beduidend lager waren dan vrijwel overal elders in Nederland en daarbuiten. Ten tweede was er de optie om onder te duiken. Dit is vermoedelijk de meest voorkomende manier geweest om te overleven, al blijken ook veel ondergedoken Joden in het gebied alsnog opgepakt en vermoord te zijn (zie hiervoor uitgebreid hoofdstuk 3). Ten derde kon getracht worden de officiële mate van Jood-zijn te verminderen. Echter voor slechts weinig Joden bestond deze mogelijkheid. Vooral buitenechtelijke verwekkingen boden hier kansen.

Veruit de hoogste overlevingskans voor personen met vier Joodse grootouders bood het gemengde huwelijk. Bijna alle gemengd gehuwde Joden overleefden de Tweede Wereldoorlog. Ze kwamen nauwelijks op de deportatielijsten en ook werd hun onroerend goed veelal niet onteigend door de Nazi's, want dit was natuurlijk vaak ook voor de helft eigendom van hun niet-Joodse huwelijkspartner. Toch wil dit niet zeggen dat er niet doorlopend de dreiging van vervolging boven deze groep lag.[132] Nader onderzoek zou kunnen uitwijzen hoe de groep gemengd gehuwden de

[130] https://www.dewinsumsesjoel.nl/?page_id=9532.
[131] https://www.joodsmonument.nl/nl/page/179707/carolina-bramson-klein.
[132] Tammes en Ultee, 'De Duitse bezetting', 401, 413, volgens hen zou het percentage gemengd gehuwde Joden zelfs een positief effect hebben op de algehele overlevingskans van Joden in een gemeente. Zie ook, Tammes, 'Het belang van Jodenregistratie', 58-59.

oorlog precies doorstaan heeft. Zij moeten in grote angst geleefd hebben, zoals blijkt uit het verhaal van de Winschoter fotograaf Gustav Tahl. Toen deze zich moest melden voor Westerbork, dook hij twee jaar lang overdag onder in een tentje op zijn eigen dak, maar sliep hij gewoon in de slaapkamer bij zijn niet-Joodse vrouw.[133]

Daartegenover staat weer informatie over het gemengd gehuwde oudere echtpaar Roosje Bollegraaf (1871-1950) en Andries Blaauw (1869-1947) te Slochteren. Die worden genoemd als het onderduikadres van hun voljoodse achternichtje Leni Bollegraaf (1939) en achterneefje Bernard Bollegraaf (1940) uit Oss.[134] In Sappemeer werden de gemengd gehuwde Karla Herwegh-Friedmann en Jetta Douma-Mozes in maart 1944 plotseling afgevoerd naar Westerbork, maar al weer na tien dagen vrijgelaten. Ook werden gemengd gehuwde Joodse mannen – die dus kennelijk nog thuis woonden – in 1944 door de Duitse bezetters gedwongen in Havelte een vliegveld aan te leggen,[135] maar dit was alleszins veiliger dan deportatie.

Wel opgepakte en vermoorde gemengd gehuwden zijn Jakob Schrijver te Muntendam en (Heiman) Haijo Wallage te Stadskanaal onder Wildervank. Jakob Schrijver werd gepakt toen hij in Groningen zijn met een Jood gehuwde dochter bezocht en via Westerbork werd hij vrij snel doorgestuurd naar Auschwitz en vermoord. Tegenover deze twee vermoorden staan echter 22 overlevende gemengd gehuwden (waaronder één weduwnaar van een niet-Joodse). Als bedacht wordt dat er volgens ons onderzoek maar 111 overlevende Joden waren, dan betekent dat zo'n eenvijfde van hen dit te danken had aan een gemengd huwelijk. Dat trouwen cruciaal was blijkt uit het trieste lot van Arent Levie. Hij woonde in Nieuwolda al zo'n twintig jaar ongehuwd samen met Roelfina Smit, een niet-Joodse weduwe van een op zee vermiste zeeman Roelfina Smit en had met haar twee kinderen.[136] Hij werd op 30 september 1942 vermoord in Auschwitz. Indien Arent Levie met zijn Roelfina gehuwd was geweest, had hij de oorlog waarschijnlijk overleefd, nu niet.

Een ander geval was de gemengd gehuwde Winschoter winkelier Abraham Emanuël Sachs, die op 19 september 1942 opgepakt werd. Na een verblijf van bijna een jaar werd hij vrijgelaten uit Westerbork, mede dankzij – denkelijk frauduleus – afstammingsonderzoek en dooppapieren. Als verzetsstrijder werd hij later echter gearresteerd en op 22 januari 1945 met negentien anderen in Dockum gefusilleerd.[137]

Onder de overlevenden in het gebied waren personen met drie Joodse grootouders en één niet-Joodse grootouder met een aantal van vijf tot zes ook oververtegenwoordigd. Volgens onze telling waren er in totaal zestien-zeventien van dergelijke driekwart Joden in het onderzoeksgebied. Dat zou wijzen op een overlevingskans van ongeveer een derde en dit was beduidend beter dan personen met vier Joodse grootouders. Het lijkt erop te wijzen dat het hebben van één niet-Joodse grootouders de overlevingskansen verbeterde. Als naar de specifieke gevallen gekeken wordt, speelde bij dat overleven overigens gemengd gehuwd zijn een cruciale rol.

---

[133] https://www.rtvnoord.nl/nieuws/177702/winschoten-herdenkt-de-joden-als-onze-vrienden-en-buren. Vergelijk ook het verhaal van Julia van Geuns, gehuwd met Jan Zuidema in paragraaf 3.3.

[134] https://www.nederlandsepoezie.org/dichters/b/bollegraaf.html. Het waren kleinkinderen van haar broer Abraham Bollegraaf.

[135] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 167-169.

[136] Zie: https://www.youtube.com/watch?v=UIDoaXPR8Zs.

[137] Zie o.a. https://www.joodsmonument.nl/nl/page/678190/abraham-emanuel-sachs; https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/1969/dokkum-verzetsmonument; https://kampwesterbork.nl/images/Documenten/JAARVERSLAG_2019.pdf.

Dat het percentage vermoorde driekwart-Joden toch erg hoog was kwam vooral door het lot van alle acht kinderen Seijffers te Winschoten die in de oorlog vermoord werden. Dit gebeurde ondanks hun kennelijk niet-Joodse grootmoeder van moeders kant Beta Margaretha Gesine Sanders uit Tecklenburg. Ook hun half-Joodse moeder Hermine Friederike de Vries werd trouwens omgebracht. Een enigszins vergelijkbaar verhaal geldt voor de twee jonge kinderen Wertheim te Veendam, Marktstraat 48, (geboren in 1935 en 1940) die net als hun half-Joodse moeder Jacoba Schrijver in februari 1943 in Auschwitz vermoord werden, terwijl vader Martin Salomon Wertheim begin 1945 ergens in Midden-Europa overleed. Dit gezin – dat afscheid had genomen van het Joodse geloof – had alles gedaan om te ontsnappen. Ze schreven zich 12 november 1941 uit naar Groningen, echter doken vervolgens onder in Veendam, Boven Westerdiep, waar ze echter verraden en opgepakt werden.

Andere personen waarvan bekend is dat ze vermoedelijk drie Joodse grootouders[138] hadden, waren de zusters Annechien Kampijon te Nieuweschans (gehuwd met de niet-Joodse Roelf Mossel), Frouke Kampijon te Scheemda (gehuwd met de niet-Joodse Abel Stel) en de kinderen Bertha de Beer (geboren 1931) en Casper de Beer (geboren 1930) te Sappemeer (Noorderstraat 146). Allen overleefden de oorlog. Bertha en Casper waren kinderen van Betje Klok (met een Joodse moeder), die weduwe was van de 30 maart 1940 overleden slager Abraham de Beer. Dat hun volledig Joodse vader al overleden was tijdens de Bezetting en dat hun moeder maar half-Joods was, zal ertoe hebben bijgedragen dat de beide driekwart Joodse kinderen ontsnapten aan de Holocaust. Hun tante Derkiena Klok te Winschoten, tot tweemaal toe gehuwd met Joden werd echter wel met haar man Hartog van Geuns in mei 1943 in Sobibor vermoord, net als haar dochter Bertha Geertje Meijer uit een eerder huwelijk met een Joodse man die dus ook drie Joodse grootouders had. Hun niet-Joodse grootvader Casper Klok, kleermaker te Winschoten, en Joodse grootmoeder Bertha Siemons zouden trouwens de oorlog in Winschoten wel overleven, net als de grote meerderheid van de gemengd gehuwden.

De onduidelijkheid over het aantal Joodse grootouders kon soms, maar niet altijd overlevingskansen bieden. Een goed voorbeeld daarvan vormt het uit Duitsland gevluchte echtpaar Hermann Stein en Ruth Issen, die in 1936 vanuit Essen naar Oostwold onder Leek gekomen waren. Op 9 juli 1942 meldde de burgemeester van Leek aan de procureur-generaal te Leeuwarden dat zich die dag bij hem had vervoegd Hermann Stein, die als '*halfjood*' vrijstelling had gekregen van het werken in kampen. De burgemeester wilde weten of Stein dan ook weer manufacturen (textiel) mocht verkopen en een vervoermiddel gebruiken.[139] Uiteindelijk werd Stein desondanks toch afgevoerd naar Westerbork.

Op 21 december 1942 stuurde hij vanuit barak 62 te Westerbork een briefje aan de burgemeester met verzoek om toezending van de verklaring *'waarover ik vorige week met u gesproken heb, dat ik halfjood ben en mijn vrouw driekwart jood*', met ook een verzoek om een uittreksel uit de Burgerlijke Stand voor hen beiden.[140] Hij stuurde al eerder die maand op 3 december een telegram vanuit Westerbork ('Hooghalen-Oost') om de arische afstamming van zijn vader te bewijzen met papieren

[138] Genoemd moet hier ook nog worden de overlevende Anna Caneel, wier moeder Mina Smilde als buitenechtelijk verwekt kind of half-Joods of zelfs niet-Joods was en in 1944 uit Westerbork ontslagen werd en de oorlog met haar moeder overleefde. Zie ook Appendix B. Anna had dus twee of drie Joodse grootouders. Ze is wel meegeteld in dit onderzoek bij de Joodse gemeenschap.
[139] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.
[140] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.

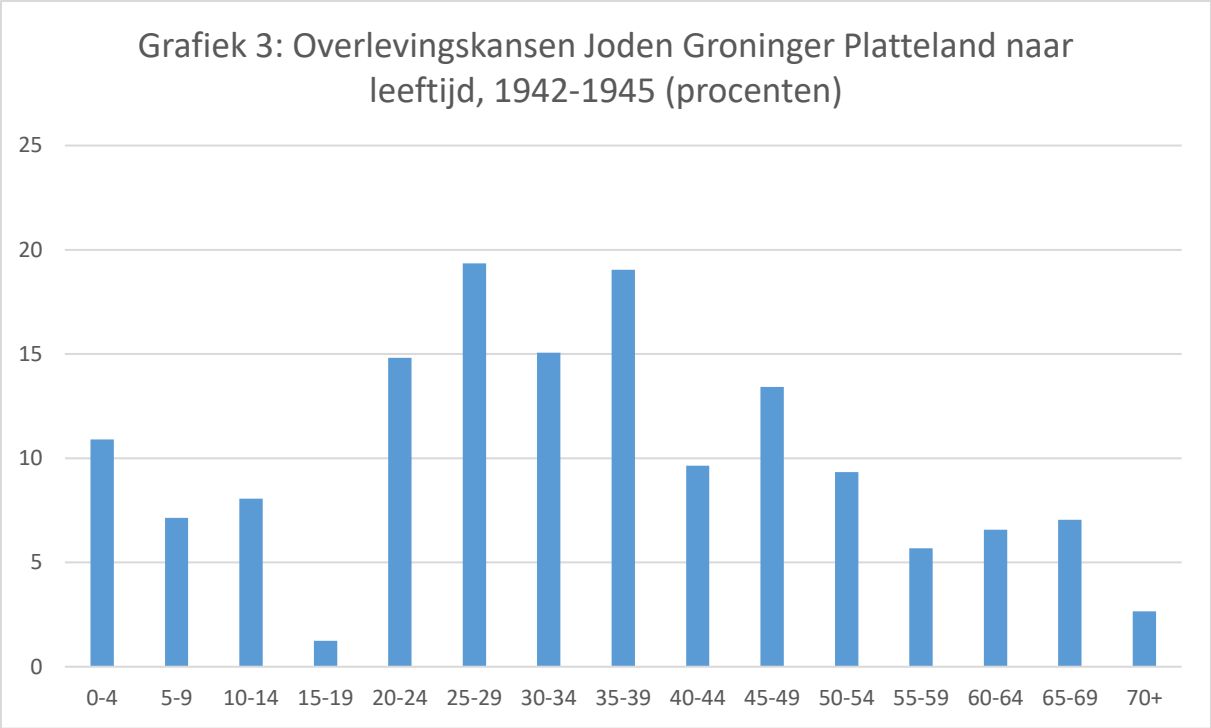
die via zijn zus moesten komen. De burgemeester heeft deze zus te Essen (Duitsland) daadwerkelijk meteen benaderd en tot spoed gemaand, door al 4 december haar een briefje te sturen.[141] Het heeft allemaal niet mogen baten, daar Hermann Stein op 23 februari 1943 verder gedeporteerd werd uit Westerbork[142] en uiteindelijk juni 1943 overleed in concentratiekamp Blechhammer in het huidige Polen. Zijn vrouw Ruth Issen die drie Joodse grootouders zou hebben gehad, werd ook gedeporteerd naar Westerbork. Zij zou de oorlog in de kampen overleven en stierf in 2000 in Amsterdam.

Onder de personen met twee Joodse grootouders waren er echter – als alle gevallen bekeken worden – toch maar relatief heel weinig slachtoffers. Dit is de reden om deze niet mee te rekenen met de algemene telling van Joden in dit onderzoek, tenzij ze gehuwd waren met een Jood en daarmee onder de definitie van Joden van de Duitse bezetter vielen.[143] Dit deel van de half-Joden werd wel degelijk genadeloos vervolgd. Genoemd zijn net al Jacoba Wertheim-Schrijver, Hermine Friderike Seijffers-De Vries en Derkiena van Geuns-Klok die overleden in Auschwitz met hun kinderen. De zuster van de laatste Betje de Beer-Klok overleefde het wel. Ook de zojuist genoemde Hermann Stein gehuwd een driekwart-Joodse vrouw werd dus vermoord.

Genoemd kunnen ook nog twee overlevenden worden, die claimden twee niet-Joodse grootouders te hebben van vaders kant, hoewel die vaders eigenlijk onbekend waren. Dat ging om de reeds eerder in hoofdstuk 3 genoemde Johanna/Hanna Meijer te Winschoten, geboren in 1918 in Ter Apel als dochter van de Joodse Julia Meijer (die zelf in 1942 in Sobibor werd vermoord). Zij huwde zoals gemeld in juli 1942 met de Joodse Aron Levie Gudema en beiden zouden de oorlog in kamp Westerbork overleven. Lazarus Salomon te Winschoten was in 1909 in Winschoten geboren als zoon van de Joodse Heike Salomon. Hij zou de zoon zijn van de niet-Joodse Rotterdammer Pieter Schonenberg (1888-1920), waar zijn moeder pas in 1914 mee trouwde. Hij overleefde de oorlog ook en trad direct na afloop in het huwelijk in Winschoten met een niet-Joods meisje. Behalve deze gevallen waren er nog de kinderen uit de reeds genoemde ruim twintig gemengde huwelijken die tenzij ze met een Jood trouwden, de oorlog op het Groninger platteland overleefden.

Tot slot is het goed om te kijken naar de leeftijds-karakteristieken van de Joodse overlevenden. We hebben al gezien dat de Joodse gemeenschap in de vijf huidige gemeenten in 1942 zeer vergrijsd was en relatief weinig kinderen en jongeren kende. Daarnaast was er van de oudere generaties een relatief groot deel ongehuwd. De vraag rijst dan of de overlevenden ook een representatieve afspiegeling vormen van deze Joodse gemeenschap.

[141] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673 Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.
[142] https://www.tracesofwar.nl/sights/87977/Stolperstein-Hoofdstraat-241.htm.
[143] Bij deze keuze speelt ook een rol dat het moeilijk bleek een volledig overzicht te krijgen van de personen met slechts twee Joodse grootouders in 1942. Dat komt omdat de op bevel van de Duitse bezetters opgemaakte lijsten in dit opzicht niet altijd compleet bleken. Zeer oude personen konden ontbreken waarvan niet altijd bekend was dat ze een Joodse ouder hadden, of ze waren om andere redenen bewust weggelaten van de lijst. Vaker ging het om de kinderen van gemengd gehuwden die gewoon niet opgegeven werden, en die doordat geboorten tot honderd jaar geleden onder de privacywetgeving vallen, niet meer altijd gemakkelijk te achterhalen bleken.

Grafiek 3[144] maakt duidelijk dat voor geen enkele leeftijdscategorie in het onderzochte gebied op het Groninger platteland de overlevingskans hoger was dan 20 %. De overlevingskans voor kinderen, met uitzondering van zeer jonge kinderen was ver beneden de 10 %. Daarbij valt op dat oudere Joodse tieners nauwelijks een kans hadden om de oorlog te overleven. De beste kansen waren er nog voor de jonge volwassenen tussen de 20 en 40 jaar oud, met tussen de 15 % en 20 %. Voor oudere Joden vanaf 40 jaar liepen de overlevingskansen weer snel terug. Vanaf 55 jaar waren die kansen nog maar een minieme 6-7 %, terwijl van de Joden ouder dan 70 jaar er slechts 3 % de Holocaust overleefde.[145] Deze oude mensen waren vrijwel kansloos tegenover de Duitse moordmachine.[146]

4.1. De terugkeer

De laatste raadsvergadering van de gemeente Winsum vond plaats op 29 augustus 1941. De eerstvolgende na afloop van de oorlog was die van 22 november 1945, alhoewel de gemeente Winsum op 18 april al was bevrijd.[147] De burgemeester memoreerde in deze vergadering dat '*De Duitsche bezetting (…) zeer zwaar geweest* [is] *en voor Winsum in het bijzonder door de hevige razzia's. Velen hebben hun leven gegeven. Het aantal gevallen Nederlanders is zeer groot. Ook Winsum heeft zijn slachtoffers. 26 personen zijn hier niet teruggekeerd, waaronder 14 Israëlieten. Staande worden deze slachtoffers herdacht*.' Duidelijkheid kwam er pas later. Van 24 september

[144] Zie Appendix C voor de precieze cijfers.
[145] Vergelijk ook de overlevende Joden in de naburige gemeente Onstwedde. Ook daar vooral jongvolwassenen of van middelbare leeftijd, nauwelijks zeer oude personen, maar wel redelijk wat oudere tieners: Onderwater, *Mobilisatie collaboratie liberatie,* 149.
[146] Opvallend is dat twee van de drie Joden boven de 70 jaar die het overleefden gemengd gehuwd waren, of geweest waren. De hogere overlevingskansen van volwassenen in vergelijking met kinderen wordt verder in beperkte mate verhoogd doordat hieronder natuurlijk gemengd gehuwden vielen. Dit verklaart het verschil in overlevingskansen echter maar ten dele.
[147] ArHl, AgWi, inv.nr. 11.

1946 dateert een getypt memo van de burgemeester voor het hoofd van de Politieke Recherche Afdeling, district Groningen betreffende '*Inlichtingen gedragingen S.D./Gestapo*', met een lijstje van inwoners die ten gevolge van de oorlog om het leven gekomen waren.[148] Na elf (en potentieel dertien) niet-Joden volgen de in 1940 in de gemeente woonachtige '*Israëlieten, die tot op heden niet zijn teruggekeerd*'. Het waren er dertien, op vijf adressen. Eerst medio 1951 is een lijst opgesteld van dertien personen '*van wie een kennisgeving van overlijden is ontvangen*', allen Joods.[149] De Joodse gemeente in Winsum was in 1948 formeel opgeheven.[150]

Van de Winsumer Joden overleefde uiteindelijk niemand de oorlog. Elders waren er wel wat terugkeerders, al waren hun aantallen klein. We beperken ons hier verder tot de terugkeer van Joden die rond de tijd van de deportaties tot de Joodse gemeenschap gerekend kunnen worden. Doordat zo'n gigantisch groot percentage van de Joden in het gebied de oorlog niet overleefde, waren er natuurlijk ook een groot aantal erfgenamen die claims hadden op delen van de erfenis van deze vermoorde Joden. De precieze overlijdensdata speelden bij deze erfeniskwesties een grote rol, zodat steeds de volgorde van overlijdens tijdens de oorlog moest worden gereconstrueerd, om op die manier achteraf na te gaan, wie achtereenvolgens van wie geërfd had. Daarbij speelde al dan niet gemeenschap van goederen ook een grote rol, omdat daardoor al dan niet ouderlijke erfenissen konden gaan naar schoonzoons en schoondochters, vervolgens konden hun erfgenamen weer rechthebbenden konden worden op die erfenissen. Bij elke ververving inde de Nederlandse overheid overigens opnieuw successiebelasting. Het verhaal van hun pogingen om op deze erfenis greep te krijgen laten we hier grotendeels buiten beschouwing, tenzij het gaat om door één van de gemeenten verworven onroerende goederen, wat aan bod komt in de hoofdstukken 6 tot en met 10. Een nog systematischer onderzoek zou misschien meer kunnen opleveren over het wedervaren van overlevende Joden direct na de bevrijding, vooralsnog kunnen we hier wel wat meer anekdotisch bewijs leveren dat ons onderzoek heeft opgeleverd.[151]

Het minst probleemloos was natuurlijk de situatie van de gemengd gehuwde Joden (bedenk een vijfde van het totale aantal overlevenden), waarbij het niet duidelijk is of die allemaal in onderduik hebben gezeten. In elk geval konden ze bij de bevrijding vaak meteen weer terugkeren in hun oude huis, als ze daar al niet waren blijven wonen.

De oude weduwnaar Simon Benninga (1876-1959) uit Eenrum had ondergedoken gezeten bij het gezin van schoolhoofd Cornelis Theodorus Bergacker te Leens.[152] Hij was postbode en tevens lid van de gemeenteraad van Eenrum. Na de oorlog werd hij in oktober 1945 opnieuw geïnstalleerd als raadslid en vervolgens als wethouder en loco-burgemeester tot de verkiezingen van 1946. Bij zijn terugkeer vestigde hij zich weer in zijn oude huis Molenstraat 8, tesamen met zijn overlevende eerder in Haarlem wonende zuster Duifje Benninga (1877-1948), wier echtgenoot en twee kinderen vermoord waren. In 1946 vestigde zich op het adres ook zijn zoon Noach en diens jonge gezin. Bij het begin van de oorlog in mei 1940 woonde Noach Benninga (1909-1993) als chemisch analist in de stad Groningen en hij slaagde er toen in juist op tijd via de Afsluitdijk naar Engeland te vluchten met vrouw, kind en schoonmoeder. Van Engeland trokken ze naar Indonesië.

[148] ArHl, AgWi, inv.nr. 1655.
[149] ArHl, AgWi, inv.nr. 823. Met blauwe pen als laatste toegevoegd is Dirk Johan Holsheimer, van wie de kennisgeving op 26 juli 1951 gedateerd is. Holsheimer was militair, zie ib., inv.nr. 1656.
[150] Hamburger en Regtien, *Een Joodse Erfenis in Winsum*, 9.
[151] Zie voor teruggekeerde Joden in de stad-Groningen o.a.: Van Hasselt, *Uitgesloten*, 141-192; Dommerholt en Van Donk, 'Terugkeer, opvang en zorg'.
[152] Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 54, 57.

Helena Frank – de vrouw van Noach Benninga – heeft een uitgebreid dagboek nagelaten.[153] Daarin meldde ze het verschil in opvang tussen terugkerende Joden en terugkeerders vanuit Indië: '*And there was a big difference: when Jews came back from the German camps they were neglected, didn't get extra rations, help, nothing. But we, for half a year got double rations: two pounds instead of one and so on'*. Echter over de opvang van haar schoonvader Simon Benninga was ze juist weer positief: '*Opa Simon also got some special help. He had come back to the village, and the people there were happy to see him – they gave him a hot plate, which helped all of us warm our food. And the woman who had hidden him brought some things she had taken from the Nazis, so he'd have something in the house. He was one of the very few who had survived in the north of Holland, and the people there felt they should take care of him*'. Helena Frank meldt ook dat ze van een vrouw wekelijks extra eieren kreeg en dat mensen met cadeautjes zoals aardbeien langskwamen.

Enige jaren later vertrok Simon Benninga via Arnhem naar Amsterdam, vermoedelijk mede omdat hij vrijwel geheel zijn Joodse familie en vrienden in Groningen had verloren. Zoon Noach Benninga vertrok met zijn gezin via Arnhem naar de Verenigde Staten van Amerika.[154]

In Ulrum werden de enige twee Joden, het kinderloze echtpaar Lewi van Geuns (1874-1942) en Rachel Cohen (1877-1942), in november 1942 afgevoerd en nog dezelfde maand in Auschwitz vermoord. Ze woonden aan het huidige pand Stationsweg 2. Na de oorlog woonde hun nicht Hendrine oftewel Hennie van Geuns nog enige tijd in het huis als erfgename. Afkomstig uit Ulrum, had zij in de stad Groningen gewoond, maar was in Niekerk (Zoutkamperweg 4) succesvol ondergedoken.[155]

Na de oorlog keerde Eva Denneboom-Nathans met haar dochters Saartje (Selma) en Hertha Denneboom naar Leek terug uit de onderduik. Haar man Herman en oudste dochter Duifje (Ducie) in Auschwitz en Bergen-Belsen omgekomen. Hertha schreef in een brief dat zij hulp van de gemeente hadden gekregen: '*Het huis werd schoongemaakt (er zaten kippen in) en wij kregen meubels van NSB'ers*'. Het ging hier om hun woning boven de winkel – kledingmagazijn firma Denneboom – aan 't Piepke 4.[156] De Burgemeester en Wethouders van Leek keurden eind april 1946 nog een aanvraag voor het bouwen van een slaapkamer met geraamde kosten van ƒ 1.000,– goed.[157]

De broers Bram en Aron Gudema keerden met hun vrouwen Mimi Cohen en Hanna Meijer uit Westerbork terug naar Winschoten en hadden daar beiden een succesvol winkelbedrijf, respectievelijk een snoepwinkel en een slagerij.[158]

Slager Meijer Vleesblok en zijn vrouw Jeannette Klein uit Veendam overleefden ook in kamp Westerbork. Meijer ging al een paar dagen na de bevrijding van het kamp op de fiets naar Veendam. In zijn huis had na zijn deportatie het hoofd van de lokale Landwacht gewoond. Echter met de bevrijding was die er meteen uitgezet. Wel waren alle meubels weg. Meijer maakte het huis weer in gereedheid voor bewoning en kreeg linnengoed, servies en zilverwerk dat bij buren was ondergebracht weer terug. Jeannette was ernstig verzwakt, en keerde pas 13 mei met een ziekenauto terug, toen het huis weer enigszins bewoonbaar was. De slagerij werd weer opgestart,

[153] http://simonbenninga.com/mystory.pdf, 73-74, 77. Zie ook Benninga, *Oorlogsherinneringen.*
[154] https://www.dewinsumsesjoel.nl/?page_id=9532.
[155] https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/oorlog/95099-familie-van-geuns-oorlogsslachtoffers-uit-ulrum.html.
[156] Zie Koops en Michel, 'De familie Denneboom', 32.
[157] ArWk, AgLk, inv.nr. 1056, notulen B&W 1946, 8 april volgnr. 12 en 29 april volgnr. 3.
[158] https://bevrijdingsportretten.nl/portret/de-familie-gudema/.

waarna de dorpsomroeper luidkeels in de straten van Veendam verkondigde '*Meijer Vleesbok is terug, de slagerij is weer open!*'[159]

Het echtpaar Simon de Beer (1893-1976) en Heika (Rika) van der Bergh (1901-1996) vonden mei 1945 bij hun terugkeer uit Westerbork een politieagent in hun huurwoning te Hoogezand. Ze kregen hun woning wel terug, maar '*het leven* [had] *na 1945 voor Simon en Rika zijn glans verloren*'. Hun beide zoons (geboren in 1922 en 1925) werden in de oorlog vermoord, en de hele Joodse gemeenschap van Hoogezand was gedecimeerd. In de eerste helft van de jaren vijftig verhuisden ze naar de stad Groningen.[160] Over het uit onderduik in Hoogezand teruggekeerde echtpaar Bernard van Geuns en Henriette (Jet) Godfried[161] meldde hun oomzegger Fred Minko (geboren 1951) dat er bij zijn bezoeken als student rond 1970 aan Hoogezand, ondanks de enorme verliezen in de familie, door oom en tante niet over de oorlog gepraat werd.[162] Vermoedelijk was dit exemplarisch voor de wijze waarop het bij veel overlevenden toeging.

De ondergedoken graanhandelaar Herbert Watermann en zijn vrouw Lientje Klein konden in eerste instantie niet in hun eigen huis Voorstraat 1 te Nieuweschans, want daar verbleef nog een NSB-vrouw met haar kind. Samen met zuster Ruth Watermann (1919-2015) en haar aanstaande echtgenoot woonden ze daarom in Hoofdstraat 13 te Nieuweschans.[163] Toen Lientje het gebruik van haar huis bij de burgemeester van Nieuweschans opeiste, vertelde de laatste dat de vrouw in haar huis het ook moeilijk had. Pas nadat ze in woede ontstak – volgens Lientje's eigen zeggen later aan haar dochters – liet de burgemeester hun woning ontruimen. De wederopbouw van de graanhandel was ook lastig, omdat de *'verwalter'* (beheerder) alle machines kapot geslagen had, en diens graansilo door een Duitse brandbom was verbrand. Geldgebrek maakte het in de eerste instantie moeilijk voor Herbert Watermann, ook omdat zijn oude bank hem geen geld wilde lenen, maar gelukkig kon hij dat wel bij enige boeren. Een andere overlever – Maurits Leo de Levie – werkte trouwens voor hem.

Pas op 30 juli 1945 kwamen de naar Zwitserland gevluchte Abraham Salomons en Judik Wolff terug in Winschoten met een taxi vanuit de stad Groningen. Ze werden hartelijk ontvangen door de overlevende familie Hart (Jezaias Hart en Rachelina Meika Cohen). Hun overlevende dochter Grietje Bertha Hart was gehuwd geweest met een broer van Judik Wolff (deze Jacob Wolff overleed in concentratiekamp Dachau 4 februari 1945). Op de laatste bladzijde van zijn dagboek beschrijft Abraham de Wilhelminastraat bij zijn terugkeer: '*Een troostelooze vervallen groep gebouwen. Het gras staat meter hoog. De Sjoel dicht getimmerd. Joden niet te zien. Huizen van de familie door vreemden bewoond. We voelen ons vreemden. Er zijn ± 20 Joden terug (van de ± 500!) 't is hier akelig leeg*!' Het woonhuis van zijn ouders dr. D. Bosstraat 1 '*wordt netjes bewoond*'. Echter het winkelpand van zijn ouders in de Wilhelminastraat was '*een chaos. Wonen twee familie's. Eén goed, de ander politiek verkeerd. Hier willen we wonen, naast de zaak. Deze is geheel leeggeroofd. Er is niets meer. Het zal veel geloop achter de diverse bureaux worden om een woning etc. te krijgen. Maar we hebben moed, en zullen dus beginnen*.' Jammer genoeg eindigt hiermee het dagboek zodat we niet verder rechtstreeks ingelicht worden over hoe Abraham en Judik hun bestaan weer opbouwden in Winschoten.[164]

---

[159] https://westerborkportretten.nl/bevrijdingsportretten/meijer-jeanette.
[160] Blijkens het kadaster, en in tegenstelling tot de in een voorgaande noot genoemde website.
[161] Zie ook paragraaf 3.1 tot en met 3.3.
[162] Menko, 'De oorlogsgeschiedenis van mijn joodse familie', 16.
[163] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Westerwolde,* 212-214.
[164] https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=18&miadt=298&miaet=1&micode=-244&minr=1240584&miview=ldt.

Diverse Joodse overlevenden keerden echter helemaal niet terug, zoals de niet uit Groningen afkomstige familie Drukker te Winschoten, die zich vestigde in Amsterdam na terugkeer uit Theresienstadt.

Enkele Joden bleven ook maar korte tijd in het gebied na de oorlog, zoals Henriëtte (Hetty) Hertzberger (1916-1985). Zij was een verpleegster uit Amsterdam die in juni 1940 trouwde met de Winschoter groothandelaar Olbert de Beer. Eerst woonden ze bij zijn ouders in het huis Langestraat 51, maar op 1 mei 1941 betrokken ze een huurhuis Burgemeester Venemastraat 10.[165] Volgens haar persoonskaart werd Henriëtte op 31 augustus 1942 gedeporteerd naar Westerbork, waar ze later werd herenigd met haar echtgenoot Olbert de Beer. Beiden werden april-mei 1944 naar Theresienstadt gedeporteerd. Haar man overleed volgens de Burgerlijke Stand op 30 september 1944 ergens in Midden-Europa. Henriëtte werd op 8 mei 1945 bevrijd uit kamp Gross-Rosen en wist naar Winschoten terug te keren op 23 juli 1945. Daar vestigde ze zich in eerste instantie in een buurwoning van haar oude huis, namelijk Burgemeester Venemastraat 12, maar vertrok op 5 december naar Langestraat 51. Olberts ouders waren al op 7 mei 1943 te Sobibor vermoord, en omdat hij enig kind was, had Henriëtte als diens erfgenaam denkelijk recht op dit huis, dat door de NGV tijdens de oorlog niet verkocht was. Veel had ze echter in Winschoten niet te zoeken, daar de hele familie dood was. Zodoende vertrok ze op 24 april 1946 naar haar geboorteplaats Amsterdam, waar ze spoedig weer in het huwelijk trad. Het huis Langestraat 51 te Winschoten verkocht ze uiteindelijk pas rond 1965.

Naar elders vertrokken Joden hadden zoals gemeld meer kans om te overleven. Zo was Simon Wijnberg te Rotterdam, samen met zijn nog met zijn gezin in Winschoten wonende broer Mozes Wijnberg en zijn zuster Betje Boekbinder-Wijnberg te Assen eigenaar van tientallen huizen in Winschoten. Zij waren veruit de belangrijkste Joodse huizenbezitters daar. Als enige overlevende erfde Simon Wijnberg (1898-1989) al deze huizen, waarvan een groot deel tijdens de oorlog verkocht waren. Echter een flink aantal huizen was aan het eind van de Tweede Wereldoorlog nog onverkocht en stond nog steeds op naam van de familie Wijnberg.

Het is moeilijk een algemene conclusie te trekken over de opvang van de weinige teruggekeerde Joden op het Groninger platteland. Er zijn verhalen waar sprake is van steun vanuit de samenleving en ook vanuit de gemeente. Daartegenover staan voorbeelden van een moeizame start voor overlevenden, waarbij weinig compassie doorschemert met de nachtmerrie die deze mensen drie jaar of langer hadden moeten doorstaan. Zelfs wordt in plaatsen als Sappemeer en Slochteren melding gemaakt van enige voorvallen van naoorlogs antisemitisme.[166] Cynisch is het zelfs te noemen, dat de Nederlandse overheid de bezittingen van het gemengd gehuwde echtpaar Herwegh te Sappemeer vanwege hun Duitse nationaliteit trachtte te confisqueren als vijandelijk vermogen.

[165] ArOa, AGW, persoonskaarten; https://www.oorlogsbronnen.nl/tijdlijn/Olbert-de-Beer/02/8370; https://www.joodsmonument.nl/nl/page/120402/olbert-de-beer; Kadaster Archiefviewer (KaVW).
[166] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 172.

5. Geroofde Joodse onroerende goederen en het rechtsherstel na de oorlog

(Richard Paping, Owen Duijvendak, Daniël Broersma)

5.1. Ontrechting tijdens de oorlog

In Nederland gold bij de aanvang van de Duitse bezetting in mei 1940 het zogenaamde Landoorlogreglement uit 1907 en de daarop gebaseerde '*Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*' uit 1937. Artikel 20 meldt dat de bevolking het recht heeft in haar woningen te verblijven, al kan de vijand de woonruimte beperken, tenzij in zeer bijzondere gevallen. Artikel 23 bepaalt dat particulier eigendom niet verbeurd mocht worden verklaard.[167]

Echter op 11 januari 1942 bepaalde de zeer volgzame Hoge Raad dat verordeningen van de bezetter van Nederland niet getoetst mochten worden aan dit Landoorlogreglement. Dit besluit van de Hoge Raad gaf alle ruimte aan de Duitse bezetter, om de ontrechting van Joden wat betreft hun onroerend eigendom door te zetten. Daarbij werd nog lang getracht een schijn van wettigheid op te houden. Joods eigendom moest steeds eerst aangemeld worden, waarna het via een systeem van beheer feitelijk aan de Joodse eigenaren onttrokken werd. De administratie werd door anderen gevoerd. Ten slotte kon er overgegaan worden tot de verkoop van deze beheerde goederen.

Een basis voor dit alles werd gelegd door de al eerder genoemde belangrijke verordening VO 6/1941 van 10 januari 1941, op grond waarvan iedereen die geheel of gedeeltelijk van '*joodse bloede'* was zich moest registreren. Eerder al was sprake van VO 26/1940 '*Verordening Vijandelijk Vermogen*' van 20 Juni 1940. Ieder persoon welke op vijandelijk gebied verbleef kon van zijn eigendommen worden beroofd. Onder dit gebied vielen onder meer Palestina en de Verenigde Staten. Dit betekende dat enkele Joodse eigenaren al voor de registratieplicht van VO 6/1941 van het recht op hun bezittingen werden ontdaan. Dit waren binnen het onderzoeksgebied onder anderen Martinus Folquinus Hart en Markus Knorringa. Genoemd moeten ook worden: VO 145/1940 volgens welke verenigingen en stichtingen en VO 189/1940 volgens welke ondernemingen administratief aangegeven moesten worden. VO 41/1941 van 28 februari 1941 gaf de mogelijkheid verenigingen en stichtingen te ontbinden, waarbij deze onder meer gericht was op de eigendommen van Israëlische religieuze en liefdadigheidsorganisaties. Het beheer over deze Joodse goederen werd gevoerd door de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Deze Commisaris was in 1940 aangesteld door het nationaalsocialistische bewind om het religieuze, politieke en verenigingsleven in Nederland onder controle te brengen. Doelstellling was dat dit Joodse bezit werd geliquideerd, waarbij het onroerend goed soms in bezit kwam van de gemeenten. Voor het onderzoeksgebied zijn echter van zulke gemeentelijke verwervingen in deze beginperiode geen voorbeelden gevonden.

Belangrijk is hierbij is te bedenken dat – zoals gemeld in hoofdstuk 3 – door de Duitsers in 1941 ondertussen de gemeenteraad buiten werking was gesteld gesteld, waardoor de burgemeester in feite de taak van de gemeenteraad overnam. Hierdoor kreeg de burgemeester feitelijk de volledige beslissingsbevoegdheid inzake zaken die de gemeente betroffen, al bleven ook de wethouders aan.

[167] Deze en de volgende twee alinea's zijn vooral gebaseerd op: Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 21-27.

Wel moest er verantwoording afgelegd worden aan de Commissaris der Provincie, vanaf voorjaar 1942 Staargaard.

In dezelfde periode werden door de Duitse bezetter tevens Instituties gecreëerd om Joodse eigendommen te gaan beheren. Zo zorgde VO 148/1941 van 8 augustus 1941 ervoor dat de Amsterdamse Joodse bank Lippmann, Rosenthal & Co (Liro) werd omgezet in een plek waar geroofde Joodse eigendommen bewaard en waar vanuit deze verkocht werden. Het werd een zogenaamde roofbank met als doel Joodse eigendommen in geld om te zetten. Diegenen die door de Duitse bezetters als volledig Joods waren gedefinieerd moesten hun contante geld en banktegoeden en dergelijke storten op een rekening van de Liro, waar ze in de praktijk echter niet over mochten beschikken. In eerste instantie beperkte deze maatregel zich tot rijke Joden. Echter een tweede Liro-verordening van 21 mei 1942 strekte zich uit over alle Joodse burgers van Nederland, waarbij alles wat maar enige financiële waarde had moest worden ingeleverd bij de bank. Het slotstuk kwam toen vanaf 1 januari 1943 het grootste deel van alle Joodse rekeningen samengevoegd werd tot één verzamelrekening, zodat de oorsprong van het geld ook nauwelijks meer viel na te gaan. Deze samenvoeging gold overigens niet voor gemengd gehuwde Joden, die werden ontzien.[168]

Het is niet onbegrijpelijk dat Joden van alles probeerden om deze onteigening van hun waardepapieren en geld te voorkomen. Een voorbeeld daarvan blijkt uit een brief die advocaat Polak in 1948 zond aan de burgemeester van Midwolda.[169] Hij meldde dat hij van W. Nanninga te Winschoten, bewindvoerder van de familie Hart te Oostwold te horen had gekregen, dat deze familie gelden aan de burgemeester of '*een der ambtenaren der secretarie*' had gegeven, '*zulks om een en ander aan de Duitse greep te onttrekken*'. Hij wilde in verband met rechtsherstel weten wat *'omtrent deze gelden bekend is*'. Burgemeester Klaas Ausma – die pas in april 1944 werd ontslagen en vervangen door een waarnemend NSB-burgemeester – reageerde daarop met een schrijven van 24 mei 1948 waarin hij aangaf dat hij dit bedrag van ƒ 5.800,– op 19 maart 1943 aangetekend aan de '*Ausstellenleiter der SS und SD te Groningen*' had gestuurd. Er is verder jammer genoeg geen correspondentie over deze zaak te vinden in het gemeentearchief Midwolda, maar er blijft de suggestie dat de na de oorlog opnieuw geïnstalleerde burgemeester wel heel gemakkelijk tegen de zin van de familie Hart dit bedrag aan de Duitse bezetters heeft gezonden.

De roof van particulier Joods onroerend goed werd in gang gezet met de *Landwirtschaftsverordnung* van 27 mei 1941 (VO 102/1941) tot '*verwijdering van joden uit het agrarische bedrijfsleven'*.[170] Deze verordening stelde dat alle landbouwgronden van Joden en Joodse bedrijven aan niet-Joden moesten worden verkocht vóór 1 september van dat jaar 1941, en nog binnen het kalenderjaar moest worden overgedragen. In aanmerking als kopers kwamen in eerste instantie vooral huurders en pachters van de betreffende landbouwgrond of boeren die aangrenzende percelen bezaten. De regionale pachtbureaus (de latere grondkamers) waren hier medeverantwoordelijk voor. Transacties dienden te verlopen via deze pachtbureaus en moesten worden goedgekeurd door het hiertoe ingestelde overkoepelende Bureau voor de Goedkeuring van overdracht van Joodse landbouwgronden.[171] Per provincie zijn dossiers van de gedwongen verkoop aangelegd, welke door Serge Ter Braake in een database zijn verwerkt.[172]

De opbrengsten van deze verkopen gingen naar de *Vermögensverwaltungs und Rentenanstalt* (VVRA), een organisatie waar de geroofde bezittingen van grotere Joodse bedrijven werd beheerd.

---

[168] Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 30-32.

[169] ArOa, AgMw, inv.nr. 1113, met dank aan Mireille Oosterlaar.

[170] Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 33.

[171] Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel van geroofd Joods onroerend goed,* 13-14.

[172] Zie: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/348674/joodse-eigenaars-van-landbouwgronden. Bewerking van: NA, Directie van de Landbouw: Grondzaken en Pachtzaken, inv.nrs. 109-123.

Gezien de gebruikelijke beroepen van de Joden in het onderzoeksgebied (koopman, slager) was de hoeveelheid Joods landbouwgrond zelfs in de provincie Groningen tamelijk beperkt. Al kwam het wel voor dat wat meer gefortuneerde Joden stukken land bezaten. Ook waren er rijke Joodse stedelingen die soms enig land bezaten op het Groninger platteland.

Omvangrijker en iets waardevoller was het niet-agrarische Joodse bebouwde grondbezit met huizen en dergelijke. Volgens VO 154/1941 van 11 augustus 1941 moest alle Joodse grond en daarop staande bebouwing vóór 15 september aangemeld worden bij de zogenaamde *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), gevestigd in Den Haag. De NGV was een door de nationaalsocialistische bezettingsautoriteit opgerichte instelling met als doel de toe-eigening van Joods onroerend goed. Deze aanmelding gold ook voor erfpachten, hypotheken en andere rechten waarmee grond bezwaard kon zijn. Dit NGV zou in vervolg het beheer hierover voeren en van dit beheer zou aantekening worden gemaakt in de kadasterregisters.[173] Daarbij kreeg de NGV het recht om de Joodse onroerende goederen te verkopen. De opbrengsten van verkopen en van aflossingen van hypotheken gingen opnieuw naar de VVRA, terwijl de opbrengsten van renten en huren van het onroerend goed overgeboekt werden naar de Liro.[174] In de praktijk betekende dit dus dat de Joodse eigenaren iedere greep op hun eigendom kwijt waren en er ook geen enkel voordeel meer uit konden trekken. De Nederlandse Joden waren daarmee dus volledig beroofd van hun onroerend goed, al werd dit nog enige tijd overgoten met een semilegaal sausje door de overboeking van de baten naar de VVRA en de Liro.

In een aantal plaatsen werden er *verwalters* aangesteld, die gemachtigd werden zorg te dragen voor de beheer en verkoop van de geroofde Joodse eigendommen. In de stad Groningen gebeurde dit door een zogenaamde Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), in dit geval dus ANBO-Groningen, geleid door de in Veendam geboren stad-Groninger makelaar Koeno Hamminga (1892-1968). De feitelijke verkoop van de Joodse eigendommen ging trouwens gepaard met nogal wat formaliteiten. Onder meer moest de afgesproken prijs worden goedgekeurd, omdat de overheid de huizenprijzen onder controle wilde houden. Dit creëerde natuurlijk wel de mogelijkheid dat onderhands extra bedragen werden betaald ten voordele van de lokale beheerders.[175] Te Slaa meldt dat, in elk geval in eerste instantie, de *verwalter* Hamminga in Groningen grote tegenwerking ondervond van de bevolking. De meeste verkopen vonden plaats in 1942 en 1943, omdat in de loop van 1944 steeds duidelijker werd bij mensen dat Duitsland de oorlog zeker zou verliezen en dat de verkoop van Joods onroerend goed vermoedelijk iedere rechtsgrond mistte. Zoals we in paragraaf 5.2 zullen zien, gold dat ook voor de hier onderzochte gemeenten op het Groninger platteland.

Uit een studie betreffende Den Haag blijkt dat de verkoop van Joodse panden niet zelden problemen met zich meebracht, en dat veel potentiële kopers principiële bezwaren hadden tegen een dergelijke koop, waarbij nogal eens tussenhandelaren werden ingezet, zodat het niet meteen duidelijk was dat het om 'voormalig' Joods eigendom ging. Veel Joods bezit werd dan ook uiteindelijk niet verkocht, wat opnieuw ook het geval blijkt op het Groninger platteland. Ook blijkt dat de NGV/ANBO ondanks

[173] Voor een vijftal gemeenten waaronder Winschoten zijn de verzoeken van het NGV aan het Kadaster bewaard gebleven op kaarten, waaraan ook allerhande extra informatie is toegevoegd. Gemeld: Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 57: 'Verzoeken van de NGV om inschrijving in de registers van het Kadaster van onder beheer gestelde Joodse percelen of verkoop daarvan aan niet-Joden, met af en toe aantekening op de stukken van naoorlogs rechtsherstel 1941-1944': NA, KADNBI, inv.nr. 54-59.

[174] Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 36-37.

[175] Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 38, zie ook p. 45.

de beschikbare fondsen slecht was in het betalen van grondbelasting, straatbelasting en verzekeringspremies.[176]

5.2. De roof van Joodse goederen op het Groninger platteland

Als eerste zijn – zoals we eerder zagen – de landbouwgronden in eigendom van Joden verkocht. Hoewel de bedoeling was dat de verkoop plaatsvond voor 1 september 1941 en de overdracht voor 1 januari 1942, was dit in de praktijk nauwelijks het geval. De meeste formele verkopen vonden plaats gedurende de eerste helft van 1942, vooral in de beginmaanden. Van de latere verkopen van landbouwgrond in de tweede helft van 1942 is het opvallend dat het in drie gevallen aankopen van gemeenten betreft, namelijk Leens en twee keer Winschoten (zie daarvoor uitgebreid de hoofdstukken 6 en 9). In totaal was de opbrengst van de 451 hectare verkochte landbouwgrond 0,9 miljoen gulden, oftewel 1.998 gulden per hectare.

Tabel 10. Eerste verkoopdata van tijdens de oorlog verkochte geroofde Joodse landbouwgronden in het onderzoeksgebied.

	Geen verkoop	2e helft 1941	1e helft 1942	2e helft 1942	Totaal verkoop
Het Hogeland	1	6	13	5	24
Midden-Groningen			11		11
Oldambt			33	4	37
Veendam	3		1		1
Westerkwartier		1	11		12
Totaal	4	7	69	9	85

Aan de hand van de analyse van de gevallen in de *Verkaufsbücher* waarin de verkopen van Joods bezit werden geadministreerd – aangevuld met een klein aantal oorlogsverkopen die we daarnaast nog op het spoor gekomen zijn – kan een beeld gegeven worden van wanneer de Joodse huizen verkocht zijn aan oorlogskopers (tabel 11). Bedenk daarbij dat het in sommige gevallen gaat om meerdere huizen die tegelijk verkocht werden, of om meerdere woningen in één gebouw. Het verdere archiefonderzoek naar de gevallen vermeld in de *Verkaufsbücher* maakt ook duidelijk, dat een klein deel van de daar vermelde verkopen niet daadwerkelijk geëffectueerd zijn. Deze verkopen zijn dan hier ook niet meegenomen. Ter volledigheid hebben we ook de ons bekende Joodse panden toegevoegd waar geen oorlogsverkoop van plaatsvond.[177] Dit alles zorgt ervoor dat de getallen in tabel 11 voor de gemeenten veelal iets afwijken van de vermelde items in de *Verkaufsbücher* (zie daarvoor tabel 9).

[176] Te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, 53-56.

[177] Begraafplaatsen e.d. hebben we niet in de tabel meegenomen, hoewel op sommige begraafplaatsen wel degelijk bebouwing kon staan.

Tabel 11. Eerste verkoopdata van tijdens de oorlog verkochte geroofde Joodse panden in het onderzoeksgebied.

	Geen verkoop	2e helft 1942	1e helft 1943	2e helft 1943	1e helft 1944	2e helft 1944	Totaal verkoop
Het Hogeland	4		7	12	2		21
Midden-Groningen	17		16	8	5		29
Oldambt	53	49	15	11	8		83
Veendam	13	1	16	8	2	1	28
Westerkwartier	8		13	7			20
Totaal	95	50	67	46	17	1	181

Toelichting: Aantallen geven transacties aan, die soms meerdere panden omvatten. Joodse begraafplaatsen zijn buiten beschouwing gelaten. Geen verkoop betreft minima.

Uit tabel 11 wordt duidelijk dat hoewel de door ons opgespoorde niet verkochte Joodse panden minima betreffen, zeker meer dan 30 % van de onder beheer van de NGV gestelde Joodse panden tijdens de oorlog niet verkocht zijn.[178] Opmerkelijk is de voortvarendheid waarmee in het Oldambt (lees Winschoten) de verkoop vrijwel meteen in september 1942 werd begonnen. In de periode 22 september 1942 tot 19 januari 1943 vonden er in het Oldambt 54 dergelijke transacties plaats. Daarbij moet aangetekend worden dat we hierbij uitgaan van de eerste datum dat in de *Verkaufsbücher* sprake is van een dergelijke aankoop. De definitieve verkoop door middel van een formele notariële akte vond veelal enige maanden later plaats, omdat er nog door diverse instanties toestemming voor moest worden gegeven. Bedacht moet worden dat deze vroege verkopen plaatsvonden, terwijl het overgrote deel van de Joden nog niet, of slechts kort ervoor gedeporteerd was uit Winschoten.

Heel veel van deze eerste akten werden afgesloten door de beruchte Groninger NSB-notaris en SS-lid Jan Geert van Russen (1893-1958).[179] Echter hij was zeker niet de enige notaris die actief was in de formalisering van de verkoop van geroofd Joods onroerend goed. Meer dan vijf keer komen in het onderzoeksgebied in de *Verkaufsbücher* de notarissen S.J.W. Nijhoff te Groningen (21) en Age Hendrik Ages te Leens (7) voor, terwijl vele notarissen één tot vijf dergelijke akten passeerden. Nijhoff was alleen in Winschoten actief, terwijl Ages alleen betrokken was bij de zeven aankoopakten van de door Jan Kooi in Leens gekochte Joodse huizen (zie voor hem paragraaf 5.2). Ages meldde later zelf overigens deze akten getraineerd en uiteindelijk helemaal niet gepasseerd te hebben (zie paragraaf 9.3). De overige notarissen vallen in elk geval allemaal in het niets bij de 122 transacties waarbij de in Oude Pekela geboren Van Russen betrokken was. Gezien dat bij 180 transactie in het

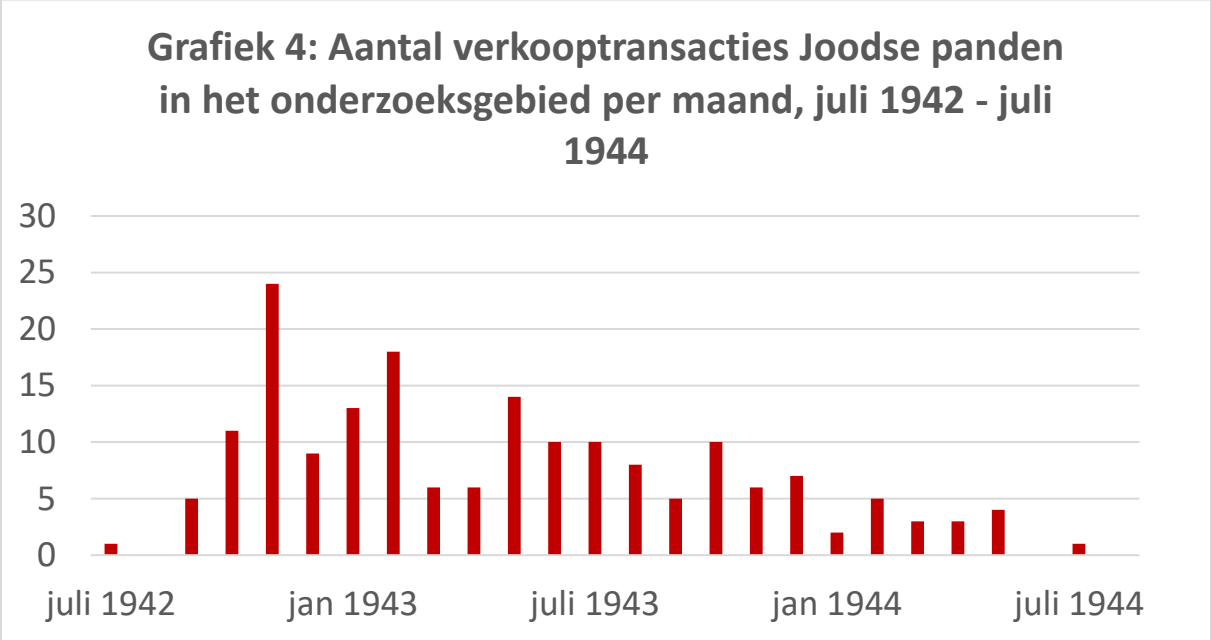
[178]Dit percentage is volgens de tabel zelfs 34 %, echter er moet wel opgemerkt worden dat bij de verkooptransacties soms meerdere woningen betrokken waren, terwijl dat bij de onverkochte panden maar zelden het geval was.

[179] Zie voor hem o.a. *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 september 1948. In zijn proces werd onder meer het volgende over hem geschreven: '*tenslotte trok hij aanzienlijke voordelen uit de Duitse terreur, door talloze akten te passeren waarbij op onrechtmatige wijze eigendom van Joden werd overgedragen*'.

onderzoeksgebied de notaris vermeld werd, was notaris Van Russen verantwoordelijk voor meer dan tweederde van die akten.[180]

Buiten het Oldambt lag het zwaartepunt van de verkopen van Joodse huizen vooral in de eerste helft van 1943, in het bijzonder in de huidige gemeenten Midden-Groningen, Veendam en Westerkwartier. De aantallen liepen al weer terug in de tweede helft van 1943. Een uitzondering vormde de gemeente het Hogeland waar het grootste aantal verkopen plaatsvond in de tweede helft van 1943, wat mede kwam door de aankoop van alle Winsumer Joodse huizen in die periode door Johannes Hendrik Haverkamp (zie paragraaf 5.5).

In totaal ging het bij de door de Duitse bezetters georganiseerde verkoop van Joodse panden en dergelijke in het onderzoeksgebied om een bedrag van 1,08 miljoen gulden verkoopopbrengst. Het is een bedrag dat moeilijk in hedendaagse euro's is uit te drukken. In het bijzonder de waarde van onroerend goed is in de jaren vanaf de Tweede Wereldoorlog enorm in prijs gestegen. Het goedkoopste verkocht was een huisje van Hindrikje Gans in Uithuizen voor de uitzonderlijk lage prijs van ƒ 160. Overigens is hiervoor geen indicatie voor rechtsherstel gevonden na de oorlog (zie hiervoor paragraaf 5.4). Daarna volgden een aantal huizen te Winsum, Leens (de synagoge!), Winschoten en Muntendam in de prijsklasse van ƒ 600 tot ƒ 800.

Grafiek 4 maakt duidelijk dat het aantal transacties betreffende Joodse panden verminderde vanaf eind 1942, al waren er nog steeds verkopen in de eerste helft van 1944. Toen het steeds duidelijker werd dat Nazi-Duitsland de oorlog gingen verliezen, door ontwikkelingen aan het Oostfront, maar vooral ook door de geallieerde landing in Normandië, kwam er vrijwel geheel een eind aan de verkopen. Vermoedelijk werden mensen steeds huiveriger om deze aankopen te doen, want uit tabel 11 wordt wel duidelijk, dat er bij het NGV en de ANBO nog een flinke hoeveelheid Joodse huizen te

[180] Zie voor hem ook: Duijvendak en Van der Poel e.a., *Lege plekken*, 71. Van Russen wordt overigens niet met naam genoemd in de tekst door Schütz, *Het Nederlandse notariaat en de oorlog*, die echter wel uitgebreid de rol van notarissen in en kort na de oorlog behandeld, wat betreft de verkoop van Joods onroerend goed.

koop stond rond die tijd. Op belangrijke individuele oorlogskopers zullen we in de volgende paragraaf kort ingaan.

5.2.1. De oorlogskopers

Veel oorlogskopers kochten maar één of hoogstens twee Joodse eigendommen als we naar de naamlijsten kijken van oorlogskopers weergegeven in Appendix F. Zesmaal zijn bij transacties gemeenten betrokken. Dit betreft Winschoten, Hoogezand en Leens, waar uitgebreid op ingegaan wordt in de desbetreffende hoofdstukken 6, 8 en 9. Het is ondoenlijk de particuliere oorlogskopers hier allemaal individueel na te gaan. Daarom zullen we hier ons eerst richten op een aantal bijzondere gevallen en daarna op enige personen die bijzonder actief waren in de oorlog bij de aankoop van Joodse panden.

Het is om te beginnen interessant om erop te wijzen dat sommige oorlogskopers directe familieleden waren. Zo werd het huis te Overschild van de gemengd gehuwde Noach Salomon Cohen (1881-1957) in februari 1944 verkocht aan zijn in 1913 geboren zoon Gerrit Cohen. Het huis te Muntendam van de gemengd gehuwde – maar desondanks vermoorde – Jakob Schrijver (1877-1942) werd in mei 1944 gekocht door zijn in 1905 geboren zoon Simon Schrijver. Een ander voorbeeld om op deze wijze een huis in de familie te houden is de verkoop in augustus 1943 van Veendam, AE Kade 5 door de gemengde gehuwde Abraham Sally van Dam (1897-1960) aan zijn onvolwassen in 1929 geboren zoon Philip Frits van Dam. Nog verder ging de gemengd gehuwde Dirk Maurits de Leve (1910-1988), wiens huis in Wildervank ook in augustus 1943 door zijn in 1941 geboren dochter Marijke Louise de Leve werd aangekocht. Als half-Joden liepen deze kinderen als kopers geen risico om hun eigendom kwijt te raken.[181]

Behalve dat de oorlogskopers directe familie waren, kan er bij de oorlogskoop ook anderszins sprake zijn van een verkoop waarbij sprake zou kunnen zijn van goeder trouw. Dit wordt althans geclaimd in het geval van een aankoop door de gemeente Leens (zie paragraaf 9.3). Een ander mogelijk voorbeeld – waaruit echter vooral blijkt dat bronnen elkaar op details gemakkelijk tegen kunnen spreken – betreft de eigendommen van Salomon Cohen en zijn vrouw te Martenshoek.[182] Zijn vroegere leerjongen Jacob Lenting vertelde veel later in een interview dat slager Cohen bevriend bleef met de familie Oldenburger te Kiel-Windeweer, ondanks dat Oldenburger lid was van de NSB. Salomon Cohen zette zijn bezit aan land op naam van Oldenburger en gaf ook zijn sieraden bij hem in bewaring.[183] Het echtpaar Cohen overleefde de oorlog ondergedoken in Kropswolde. Zij kregen na de oorlog hun bezittingen terug, waarna Salomon Cohen zelfs succesvol pleitte om de Oldenburgers eerder vrij te krijgen. Dit verhaal vinden we in 1947 vrijwel gelijkluidend terug in de krant, maar daar is sprake van dat Oldenburger dit land niet van Cohen, maar van ene Landeweer kocht. Echter hij deed dat in opdracht van Cohen, die het land na de oorlog dan ook kreeg.[184]

Opgemerkt moet ook worden dat een paar oorlogsburgemeesters particulier actief geweest zijn als kopers van Joods onroerend goed. Addo Paul Hovinga kocht Noorderstraat 45 te Midwolda,

[181] Overigens vond ook in deze drie gevallen gewoon rechtsherstel plaats na de oorlog.
[182] Van Hout en Jonker, 'Het verhaal van Jacob Lenting', 5.
[183] *De Noord-Ooster*, 3 mei 1947; *Winschoter Courant*, 5 mei 1947.
[184] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 171, melden overigens ten onrechte dat voor Salomon Cohen het proces van rechtsherstel van zijn verkochte slagerij zo lang duurde, dat hij in de tuin maar een nieuw huis liet neerzetten. Echter de kadastrale gegevens laten zien dat zijn huis helemaal niet verkocht werd in de oorlog, dus wellicht betreft het een probleem met een huurder-bewoner. Wel wordt er inderdaad volgens de kaartjes een huis in de tuin gebouwd op kadasternummer K358.

kadastraal bekend als B1550 en eerder eigendom van Jacob Oudgenoeg. Addo Paul Hovinga was namens de NSB burgemeester van Scheemda tussen 1942 en 1945, en van Midwolda tussen 1944 en 1945. Jacobus Esso Oterdoom, tussen 1942 en 1945 NSB-burgemeester van Finsterwolde, kocht Dr. D. Bosstraat 1 te Winschoten, kadastraal bekend als F8103. Ook Ido Gerhardus Timmer, NSB-burgemeester van Bedum in de periode 1944-1945, kocht trouwens Joods eigendom, maar dan in Ten Boer aan de Gaaykingastraat buiten het onderzoeksgebied, kadastraal bekend als A1882. In al deze gevallen heeft later administratief rechtsherstel plaatsgevonden.

De allergrootste opkoper van Joodse huizen in Winschoten was Aeilko Haijenga (1898-1962), strohandelaar en caféhouder te Heiligerlee. Volgens krantenartikelen van rechtbankverslagen was hij sinds 1933 lid van de NSB en actief geweest in diverse Duitsgezinde organisaties, zoals het Vervoersfront, de Volksdienst, het Economisch Front en Winterhulp. Hij kocht in totaal 18 huizen van Joden ter waarde van ƒ 125.000,–, waarvan hij er één aan de Emmastraat als kringhuis gratis aan de NSB in gebruik had gegeven.[185] In maart 1947 werd hij vrijgelaten uit de naoorlogse internering in Westerbork, maar verloor in november voor straf zijn kiesrecht voor tien jaar en hij kreeg een enorme boete van ƒ 50.000,–.

Een opmerkelijke oorlogskoper in Winschoten is Pietronella Oostindier, de vrouw van de op 29 juli 1944 overleden Jakobus Udes, een voormalige landbouwer. In september 1942 kocht ze schijnbaar op haar eigen naam (ze was immers nog geen weduwe) drie huizen van Joden aan te Winschoten aan de Blijhamsterweg (waar ze zelf woonde) en aan de Liefkensstraat, samen voor ƒ 11.450,–. Ze was daarmee qua tijd formeel de eerste oorlogskoper in Winschoten die het een goed idee vond om van Joden geroofde huizen aan te kopen. Na de oorlog werd zij ervan beschuldigd in oktober 1943 verschillende personen onder '*fraaie voorwendselen*' met succes bewogen te hebben tot dienstneming in de Duitse *Kriegsmarine*, waarvan er één uiteindelijk is overleden.[186] Door haar buurvrouw werd ze gedurende het proces een fanatiek propagandiste van de nationaalsocialistische Winterhulp genoemd, die '*reeds direct bij de inval der Duitsers met hen heulde*'. Tijdens de zittingen van haar rechtszaak had ze eind 1947 nogal wat woede-uitbarstingen, waarna ze psychiatrisch onderzocht werd en toch toerekeningsvatbaar werd verklaard. Uiteindelijk werd ze veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf met ontzegging van het kiesrecht.[187]

Te noemen valt in Winschoten verder ook nog de voerman Luppo Prak (1885-1963), die drie huizen van Joodse eigenaren kocht voor samen ƒ 8.700,–. Hij werd na de oorlog eveneens geïnterneerd vanwege collaboratie. In november 1946 werd hij vrijgelaten, verloor zijn kiesrecht voor 10 jaar en was er sprake van verbeurdverklaring tot een bedrag van ƒ 500,–.[188]

Een belangrijke oorlogskoper in het onderzoeksgebied was zeker ook Henderikus de Haan (1883-1972). Hij kocht zo'n 20 huizen in 11 transacties te Hellum, Slochteren, Hoogezand en Sappemeer. Hij was van beroep koperslager, fabrikant en ook wel koopman te Hoogezand en verkeerde duidelijk in zeer nationaalsocialistische kringen. Tenminste drie van zijn zoons en twee van zijn schoondochters

[185] *Provinciale Asser en Drentsche Courant*, 18 november 1947; *Winschoter Courant*, 6 maart 1947, 15 november 1947; *De Noord-Ooster*, 1 november 1947.
[186] *Winschoter Courant*, 7 oktober 1947.
[187] *Winschoter Courant*, 7 oktober 1947*; Nieuwsblad van het Noorden*, 1 december 1947, 16 december 1947. Haar zoon Jan Hartbert Udes overleed 18 jaar oud op 17 juni 1945 te Berlijn-Seedorf, en is wellicht dezelfde die als de '*matr. Jan Udes*' genoemd werd 30 april 1944 in *De Zwarte Soldaat: blad voor de WA* bij een oproep om brieven te schrijven aan hem.
[188] *Winschoter Courant*, 22 oktober 1946; 4 november 1946.

werden na de oorlog veroordeeld als lid van de NSB. Zoon Wilhelm (metaalhandelaar en voormalige onderwijzer) en zijn vrouw waren na de deportatie in een (mogelijk door vader gekocht) '*Jodenhuis*' getrokken.[189] Van die vrouw werd bij haar proces gemeld dat ze '*huwde met de N.S.B.'er de Haan wiens familie nat.-socialistisch was*'. In naoorlogse processen werd naar voren gebracht dat twee andere zoons tevens lid geworden zouden zijn van de Germaanse SS.[190]

In de huidige gemeente Het Hogeland valt op dat daar een tweetal grote oorlogskopers actief was. Het betrof opnieuw collaborateurs die deze kans grepen om een grote hoeveelheid Joods onroerend goed te verwerven voor een denkelijk lage prijs. Te noemen valt in dat opzicht zeker slager Jan Kooi (1893-1969), die de enige opkoper van Joodse panden in Leens was. Hij kocht er minstens zeven huizen (wellicht zelfs meer, indien er sprake was van dubbele woningen) voor ƒ 21.125,–. Jan Kooi werd in 1948 veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar en levenslang verlies van zijn kiesrecht.[191] Hij zou als landwachter driemaal in de week naar het beruchte Scholtenshuis in de stad Groningen gegaan zijn, om opgave te doen van verblijfplaatsen van onderduikers. Ook deed hij aangifte van verborgen wapens op het gemeentehuis en stelde een lijst samen van personen die volgens hem het meest in aanmerking kwamen voor gijzeling. Daarnaast deed hij mee aan razzia's in de gemeente Leens.

In Winsum werden alle zes Joodse huizen gekocht door de NSB'er en landwachter Johannes Hendrik Haverkamp (zie daarvoor paragraaf 5.5). Het gebrek aan belangstelling van de rest van de bevolking voor het kopen van geroofde Joodse huizen in dit deel van Het Hogeland laat wel zien dat deze aankopen vermoedelijk als besmet werden gezien in deze regio.

In de huidige gemeente Westerkwartier valt alleen de landarbeider Meint Berg (1892-1960) op,die drie huizen van Joodse eigenaren in Leek kocht voor tezamen ƒ 13.750,–. Hij was hulplandwachter en assistent bij de *Grenzschutz-Polizei* en in die rollen maakte hij jacht op onderduikers, clandestiene slachters en anderen. Zo deed hij samen met een Duitser onder andere een inval in de Gereformeerde kerk te Wilp en arresteerde daar drie onderduikers die de dienst bijwoonden. Ook viel hij nog op 23 oktober 1944 met enkele landwachters de boerderij van P. Dijkhuis te Marum binnen waar hij een predikant en Dijkhuis met zijn zoon en schoonzoon gevangennam. Hij werd op grond hiervan veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar en verlies van zijn kiesrecht.[192]

In de huidige gemeente Veendam ten slotte waren geen zeer grote oorlogkopers, al waren er wel vier personen die elk via twee transacties panden kochten die afkomstig waren van Joden. Het meest in het oog springend is daarbij de Veendammer arts Harm Theodorus van Heuveln (1892-1973), koper van twee huizen te Veendam met een gezamenlijke aankoopprijs van ƒ 17.250,–. Na de oorlog werd hij tot vier jaar veroordeeld met tien jaar verlies van zijn kiesrecht, omdat hij als keuringsarts had opgetreden '*ten aanzien van Nederlanders, die voor tewerkstelling in Duitsland in aanmerking kwamen of Joden die naar kampen in Duitsland of Polen werden gezonden*'.[193]

De commandant van de Landwacht in Veendam, de bakker Jan Hendrik Arends (1895-1984), schafte zich ook twee voormalige Joodse panden aan voor ƒ 10.000,–. Na de oorlog werd deze voormalige

[189] *De Noord-Ooster*, 2 november 1946; 8 juni 1947
[190] *De Noord-Ooster*, 22 maart 1947; 11 oktober 1947; 24 oktober 1947; 21 februari 1948; *Winschoter Courant*, 6 maart 1948
[191] *Winschoter Courant*, 27 januari 1948; 10 februari 1948.
[192] *Winschoter Courant*, 29 november 1949, 6 februari 1950.
[193] Winschoter *Courant*, 19 maart 1948; 22 maart 1948; 28 november 1947. Zie ook *De Noord-Ooster*, 2 oktober 1947; 5 december 1947. Bij het proces werd overigens hiertegen ingebracht door zijn advocaat dat hij ook velen had afgekeurd.

NSB'er, onder meer vanwege de roof van allerhande goederen bij zijn medeburgers in zijn rol als landwachtcommandant, veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf en levenslang verlies van zijn kiesrecht.[194] Verder kocht de ongehuwde Veendammer bierhandelaar Johannes Pieter Weijer (1914-1971) twee huizen voor samen ƒ7.500,–. '*Johnny*' Weijer was al sinds 1934 lid van de NSB en landstormer onder de genoemde Arends. Hij werd onder meer veroordeeld voor zijn medeverantwoordelijkheid voor de arrestatie in 1944 van drie personen die daarna werden gefusilleerd, en kreeg net als Arends zeven jaar gevangenisstraf en levenslang verlies van zijn kiesrecht.[195] Ten slotte was er nog ene Hendrik Smit die voor ƒ 7.875,– twee panden te Veendam en Wildervank kocht en die we gezien zijn naam niet eenvoudig verder konden nagaan.

Duidelijk blijkt uit de voorgaande verhalen dat de particulieren die zeer actief waren als oorlogskoper, vrijwel altijd innige relaties met de NSB hadden, of anderszins Duitsgezind waren. Dat maakt het echter zonder nader onderzoek nog niet mogelijk alle andere oorlogskopers zo te betitelen. Al zullen er ook onder diegenen die maar één of twee panden of landerijen uit Joods bezit kochten collaborateurs met de bezetter gezeten hebben.

5.3. Het rechtsherstel

De Nederlandse regering in ballingschap had bij Koninklijk Besluit E100 van 17 september 1944 bepaald dat tijdens de Bezetting onder dwang gewijzigde rechtsbetrekkingen teruggedraaid ofwel hersteld moesten worden naar de situatie van voor de oorlog. Dit gold onder meer voor de rechtsbetrekkingen aangaande het bezit van roerende of onroerende goederen, oftewel het vervreemde Joodse eigendom. In augustus 1945 werd mede in het kader daarvan het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) opgericht als onderdeel van de Raad voor het Rechtsherstel. Onder meer beheerde het NBI de vermogens van gedurende de oorlog vermiste personen. Meestal ging dat om de eigendommen van gedeporteerde en vermoorde Joden. Het NBI was al met al een enorme organisatie die een grote hoeveelheid archief heeft opgeleverd, met dossiers van al de zaken onder hun beheer.[196]

Kort na het einde van de oorlog werden er door het NBI bewindvoerders aangesteld over de vermogens van de verdwenen Joden, waarvan het op dat moment nog niet helemaal zeker was of ze ook overleden waren. Zo riep Andreas Theodorus Lieberom te Sappemeer, aangesteld als bewindvoerder over 31 Joden uit Kolham, Foxham en Slochteren, op 13 oktober 1945 allen op die goederen onder zich hadden of gelden verschuldigd waren aan deze personen, zich bij hem te melden. Een vergelijkbaar verzoek zette notaris J.L.L.C. Hoogenboom te Hoogezand als bewindvoerder over 32 Joden uit Hoogezand in de lokale krant van 17 november 1945.[197] Deze aangestelde bewindvoerders moesten geregeld verslag uitbrengen aan het NBI over de toestand van de diverse vermogens die onder hun beheer geplaatst waren (zie voorbeelden daarvan in paragraaf 5.5 en 5.6). Bij tal van zaken aangaande rechtsherstel speelde het NBI dan ook een belangrijke rol (zie ook de hoofdstukken 6 tot en met 10)

Omdat zo'n enorm deel van de Joodse bevolking op het Groninger platteland vermoord werd, speelden de bewindvoerders een zeer grote rol in het proces van rechtsherstel. Aan de ene kant

[194] *De Noord-Ooster*, 21 september 1948; 4 oktober 1948; *Winschoter Courant*, 22 september 1948.
[195] *De Noord-Ooster*, 21 september 1948; 7 december 1948; *Winschoter Courant*, 23 november 1948.
[196] NA, NBI: deze archieven zijn gezien de omvang van het aantal nagelaten Joodse vermogens in het onderzoeksgebied, alleen bestudeerd voor een aantal gevallen.
[197] *Oost-Goorecht en Omstreken*, 13 oktober 1945; idem, 17 november 1945.

kregen ze te maken met het probleem om de bezittingen van de overleden Joden weer terug te krijgen en deze te beheren. Dat kon gaan om roerende goederen, waardepapier en onroerend goed, dat vrijwel allemaal door de Duitse bezetter van de Joodse inwoners geroofd was gedurende de Tweede Wereldoorlog, of anderszins verdwenen of bewaard. Aan de andere kant was er de lastige vraag voor welke erfgenamen ze eigenlijk optraden. Veel erfkwesties waren behoorlijk ingewikkeld door de enorme sterfte. Daarbij speelde zoals gemeld de volgorde waarin de mensen vermoord waren, de formuleringen in al dan niet aanwezige huwelijkse voorwaarden, en ook wie er eigenlijk van de mogelijke erfgenamen nog in leven was. Ook was het lang onduidelijk – althans niet honderd procent zeker – of mensen wel overleden waren. Pas met het opmaken van de vele overlijdensakten van gedurende de oorlog gestorven Joden in de Burgerlijke Stand rond 1950, kwam hierin althans officieel helderheid.

Wat betreft het Joodse onroerend goed, zagen we dat dit voor een groot deel gedurende de oorlog verkocht was. Echter uit ons onderzoek blijkt ook dat inderdaad een niet onbelangrijk deel van vooral de huizen in 1945 nog steeds op naam van de Joodse eigenaar stond in het Kadaster. Dat maakte zaken eenvoudiger, maar resulteerde natuurlijk wel in het beheer van deze goederen door de bewindvoerder, bij afwezigheid van de oorspronkelijke eigenaar.

Als een partij tijdens de Bezetting tegen de wil of het belang van de oorspronkelijke Joodse eigenaar Joods onroerend goed had verworven, kon dit na de Bezetting op grond van de Rechtsherstelwetgeving E 100 op verschillende manieren worden rechtgezet.[198] Een eerste mogelijkheid was dat de betrokken partijen zelfstandig tot een onderlinge overeenkomst kwamen, een zogenaamde '*minnelijke regeling*'. In de opzet van het '*Besluit Herstel Rechtsverkeer*' werd een optie aangeboden om geschillen middels bemiddeling op te lossen, wat wachttijden en veel administratieve kosten kon voorkomen. Hierbij gingen de oorlogskoper en de Joodse eigenaar of diens vertegenwoordigers om de tafel zitten om gemaakte kosten samen te verdelen. Een schikking zoals deze behoorde aan enkele criteria te voldoen. Zo diende de vertegenwoordiging door de oorlogskoper te worden bekostigd en mocht de oorspronkelijke Joodse eigenaar niet financieel vooruitgaan op de situatie zoals deze voor de oorlog was geweest. Voor de Joodse eigenaar was deze methode aantrekkelijk, omdat eigendommen sneller in gebruik zouden worden genomen. Voor de andere partij was deze methode van rechtsherstel goedkoper. Een minnelijke regeling is dan ook geen ongebruikelijke. Uiteindelijk werd door de belanghebbenden hun overeengekomen minnelijke regeling ter bekrachtiging voorgelegd aan de regionale afdeling van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als het om wat voor reden dan ook niet lukte om zelfstandig tot een overeenkomst ofwel minnelijke regeling te komen – bijvoorbeeld omdat de kopende partij aan rechtsherstel weigerde mee te werken, of omdat het een ingewikkelde zaak betrof waarbij het lastig bleek alle belanghebbenden te traceren – dan kon een tijdens de Bezetting benadeelde partij dit melden bij de afdeling onroerende goederen van de Raad voor het Rechtsherstel (artikel 113a). Daartoe moest zij bij het hypotheekkantoor in het resort (bijvoorbeeld het resort Winschoten) waarbinnen het onroerend goed was gelegen, een aangifteformulier in drievoud inleveren betreffende het optreden van een geschil.

Nadat de Raad voor het Rechtsherstel op deze manier op de hoogte was gebracht van het spelende geschil omtrent het eerder verloren dan wel verworven onroerend goed, was het de taak van de Raad om alsnog te proberen een minnelijke overeenkomst tot stand te brengen (artikel 113b). Hiertoe benoemde de met het betreffende resort belaste gedelegeerde voor de afdeling Onroerende Goederen van het regionale arrondissement van de Raad voor het Rechtsherstel een notaris-

[198] Zie ook Appendix F voor een verdere uitleg van de mogelijke wijzen van rechtsherstel.

bemiddelaar. Deze notaris-bemiddelaar probeerde met de betrokken partijen tot een concept-regeling te komen. Als dat lukte, passeerde hij deze concept-regeling – na goedkeuring ervan door de gedelegeerde van de Raad voor het Rechtsherstel – vervolgens als akte. Als het ondanks deze bemiddelende functie van de notaris-bemiddelaar niet lukte om tot een minnelijke overeenkomst te komen, dan kon de vorderende partij een beroep doen op de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel (artikel 122), die in dat geval een bindende uitspraak deed.[199]

Een andere methode die wel eens voorkomt is een zogenaamde '*Bekrachtiging*'. Hierbij bleef het onroerend goed eigendom van de oorlogskoper. De ontrechte Joodse eigenaar ontving de hele oorspronkelijke koopsom van de oorlogskoper. De oorlogskoper ontving op zijn beurt het recht de door hem eerder tijdens de oorlog betaalde bedragen elders te claimen in zoverre deze bij de Duitse roofinstanties beschikbaar zijn. Eigenlijk gold dit bij iedere vorm van rechtsherstel. De oorlogskoper was het geld kwijt dat hij in de oorlog had betaald voor het onroerend goed, en moest hopen dat hij nog iets daarvan terugzag op grond van dergelijke claims. Ook was het de bedoeling dat de oorlogskoper opdraaide voor alle kosten die gemaakt waren in verband met de oorlogskoop. De oorspronkelijke Joodse eigenaar of diens erfopvolgers moest geen financieel nadeel hebben van de gedwongen oorlogsverkoop van onroerend goed.

5.4. Het rechtsherstel op het Groninger platteland

Voor de provincie Groningen en dan vooral voor het Groninger platteland ging het rechtsherstel van geroofde huizen en landerijen direct na de oorlog bijzonder langzaam. De provincie stak daarbij zeer ongunstig af tegenover de meeste van de andere provincies. Dit wordt heel duidelijk uit een brief die de gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling onroerende zaken, te Groningen op 1 maart 1948 verstuurde aan alle notarissen-bemiddelaars in de provincie Groningen.[200] Op 1 december 1947 was nog maar 9 % van de aangevraagde rechtsherstelzaken in het ressort Groningen (omvattende de hele provincie) afgewerkt. Alleen in het ressort Roermond was dit met 6 % minder en het hoogste aandeel had Alkmaar met 36 % afgeronde rechtsherstelzaken. Gemiddeld was dit per ressort in Nederland 22 %. Deze afwerking van geschillen rondom het rechtsherstel ging juist vooral uiterst langzaam op het Groninger platteland. Op 15 februari 1948 waren wel 20 % van de rechtsherstelzaken in de stad Groningen, maar slechts 10 % in de provincie als geheel afgerond. De brief constateerde '*dat de bemiddelaars in de Stad Groningen gemiddeld vier a vijf geschillen hebben afgewerkt en de bemiddelaars in* [de rest van] *de provincie Groningen gemiddeld slechts één'*.

Gewaarschuwd werd door de gedelegeerden dat in dit tempo '*het rechtsherstel ten aanzien van onroerende goederen nog ten minste 5 jaren* [zou] *duren. Nog afgezien van de tijd, welke nodig zal zijn om het ambtshalve onderzoek, dat na de afwikkeling der aangegeven geschillen zal moeten plaats vinden, als sluitstuk van dit onderdeel van het rechtsherstel te voltooien*'. Geconcludeerd wordt dan ook '*dat de activiteit van het notariaat niet zo groot is als men met het oog op het belang van een spoedige afwikkeling mocht verwachten'*. Er wordt dan ook een dringend beroep gedaan '*op alle notarissen-bemiddelaars om een verbetering in de afwerking der rechtsherstelzaken te verkrijgen*'. Als dit laatste niet gebeurde, dreigde volgens de brief van de Groninger gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel een verandering in de procedures waarbij de notarissen niet langer een rol zouden spelen.

[199] Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak,* 101-106, 299.
[200] GrA, VDeS, inv.nr. 541.

Een deel van de verklaring voor de trage gang van zaken bij het Rechtsherstel op het Groninger platteland zou kunnen liggen bij het geringe aantal Joodse overlevenden. Dit zorgde ervoor dat de onroerende goederen afkomstig van Joodse eigenaren vrijwel altijd vielen onder bewindvoerders, wat de gang van zaken zeker niet versneld zal hebben.

Bij de oorlogstransacties door zowel particulieren, bedrijven, als gemeenten wat betreft behuizingen en agrarische gronden is in ons onderzoek bij benadering uiteindelijk bij 96 % (257 van de 267 transacties) een administratief rechtsherstel gevonden. Bij bebouwing is dit iets hoger met 97 % (177 van de 182 transacties).

Formeel diende rechtsherstel enkel via officiële wegen plaats te vinden. Op eigen initiatief onroerende goederen teruggeven aan hun rechtmatige eigenaar was niet toegestaan. Daar waar dit al was gebeurd, dienden participanten hun vereffening alsnog ter bekrachtiging voor te leggen aan de Raad voor het Rechtsherstel.[201] Hier was ook in het onderzoeksgebied sprake van. De ruim 30 hectare landbouwgronden van Roosje de Jong te Oldekerk en Leek kwamen in 1946 bijvoorbeeld toe aan haar nazaten. Daarbij werd de transactie omschreven als een '*nietigverklaring verkoop*'.

Tabel 12. Wijze van rechtsherstel landbouwgronden na de oorlog.

	Geen indicatie rechts-herstel	Bekrach-tiging verkoop	Minne-lijke regeling	Nietigver-klaring koop	Rechts-herstel	Totaal
Het Hogeland	1	1	19		4	25
Midden-Groningen	1	2	5		3	11
Oldambt	1	4	5		26	36
Veendam	1					1
Westerkwartier	1	2	6	3		12
Totaal	5	9	35	3	33	85

Het terugdraaien van de achteraf onrechtmatig verklaarde verkopen na de Tweede Wereldoorlog liep enigszins verschillend voor landbouwgronden dan voor gebouwen, daarom behandelen we ze hier opnieuw apart. Uit tabel 12 wordt duidelijk dat minnelijke regelingen en rechtsherstel procedures veruit de belangrijkste wijzen waren, waarmee getracht werd terug te keren naar de eigendomstoestand aan het begin van de oorlog. Vermoedelijk is bij bekrachtiging verkoop ook compensatie aan de Joodse rechthebbenden verschaft, terwijl dat duidelijk het geval is bij een nietigverklaring van de verkoop.

Denkelijk het interessantst om te noemen zijn de vijf gevallen waarin wij bij ons onderzoek geen aanwijzingen in het archief vonden voor rechtsherstel. Dit niet vinden van rechtsherstel sluit overigens niet uit dat de oorspronkelijke Joodse eigenaren of hun rechthebbenden wel degelijk zijn

[201] GrA, VDeS, inv.nr. 574, 'Circulaire 12/5', 15 Januari 1947.

gecompenseerd, wellicht via een andere (informele) weg.[202] Opvallend genoeg was er zo'n geval in elk van de vijf huidige gemeenten. Het gaat om de volgende zaken.

- *De verkoop van 1,86 hectare te Uithuizen, eigendom van Markus Knorringa die geëmigreerd was naar de Verenigde Staten, aan Evert Dijksterhuis voor 5.800 gulden (zie ook hoofdstuk 9, aangezien dit later in delen door de gemeente verworven is).*

- *De verkoop van 1,309 hectare te Noordbroek, eigendom van de vermoorde Daniël Dalsheim, aan Freerk Buitenkamp voor 1.950* gulden.

- De verkoop van 6,501 hectare te Winschoten, eigendom van de vermoorde Rudolf Braaf en enkele overlevende leden van de familie Oppenheim, aan Bernhard[203] en Engelbert Johannes Meijer voor 9.101,40 gulden.[204]

- De verkoop van 0,969 hectare te Wildervank, eigendom van de vermoorde Izaäk Meijers, aan Arent ter Velde voor 2.200 gulden.

- De verkoop van 3,447 hectare te Leek, eigendom van de vermoorde Abraham Nieweg, aan H.R.J. van der Veen en via doorverkoop aan Jan Siebenga, oorspronkelijke prijs 7.755,75 gulden.

Als voorbeeld van het ontbreken van een rechtsherstelaanvraag kan de landbouwgrond van Izaäk Meijers (1899-1943) dienen. Hij woonde in Veendam aan de Marktstraat 50, maar bezat ook een weiland in de buurt van Wildervank (kadastraal A1362 en A1363), dat verkocht werd in maart 1942. In de bewaard gebleven lijsten van rechtsherstelaanvragen – zoals opgemaakt door het hypotheekkantoor te Winschoten – komen deze bezittingen echter simpelweg niet voor.[205] Er vond dan ook geen rechtsherstel plaats, zeer waarschijnlijk omdat deze niet is aangevraagd. Het rechtsherstelproces was namelijk een aanvraagprocedure. Het was aan de originele eigenaar om de opgezette organisatie te verwittigen voor welke eigendommen hij in zijn recht hersteld diende te worden. Indien een directe eigenaar niet meer leefde, hoorde de bewindvoerder of beheerder van zijn boedel dit te doen. Onduidelijk is waarom dit bij Izaäk Meijers niet gebeurde.

Tabel 13. Wijze van rechtsherstel transacties bebouwde percelen na de oorlog.

	Geen indicatie rechts-herstel	Bekrach-tiging verkoop	Minne-lijke regeling	Nietigver-klaring koop	Rechts-herstel	Totaal
Het Hogeland	1		19		1	21
Midden-Groningen			20		9	29
Oldambt	2	4	6		71	83
Veendam		5	7	1	15	28
Westerkwartier	2	3	12		3	20
Totaal	5	12	64	1	99	181

[202] Nog verder specifiek onderzoek naar deze individuele gevallen zou hier misschien uiteindelijk toch meer duidelijkheid kunnen bieden.
[203] Denkelijk is hij dezelfde als de in 1943 huwende Berend Meijer, een broer van Engelbert Johannes Meijer.
[204] Betreffende oorlogskopers kochten ook 3,539 hectare te Winschoten van Abraham Meijer, welke koop in 1952 is bekrachtigd. Bij hun aankoop van 3,108 hectare te Winschoten van Simon Lazarus was in 1955 wel sprake van rechtsherstel.
[205] NA, KADNBI, inv.nr. 59 'Lijst met kadastrale aanduidingen van Rechtsherstelaanvragen'.

De nadruk in het gebied van de huidige gemeenten Het Hogeland, Midden-Groningen en het Westerkwartier lag duidelijk op het treffen van minnelijke regelingen om de overdracht van huizen afkomstig van Joodse eigenaren terug te draaien. In het Oldambt (Winschoten) en in Veendam kwamen minnelijke regelingen heel veel minder voor. Dit patroon zagen we ook al bij de teruggaven van landbouwgronden in het Oldambt (tabel 12). Veel zaken draaiden in het Oldambt uiteindelijk op formele rechtsherstel procedures, wat aangeeft dat de teruggave van Joodse eigendommen bepaald niet zonder moeite ging. In het vervolg van dit rapport komen diverse voorbeelden van deze moeizame en langdurige rechtsherstelprocedures voor, waarbij niet alleen de oorlogskopers, maar ook bewindvoerders, notarissen en Joodse rechthebbenden allemaal een rol speelden.

Bij de bebouwde percelen vonden wij maar in drie gevallen tot nu toe geen aanwijzingen voor enig formeel rechtsherstel. Het geval van het zeer goedkope huisje dat oorspronkelijk van Hindrikje Gans te Uithuizen was, is al eerder genoemd. Daarnaast gaat het om twee gevallen te Winschoten, waarbij het wel om waardevolle panden ging, en om twee te Leek van dezelfde Joodse eigenaar:

- De verkoop van het pand Beersterstraat 36 te Winschoten, eigendom van de vermoorde Salomon Nathans (ook wel genaamd Oppenheim), aan Hendrikus de Groot voor 5.500 gulden.[206]

- De verkoop van het pand Kolkje 2 te Winschoten, eigendom van de vermoorde Simon de Vries, aan Jan Boven voor 9.000 gulden.

-De verkoop van het pand Bosweg 8 te Leek, eigendom van de vermoorde Freerk Machiels van Dam, aan Johannes Postema voor 4.500 gulden.

-De verkoop van het pand Kerkweg 18 te leek, eigendom van de vermoorde Freerk Machiels van Dam, aan Ietse Ploeg voor 1.800 gulden.

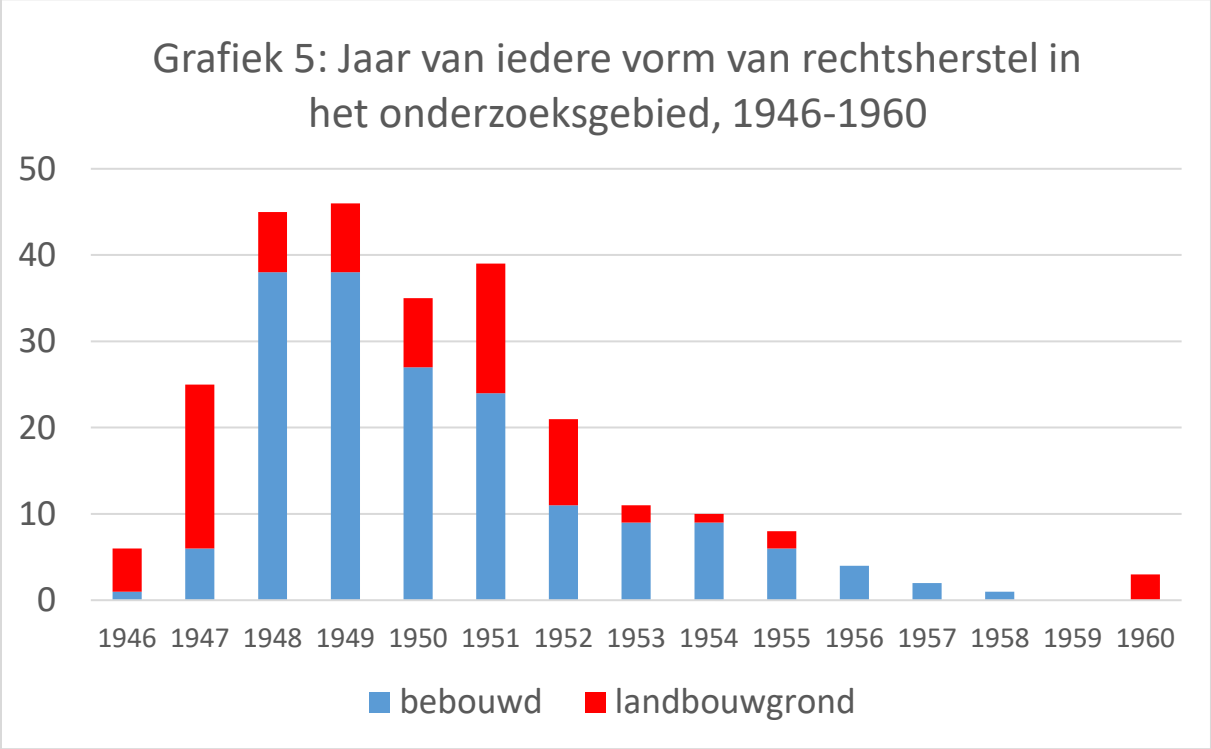
Er is nadere informatie beschikbaar over de reden waarom er bij het huisje van Hindrikje Gans (1859-1942), weduwe van Filippus Gans te Uithuizen, geen rechtsherstel plaatsvond. Zes van haar kinderen werden eveneens in de concentratiekampen vermoord, alleen zoon Mechiel Gans overleefde de oorlog (zie voor hem paragraaf 9.1.1). Volgens een verklaring van 30 april 1946 van bewindvoerder Gerrit Nanninga, optredend vanwege de boedel van Hindrikje Gans en de met haar samenwonende ongehuwde dochter Margaretha Gans (1898-1942), blijkt zijn voorganger wijlen Berend Jager in overleg te zijn gegaan met oorlogskoper Egbertus Bos. Deze timmerman had na aankoop in 1944 '*het huis afgebroken en de afbraak daarvan weer te (…) gelde gemaakt*. Op grond van zijn gemaakte kosten (waaronder aankoopkosten van ƒ 160,–, provisie voor de ANBO van ƒ 60,– en transportkosten van ƒ 35,60) meende Bos een vordering te hebben van ƒ 156,80 op de boedel van Gans. Tot een minnelijke schikking kwam het ook later niet, want Bos vroeg later een vergoeding van ƒ 300,– '*voor het afbreken* [van het huis] *en het in cultuur brengen van de 1.4 are grond*'. Omdat er geen geld in de boedel zat van de weduwe Gans, kon de bewindvoerder daar niet in meegaan.

In oktober 1953 schetste bewindvoerder Nanninga in een brief aan het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) de stand van zaken. Hij concludeerde '*Zooals hieruit blijkt is dan niets aanwezig en kan dus met het stukje grond, waarop het huis heeft gestaan en is verkocht, een procedure zeer slecht worden bekostigd*'. Daarom wenste hij de aanvraag voor rechtsherstel op advies van notaris Immenga in te trekken, '*tenzij volgens U een redelijke kans bestaat, dat de koper in het ongelijke word gesteld en word veroordeeld tot het weder op naam stellen van het grond op naam van de erven Gans met het*

[206] Opgemerkt moet worden dat de overdracht van het pand Beersterstraat 30, dat oorspronkelijk ook van Salomon Nathans (Oppenheim) was, in 1951 formeel bekrachtigd werd. Mogelijk is bij Beersterstraat 36 voor een enigszins vergelijkbare constructie gekozen, waarvan we echter geen sporen hebben gevonden.

voldoen van alle daaraan verbonden kosten'. Uiteindelijk ging het NBI op 29 oktober 1953 akkoord met het verzoek van bewindvoerder Nanninga om '*intrekking van de aanvraag voor rechtsherstel*'.

Het lijkt er in de hele zaak Gans wel een beetje op dat de oorlogskoper Egbertus Bos, die gewoon het perceel terug had moeten geven en eigenlijk juist had moeten betalen voor de afbraak van het pand, er met zijn merkwaardige claim op geld van de boedel van Hendrikje Gans mee wegkomt. De oorzaak lijkt een gebrek aan geld in die boedel en de betrekkelijk kleine bedragen waar het om gaat, waarbij wellicht de overweging een rol gespeeld kan hebben dat het zodoende voor de betrokken bewindvoerder en notaris financieel niet zo interessant was. In de andere zaken waarvoor we geen indicatie van rechtsherstel vonden, zullen dergelijke overwegingen veel minder een rol gespeeld hebben, vooral omdat het daar om veel grotere bedragen gaat.

Uit grafiek 5 wordt opnieuw heel duidelijk hoe langzaam het proces van rechtsherstel ging in het onderzoeksgebied. Hoewel notaris Ages van Leens meldt dat het de bedoeling van sommige verkopen van landbouwgrond was dat deze snel overgedragen werden, blijkt dat toch maar een klein deel van de oorlogstransacties te betreffen. Wel is het zo dat het rechtsherstel voor landbouwgrond in de eerste jaren iets sneller van start ging, dan dat van bebouwde percelen. De grote berg aan rechtsherstel procedures werd duidelijk afgerond in de periode 1948 tot 1951. Echter ook in de jaren daarna werd nog steeds onroerend goed teruggegeven, of daar alsnog financiële compensaties voor betaald. Gemiddeld duurde het zo'n vijf jaar na de Tweede Wereldoorlog, voordat Joodse eigenaren hun bezit terugkregen. Zoals gemeld ging het daarbij, door de geringe overlevingskans voor Joden in het gebied, veelal om erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaren.

Idealiter was het de bedoeling van de afhandeling van rechtsherstel tussen oorlogskoper en oorspronkelijke Joodse eigenaar en diens rechthebbenden, dat de situatie van het moment van verkoop tijdens de oorlog hersteld werd. Alle kosten samenhangend met de verkoop waren in principe voor de oorlogskoper. Daarbij kreeg deze oorlogskoper voor de aan de Duitse roofinstituties als de Liro-bank betaalde koopsom een financiële claim, op het restant van de bezittingen die er nog

in een dergelijke bank zaten. Daarna werd ervan uitgegaan dat het vastgoed vanaf de verkoop gewoon eigendom was gebleven van de Joodse eigenaar. Dat betekende dat alle kosten samenhangend met deze eigendom – waarbij gedacht kan worden aan rijksbelastingen, waterschapslasten, gemeentelijke heffingen, vaste huren (in geval van eigendom in beklemrechtelijke zin) en hypotheekrente – betaald moesten worden door de Joodse eigenaar of diens erfgenamen. Daarentegen kwamen alle huurinkomsten uit het vastgoed ten bate van deze Joodse eigenaar. Het beklemrecht was een typisch Groninger constructie, waarbij de zogenaamde blooteigenaar de grond bezat, maar de opstallen eigendom waren van de pachter, in de Groninger bronnen doorgaans '*huurder*' of '*meier*' genoemd.

Duidelijk is dat dit alles resulteerde in heel veel rekenwerk om al deze kosten en baten tegen elkaar weg te strepen. Dit werd nog gecompliceerder als de oorlogskoper het vastgoed zelf had gebruikt, en daarvoor dus ook een vergoeding verschuldigd zou moeten zijn. De indruk uit de financiële afhandelingen is wel dat er geen rente in rekening werd gebracht over al deze bedragen in de berekeningen. Dit is opmerkelijk omdat er tussen de oorlogsverkoop en het rechtsherstel een flink aantal jaren zat, en de Joodse rechthebbenden al die tijd geen beschikking hadden over de netto inkomsten uit hun onroerende goederen, daar die genoten werden door de oorlogskoper. Bij een heersende rentestand van 3,5 tot 5 % kon dit nadeel aardig oplopen. Dit wil trouwens niet zeggen dat oorlogskopers normaliter dankzij de rechtsherstel procedure veel voordeel hadden van hun aankoop. In feite waren de oorlogskopers namelijk het door hen betaalde bedrag kwijt en draaiden ze tevens op voor alle transactiekosten van de overdracht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wilden ze het onroerend goed toch kopen, dan moesten ze nogmaals de aankoopprijs (of meer) betalen. Het minst slecht af waren de oorlogskopers die de koopsom niet betaald hadden, bijvoorbeeld door het tegelijkertijd aangaan van een lening bij de Joodse eigenaar, zoals gebeurde door de gemeente Leens (zie paragraaf 9.3). Zij betaalden geen geld en waren dat geld dus ook niet kwijt na de oorlog.

Gemeentelijke heffingen lijken – als de bewaard gebleven gemeenterekeningen bestudeerd worden – nogal beperkt te zijn geweest in het gehele onderzoeksgebied. In Winschoten bestond in elk geval na de oorlog een straatbelasting, waar in de verrekeningen rekening mee werd gehouden, en die dus ook betaald moest worden over de oorlogsjaren (zie hoofdstuk 6). In Sappemeer werd in de berekeningen uitdrukkelijk rekening gehouden met de naoorlogse straatbelasting die de gemeente gederfd had, omdat ze die niet had kunnen heffen over een (toenmaals immers eigen) pand dat de gemeente tijdens de oorlog gekocht had uit Joods eigendom (zie hoofdstuk 8 en Appendix G). Die gemeenterekeningen welke door ons bestudeerd zijn, wekken de indruk dat de gemeenten in het onderzoeksgebied gedurende de oorlog eigenlijk niet of nauwelijks zulke heffingen kenden. Echter in het bijzonder financiële archivalia zoals belastingregisters, kwitanties en gemeenterekeningen zijn heel slecht bewaard gebleven voor de periode tijdens en kort na de oorlog, zodat hieromtrent moeilijk iets met zekerheid is vast te stellen. Of de gemeente dergelijke belastingen na de oorlog alsnog heeft trachten terug te vorderen van terugkerende Joden of hun erfgenamen, is daardoor nauwelijks na te gaan.

De Joodse begraafplaatsen, ten slotte, bleven overigens meestal onaangeroerd tijdens de Bezetting en waren zodoende nog steeds eigendom van de Joodse gemeenten. Omdat echter deze gemeenten door de geringe overlevingskansen tijdens de oorlog daarna nauwelijks meer leden telden, kwam het eigendom veelal aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen. Vaak namen na de oorlog de burgerlijke gemeenten op het platteland het beheer en onderhoud van de begraafplaats over, maar dan doorgaans niet van de Joodse graven die aldaar lagen. Zie voor de uitgebreide bespreking van een aantal gevallen de hoofdstukken 6 tot en met 10.

5.5. Afhandeling beheer verkocht Joods bezit: casus Garson e.a. te Winsum

(Jeroen Benders)

In het gemeentearchief van Winsum is het nodige te vinden over het onroerend goed van de Joodse inwoners tijdens de oorlogsperiode. De ANBO verzond op 29 maart 1943 een brief met het verzoek aan het College van Burgemeester en Wethouders om ten spoedigste informatie te verschaffen over percelen in de gemeente van Joodse eigenaren, die door de *Wehrmacht* of andere '*Dienststellen*' in beslag of gebruik genomen waren, zulks met de datum daarvan, de aard van het onroerend goed en de vermoedelijke huurwaarde. De burgemeester antwoordde dat dit in Winsum niet aan de orde was. Hierbij dient te worden bedacht dat de ANBO blijkens de kadastrale leggers op 17 december 1942 een zestal percelen van Joodse bewoners in Obergum in beslag ('*onder beheer'*) genomen had. Juni 1943 schreef de burgemeester de Commissaris der Provincie Groningen onder de kop '*Ontruiming woningen van Joden*', dat de vier bij Joden in gebruik geweest zijnde woningen volgens informatie van de voormalige gemeenteveldwachter al ontruimd waren door Stab Rosenberg te Groningen. In een van de panden woonde een marechaussee en een collega zou van de provinciale *Beauftragte* Conring toestemming hebben om een andere woning te betrekken. '*Er zijn dus nog twee woningen te verhuren*', zo besloot de burgemeester. In opdracht van de SD bewaarde Jakob Stoffer Kluter de sleutels daarvan. De burgemeester verzocht om nadere instructies.

Op 9 september 1943 antwoordde de burgemeester de Commissaris Afvoer Burgerbevolking in de provincie Groningen onder de referentie '*schoonmaken jodenwoningen*' dat hij met deze panden geen bemoeienis had. De sleutels ervan waren in opdracht van de Sicherheitsdienst (SD) nog steeds in bewaring bij de voormalige gemeenteveldwachter Kluter. In een lijst van vlak na de oorlog staat Kluter met het beroep '*onderl.*[uitenant*] Mar*.[echaussee]' als lid van de NSB en SD-agent vermeld.[207] Uit november 1943 dateert een briefje van de bezetter aan de burgemeester met het verzoek de '*Judenwohnung*' Westerstraat 14 toe te wijzen aan K. Venhuizen, die om een woning gevraagd had. De burgemeester diende de sleutel te overhandigen zodra Venhuizen een huurcontract afgesloten had met de '*Eigentümer*'. Wel moest het pand ontruimd zijn. Als dit nog niet het geval was, diende het meubilair in een verzegelde kamer te worden opgeslagen. In de genoemde lijst van vlak na de oorlog wordt Venhuizen, op dit adres, als lid van de NSB en de Landwacht genoemd.[208] Ten slotte kocht in februari 1944 de plaatselijke caféhouder Johannes Hendrik Haverkamp alle zes onteigende panden van Joodse eigenaren van de ANBO/NGV aan, bij akte verleden voor de Groninger NSB-notaris Van Russen. Haverkamp staat als NSB'er en Landwachter op de genoemde lijst. Hij had naast zijn café annex logement aan de Havenstraat 22 een veehouderijtje.[209] In de zomer van 1941 kreeg

[207] ArHl, AgWi, inv.nr. 1666, brief en lijst d.d. 21 juni 1945 van de burgemeester aan de District's Militaire Commissaris te Appingedam van alle gearresteerde of huisarrest hebbende NSB'ers '*enz.*' in de gemeente Winsum '*en zij die gearresteerd zouden zijn indien zij aanwezig waren geweest'*. Zie Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 261-262: de lijst '*valt vermoedelijk te beschouwen als een ruwe indicatie van wie er 'fout' waren'* en '*Zoals gezegd: de lijst is vrijwel zeker niet compleet en mogelijk ook voor wat het aantal personen betreft onjuist'*.

[208] ArHl, AgWi, inv.nr. 1666, brief en lijst d.d. 21 juni 1945 van de burgemeester aan de District's Militaire Commissaris te Appingedam van alle gearresteerde of huisarrest hebbende NSB'ers '*enz*.' in de gemeente Winsum '*en zij die gearresteerd zouden zijn indien zij aanwezig waren geweest*'. Zie Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 261-262.

[209] ArHl, AgWi, inv.nr. 1666, brief en lijst d.d. 21 juni 1945 van de burgemeester aan de District's Militaire Commissaris te Appingedam van alle gearresteerde of huisarrest hebbende NSB'ers '*enz*.' in de gemeente Winsum '*en zij die gearresteerd zouden zijn indien zij aanwezig waren geweest*'. . Zie Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 261-262.

een groep van 26 personen ieder door de bezetter een boete van liefst ƒ 500,– opgelegd wegens het aanbrengen van anti-Duitse leuzen op zijn etablissement.[210]

Met de bedrijven van Joodse ingezetenen had de gemeente in principe niet te maken. Toch is er een geval waarin er een raakvlak was. Van 7 september 1943 dateert een brief van OMNIA Treuhandgesellschaft m.b.H. te Arnhem aan de gemeente Winsum. OMNIA was zoals eerder gemeld een van de Duitse organisaties die als opdracht hadden bedrijven van Joodse eigenaren te liquideren of ariseren. De brief bevatte de mededeling dat OMNIA door de Rijkscommissaris belast was met de liquidatie '*des Judenunternehmens*' van de manufacturier Michiel de Vries, Oosterstraat 24, '*Aktenzeichen Li.Nr. 5910/HA 2/41'*.[211] Na boekenonderzoek was volgens OMNIA gebleken dat de gemeente deze firma nog een bedrag schuldig was wegens geleverde waren – of zij dit per omgaande wilde overboeken op het contonummer 60383 van de firma bij de Bank voor Nederlandschen Arbeid N.V. te Amsterdam. Een paar dagen later liet de burgemeester OMNIA weten dat de gemeente niet bekend was met een schuld aan Michiel de Vries en dat zij gaarne vernam '*waarvoor De Vries nog f 2.10 te vorderen heeft*'. De genoemde bank was een in oorlogstijd opgerichte dochter van de Duitse *Bank der deutschen Arbeit* en naast Liro een vaste partner van OMNIA voor het wegsluizen van de saldi van geliquideerde bedrijven van Joodse eigenaren.[212]

In gemeentelijke overzichten betreffende de opvang van evacués in 1945 zijn geen panden van Joodse inwoners te vinden. Deze werden kennelijk buiten de inkwartiering gehouden.[213] Eind oktober dat jaar informeerde mevrouw M.C. Meerburg-Garson uit Geleen per brief bij de burgemeester naar de eigendommen van haar oom Jozef Garson '*n.l. zijn eigen huis en inboedel staande Nieuwstraat te Winsum-Obergum*'.[214] Van de Joodse Raad had zij vernomen dat er van hem niets bekend was en dat hij als vermist opgegeven was. Het gemeentelijk antwoord nam twee weken: het huis was ongeschonden en werd beheerd door '*de commissie van beheer over N.S.B.-eigendommen, daar het huis in het bezit gekomen was van een lid der N.S.B.*'. De inboedel was geheel verdwenen, afgevoerd door een expediteur uit Bedum volgens mededelingen van omwonenden. De burgemeester adviseerde bij eventuele verdere actie deze man te benaderen, echter via de politie te Bedum. In november meldde zich B. van Hessen uit Amsterdam bij de burgemeester. Hij schreef dat hem bekend was dat mevrouw I. de Vries, wonende aan de Tuinbouwstraat te Winsum, '*destyds bewaardster is geweest van de archieven van de Joodsche Gemeente te Winsum*' – wat de naam betreft moet hier sprake zijn van een vergissing. Van Hessen verzocht om inlichtingen over dit archief. De burgemeester schreef terug dat '*na een ingesteld onderzoek*' de archieven in kwestie niet waren gevonden. Naar mededelingen van de politie zou de SD '*destijds*' verschillende bescheiden van Joodse ingezetenen hebben verbrand '*zoodat het zeer waarschijnlijk geacht moet worden, dat ook de genoemde archieven dit lot ondergingen. Pogingen om verdere inlichtingen te verkrijgen bleven zonder resultaat*'.

Over Jozef Garson is een uitgebreid NBI-dossier voorhanden.[215] Bewindvoerder was sinds 9 augustus 1945 jhr. C. de Ranitz, oud-notaris te Winsum. Hij was dit niet alleen voor Garson, maar ook voor het echtpaar Izaäk de Vries en Elsina Oudgenoeg en hun kinderen (Sophie en Jacob Comprecht), voor

[210] ArHl, AgWi, inv.nr. 1665. Zie voor dit café als logement ib., inv.nr. 827. Overigens volgens Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 275 waren de werkelijke daders anderen.
[211] Het is niet gelukt deze onderneming te traceren in het handelsregister van de Groninger Kamer van Koophandel (GrA, HRD, toegang 1972).
[212] Zie Van Tielhof, *Banken in bezettingstijd*, 100, 236.
[213] ArHl, AgWi, inv.nr. 1420.
[214] Voor het navolgende: ArHl, AgWi, inv.nr. 823. Haar vader Minko Garson was een broer van Jozef Garson.
[215] NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62722.

Sophie van der Klei (weduwe van Jacob Comprechts de Vries), voor het echtpaar Michiel de Vries en Agatha van Zuiden en hun kinderen (Israël en Sophius), en voor Comprecht de Vries en diens zuster Essie de Vries.

Het huis en erf van Jozef Garson aan de Nieuwstraat 5 had een omvang van 2,22 are en werd na de oorlog verhuurd. Jozef en Hartog (overleden 31 oktober 1937) Garson hadden het perceel in 1913 aangekocht. De firma Gebroeders Garson stond van 1921-1937 in het handelsregister van de Groninger Kamer van Koophandel ingeschreven als veehandel.[216] Tijdens de oorlog was het perceel in handen van de NGV. Meubilair en huishoudelijke goederen had de bezetter afgevoerd. De door De Ranitz geschatte waarde van het pand was ƒ 3.250,–. De oorspronkelijke hypotheek, drie leningen uit 1930, 1937 en 1941 van Garson bij de schoenmaker H. Medema te Baflo voor in totaal ƒ 2.000,–, was in maart 1944 door de ANBO afgelost aan Medema. Daarna bezwaarde de in de woorden van De Ranitz '*n.s.b.er-koper*' J.H. Haverkamp het perceel, samen met de overige Joodse onroerende goederen in Winsum-Obergum, met een totaalbedrag van ƒ 12.000,–, dat hij geleend had van de N.V. Landelijke Hypotheekbank te Den Haag. Formeel stond dit alles bij het aantreden van De Ranitz als bewindvoerder op naam van Haverkamp, zo had hij bij het Kadaster nagegaan. De staat van ontvangsten en uitgaven over 1946 bevat nog een afrekening van de '*beheerder*' Haverkamp. In de jaren daarna komt hij niet meer voor in dit overzicht.

Op 25 mei 1950 vond rechtsherstel door een minnelijke regeling plaats ten overstaan van notaris A.H. Ages te Leens, voor allen voor wie De Ranitz bewindvoerder was.[217] De kosten van de betreffende akte en van het verdere rechtsherstel waren voor oorlogskoper Haverkamp, die ze nota bene voorgeschoten kreeg van '*degenen die* [in] *hun rechten werden hersteld*'. Opmerkelijk is het, dat de grondbelasting en de waterschapslasten vanaf respectievelijk 1 januari en 1 mei 1945 voor rekening kwamen van de afwezige Joodse eigenaren '*gelijk deze lasten sedert dien voor rekening van de afwezigen zijn betaald*' – tot de datum van de onderhavige akte, mag men aannemen. De nieuwe bewindvoerder vanwege Garson (en de andere '*afwezigen*') was sinds 23 augustus 1950 de kandidaat-notaris D.M. Knol, die in feite alleen de publieke verkoping hoefde te begeleiden.

De Landelijke Hypotheekbank eiste ƒ 2.317,54 op tegen 4 % rente. Knol achtte snelle verkoop en aflossing van de schuld gewenst vanwege dit '*hoge rentepercentage*'. Hij schreef dat er naast het onroerend goed nog enig kasgeld voorhanden was en verder dat het oude huis veel onderhoud vroeg. Vooral drongen volgens hem twee '*vermoedelijke erfgenamen*' aan op verkoop, te weten Maarten Johannes Garson uit Rotterdam en zijn zuster, de al genoemde Martina Catharina Meerburg-Garson uit Geleen.[218] Eerstgenoemde probeerde in 1948 zelf beheerder te worden, omdat hij vond dat De Ranitz al jarenlang niet opschoot; zijn geduld was op. Behalve deze twee kinderen van een '*vooroverleden*' broer van Jozef genaamd Minko Garson, was er ook nog de dochter van een eveneens eerder overleden zuster Klaartje Garson. Deze in Den Haag wonende dochter Judith Ellina Ekstein (1907-1943) gold met haar man Hartog Behr (1907-1944) toen nog als '*afwezig*'.

De akte van veiling van Nieuwstraat 5 is op 8 januari 1951 verleden voor notaris jhr. S.M.S. de Ranitz en de prijs was ƒ 4.075,–. De koper zou de lopende huurovereenkomst à ƒ 215,– per jaar inclusief waterleiding tot 1 mei 1951 respecteren. Een complicatie en enige nasleep leverden de eventuele rechten van het echtpaar Behr-Ekstein op. Het was lang formeel onduidelijk of zij nog in leven waren.

[216] GrA, HRD, toegang 1972, KvK-nr. 2001926.
[217] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1395, akte 11.
[218] Opmerkelijk is dat in De Ranitz' staat van ontvangsten en uitgaven inzake het vermogen van Jozef Garson over 1949 (NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62722) in juli kosten geboekt zijn '*Gemt. Uithzn. Inlicht. Klaartje Garson*'. Ter zelfder tijd liet de notaris in Den Haag informeren naar '*nicht Ekstein*'.

De erfgenamen van Jacob Garson wensten intussen al wel hun deel te ontvangen. Het NBI wees dit verzoek echter af, omdat er naar zijn mening geen sprake was van behoeftige omstandigheden. Ook de herhaalde poging van M.J. Garson om bewindvoerder te mogen worden wegens de steeds stijgende kosten van beheer vond geen weerklank. Maarten Johannes Garson schreef: '*Wij zijn reeds meer dan vijf en een half jaar hier over bezig en naar mijns inziens kan nu de zaak toch wel eens afgehandeld worden*'. Het NBI hanteerde evenwel strikte voorwaarden voor bewindvoering (namelijk: in principe niet door familieleden) en toewijzing van nalatenschappen (pas indien overlijden officieel vaststond). Van 15 mei 1951 dateert een overzicht van het beheer van de vier vermogens van Joodse Winsumers van de hand van bewindvoerder Knol. Hij vermeldt daarbij dat hij pas een paar maanden eerder op de hoogte was geraakt van het bestaan van twee levensverzekeringen van Izaäk de Vries (1890-1942), één van de andere vermoorde Winsumer Joden.

5.6. Afhandeling beheer onverkocht Joods bezit: casus gezin Bamberg-Manassen te Uithuizen

(Jeroen Benders)

Als voorbeeld van de afhandeling van het beheer van onverkocht Joods onroerend goed behandelen we hier het geval van het huis van het de familie Bamberg-Manassen te Uithuizen, waarbij de gemeente ook zijdelings enige betrokkenheid had. Vader Jacob Bamberg was sinds 1 september 1928 keurmeester bij de provincie of de gemeente en is uit deze betrekking ontslagen op of rond 27 februari 1941. In een Duits document heet het dat hij *'früher Fleischbeschauer'* was.[219] Een schoolgeldkohier vermeldt voor de periode januari-april 1941 één van de twee dochters Mathilda en Hendelina Regina van Jacob Bamberg en zijn echtgenote Aleijda (ook wel Aleida) Manassen bij de school in de Schoolstraat te Uithuizen. In het kohier van september-december dat jaar is de familienaam, op het adres C118, doorgehaald.[220] Op 12 november 1942 is het gezin op transport gesteld naar Westerbork en anderhalve week later, 23 november, in Auschwitz omgebracht; de dochters waren toen 7 en 9 jaar. Jacob Bamberg was al enkele maanden eerder in Auschwitz vermoord.

Jacob Bamberg kreeg in oktober 1936 een bouwvergunning om vóór 1 mei 1937 een gezinswoning met verdieping, aangebouwd schuurtje en afrastering in de vorm van een hek van betonpalen te zetten aan Havenweg E1859. Het huis zou worden uitgevoerd in donkerrode klinkers en voorzien van drie stookplaatsen, een droogcloset (w.c.) met gresbuizen en betonbeerput; voor de watervoorziening diende een regenbak van gewapend beton met een inhoud van 8.000 liter. Architect was Berend Jager te Uithuizen. Bamberg was toen zelf woonachtig aan de Molenweg 17.[221] Van twee dagen later dateert een notariële akte waarin Bamberg voor ƒ 1.100,– van de aannemers Lietmeijer te Uithuizen een perceel van ongeveer 3,51 are aan het Boterdiep aldaar kocht. Het ging hier om een deel van het perceel E1859, in totaal groot 38,10 are. Tot de voorwaarden bij aankoop behoorde de aanleg van een '*afschutting*' aan de zuidzijde (ook genoemd in de bouwvergunning).[222]

Het nieuwgebouwde pand bleek echter al een jaar later, in mei 1938, in een ontwerp-uitbreidingsplan van de gemeente op de nominatie te staan om te verdwijnen. De geplande

[219] ArHl, AgUi, inv.nr. 526 anti-joodse maatregelen, 1941-1947.
[220] ArHl, AgUi, inv.nr. 413 volgnrs 4 respectievelijk 3.
[221] ArHl, AgUi, ongeïnventariseerde lijsten met nummers van bouwvergunningen en namen van aanvragers op jaar vanaf 1912, 19.10.1936 nr. 46. Het adres Molenweg 17: *Nieuwsblad van het Noorden* d.d. 10 oktober 1933 (geboorteaankondiging Mathilde).
[222] GrA, KAD, inv.nr. 4539, deel 780, akte 103.

zuidelijke omsnijdingweg om Uithuizen zou namelijk dwars door het pand komen te lopen.[223] Bamberg protesteerde daarop bij de gemeente; zijn protestbrief is bewaard gebleven.

Ook een plaatsgenoot, de landbouwer Rembertus Pieter Dojes, tekende per brief bezwaar aan, omdat zijn unieke door de Friese tuinarchitect Gerrit Vlaskamp aangelegde siertuin bij Huize Tocama, deels zou komen te vervallen. Het betrokken architectenbureau vond de bezwaren van Bamberg echter niet steekhoudend en de gemeente nam de door het bureau gehanteerde redenering onverkort over. Het zou betekenen dat het huis van Bamberg, dat er net goed en wel stond, afgebroken zou moeten worden en de schade vergoed zou worden. Echter, de uitvoering van de plannen raakte vertraagd doordat Gedeputeerde Staten geen haast maakten en hun beslissing opschortten tot in 1939. Bamberg heeft ook geen beroep ingesteld bij Gedeputeerde Staten, anders dan Dojes.[224] Doordat de oorlog uitbrak kwam vervolgens alles stil te staan.

Het perceelnummer E1859 is in kadastrale leggers doorgehaald en vervangen door E2022, zijnde het '*perceel-Bamberg*' op het grotere perceel van de Lietmeijers. De bewaarder van het Kadaster te Appingedam heeft drie dagen na de onder beheerstelling van dit vastgoed bij de ANBO per 16 november 1942 (bij akte G 4506), een aantekening hierover gemaakt op een van de leggers.

Op 16 oktober 1945 werd de Uithuizer architect Berend Jager aangesteld als bewindvoerder van een aantal Joodse inwoners van Uithuizen. Daaronder waren ook de '*hulpkeurmeester*' Jacob Bamberg, diens echtgenote Aleyda Manassen en hun dochters Hendelina Regina en Mathilda. Van allen wordt vermeld dat zij op Havenweg C118 '*laatstelijk wonende*' waren en dat hun huidige verblijfplaats onbekend is. Na het overlijden van bewindvoerder Jager, de architect van het nieuwe woonhuis van Bamberg, al op 22 november dat jaar, stelde het NBI per die datum aan de makelaar G. Nanninga te Uithuizen.[225] Op de voornoemde kadastrale legger is rechtsboven zijn naam bijgeschreven.

Over het beheer door Nanninga is een omvangrijk NBI-dossier voorhanden. Op 30 april 1946 deed hij verslag over de toestand van het vermogen van het gezin Bamberg op het tijdstip van zijn aanstelling tot bewindvoerder. Het huis had na het wegvoeren van het gezin ongeveer een jaar leeg gestaan, waarna het Gewestelijk Arbeidsbureau er zijn intrek nam. In een ander document specificeerde Nanninga deze periode als begonnen op 1 februari 1944 en eindigend op 1 juli 1946. Huur was door het Arbeidsbureau – i.c. de Rijksgebouwendienst – nimmer betaald, merkte hij op. In een balans per 1 januari 1946 heeft Nanninga hiervoor een post van ƒ 660,– als '*nog te vorderen huur*' geboekt (en daar kwam dus in feite nadien nog een half jaar bij). Van belang is ook een stelpost aan de passiva-kant van ƒ 81,25 voor grondbelasting van 1943 tot en met 1945. Kennelijk was de jaarlijkse huuropbrengst van het pand ruim ƒ 300,– geweest.

Datzelfde jaar 1946 schreef Nanninga aan de vertegenwoordiging Appingedam van het NBI dat er ter plaatse belangstelling was om de motor van Bamberg te huren. Nanninga merkte hierover met vooruitziende blik op: '*Hierdoor wordt dan meteen wat kasgeld verkregen*'.[226] De motor was opgeslagen in Appingedam en stond voor een geschatte ƒ 150,– in genoemde balans. Uit de

[223] Voor het navolgende: ArHl, AgUi, inv.nr. 443. Voor een kort portret van Jozef Garson: Regtien e.a., *Winsum 1940-1945*, 29.
[224] GrA, GSBP, inv.nr. 395, uitbreidingsplan Uithuizen 1939-1940, document d.d. 12.9.1938 van Staatstoezicht op de Volksgezondheid / Inspectie Volkshuisvesting Groningen en Drenthe (Noord) nr. 4468/50.
[225] NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62473, brief d.d. 27.11.1945, ondertekend door K. Noorman.
[226] Het navolgende komt uit NA, NBI, toegang 2.09.16.02, inv.nr. 31470, brieven uit september en oktober (die van 15 oktober 1953 is ook te vinden in: idem, tg 2.09.16.05, inv.nr. 62473). Naar het schijnt per abuis is in dit dossier ook een reeks stukken beland aangaande een J. Bamberg te Oude Pekela.

toelichting blijkt dat het motorrijwiel op dat moment gehuurd werd door het NBI district Appingedam.

Medio 1946 liet Nanninga het NBI te Groningen weten dat het Arbeidsbureau verhuisde, waarop de burgemeester het perceel vorderde en aan twee gezinnen toewees. Nanninga vroeg en kreeg machtiging voor de kosten van verbouwing voor een geschatte ƒ 500,–, met de mededeling dat, indien te weinig liquide middelen aanwezig waren, hij tijdig toestemming moest vragen om '*volledig opgegeven effecten*' (eigendom van Bamberg) te mogen verkopen. In de zomer van 1947 verzocht Nanninga om toestemming de motor te verkopen, omdat er geen geld was voor noodzakelijk onderhoud. Ook was de timmerrekening binnen en voor het voldoen daarvan ontbraken eveneens contanten, reden waarom Nanninga de twee obligaties à ƒ 250,– van 3,5 % verzocht van de hand te mogen doen. Het eerste verzoek werd ingewilligd, voor het tweede was overleg met het hoofdkantoor nodig.

Op 27 november 1947 richtte M. (Mozes) Bamberg te Soesterberg zich tot het NBI te Den Haag. Jacob Bamberg was een neef van hem, een zoon van zijn broer Benjamin Bamberg. Sinds acht maanden hoorde hij niets meer van Nanninga; daarvoor had hij meermaals met hem gecorrespondeerd. Mozes Bamberg schreef: '*Ik ben de eenigst overgeblevene van de familie en Nanninga beloofde ons steeds gouden bergen*'. Hij geeft aan tachtig jaar oud en zeer door de oorlog benadeeld te zijn, doordat '*ons huis door de moffen* [is] *afgebroken dat bij het vliegveld stond*'.[227] De nalatenschap zou verlichting van zijn financiële positie betekenen. Het NBI liet Mozes Bamberg eind 1947 weten dat van een erfenis eerst sprake kon zijn wanneer '*het overlijden van de afwezigen*' rechtens vaststond, blijkens een briefje hierover aan NBI Groningen. In april 1948 vroeg Mozes Bamberg of er al iets bekend was over de overlijdensakte van Jacob Bamberg en over zijn mogelijkheden als erfgenaam op te treden. Het NBI verwees hem door naar de bewindvoerder.

Een tweede erfgenaam meldde zich in juli 1948 bij het NBI Groningen: mevrouw A. Jacobs-Bamberg te Leeuwarden. Het ging hier om Esther Bamberg, gehuwd met Asser Jacobs. Zij was een dochter van Davied Bamberg, een andere broer van Benjamin Bamberg, de vader van Jacob Bamberg. Esther Jacobs-Bamberg schreef zich al op 8 augustus 1945 schriftelijk te hebben gemeld bij de Militaire Commissaris voor Groningen, bijkantoor Appingedam, met de vraag of zij bewindvoerder kon zijn voor haar neef Jacob Bamberg. De commissaris had geantwoord dat nimmer familieleden voor deze functie aangezocht werden. Schrijfster verzocht nu om naam en adres van de huidige bewindvoerder, aangezien het bijkantoor Appingedam opgeheven zou zijn. Verder vroeg zij het NBI, indien dat zelf bewindvoerder was, of zich de afgelopen tijd nog andere familieleden gemeld hadden en zo ja, wie.

In mei 1948 werd ontdekt dat op de zolder van de Marechausseekazerne te Uithuizen een niet afgesloten kist stond met tijdens de oorlog in beslag genomen goederen van Jacob Bamberg. Enkele maanden later kwam Nanninga er – volgens hem bij toeval – achter dat ze verkocht waren zonder zijn medeweten. Hij beklaagde zich hierover bij het NBI. De koopsom (de getaxeerde waarde was ƒ 96,–) was op de postrekening van Nanninga bijgeboekt. Met de gang van zaken kon hij zich niet verenigen en ook de erfgenamen wilden de goederen terug. Aangezien er een recht van wederinkoop van vijf jaar gold, vroeg Nanninga om toepassing daarvan. Het NBI was het hiermee eens en gaf te kennen dat de goederen '*abusievelijk aan oorlogsslachtoffers*' waren verkocht, nadat de Afdeling Roerende Goederen van het NBI ze had opgehaald. Het blijkt dat Nanninga een tijd lang brieven van het NBI onbeantwoord had gelaten, waarna het kantoor tot deze actie was overgegaan. Begin 1951 meldde zich bij NBI Groningen nog de Stichting Bewindvoering Afwezigen en Onbeheerde

[227] Vergelijk: https://oudsoesterberg.nl/afgebroken-op-last-van-de-duitsers/.

Nalatenschappen (BAON), afdeling Polisherstel voor J. Bamberg op het adres Havenweg 108 (het huisnummer zal een vergissing zijn). Verdere gegevens hierover ontbreken.

Uit 1953 dateert een briefwisseling tussen het NBI en de Officier van Justitie te Groningen over het bewindvoerder- en later curatorschap van Nanninga over de '*onbeheerde nalatenschap*' van het gezin Bamberg-Manassen, NBI-dossiernummer 1515. Het NBI wees de Officier van Justitie er begin dat jaar op dat Nanninga tot en met 1949 het verplichte jaarlijkse verslag met vermogensopgave had opgesteld, daarna echter niet meer. Het NBI verzocht daarop de Officier van Justitie wegens '*moedwillig verzuim*' – op enkele, ook aangetekend verzonden herinneringsbrieven was door Nanninga ondanks zijn telefonische toezegging geen actie ondernomen – te gelasten de stukken in te leveren en anders tot rechtsvervolging over te gaan.

Op 1 oktober 1953 reageerde de Officier van Justitie op een brief van het NBI van 9 september, waarin het erop wees dat moedwillig in gebreke blijven van een bewindvoerder strafbaar was krachtens het Besluit Herstel Rechtsverkeer (Staatsblad K.B. E100), maar dat het niet uit was op verdere vervolging indien Nanninga '*tijdig reageert*'. De Officier van Justitie gaf aan dat Nanninga tegenover hem verklaard had ten spoedigste rekening en verantwoording te zullen afleggen, en wel vóór 15 oktober; Nanninga meende dit niet meer te hoeven doen, omdat hij inmiddels tot curator in dezelfde zaak was benoemd. Het NBI schreef niet op de hoogte te zijn van het feit dat Nanninga curator was. Het meldde dat er erfgenamen van Bamberg bekend waren en dat Jacob eerder overleden was dan zijn vrouw en kinderen; of er een testament was, wist het NBI niet. Het vroeg de Officier van Justitie wanneer Nanninga als curator aangesteld was.

Zes dagen later stuurde het NBI een brief naar de Groninger Officier van Justitie met de mededeling dat het op 16 oktober van Nanninga een vermogensopgave had ontvangen van het bewind voor Jacob Bamberg, evenwel niet van dat voor H. Gans-Gans (Hendrikje Gans, weduwe van Filippus Gans), dat het echter ook nodig had. Het verzoek aan de Officier van Justitie was of hij Nanninga kon opdragen dit nog voor het eind van de maand op te sturen. Uit een afschrift van een brief van de notaris H.J. Kloosterman te Finsterwolde van 9 december 1956 blijkt, dat de '*beëdigd makelaar*' Nanninga per 30 december 1952 bij beschikking van de Arrondissementsrechtbank tot curator was benoemd voor Bamberg.

Het perceel was op 29 april 1953 door Nanninga publiek verkocht in café Paping te Uithuizen, ten overstaan van de plaatselijke notaris J.D. Immenga. Het geheel wordt dan omschreven als een behuizing met de volle eigendom van 3,68 are erf en tuin aan het Boterdiep, kadastraal E2022. Koper was de Stichting ter bevordering van het Ambachtsonderwijs voor Uithuizen en omstreken voor een bedrag van ƒ 7.600,–. Hier verrees vervolgens een ambachtsschool (later: technische school, LTS) met als adres Havendwarsweg 2 (E1866). Een eindeloze reeks tekeningen en berekeningen daarvoor is vanaf 1950 gemaakt door de Uithuizer architect J.J. Smith. De school stond in de '*oksel*' van de Havendwarsstraat en de Oude Tilsterweg. Het perceel van Bamberg komt op de tekeningen en bestekken echter niet voor.[228]

Van wijlen Jacob Bamberg wordt in de akte van veiling gesteld dat hij in algehele gemeenschap van goederen gehuwd was met Aleijda Manassen. Aleijda Manassen was in 1900 geboren te Rotterdam, haar vader was geboren in Tiel en haar moeder in Oude Pekela. Een erfgenaam van Aleijda Manassen meldde zich begin 1957 met een brief bij het NBI Den Haag. G.P.A. Cosman te Voorburg schreef hierin dat hij eind 1956 telefonisch contact gehad had, maar door '*bijzondere omstandigheden'* die hij niet nader toelichtte nu pas toekwam aan het verstrekken van informatie over '*vermiste personen*

[228] GrA, HHC, inv.nr. 801.

tijdens de bezettingsjaren'. Daarop volgden de namen en enige gegevens over drie familieleden. Cosman deelde mee dat wijlen zijn vader Levi (Levij) Cosman was. Tevens sloot hij een vel bij met afschriften van de brieven die hij ontvangen had van twee Groninger notarissen.

Van 21 december 1954 dateert een brief van de notaris J.D. Immenga, waarin deze namens de bewindvoerder Nanninga een reactie geeft op een brief aan laatstgenoemde van G.P.A. Cosman over de nalatenschappen Bamberg-Manassen. Immenga deelde mee dat volgens de Stichting Centraal Bureau van Onderzoek inzake de vererving van de nalatenschappen van Vermiste Personen, de bloedverwanten van Saartje Cosman, gehuwd geweest met Aaron Fresco, '*waarschijnlijk voor een zeer gering aandeel tot de nalatenschap van Aleida Manassen gerechtigd zouden zijn*'. Hij '*zou dus gaarne van U vernemen of en hoe Uw vader verwant was aan voornoemde Saartje Cosman*' en merkte op dat '*de boedel niet groot is en een eventueel aandeel zeer gering, zodat U beter geen onkosten kunt maken*'. Saartje Cosman was in 1860 geboren in 's-Gravenhage, als dochter van Sander Cosman en Maria van Leeuwen en de Cosman's waren kennelijk zeer verre verwanten van Aleijda Manassen.

Cosman had onder dit getypte afschrift toegevoegd, dat hij Immenga op 27 januari 1955 een afschrift had bezorgd van het uittreksel van het bevolkingsregister van de gemeente 's-Gravenhage, waarin vermeld stond dat Saartje Cosman een zuster was van Levi Cosman, de vader van de briefschrijver/nabestaande. '*Nadien heb ik van genoemde Notaris niets meer gehoord*', zo sluit hij af. Het tweede afschrift betreft een brief van de notaris Kloosterman van 9 december 1956, die een antwoord bevat op een brief van Cosman van 3 november 1954 en een aangetekend stuk van 7 december 1956. In hoeverre tussentijds nog andere correspondentie gevoerd is, blijkt niet uit deze afschriften. Kloosterman deed slechts mededeling van de benoeming tot curator van G. Nanninga per 30 december 1952 en rondde af met de zin: '*Met deze boedels [namelijk 'de onbeheerde nalatenschappen van Jacob Bamberg en Aleida Manassen'] heb ik geen bemoeienis*'.

De zaak van Bamberg in Uithuizen maakt duidelijk dat de uitvoering van het rechtsherstel in de praktijk stroperig kon verlopen. Het zou interessant zijn om na te gaan in hoeverre fricties tussen overlevenden/nabestaanden, NBI en bewindvoerders uitzondering dan wel schering en inslag zijn geweest. Was de manier waarop de bewindvoering geregeld was of concreter: de benoeming van bewindvoerders een recept voor ellende in de praktijk? Bewindvoerders hadden dikwijls hun eigen werk en waren vaak geen jurist of boekhouder. Aan de andere kant was het voor verwanten ongetwijfeld frustrerend dat de communicatie moeizaam kon zijn en instanties en bewindvoerders zich formeel opstelden en aan procedures vasthielden.

5.7. Rechtsherstel voor een overlevende: casus Israëls te Visvliet

(Jeroen Benders)

Als voorbeeld van de situatie waarmee een overlevende van de Holocaust na de oorlog te maken kreeg als deze zijn eigendom terug wilde, gaan we ier in op het wedervaren van onderduiker David Israëls te Visvliet voor tijdens en na de oorlog. De veehandelaar en *sjochet* (ritueel slachter) David Israëls leefde met zijn zus Jette Israëls en broer Salomon Israëls in Visvliet samen op het adres E42. Op de kadastrale hulpkaart sectie G nr. 3 uit 1933 ziet men pal tegenover de slachtplaats van Mozes Israëls[229] op kadasternummer G578 een pand liggen. De bijbehorende legger specificeert dat het een '*huis, slachtplaats en erf*' betrof met als eigenaar (in beklemrechtelijke zin) de Pastorie en Kosterij der

[229] Zie over hem paragraaf 10.2

N.H. Gemeente te Visvliet en Pieterzijl en als beklemde meiers koopman Salomon Israëls en Jette Israëls (zonder beroep), alsmede de koopman David Israëls '*en consorten'*. De bouwaanvragen voor de twee bedrijven van vader Sander Israëls en Mozes Israëls zijn in 1927 tegelijkertijd ingediend en goedgekeurd.[230] In 1946 vond een hernummering plaats, waarbij E42 veranderde in E48.[231] Het adres was Hoofdstraat 26, maar in 1965 is dit veranderd in Heirweg 38.

Uit het actieve lidmaatschap van de broers van de vereniging Plaatselijk Belang sinds de oprichting daarvan in 1916 en uit overgeleverde verhalen blijkt dat de broers David en Salomon intensief deel hadden aan het dorpsleven.[232] Zuster Jette bleef meer in de schaduw. Bekend is dat zij in totaal 3,312 hectare grond bezat in de kadastrale gemeente Kollum, die in oorlogstijd voor een bedrag van ƒ 9.500,– (teruggebracht tot ƒ 8.600,–) van de hand ging.[233] David Israëls dook eind 1942 onder in Friesland. Bij het oversteken van de Lauwers liet hij klompen en kleding achter, waardoor aan zelfdoding gedacht werd.[234] Salomon en Jette Israëls zijn in Auschwitz respectievelijk Sobibor omgebracht; Jette zou begin april 1943 zijn weggehaald uit het R.K. Ziekenhuis te Groningen, waar ze was opgenomen.[235]

David Israëls was de enige Joodse overlevende uit de gemeente Grijpskerk. Na de oorlog nam hij zijn intrek weer in het huis waar hij met zijn broer en zus geleefd had, recht tegenover het leegstaande perceel van de vermoorde Mozes Israëls en Rebekka Cozijn. Op 30 juli 1945 is in een gemeentelijk brievenboek een brief van hem geregistreerd '*betreffende afstaan slagerij'*.[236] De brief is niet in geschrifte beantwoord, maar mogelijk of waarschijnlijk mondeling afgedaan. Net als bij de slagerij van Mozes Israëls waren ook hier het woonhuis en de slagerij van elkaar onderscheiden, als E41 respectievelijk E42. Het is onduidelijk of de gemeente in de slagerij woningzoekenden heeft ondergebracht. Gezien de naoorlogse woningnood is dit niet uit te sluiten.[237]

Het kantoor van de NBI-Groningen en Appingedam vroeg het centrale NBI in augustus 1946 op verzoek van David Israëls om beëindiging van de bewindvoering over hem door de kandidaat-notaris Roelof de Vries te Grijpskerk. Vastgesteld werd dat Israëls sinds de bevrijding niet, ja nooit *'afwezig'*, maar tijdens de Bezetting ondergedoken was geweest, waardoor het aanstellen van een bewindvoerder per 29 maart van dat jaar '*overbodig is geweest*'. Het NBI beëindigde hierop per 8 augustus 1946 het beheer van Davids eigendommen en De Vries werd per 2 augustus van zijn taak als '*bewindvoerder voor afwezige*' ontheven.[238] David Israëls is enige tijd financieel ondersteund door het P.B.V.O. (Provinciaal Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers) te Groningen, dat daarover in

---

[230] ArWk, AgGk, blok 2, doos 7, dossier 251 G-346, besluit B&W d.d. 22 juli 1927 nr. 23.
[231] ArWk, AgGk, inv.nr. 390, huisnummerboekje gedateerd '*ca. 1931'*, denkelijk met een hernummering uit 1946. Dat dit het eindjaar van dit boekje is, blijkt uit het feit dat de naam David Israëls tweemaal genoteerd en doorgehaald is, met twee namen er tussenin.
[232] Kamminga, *Grijpskerk*, 55-56; Kuipers e.a., *Heerlijkheid Visvliet*, 109.
[233] Koper was de in Kollum woonachtige pachter H. Agema. Informatie ontleend aan bestand Ter Braake, ID B1 (percelen: C496 en C688-693).
[234] Kamminga, *Grijpskerk*, 21.
[235] GrA, HRG, inv.nr. 526: brief van W. Kamminga, auteur van een boek over de geschiedenis van Grijpskerk, aan het Rode Kruis d.d. 6 november 1968. Vermoedelijk is zij de '*mej. J. Israëls*' die op 31 december 1942 is ingeschreven in een patiëntenregister van het R.K. Ziekenhuis (GrA, RKZ, inv.nr. 751, p. 92 nr. 6552).
[236] ArWk, AgGk, inv.nr. 195 (register van ingekomen en verzonden stukken, 1940-1945, briefnr. 987.
[237] ArWk, AgGk, inv.nr. 390, huisnummerboekje gedateerd '*ca. 1931'*, bijgehouden tot en met 1946, geeft geen namen van bewoners bij de slagerij; een ongedateerd exemplaar, denkelijk vlak na de oorlog aangelegd, vermeldt bij E48 tussen David Israëls en Hielke Bosklopper (doorgehaald) nog Ieke Sevinga. In welk van beide panden deze persoon woonde, is niet te zeggen.
[238] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 69481 (briefwisseling tussen NBI en NBI-Groningen, alsook de aanstellingsbriefjes van De Vries en een uittreksel uit het Kadaster).

contact trad met de gemeente, zoals blijkt uit de gemeentelijke brievenboeken. Deze maken in oktober 1946 melding van correspondentie hierover, en met de '*Joodsche Coördinatie*' in december.[239]

In het dienstjaar 1950 (kalenderjaar 1949) is op een kadastrale legger de verkoop van het onroerend goed van de familie Israëls met het recht van beklemming van de grond geregistreerd aan drie leden van de familie Bosklopper. De verkoop en overdracht vonden plaats in september-oktober 1949 tegen een som van ƒ 3.500,–. Het geheel wordt in het betreffende kadastrale register omschreven als '*een behuizing met slachtplaats en erf*', waarvoor aan grondpacht 97,5 cent aan de Pastorie en vijftig cent aan de Kosterij diende te worden voldaan. David, Salomon en Jette Israëls blijken het gezamenlijk in eigendom te hebben verkregen in 1931.[240] De gemeente gaf Hielke Bosklopper in september toestemming om de woning E48 te Visvliet te betrekken.[241] David Israëls vertrok na de verkoop naar Den Haag en is daar op 11 mei 1957 in een Joods rusthuis overleden. In het pand waar hij met zijn broer en zus had gewoond, vestigde Hielke Bosklopper een kapperszaak.[242]

[239] ArWk, AgGk, inv.nr. 196, register van ingekomen en verzonden stukken 1946-1947, briefnrs. 1886, 1892 en 2301, respectievelijk d.d. 12, 11 oktober en circa 6 december; de laatste brief is beantwoord op 9 december.
[240] GrA, KAD, inv.nr. 5964, deel 1367, akte 113.
[241] ArWk, AgGk, inv.nr. 81, agenda van B&W 1947-1949, op datum 19 september 1949.
[242] Kamminga, *Grijpskerk*, 21.

6. Oldambt: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

(Daniël Broersma)

6.1. Inleiding

De huidige gemeente Oldambt bestond tijdens de bezettingsperiode uit haar nog niet gefuseerde voorgangers Winschoten, Beerta, Finsterwolde, Nieuweschans, Midwolda, Nieuwolda en Scheemda. Voor al deze gemeenten is via onderzoek in de zogeheten *Verkaufsbücher*, waarin de nationaalsocialistische instanties de verkoop van het Joodse onroerend goed registreerden, en het Kadaster nagegaan of zij tijdens de Bezetting aankopen van onroerend goed uit Joods bezit hebben gedaan. Daarnaast is voor de twee toenmalige gemeenten met de grootste Joodse gemeenschappen, te weten Winschoten en Scheemda, als een vorm van controle ook via de gemeentelijke archieven gezocht naar aanwijzingen voor de aankoop door deze gemeenten van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor Beerta, Finsterwolde, Nieuweschans, Midwolda, Nieuwolda en Scheemda zijn in het onderzochte bronnenmateriaal geen sporen aangetroffen die wijzen op dergelijke aankopen.

De toenmalige gemeente Winschoten deed tijdens de Bezetting wel een aantal aankopen van onroerend goed uit Joods bezit. Het ging hierbij om:

- een in 1942 door de gemeente Winschoten aangekocht perceel groenland van Betje Nathan aan de Zuiderwuppen en de Renselweg;
- een in 1942 aangekocht perceel groenland van de gebroeders Hart aan de Blijhamsterweg;
- een in 1942 aangekocht pakhuis met erf van de familie Wolff aan de Trekweg;
- een in 1943 aangekochte dubbele arbeiderswoning van de familie West aan het Zandpad;
- een in 1944 aangekocht perceel in het Sint Vitusholt dat toebehoorde aan de Israëlitische gemeente te Winschoten, die het had willen gebruiken als nieuwe Joodse begraafplaats.

Naast deze vijf aankopen door de gemeente Winschoten van onroerend goed uit Joods bezit, was sprake van een zesde zaak die hier bespreking verdient. Vanaf 1943 werkte de gemeente Winschoten namelijk aan de verwerving en herbestemming van de synagoge, rabbinaatswoning en kosters- of schoolmeesterswoning annex Joodse school aan de Bosstraat. Na de Tweede Wereldoorlog vond rechtsherstel plaats met betrekking tot alle aankopen door de gemeente Winschoten van onroerend goed uit Joods bezit.

Hieronder volgt een historische beschrijving van de vijf aankopen door de gemeente Winschoten en het verloop van het naoorlogse rechtsherstel, met daarbij ook een overzicht van de gemeentelijke plannen met het synagogecomplex tijdens de Bezetting en nadien. Hiertoe worden eerst in afzonderlijke paragrafen de aankopen besproken. Daarna volgt een bespreking van de afzonderlijke trajecten tot rechtsherstel, zoals die werden doorlopen door de verschillende betrokken partijen, waaronder de gemeente Winschoten als vroegere oorlogskoper.

Bij deze bespreking is gekozen voor de vorm van een zeer uitgebreid en gedetailleerd feitenrelaas. Bedacht moet daarbij worden dat dit rapport niet in eerste instantie geschreven is als een toegankelijke tekst voor een algemeen publiek. Zo'n tekst zou enerzijds op sommige punten namelijk verdere uitleg behoeven, terwijl anderzijds bepaalde zaken meer samengevat zouden kunnen worden. Het doel van dit hoofdstuk is echter vooral de gemeente Oldambt op basis van de relevante historische feiten een oordeel te kunnen laten vormen over een deel van haar verleden of dat van haar voorgangers. Een lastige vraag hierbij is altijd wat die historische feiten precies zijn, waarbij er ook nog de beperking is dat niet alles op schrift gesteld is en ook niet alle archivalia bewaard zijn gebleven.

Vanwege deze lacunes in de beschikbare informatie is het dus onmogelijk absoluut inzicht in het verleden te krijgen. Daarom is er hier voor gekozen de wel aangetroffen informatie uitgebreid en gedetailleerd weer te geven. Dit betekent dat in dit hoofdstuk diverse cruciale stukken of passages uit die stukken niet alleen zijn samengevat of geparafraseerd, maar vervolgens ook letterlijk geciteerd. Zo krijgt de lezer de maximale hoeveelheid beschikbare informatie voor het kunnen maken van zijn of haar interpretatie van wat er in het verleden gebeurde en wat er waarschijnlijk of mogelijk gebeurde op die punten waarvoor de bronnen niet spreken.

De volgordes waarin de verschillende aankopen en de daaruit voortvloeiende trajecten tot rechtsherstel aan de orde komen verschillen onderling iets van elkaar. Dit heeft twee redenen. De eerste reden is dat de chronologische volgorde waarin de gemeente de verschillende onroerende goederen tijdens de Bezetting verwierf niet parallel loopt aan de chronologische volgorde van het latere rechtsherstel. De tweede reden is dat met betrekking tot sommige trajecten van rechtsherstel beduidend meer archiefmateriaal bewaard is gebleven dan voor andere. Door eerst de kwesties met veel beschikbare informatie te behandelen, is daarbij niet voortdurend nadere uitleg nodig ter opvulling van de leemtes in het bronnenmateriaal. Vervolgens kunnen de relatief uitvoerige beschrijvingen uit het begin dienen als basis voor het begrijpen van wat er gebeurde en – waar de bronnen niet helder spreken – mogelijk gebeurde bij de later beschreven zaken met minder overgeleverd bronnenmateriaal. Aan het eind van dit hoofdstuk volgt een korte beschrijving van enkele zaken die niet de gemeentelijke aankopen van Joods onroerend goed tijdens de Bezetting en het latere rechtsherstel betreffen, maar die tijdens het onderzoek opvielen als mogelijke onderwerpen voor eventueel vervolgonderzoek. We beginnen nu echter met een paragraaf over het aankoopbeleid door de gemeente Winschoten van Joods en ander onroerend goed tijdens het Interbellum en de Bezetting.

6.2. Het aankoopbeleid door de gemeente Winschoten van Joods en ander onroerend goed tijdens het Interbellum en de Bezetting

Al voor de Bezetting voerde de gemeente Winschoten actief beleid gericht op de verwerving van onroerend goed ten behoeve van industrialisering en stadsuitbreiding. Dikwijls deed de gemeentearchitect hierbij aan Burgemeester en Wethouders (B&W) de suggestie om met het oog op de plannen voor de stad, bepaalde percelen aan te kopen. Vanaf 1942 werd deze aanjagende rol grotendeels overgenomen door de op 6 januari van dat jaar benoemde en op 30 maart van dat jaar officieel beëdigde directeur van de gemeentewerken jhr. ir. Scato Laman Trip.[243]

Hoewel Laman Trip onder burgemeester mr. A.J. [Alexander Jacobus] Romijn werd benoemd, kwam hij in de praktijk direct na zijn aanstelling te werken onder de NSB-burgemeester mr. A.J. [Aalderikus Jacob] Drenth. Op 11 februari 1942 werd Romijn namelijk door het nationaalsocialistische bewind ontslagen, waarna Drenth op 23 april als burgemeester werd geïnstalleerd.[244] Naast hem stonden twee wethouders, namelijk Jan Uipko Venema en Derk Veldhuis. In 1943 bedankte Venema om gezondheidsredenen. Hij werd opgevolgd door Jan Witter. Gedurende de hele bezettingsperiode bleven Burgemeester en Wethouders bijeenkomen. Hierbij was het in Winschoten gebruik de directeur gemeentewerken altijd in de vergadering zijn adviezen te laten toelichten.[245] Hoewel de wethouders en de directeur gemeentewerken hun visie konden geven, lag de beslissingsbevoegdheid binnen de

[243] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 6 januari 1942 nr. 2 en 30 maart 1942 nr. 8.
[244] Omnia en het einde van de Joodse gemeenschap in Winschoten (Doc-Direct van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; Den Haag, juli 2015) 11 (digitaal raadpleegbaar via: docplayer.nl47689635-Omnia-en-het-einde-van-de-joodse-gemeenschap-in-winschoten.html).
[245] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 11 juni 1945 nr. 1.

gemeente sinds de volledig bij de burgemeester, als gevolg van het buiten werking stellen van de gemeenteraad in 1941.[246]

Op 13 november 1942 informeerde de directeur gemeentewerken bij B&W '*naar het standpunt van de gemeente ten opzichte van de aankoop van Jodenwoningen in die gevallen, waarbij de gemeente met het oog op eventuele doorbraakpogingen geinteresseerd zou kunnen zijn*.' Hij had hierbij onder meer het '*pand v.d. Hove*' op het oog. Hiermee doelde hij op het aan de noodwestelijke zijde van de Kleine Bosstraat, op de hoek met de Langestaat, gelegen pand van Bernhard van der Hove. Dit pand was in beheer genomen door de in paragraaf 5.1 genoemde *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV). Als het besluit van B&W op de door de directeur gemeentewerken gedane suggestie tot de aankoop van '*Jodenwoningen*' zoals die van Van der Hove, werd geregistreerd: '*In principe wordt voor aankoop in die gevallen gevoeld*.'[247] Tot aankoop kwam het in dit specifieke geval echter niet. De reden daarvoor was dat om de Kleine Bosstraat over de volle lengte te kunnen verbreden, de gemeente nog een ander pand voor de sloop ervan zou moeten verwerven. Dat was het aan de zuidzijde van het pand van Van der Hove grenzende pand. Doordat de Kleine Bosstraat slechts twee panden lang was, lag dit laatste pand op de zuidoostelijke hoek van de Kleine Bosstraat, met de Venne. Dit laatste pand was sinds 1920 eigendom geweest van Jozef Israëls, die het in 1938 had verkocht aan Simon Simons, welke laatste het in 1940 had doorverkocht aan Willem Dresselhuis. Op 30 november 1942 berichtte de directeur gemeentewerken aan B&W dat '*het pand-Israels*' door de heer Dresselhuis was aangekocht, zodat '*het pand-v.d.Hove*' voor de gemeente zijn betekenis had verloren.[248]

Ook de door de gemeente beoogde aankoop van het perceel met kadasternummer B330, aan de Renselweg 4, afkomstig van Simon Lazarus ging uiteindelijk niet door. In november/december 1942 overlegde de gemeente Winschoten enkele malen over het perceel met de voor de NGV in Joods onroerend goed handelende Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO: zie paragraaf 5.1). Op 27 november liet de directeur gemeentewerken telefonisch aan de ANBO weten dat de gemeente het terrein, dat in afwijking van de opgave van de ANBO, volgens zijn berekening 1,771 hectare besloeg, wilde kopen voor ƒ 6.300,–. De dag daarop bevestigde de burgemeester dit bod schriftelijk aan de ANBO. Enkele dagen later stelden de directeur gemeentewerken en de burgemeester echter vast dat het terrein niet in gemeente-eigendom kon worden verkregen, doordat het intussen aan een andere gegadigde, namelijk Marten Wassing uit Winschoten, was verkocht,[249] dit overigens voor de beduidend lagere verkoopprijs van ƒ 3.000,–.

6.2.1. De aankoop door de gemeente Winschoten in 1942 van een perceel groenland van Betje Nathan aan de Zuiderwuppen en de Renselweg

Voordat de bovengenoemde koop van het perceel B330 aan de Renselweg afketste, had de gemeente Winschoten een ander perceel uit Joods bezit in het gebied aangekocht. Het betrof het aan de Zuiderwuppen en de Renselweg gelegen 1,479 hectare metende perceel groenland B327 van mej. Betje Nathan. Als Joodse was zij – zoals gemeld in paragraaf 5.1 – op grond van verordening 102/1941 door het nationaalsocialistische bewind verplicht gesteld dit perceel landbouwgrond voor 1 september

[246] Vledder, *Inventaris archieven gemeentebestuur Winschoten 1939-194*, vii en xv.

[247] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 23 november 1942 nr. 9.

[248] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 30 november 1942 nr. 3.

[249] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Memorandum van De Directeur van Gemeentewerken S. Laman Trip aan Den Heer Gemeente-Secretaris; Afschrift aan gemeentewerken van Brief 28 November 1992 van de Burgemeester van Winschoten aan het Bureau ANBO betreffende Aankoop vaste goederen uit Joodsch bezit; Afschrift van Brief 5 December 1942 van de Burgemeester van Winschoten aan het Bureau ANBO betreffende Aankoop vaste goederen uit Joodsch bezit.

1941 te verkopen aan een niet-Jood en het voor 1 januari 1942 daadwerkelijk te hebben overgedragen. Dergelijke transacties dienden te worden goedgekeurd door het Bureau voor de Goedkeuring van overdracht van Joodse landbouwgronden.[250] In eerste instantie kwam mejuffrouw Nathan met de landbouwer Jan Hendrik Kloosterboer H.zn uit Heiligerlee overeen hem het perceel groenland te verkopen voor een bedrag van ƒ 4000,–.[251] Deze aankoop werd echter niet goedgekeurd door het Bureau voor de Goedkeuring van overdracht van Joodse landbouwgronden. In plaats daarvan wees het Bureau de gemeente Winschoten als koper van het perceel aan, voor het lagere bedrag van ƒ 3.700,–.[252] Na de Bezetting zou de directeur gemeentewerken de koopprijs van ongeveer ƒ 2.500,– per hectare omschrijven als '*laag*'.[253]

Het besluit tot aankoop van het perceel was op 27 mei 1942 door burgemeester Drenth genomen. De door hem hiervoor vermelde reden was dat de grond bij het zogenaamde industrieterrein van de gemeente lag.[254] Na de Bezetting gaf de directeur gemeentewerken Laman Trip als reden op dat het perceel aan de overzijde van de Udeswatering lag op een terrein dat de gemeente in de toekomst nodig achtte voor havenuitbreiding.[255] De akte van verkoop passeerde op 8 augustus 1942 voor notaris Tjeerd Vos bij kandidaat-notaris J.A. Tack te Winschoten. Twee dagen later berichtte vermoedelijk Tack namens Vos aan mejuffrouw Nathan dat hij de van de gemeente Winschoten ontvangen koopsom ƒ 3.700,–, conform de betreffende verordening, had overgeschreven op een rekening op haar naam bij de Firma Lippmann, Rosenthal, Co., aan de Sarphatistraat te Amsterdam.[256] Dat was de gebruikelijke route waarlangs Joodse eigendommen en tegoeden via schijnbaar legale weg door de nationaalsocialisten werden weggesluisd.

Intussen stond de gemeente voor de vraag wat het op korte termijn met het aangekochte land van mejuffrouw Nathan zou doen. Een door het Bureau voor Goedkeuring gestelde voorwaarde beperkte de mogelijkheden enigszins. Het Bureau keurde de aankoop door de gemeente goed, onder de voorwaarde dat de gemeente het verworven perceel uitsluitend aan '*landgebruikers*' mocht verpachten.[257] Wethouder Venema meende dat de gemeente het land zelf moest gebruiken, voor de paarden van de gemeentelijke reinigingsdienst.[258] De burgemeester daarentegen vond dat de

[250] Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel van geroofd Joods onroerend goed,* 13-14.
[251] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Ongedateerde concept-koopovereenkomst Betje Nathan en Jan Hendrik Kloosterboer betreffende perceel Winschoten sectie B nummer 327.
[252] NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten, Afschrift brief 14 januari 1946 [van notaris Tj. Vos] aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.
[253] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten. Overigens schatte de Grondkamer voor Groningen in 1951 de grond in voor een nog lager bedrag, van ƒ2.300, – per hectare. Zie hiervoor: GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Brief 6 augustus 1951 van De Secretaris van de Grondkamer voor Groningen [getekend onleesbaar] aan de Heer Tj. Vos.
[254] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift Besluit no 25 van de Burgemeester van Winschoten A.J. Drenth d.d. 27 mei 1942, betreffende aankoop grond mej. B Nathan en onderbrenging ervan in het Gemeentelijk Grondbedrijf.
[255] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.
[256] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 10 augustus 1942 voor/namens Notaris Vos [vermoedelijk cand.not. J.A. Tack] aan Mej. B. Nathan.
[257] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift Besluit no 25 van de Burgemeester van Winschoten A.J. Drenth d.d. 27 mei 1942, betreffende aankoop grond mej. B Nathan en onderbrenging ervan in het Gemeentelijk Grondbedrijf.
[258] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 1 juni 1942 nr. 1 en 30 juni 1942 nr. 2.

belangen van de veehouders '*onder de huidige omstandigheden*' vóórgingen.[259] Sowieso had de oorspronkelijk beoogde koper, landbouwer Jan Hendrik Kloosterboer H.zn uit Heiligerlee zich al op 27 mei bij de gemeente gemeld met het verzoek om het land van haar te mogen huren. Op 15 juni besloten B&W echter dat Kloosterboer het land voor 1 juli moest ontruimen, iets waarvan hij op 20 juni bericht kreeg.[260] Op dezelfde 15 juni had zich intussen een andere gegadigde gemeld, aan wie de gemeente op 20 juli besloot het van mejuffrouw Nathan afkomstige land te verhuren. Het ging hier om de om de als NSB'er bekend staande[261] veehouder Albert Heemstra, aan de Blijhamsterweg.[262] Hij mocht de grond huren voor de door de Grondkamer bepaalde huurprijs van ƒ 110,– per hectare per jaar, ofwel in totaal ƒ 162,69 per jaar.[263] Daarmee viste een derde gegadigde, namelijk J. Kruger, ook achter het net.[264] Overigens meende de burgemeester dat Heemstra ook '*het land, afkomstig van Oppenheim*' in gebruik moest krijgen. Vermoedelijk doelde hij hiermee op enkele aan de Tusschenweg en Zuiderwuppen gelegen percelen die toebehoorden aan de nabestaanden van wijlen Mozes Oppenheim. Besloten werd het standpunt van de burgemeester aan de Grondkamer in Groningen mede te delen.[265]

6.2.2. De aankoop door de gemeente Winschoten in 1942 van een perceel groenland van de gebroeders Hart aan de Blijhamsterweg

Rond dezelfde tijd en op vergelijkbare wijze als bij het perceel van Betje Nathan, kocht de gemeente Winschoten, in 1942, ook circa 2,34 hectare landbouwgrond van de broers Arnold en Martinus Folquinus Hart. Hoewel de broers allebei koopman in Amsterdam waren geweest, verbleven ze op het moment van de verkoop vrijwel zeker beiden in Amerika. In het geval van Arnold Hart was dat Argentinië, waar hij op 23 december 1943 te Buenos Aires overleed. Martinus Folquinus Hart overleed op 18 juni 1944 te Brookline (Massachusetts), nabij Boston, in de Verenigde Staten.[266] Het land dat de

[259] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 30 juni 1942 nr. 2

[260] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 1 juni 1942 nr. 1 en 15 juni 1942 nr. 1b; GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 20 juni 1942 betreffende Verhuur Land a/d Rensel van de Burgemeester van Winschoten A.J. Drenth en De Gemeente-Secretaris J. Egmond aan den Heer J.H. Kloosterboer.

[261] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 6 oktober 1950 van (vermoedelijk) Tj. Vos aan Mr. A. de Haas. Zie ook: *Winschoter courant. Dagblad voor oostelijk Groningen* 75:140, donderdag 4 juli 1946, p. 1.

[262] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 15 juni 1942 nr. 1b en 20 juli 1942 nr. 14.

[263] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 6 november 1942 betreffende Vergoeding voor gebruik van groenland van De Burgemeester van Winschoten A.J. Drenth en De Gemeente-Secretaris J. Egmond aan den Heer J. Kloosterboer te Westerlee; Stuk getiteld: '*Verrekening kosten perceel groenland aan de Renselweg, kadastr. bekend gem.Winsch. Sectie B. no.327'*.

[264] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 30 juni 1942 nr. 8.

[265] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 30 juni 1942 nr. 2.

[266] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 16 september 1952 in bewaring genomen akte van 15 september 1952 inzake het weder ten naam van de partij Hart stellen van laan, tuin en weiland aan en bij de Blijhamsterweg te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie C nummers 823, 909 beide geheel en 314 gedeeltelijk, en het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten deze percelen op 6 november 1942 had verworven; ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Afschrift akte van koop door de gemeente Winschoten 6 november 1942 van ongeveer twee hectare, vierendertig are en negentien centiare groenland aan en bij de Blijhamsterweg te Winschoten, uitmakende van de gemeente Winschoten Sectie C de kadastrale percelen 823 en 909 beide geheel en nummer 314 gedeeltelijk; Afschrift

gemeente Winschoten verwierf lag aan het begin van de Blijhamsterweg, in de noordwestelijke hoek met het spoor, op de plaats van de tegenwoordige Campus Winschoten. Het bestond uit de twee kadastrale percelen C823 en C909 en een gedeelte van een derde perceel C314. Op dit laatste perceel stond een al geruime tijd voor de Bezetting in onbruik en ernstig verval geraakte vellenbloterij en huidenzouterij.[267] Dit pand bleef buiten de koop. Ook buiten de koop bleven twee belendende percelen van de gebroeders Hart, met de kadastrale nummers C404 en C709. Het betrof hier respectievelijk de toegangsweg naar de vellenbloterij en een perceel met daarop een woning.

De voor zover bekend oudste, bewaard gebleven informatie omtrent de transactie dateert van 4 mei 1942. Die dag stuurde de secretaris van het Pachtbureau of de Grondkamer voor Groningen aan de burgemeester van Winschoten een brief betreffende '*landbouwgrond in Joodsche handen*'. Deze luidde: *Hierbij heb ik de eer U mede te deelen, dat de Grondkamer voor Groningen aan het Bureau voor de Goedkeuring heeft geadviseerd aan u gemeente toe te wijzen de perceelen gemeente Winschoten, sectie C, no's 314, 823 en 909, tezamen groot 2.34.19 ha, bestaande uit groenland, toebehoorende aan de Gebr. A. en M.F. Hart voor een koopprijs van f 3500.– per ha, onder verplichting, dat het land uitsluitend aan landgebruikers wordt verpacht gedurende het tijdperk, dat het nog niet voor volkshuisvesting of industrie-doeleinden noodig is. Een en ander is indertijd met den heer Ir. Laman Trip besproken. Ik verzoek U mij te willen medeelen, of U genegen bent deze perceelen voor dezen prijs over te nemen.*[268]

Een opvallend detail is dat iemand achteraf in de kantlijn van de brief bij de zin dat het een en ander indertijd met Laman Trip was besproken, de opmerking '*niet juist!*' schreef. Hoe het ook zij, in hun vergadering van 11 mei 1942 stemden B&W met de aankoop in.[269] Op 12 mei 1942 berichtte de burgemeester aan het Pachtbureau voor Groningen dat hij bereid was de percelen voor de gemeente Winschoten over te nemen, dit met inachtneming van de door het bureau aan de koop verbonden verplichtingen.[270] Op 20 mei 1942 gaf Het Bureau voor de Goedkeuring zijn fiat.[271] Hierop nam de burgemeester op 28 mei 1942 het formele besluit tot de aankoop van het land, welk besluit meteen door hem ter goedkeuring werd voorgelegd aan de Commissaris der Provincie Groningen, de NSB'er Staargaard.[272] Op 20 juli 1942 volgde de gevraagde goedkeuring door de laatste. Op 6 november 1942

---

brief 25 november 1942 betreffende Adresopgave A. Hart van De Burgemeester van Winschoten aan Lippmann, Rosenthal en Co.

[267] NA, NBI, toegang 2.09.16.02, inv.nr. 2438, Dossier Boelsums, M.G., IJmuiden (N.B. Dit samengestelde dossier bevat o.a. het geraadpleegde dossier Hart, M.F., Winschoten [PE103710]), Brief 7 januari 1954 betreffende Schr.Min.v.Oorlog 28-11-'53 i/s erven M.F. en A. Hart van De plv. vertegenwoordiger van het NBI J.M.W.A. Hoppenbrouwers aan de Directie van het NBI.

[268] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Brief 4 mei 1942 betreffende Landbouwgrond in Joodsche handen van De Secretaris van de Grondkamer voor Groningen [getekend onleesbaar] aan Den Heer Burgemeester der Gemeente Winschoten.

[269] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 11 mei 1942 nr. 3.

[270] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Afschrift aan gemeentewerken brief 12 mei 1942 betreffende Landbouwgrond in Joodsche handen getekend door De Burgemeester van Winschoten, J. Drenth en De Secretaris, J. Egmond aan het Pachtbureau voor Groningen.

[271] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Afschrift goedkeuringsbesluit 20 mei 1942 van de aankoop onder voorwaarden door de gemeente Winschoten van de percelen kadastraal bekend als Gemeente Winschoten, Sectie C. nrs. 314, 823 en 909, namens het Bureau voor de Goedkeuring getekend door De Directeur-Generaal van de Landbouw, Voorzitter van het Bureau voor de Goedkeuring.

[272] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Besluit van de Burgemeester van Winschoten 28 mei 1942 nr. 23 betreffende de aankoop van de percelen Gemeente Winschoten Sectie C. nummers 314 (gedeeltelijk), 823 en 909, getekend door de Burgemeester van Winschoten, J. Drenth en de Gemeente-Secretaris, J. Egmond; Afschrift brief 28 mei 1942

passeerde vervolgens de koopakte bij notaris Johan Bernhard le Grand, te Winschoten. Vanaf dat moment mocht de gemeente Winschoten zich, voor de aankoopsom van ƒ 8198,65 plus de overdrachtskosten, de eigenaar noemen van het vroegere land van de gebroeders Hart.[273]

De gemeente kocht de grond om het in de toekomst te ontwikkelen tot bouwterrein binnen het gemeentelijke uitbreidingsplan.[274] Voor de korte termijn gold echter de expliciet in de koopakte opgenomen bepaling dat het land '*onder de bepalingen van het Pachtbesluit blijft verpacht, tot dat het voor Volkshuisvesting of Industriedoeleinden noodig zal zijn*'. B&W besloten de percelen voorlopig te blijven verpachten aan de oorspronkelijke pachter, de heer J. Noordhoff, die nabij het land woonde, aan de Willeminasingel (in 1942 genoemd Willemstraat) nummer 10.[275] Na de Bevrijding zou de directeur gemeentewerken het gegeven dat de percelen voorlopig niet voor het uitbreidingsplan werden gebruikt, beschrijven als een financieel risico. Medio 1945 schreef hij over de voor het perceel Groenland van de gebroeders Hart door de gemeente Winschoten betaalde prijs: '*De grondprijs van f.3500.-- per ha. was voor het in het uitbreidingsplan tot bouwterrein bestemd terrein niet onredelijk, zij het ook, dat de noodzaak om daar bouwterreinen in exploitatie te nemen voorloopig nog niet aanwezig is, zoodat op een terrein als onderhavige groot verlies aan rente zou moeten worden gevreesd*.'[276]

6.2.3. De aankoop door de gemeente Winschoten in 1943 van een dubbele arbeiderswoning van de familie West aan het Zandpad

Behalve de percelen groenland van Betje Nathan en de broers Hart, verwierf de gemeente Winschoten met het oog op de geplande stadsuitbreiding ook een dubbele arbeiderswoning. Deze was kadastraal geregistreerd als F6109/6110 en stond aan het toenmalige Zandpad 20-22. De straat was onderdeel van een volksbuurt, van kleine, veelal verkrotte arbeiderswoningen. Hij lag ongeveer waar tegenwoordig de Zeeheldenstraat ligt. De gemeente kocht de dubbele woning omdat in het toenmalige uitbreidingsplan op de plek ervan een nieuw aan te leggen zijstraat geprojecteerd stond.[277] De woning behoorde oorspronkelijk toe aan het echtpaar Nathan West en Anna Stoppelman. Het echtpaar woonde er overigens zelf niet, maar verhuurde hem. Sinds het overlijden in 1935 van haar echtgenoot, was Anna West-Stoppelman voor 2/3e deel eigenaar van de dubbele arbeiderswoning geworden. De kinderen van het echtpaar, Jozeph en Heika West, hadden elk 1/6 deel van het eigendom geërfd. Beiden waren ze in gemeenschap van goederen gehuwd, met respectievelijk Roosje Mariaantje

betreffende Aankoop grond uit Joodsch bezit, van De burgemeester van Winschoten, J. Drent, en De Secretaris, J. Egmond, aan den Heer Commissaris der Provincie Groningen.

[273] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 62, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond aan de Blijhamsterweg van de heer Hart, Afschrift akte van koop door de gemeente Winschoten 6 november 1942 van ongeveer twee hectare, vierendertig are en negentien centiare groenland aan en bij de Blijhamsterweg te Winschoten, uitmakende van de gemeente Winschoten Sectie C de kadastrale percelen 823 en 909 beide geheel en nummer 314 gedeeltelijk.
In de koopakte wordt melding gemaakt van de goedkeuring van de koop door de Commissaris der Provincie Groningen, op 20 juli 1942.

[274] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

[275] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 20 juli 1942 nr. 13, 27 juli 1942 nr. 15, 3 augustus 1942 nr. 3 en 24 augustus 1942 nr. 6.

[276] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

[277] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

(Roza) Lievendag en Hartog Bargeboer. Het echtpaar Bargeboer-West was kinderloos. Het echtpaar West-Lievendag had twee kinderen, Nathan West en Jozephina West. Geen van allen overleefde de Holocaust.

In het najaar van 1942 besloot burgemeester Drenth om de dubbele arbeiderswoning aan Zandpad 20-22 voor het bedrag van ƒ 2.700,– voor de gemeente aan te kopen. Op 27 november 1942 stelde de directeur gemeentewerken Laman Trip de ANBO, die het pand voor de NGV te gelde maakte, hiervan telefonisch op de hoogte. De dag daarop volgde de schriftelijke bevestiging door de burgemeester.[278] Op 5 december 1942 nam de burgemeester, met zijn besluit nummer 120, de officiële beslissing tot aankoop. In het betreffende stuk stond over de overwegingen achter het aankoopbesluit vermeld: *Dat het gewenscht moet worden geacht vorenbedoelde perceelen in eigendom te verkrijgen, opdat geleidelijk aan uitvoering gegeven zal kunnen worden aan het voor dit stadsdeel geldend uitbreidings- en bebouwingsplan; dat de gevraagde koopsom niet onredelijk is, mede in aanmerking nemend de huuropbrengst van de beide, op genoemde perceelen staande woningen*;[279]

Omdat de gemeente Winschoten als een '*noodlijdende gemeente*' gold en zij daarom een '*noodlijdendheidsbijdrage*' genoot, moest zij vooraf haar uitgaven ter goedkeuring aan de Commissaris der Provincie voorleggen. Op 5 december legde burgemeester Dremth de beoogde uitgave van ƒ 2.700,– voor de aankoop van de dubbele arbeiderswoning aan de Groninger Commissaris ter goedkeuring voor.[280] Nadat Commissaris der Provincie Staargaard op 4 maart 1943 zijn beslissing had uitgesteld omdat het voor zijn oordeel nodige onderzoek nog niet was afgerond,[281] volgde op 12 april de provinciale goedkeuring. [282] Op 1 september 1943 passeerde bij notaris Vos te Winschoten de koopakte. Die dag werd de gemeente Winschoten voor de aankoopsom van ƒ 2.700,– en de overdrachtskosten de eigenaar van Zandpad 20 en 22. De gemeente aanvaardde daarbij geen rechten te kunnen ontlenen aan de toestand waarin de dubbele arbeiderswoning mogelijk verkeerde, zoals overigens standaard het geval was bij dergelijke verkopen. In het contract stond hierover geschreven: '*Het verkochte gaat op de Gemeente Winschoten over vrij van hypotheek, hypothecaire inschrijving en beslagen, in den staat waarin het zich op heden bevindt, met alle heerschende en lijdende erfdienstbaarheden en gebreken, hetzij die voortdurend of niet voortdurend, zichtbaar of onzichtbaar mochten zijn en voorts met alle lusten en lasten daaraan verbonden, wordende door de kooper afstand gedaan van het bepaalde in artikel 1538 van het Burgerlijk Wetboek*.' Tevens aanvaardde de gemeente

[278] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau ANBO, Memorandum van De Directeur van Gemeentewerken S. Laman Trip aan Den Heer Gemeente-Secretaris; Afschrift aan gemeentewerken van Brief 28 November 1992 van de Burgemeester van Winschoten aan het Bureau ANBO.

[279] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Besluit 5 december 1942 nr. 120 van De Burgemeester van Winschoten, waarnemend de taal van den Raad dier Gemeente, betreffende de aankoop van de percelen Gemeente Winschoten Sectie F.nos.6109 en 6110, met op het document toegevoegd goedkeuringsbesluit door de Commissaris der Provincie Groningen 12 april 1943.

[280] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Afschrift brief 5 december 1942 betreffende Aankoop vast goed uit Joodsch bezit van De Burgemeester van Winschoten (getekend Drenth) en De Gemeente-Secretaris (getekend J. Egmond) aan den Heer Commissaris der Provincie Groningen.

[281] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Brief 4 maart 1943 betreffende Verdaging aankoopbesluit [bur]gemeester Winschoten van De Commissaris der Provincie Groningen [getekend onleesbaar] en De Griffier [getekend onleesbaar] aan den heer Burgemeester der gemeente Winschoten.

[282] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Besluit 5 december 1942 nr. 120 van De Burgemeester van Winschoten, waarnemend de taal van den Raad dier Gemeente, betreffende de aankoop van de percelen Gemeente Winschoten Sectie F.nos.6109 en 6110, met op het document toegevoegd goedkeuringsbesluit door de Commissaris der Provincie Groningen 12 april 1943.

de lopende contracten van de huurders van het pand te zullen continueren.[283] Intussen had de gemeenteontvanger al de opdracht gekregen om voortaan de huren, van respectievelijk ƒ 3,60 en ƒ 3,50 per week bij de huurders van Zandpad 20 en 22 te innen.[284]

6.2.4. De aankoop door de gemeente Winschoten in 1943 van een pakhuis met erf van de familie Wolff aan de Trekweg

In 1943 kocht de gemeente Winschoten via de ANBO een pakhuis en erf aan de Trekweg 81 te Winschoten, met als doel het te verhuren als centrale werkplaats voor werklozen. Het geheel, van in totaal 670 m² stond kadastraal geregistreerd als E869. Het pakhuis hoorde oorspronkelijk, sinds 5 december 1932, toe aan het echtpaar Maurits Wolff en Kaatje Cohen. Na het overlijden van Kaatje Cohen 3 juni 1939 hadden haar echtgenoot en hun kinderen, Jacob, Rebecca en Judik (veelal genoemd Judith) Wolff, haar aandeel in het pakhuis geërfd. Dit betekende dat Maurits Wolff sindsdien voor 5/8e deel eigenaar was, terwijl de drie kinderen dat elk voor 1/8e deel werden. Rebecca Wolff was op het moment van het overlijden van haar moeder in algemene gemeenschap van goederen gehuwd met Simon Siemons. Jacob en Judith Wolff waren beiden ongehuwd, maar zouden respectievelijk in 1942 en 1944[285] trouwen met respectievelijk Grietje Bertha (Grea) Hart en Abraham Salomons.[286] Op 24 maart 1933 was Maurits Wolff, ten kantore van notaris J.J. Offerhaus te Winschoten in aanwezigheid van kandidaat-notaris Tj. Vos, bij Mozes Zuidema een hypothecaire lening van ƒ 2.000,– aangegaan, met het pakhuis Trekweg 81 als onderpand. Zuidema was evenals Wolff van Joodse komaf. De rente op de hypothecaire lening bedroeg 5 % per jaar. Voor de periode vanaf 1 november 1942 was deze niet meer betaald,[287] wat ongetwijfeld te maken had met de deportatie van Maurits Wolff, die op 19 oktober 1942 in Auschwitz omkwam.

De aankoop van het perceel en pand aan de Trekweg 81 door de gemeente Winschoten had een voorgeschiedenis. Voordat de gemeente tot de aankoop ervan overging, had zij al een werkplaats voor werklozen aan de Trekweg 80. Vanaf medio 1942 ontwikkelden de gemeente Winschoten en het Rijk plannen voor uitbreiding van de werkplaats. De Rijksdienst voor de Werkverruiming nam hierbij het voortouw, terwijl er ook bemoeienis met de zaak was vanuit het Nederlands Arbeidsfront: een op 30 april 1942 door Seyss-Inquart ingestelde nationaalsocialistische vakcentrale ter vervanging van de bestaande vakbonden. De bedoeling was dat in Winschoten een werkplaats zou komen voor werklozen

[283] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau “ANBO”, Afschrift akte van transport 1 september 1943 betreffende de aankoop door de gemeente Winschoten van een dubbel huis aan Zandpad 20 en 22 kadastraal bekend als Winschoten sectie F nummers 6109 en 6110.

[284] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau “ANBO”, Afschrift brief 28 augustus 1943 betreffende Huur woningen Zandpad nos.20-22 van de Burgemeester van Winschoten [getekend Drenth] en De Gemeentesecretaris [getekend P. Groenewold] aan den Heer Gemeente-Ontvanger van Winschoten.

[285] Voor de Burgerlijke Stand was ze overigens al op 14 juli 1942 gehuwd te Winschoten als Judik Wolff.

[286] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Conceptakte van minnelijke regeling van rechtsherstel I 12151.

[287] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 26 juni 1950 betreffende rechtsherstel fam. Wolff/Gem. Winschoten [van niet ondertekend; vermoedelijk Tj. Vos] aan de Weledele Heer A. Salomons; Niet ondertekende kopie volmacht waarin Koenraad Hazelhoff, handelende als schriftelijke lasthebber met macht van substitutie van Mevrouw Geertruida Zuidema verklaart de last en macht te geven aan [niet vermeld]; Niet ondertekende kopie van volmacht januari 1951 waarin Abraham Salomons, Jan Griekspoor en Hendrik Willem Oosting verklaren last en macht te geven aan Johan Bernard le Grand; Conceptakte van minnelijke regeling van rechtsherstel I 12151.

van 15 tot en met 50 jaar uit Winschoten en omliggende gemeenten. De betreffende werklozen zouden hier, na plaatsing door het Gewestelijk Arbeidsbureau, worden tewerkgesteld en/of geschoold.[288]

Na de Bezetting omschreef de directeur gemeentewerken het doel en belang van de uitbreiding van de Centrale Werkplaats als volgt: '*Deze uitbreiding had tot doel, te komen tot scholing en herscholing van een groot aantal jeugdige arbeidskrachten tot electrisch lasschen, bankwerken en dergelijke beroepen. Dit was van het grootste belang, daar weliswaar de geschoolde arbeiders na afloop van de cursus naar Duitschland zouden worden bemiddeld, deze gedurende de maanden van hun scholingscursus tenminste van tewerkstelling in Duitschland waren vrijgesteld*.' [289]

In eerste instantie was het plan om de beoogde Centrale Rijkswerkplaats te vestigen op een in 1941 door de gemeente Winschoten van Heinrich Diedrich Boekhoff aangekocht fors perceel met opstallen, waaronder een pakhuis, dat zich uitstrekte vanaf de Torenstraat tot aan de Blijhamsterstraat.[290] De gemeente Winschoten zou hierbij zorgen voor een geschikte inrichting van het pakhuis, iets wat de directeur gemeentewerken globaal raamde op een bedrag van ƒ 40.000,–. Vervolgens zou het Rijk dan wel het Nederlands Arbeidsfront het pand van de gemeente moeten huren voor een bedrag bestaande uit de huursom, de rente over het inrichtingskapitaal en de afschrijvingen. In januari 1943 verdween dit plan echter van tafel en vielen de betrokken partijen terug op een bescheidener aanpak. Het Nederlands Arbeidsfront liet weten af te zien van de huur van het pand aan de Torenstraat. In plaats van in dit pakhuis een nieuwe Rijkswerkplaats te vestigen, nam het Rijk het beheer over van de tot dan toe gemeentelijke werkplaats aan de Trekweg 80. Om de centrale werkplaats toch te kunnen uitbreiden, zou de gemeente proberen het aangrenzende vroegere pakhuis van de familie Wolff aan de Trekweg 81 over te nemen, zodat het Rijk voortaan beide panden van de gemeente kon huren.[291]

Op 18 januari 1943 namen B&W hun besluit om te proberen het pand van Wolff te verwerven. [292] Vervolgens informeerde de directeur gemeentewerken namens de gemeente bij de ANBO naar de prijs voor het pakhuis. Op 12 mei 1943 berichtte de ANBO hem dat het pand voor ƒ 2.500,– te koop was.[293] Vervolgens adviseerde de directeur gemeentewerken aan B&W tijdens hun vergadering van 17 mei 1943 om: '*van de A.N.B.O. aan te kopen het pakhuis "Wolff" aan de Trekweg voor een eventuele uitbreiding van de Centrale Werkplaats*'. Hiertoe werd vervolgens, op 17 mei, door het college besloten.[294] Op 21 mei 1943 bekrachtigde de burgemeester vanuit zijn rol als waarnemer van de Raad dit besluit van B&W. In het betreffende burgemeestersbesluit, no. 83. staat als overwegingen voor de aankoop omschreven:

---

[288] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 137, Stukken betreffende de verhuur van het pakhuis Wolff aan de Trekweg aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, Brief 9 mei 1944 namens de DIRECTEUR-GENERAAL V/H RIJKSARBEIDSBUREU, Voor dezen, De Inspecteur [getekend onleesbaar] aan den Heer Burgemeester van Winschoten.

[289] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

[290] Zie hiervoor het dossier: ArOa, AGW30-45, inv.nr. 61, Stukken betreffende de aankoop van een perceel grond met opstallen aan de Blijhamsterstraat en de Torenstraat van de heer Boekhoff en verhuur hiervan aan het rijk ten behoeve van het gewestelijk arbeidsbureau en de dienst der inspectie van de invoerrechten en accijnzen en verkoop van een strook grond met opstallen aan de Schoolstraat.

[291] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 35, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1942, 15 juni 1942 nr. 6; 17 juli 1942 nr. 18; 24 augustus 1942 nr. 16; 17 september 1942 nr. 4; 19 oktober 1942 nr. 7; ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register (…) 1943, 18 januari 1943 nr. 5; 17 mei 1943 nr. 19.

[292] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 18 januari 1943 nr. 5.

[293] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Brief 12 mei 1943 van G. Tekelenburg, namens ANBO, aan Den Directeur der Gemeente Werken Winschoten.

[294] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 17 mei 1943 nr. 19.

Overwegende, dat de Gemeente door aankoop uit Joodsch bezit voor ƒ 2500.- den eigendom kan verkrijgen van het aan den Trekweg,no.81, alhier gelegen pakhuis en erf, staande ten name van Maurits Wolff en cons. Groot 670 m2 en kadastraal bekend in de gemeente Winschoten als sectie E.no.869;
dat het gewenscht is tot aankoop van bedoeld perceel tegen genoemden, acceptabelen, prijs over te gaan, teneinde in staat te zijn, dit pand zoo nodig ter beschikking van het Rijk te stellen voor eventueele uitbreiding van de aangrenzende Centrale Werkplaats voor jeugdige werkloozen;
dat, mocht het aan te koopen perceel niet ten behoeve van de Centrale Werkplaats worden aangewend, ongetwijfeld een andere gegadigde voor huur van dit gunstig gelegen perceel zal zijn te vinden, tenzij de Gemeente zelve daaraan een nader te bepalen bestemming wenscht te geven.[295]

Een dag later, op 18 mei 1943, berichtte de burgemeester de ANBO over zijn besluit het pakhuis voor de genoemde prijs van ƒ 2.500,– voor de gemeente aan te kopen, '*een en ander onder voorbehoud van de vereischte hoogere goedkeuring*'.[296] Die vereiste goedkeuring zorgde ervoor dat het nog geruime tijd duurde totdat de definitieve koopakte passeerde. Vanwege de '*noodlijdendheid*' van de gemeente moest namelijk niet alleen de Commissaris der Provincie Groningen de aankoop goedkeuren, maar was ook nader overleg met de betrokken departementen nodig.[297] Door de tijd die dat vergde dreigde de op de voorlopige koopakte, van 4 juni 1943, vermelde passeerdatum voor de definitieve koopakte, op 15 september 1943,[298] niet te worden gehaald. Op 12 augustus 1943 drong burgemeester Drenth er bij de Commissaris der Provincie op aan haast te maken met de goedkeuring van de beoogde aankoop van Trekweg 81.[299] Op 4 september moest hij echter aan de ANBO laten weten dat de noodzakelijke goedkeuring nog steeds niet binnen was. '*Ik twijfel echter niet, of de vereischte goedkeuring zal worden verleend, evenals zulks het geval is geweest ten aanzien van de perceelen Zandpad no.s 20 en 22*', zo liet hij de ANBO weten.[300] Op 7 september antwoordde de ANBO er in dit specifieke geval mee in te stemmen dat de datum van aanvaarding met uiterlijk een maand werd verlengd.[301] Uiteindelijk passeerde de definitieve koopakte op 1 oktober 1943. Dit gebeurde op het

[295] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Besluit no. 83 De Burgemeester van Winschoten, waarnemend de taak van de Raad, 21 mei 1943, betreffende aankoop Trekweg no. 81. N.B. Hetzelfde aankoopbesluit bevindt zich ook in: GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema.
[296] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Afschrift brief 18 mei 1943 betreffende Aankoop perceel Trekweg 81 te Winschoten, van De Burgemeester van Winschoten [getekend Drenth] en De Gemeente-secretaris [getekend F.C. Oostman] aan het ANBO te Groningen.
[297] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Afschrift brief 4 september 1943 betreffende Aankoop Perceel Trekweg 81 Winschoten: Spoed, van De Burgemeester van Winschoten [getekend Drent] en De Gemeentesecretaris [getekend P. Groenewold] aan het ANBO te Groningen.
[298] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Voorlopige koopakte Trekweg 81 te Winschoten en bijbehorende Verkoopvoorwaarden van 4 juni 1943 ondertekend namens ANBO [door onleesbaar] en de Gemeente Winschoten, ten dezen vertegenwoordigd door haar Burgemeester den Heer Mr. A.J. Drenth.
[299] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Afschrift brief 12 augustus 1943 betreffend Aankoop perceel Trekweg 81 van De Burgemeester van Winschoten [getekend Drenth] en De Gemeentesecretaris [getekend P. Groenewold] Aan den Heer Commissaris der Provincie Groningen.
[300] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Afschrift brief 4 september 1943 betreffende Aankoop Perceel Trekweg 81 Winschoten: Spoed, van De Burgemeester van Winschoten [getekend Drent] en De Gemeentesecretaris [getekend P. Groenewold] aan het ANBO Groningen.
[301] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Brief 7 september 1943 betreffende Aankoop perceel Trekweg 81 van G. Tekelenburg namens ANBO aan WelEd. Gestr. Heer Burgemeester der Gemeente Winschoten.

notariskantoor van Tjeerd Vos, bij kandidaat-notaris Johan Adriaan Tack. Namens de gemeente tekende wethouder Derk Veldhuis, vanuit zijn functie als locoburgemeester.[302] Vanaf dat moment mocht de gemeente zich voor een totaalbedrag van ƒ 2.672,07 eigenaar van het pakhuis aan de Trekweg 81 noemen. Dit bedrag was opgebouwd uit de koopsom van ƒ 2.500,–; een bedrag van ƒ 6,27 aan reeds door de ANBO voor de periode van 15 september tot 31 december 1943 betaalde grond- en wegenbelasting; en ƒ 165,80 aan overdrachtskosten.[303]

Aangezien Mozes Zuidema in 1933 aan Maurits Wolff een hypothecaire lening van ƒ 2.000,– had verstrekt, met het pakhuis aan Trekweg 81 als onderpand, lag het voor de hand dat nu dit onderpand van eigenaar veranderde, de hypotheek uit de door de gemeente Winschoten betaalde koopsom werd afgelost. Hetzelfde gold voor de vanaf 1 november 1942 ontstane achterstand in betaling van rente. Op 1 oktober 1943 meldde vermoedelijk notaris Vos aan de afdeling hypotheekbeheer van makelaarskantoor P. Everout te Amsterdam dat hij die dag, in overeenstemming met een eerder van Everout ontvangen aflossingsnota, op de rekening van Everout bij de Twentsche Bank een totaalbedrag van ƒ 2.080,50 had laten bijschrijven voor het aflossen van de hypotheek H 12236 ten behoeve van Mozes Zuidema en ten laste van Maurits Wolff. Dit bedrag was samengesteld uit de hoofdsom van ƒ 2.000,– en een bedrag van ƒ 80,50, voor 322 dagen rente à 4,5 %.[304]

Nadat de gemeente Winschoten het pakhuis Trekweg 81 had verworven, volgde tussen november 1943 en mei 1944 de formele vastlegging van de afspraken met het Departement van Sociale Zaken en de daaronder ressorterende Rijksdienst voor de Werkverruiming over de transformatie van de gemeentelijke werkplaats tot Rijkswerkplaats. Bepaald werd dat de werkplaats per 1 februari 1943 van de gemeente was overgenomen door het Rijk; vanaf dat moment kwamen de exploitatiekosten ten laste van het Rijk. De inventaris van de werkplaats, waaronder gereedschap en machines, werd na taxatie overgenomen. De gebouwen waarin de Rijkswerkplaats gevestigd was bleven eigendom van de gemeente en werden door haar verhuurd aan het Rijk. Voor het gebouw van de oorspronkelijke gemeentelijke werkplaats Trekweg 80 werd een huur gerekend van ƒ 350,– per jaar. Het nieuw verworven pand van de familie Wolff, Trekweg 81, werd verhuurd voor ƒ 325,– per jaar. De huur voor beide panden werd aangegaan voor een periode van vijf jaren, tot eind 1948, met daarbij een optietermijn van nogmaals vijf jaren. Met betrekking tot Trekweg 81 werd vastgelegd dat het Rijk het pand aanvaardde in de toestand waarin het zich bevond, met uitzondering van het dak, dat door de gemeente Winschoten zou worden gerepareerd. Het verder in orde brengen van het gebouw, waaronder een nodig geachte wijziging in de indeling, kwam voor rekening van de Rijksdienst voor de Werkverruiming. Bij beëindiging van de huurovereenkomst zouden eventueel aan het gebouw aangebrachte verbeteringen ten bate komen van de gemeente, zonder dat zij hiervoor een vergoeding aan de Rijksdienst hoefde te betalen.[305]

---

[302] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Afschrift van een akte van koop en verkoop [betreffend Trekweg 81 / Sectie E nummer 869 Winschoten] d.d. 1 oktober 1943 door de *Niederländische Grundstückverwaltung* te Den Haag, als beheervoeder over Maurits Wolff te Winschoten, e.a. aan de Gemeente Winschoten.

[303] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 77, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan de Trekweg van het "ANBO", Brief 20 september 1943 van Tj. Vos, Notaris te Winschoten aan Den Heer Burgemeester WINSCHOTEN.

[304] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 1 oktober 1943 [van niet genoemd en niet ondertekend] aan Makelaarskantoor P. Everout, Afd. Hypotheekbeheer, Amsterdam.

[305] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 137, Stukken betreffende de verhuur van het pakhuis Wolff aan de Trekweg aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, Brief 25 november 1943 betreffende huurovereenkomst voormalig pakhuis Wolff a/d Trekweg, van De directeur van Gemeentewerken [getekend S. Laman Trip] aan den heer Burgemeester van de gemeente WINSCHOTEN; Besluit no. 146 De Burgemeester van Winschoten, waarnemend de taak van de Raad, 30 november 1943, betreffende verhuur Trekweg no. 81 aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, te 's-Gravenhage; Brief 9 mei 1944 namens de DIRECTEUR-GENERAAL V/H

6.2.5. De vanaf 1943 door de gemeente Winschoten ontwikkelde plannen tot aankoop en herbestemming van de synagoge, rabbinaatswoning en kosters- of schoolmeesterswoning annex Joodse school aan de Bosstraat

Vanaf medio 1943 richtte de gemeente Winschoten zich ook op het verwerven van het onroerend goed van de lokale Joodse gemeente. Het ging hierbij onder andere om het complex van de rabbinaatswoning, synagoge en de kosters- of schoolmeesterswoning annex Joodse school aan Bosstraat 22, 24 en 26. Het beheer over deze Joodse goederen werd gevoerd door de in paragraaf 5.1 genoemde Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen.

Op 17 mei 1943 vestigde burgemeester Drenth tijdens de vergadering van B&W de aandacht op de synagoge, met de vraag of deze misschien zou kunnen worden ingericht als brandweerkazerne. Besloten werd de ANBO te vragen of die bereid was het gebouw te verkopen.[306] Ongeveer een maand later, op 15 juni 1943, werd opnieuw in de vergadering van B&W over de synagoge gesproken. Deze keer was het wethouder Veldhuis die het onderwerp ter sprake bracht. Hij wees op de synagoge en de daarbij behorende woningen als mogelijke locatie voor het inrichten van een noodziekenhuis voor de luchtbeschermingsdienst. Volgens hem waren deze gebouwen in verband met hun ligging tegenover het Groene Kruisgebouw [aan Bosstraat 25], voor dat doel uitermate geschikt. Burgemeester Drenth wenste de bestemming als zodanig nog even aan te houden.[307]

Op dezelfde 15 juni schreef de directeur gemeentewerken aan B&W een brief of advies omtrent de verbouwing van de synagoge tot brandweerkazerne. De precieze inhoud ervan is niet bekend. Wel is duidelijk dat naar aanleiding ervan, tijdens de collegevergadering van 2 juli 1943 het oorspronkelijke idee van de burgemeester om de synagoge tot brandweerkazerne te verbouwen van tafel verdween. Wethouder Veldhuis meldde opnieuw dat hij de synagoge, na de ontruiming ervan, tot noodziekenhuis wilde inrichten. De burgemeester verklaarde daaraan mee te willen werken. Hij zou '*bij de A.N.B.O. vragen tegen welke prijs de gemeente eigenaresse kon worden van de synagoge'* en '*de twee woningen voorheen bewoond door van Gelder en Izaaks*.' (Bosstraat nummer 22 was bewoond geweest door godsdienstonderwijzer en voorzanger Abraham van Gelder; nummer 26 door godsdienstleraar Samuel Izaaks, beiden vermoord, in respectievelijk maart en februari 1943). Intussen zou de directeur gemeentewerken met de artsen in overleg treden om te zien welke veranderingen in de synagoge moesten worden aangebracht.[308]

Op 12 juli 1943 bespraken B&W een drie dagen eerder door de ANBO gestuurde brief. In de betreffende brief bood de ANBO de gemeente Winschoten *'enkele onroerende goederen uit Joods bezit*' aan. Het ging hierbij om '*de synagoge met de beide ambtswoningen*', maar ook om '*de grond bestemd voor de Israëlitische begraafplaats*', waarover verderop meer. Besloten werd dat de directeur gemeentewerken '*persoonlijk*' naar Groningen zou gaan om te spreken over de aankoop voor lagere

RIJKSARBEIDSBUREAU, Voor dezen, De Inspecteur [getekend onleesbaar] aan den Heer Burgemeester van Winschoten. Winschoten 1946-1969, inv.nr. 300, Memorie van Toelichting der Begroting Gemeente Winschoten dienst 1946, pagina 25, nr. 133: Huur van het gebouw waarin de centrale werkplaats is gehuisvest met daarnaast gelegen pakhuis en erf (percelen Trekweg no's 80 en 81).

[306] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 17 mei 1943 nr. 20.

[307] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 15 juni 1943 nr. 7.

[308] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 2 juli 1943 nr. 2.

bedragen. Hiervoor zou hem door de burgemeester een machtiging tot aankoop worden meegegeven.[309]

Op 16 juli 1943 bracht de directeur gemeentewerken aan B&W verslag uit van zijn bezoek aan de ANBO te Groningen '*inzake eventuele aankoop van onroerend goed uit Joods bezit*'. Naar aanleiding hiervan besloten B&W in hun vergadering van 19 juli 1943 over te gaan tot de aankoop van de gebouwen van de Joodse gemeente aan de Bosstraat.[310] Op 2 augustus kwam het verslag van de directeur gemeentewerken van 16 juli nogmaals in een vergadering van B&W ter sprake. Deze keer leidde dat tot een andere beslissing. Besloten werd om aangaande de percelen aan de Bosstraat af te wachten of deze gratis beschikbaar gesteld konden worden. De burgemeester had daaromtrent namelijk '*een mededeling*' ontvangen, zo werd genoteerd.[311]

Op 20 augustus 1943 stuurde de Rijkscommissaris een, niet nader bekend, bericht omtrent '*de aankoop van een Joods perceel in de Boschstraat*'. Naar aanleiding hiervan werd op 30 augustus 1943 besloten dat de burgemeester hiervoor met '*een Duitsche instantie*' zou gaan praten.[312] Op 6 oktober 1943 volgde van de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen als beheerder van dit Joodse eigendom een bericht dat hij bereid was de panden aan Bosstraat 22, 24 en 26 tegen een nader overeen te komen prijs aan de gemeente te verkopen. De gemeentelijke verslaglegging vermeldde als vervolgstap: '*Hierover zal nader overleg worden gepleegd met I. de Groot*.'[313] Hoe dit overleg verliep is onbekend. Wel helder is dat de burgemeester op 15 november 1943 formeel besloot om voor een bedrag van ƒ 16.250,– de synagoge en de rabbi- en de kosterswoning aan te kopen van de Commissaris voor niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Een verkoopakte voor de overdracht werd echter nooit opgemaakt.[314]

Dat nooit een koopakte werd opgemaakt, had hoogstwaarschijnlijk te maken met twee brieven die de Commissaris der provincie Groningen Stargaard begin 1944 aan alle burgemeesters in de provincie stuurde. In de eerste brief deelde hij mee dat de gemeenten de binnen hun grenzen gelegen synagogen en Joodse begraafplaatsen gratis konden krijgen. Deze brief, van 10 januari 1944, met als onderwerp '*Joodsche vereenigingen*' luidde:

De Commissaris voor niet-commercieele vereenigingen en stichtingen heeft mij onder meer het volgende bericht:
"Teneinde de liquidatie te kunnen beëindigen van de krachtens Verordening 41/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ontbonden joodsche niet-commercieele vereenigingen en stichtingen, waaronder begrepen de Israëlitische Hoofdsynagoge te Amsterdam en de Nederlandsch Israëlitische en Portugeesch Israëlitische gemeenten in Nederland, verzoek ik U Uw goedkeuring te willen hechten aan overdracht om niet van de joodsche begraafplaatsen, met daarbij behoorende gebouwen, en dergelijke aan de gemeenten, waarbinnen de onroerende goederen zijn gelegen.

[309] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 12 juli 1943 nr. 1.
[310] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 19 juli 1943 nr. 2.
[311] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 2 augustus 1943 nr. 1.
[312] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 30 augustus 1943 nr. 4.
[313] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 11 oktober 1943 nr. 2.
[314] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

Indien op de synagoges hypothecaire schulden rusten, welke hooger zijn dan de taxatiewaarde van den grond, zal echter een hoogere prijs moeten worden vastgesteld.
De aan de overdracht verbonden kosten komen ten laste der gemeenten."
Tot zoover de genoemde Commissaris.
Voor zooveel de door hem bedoelde ondernemingen zijn in het belang der gemeenten, zal ik daaraan uiteraard de door artikel 228 der Gemeentewet vereischte goedkeuring hechten.
De gemeentebesturen kunnen zich te dezer zaken wenden tot den genoemden Commissaris of tot zijn vertegenwoordiger alhier (…).[315]

Naar aanleiding van deze brief, besloten B&W van Winschoten op 24 januari 1944 om de voorgestelde gratis overdracht van de in de gemeente gelegen Joodse gebouwen en begraafplaatsen aan te vragen.[316] Op 21 februari 1944 schreef de Commissaris der Provincie echter aan de Groninger burgemeesters een tweede brief waarin hij enigszins terugkwam op zijn eerdere bericht. In samenhang daarmee zouden de gemeentelijke initiatieven tot overname van de synagogen en Joodse begraafplaatsen voorlopig even moeten worden gestaakt. Deze brief luidde:

Ten vervolge op mijn rondschrijven van 10 januari 1944, nr. 12398/J, 5e afdeeling, bericht ik U, dat blijkens een mededeeling van den Commissaris voor niet-commercieele Vereenigingen en Stichtingen een voor alle provinciën geldende regeling in voorbereiding is. In afwachting van het tot stand komen dezer regeling waren de in mijn vorengenoemd rondschrijven bedoelde overnemingen voorhands te laten rusten. [317]

Hoewel de gemeente Winschoten het rabbinaat, de synagoge en de kosterswoning annex school aan Bosstraat 22, 24 en 26 nooit via een koopakte verwierf, bleef zij zich gedurende de Bezetting actief bezighouden met het geven van een nieuwe invulling aan het complex. Daarbij ging het niet alleen om plannen in de medische sfeer. Zo werd in augustus 1943 nagegaan of de leslokalen aan Bosstraat 26 mogelijk bruikbaar waren voor het U.L.O-onderwijs.[318] Een half jaar later vroeg wethouder Witter of een gedeelte van de tuin achter de synagoge mogelijk gebruikt kon worden door een familie met een ziek kind. Dit werd echter niet toegestaan, omdat men vermoedde dit terrein in de toekomst nodig te hebben als rijwielbergplaats.[319] Het gevolg van de nauwe gemeentelijke betrokkenheid bij de herinrichting van het synagogecomplex was, dat dit complex zich tegen de tijd van de Bevrijding had ontwikkeld tot een onroerend goed dat de gemeente Winschoten niet in eigendom bezat, maar ook niet wilde missen. Voorlopig gebruikte zij het als opslagplaats en voor schoollokalen. [320]

---

[315] ArVd, AGV, inv.nr. 1119, Stukken betreffende de vervolging van Joodse ingezetenen van Veendam tijdens de Duitse bezetting met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog, Brief 10 januari 1944 betreffende Joodsche vereenigingen, namens het Provinciaal Bestuur van Groningen, de Commissaris der Provincie Groningen, Staargaard, en De Griffier, S.J. Fockema Andreae, Aan Heeren Burgemeesters der gemeenten in de provincie Groningen.
[316] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 24 januari 1944 nr. 3.
[317] ArVd, AGV, inv.nr. 1119, Stukken betreffende de vervolging van Joodse ingezetenen van Veendam tijdens de Duitse bezetting met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog, Brief 21 februari 1944 betreffende Liquidatie Joodsche Instellingen, namens het Provinciaal Bestuur van Groningen, de Commissaris der Provincie Groningen, Staargaard, en De Griffier, S.J. Fockema Andreae, Aan de Burgemeesters der gemeenten in de provincie Groningen.
[318] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 16 augustus 1943 nr. 3.
[319] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 28 februari 1944 nr. 5.
[320] GrA, NIGG, inv. nr. 232, Stukken betreffende de opheffing van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Winschoten 1945-1952, Brief 25 september 1945 namens het bestuur van het Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten, getekend door A. Salomons, aan de Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten.

6.2.6. De aankoop door de gemeente Winschoten in 1944 van een voorheen als Joodse begraafplaats bedoeld perceel in het Sint Vitusholt van de Israëlitische gemeente te Winschoten

Terwijl voor de aankoop van het gebouwencomplex aan de Bosstraat uiteindelijk geen koopakte werd opgemaakt, gebeurde dit wel voor de aanschaf door de gemeente Winschoten van ander onroerend goed afkomstig van de lokale Joodse gemeente. Op 16 maart 1944 verwierf de gemeente Winschoten uit het eigendom van de Joodse gemeente een perceel van 0,8 hectare in het gebied het Sint Vitusholt, op de locatie van wat thans de westkant is van de algemene begraafplaats aan de Acacialaan. Aan deze verwerving ging een ingewikkelde geschiedenis vooraf. Daarin speelden diverse partijen met uiteenlopende belangen een rol. In dit verband zijn twee van die partijen relevant. Ten eerste was dat de gemeente Winschoten, die vanaf de late jaren dertig werkte aan een uitbreidingsplan voor het gebied tussen de Acacialaan in het noorden, de weg (door het) Sint Vitusholt in het oosten, het spoor in het zuiden en de gemeentegrens met Scheemda in het westen. Daarnaast was dat de Joodse gemeente van Winschoten, die rond dezelfde tijd beoogde een nieuwe Joodse begraafplaats in het gebied te realiseren.

De oudste Joodse begraafplaats in Winschoten stamde uit 1786 en bevond zich aan de Liefkensstraat. Als gevolg van een in 1827 ingevoerd verbod op het begraven binnen de bebouwde kom, sloot deze begraafplaats in 1828. Twee jaar eerder was ter vervanging een nieuwe begraafplaats geopend. Dat was de thans nog bestaande Joodse begraafplaats aan de huidige straat Sint Vitusholt.[321] In 1936 kocht de Joodse gemeente iets ten westen van deze tweede begraafplaats, in het gebied het Sint Vitusholt drie aaneengesloten perceeltjes, met als doel er een derde Joodse begraafplaats te maken. Deze perceeltjes, die kadastraal bekend stonden als E52 en E53 en het westelijk gedeelte van E49, lagen ongeveer ter hoogte van de huidige Kastanjelaan, Lindelaan en Eikenlaan.[322]

Rond 1939/1940 begon de gemeente Winschoten, op advies van de gemeentearchitect Derk Bolhuis met het doelgericht, door koop of ruiling, verwerven van grond in het genoemde uitbreidingsplan. De gemeente richtte zich hierbij primair op zaadhandelaar Adriaan Jager, die het overgrote merendeel van de grond in het gebied bezat, maar ook van kleinere eigenaren in het gebied probeerde ze het grondbezit te verwerven.[323] Daarbij was het voor de gemeente Winschoten van groot belang de perceeltjes van de Joodse gemeente te verwerven. Deze lagen namelijk middenin het volgens het gemeentelijke uitbreidingsplan voor bebouwing bestemde gebied. Het resulteerde in een, op 12 november 1940 bij notaris Vos notarieel vastgelegde, ruil tussen de gemeente Winschoten en de Joodse gemeente van die plaats. Hierbij werd afgesproken dat de Joodse gemeente in ruil voor haar midden in het uitbreidingsplan gelegen perceeltjes, een perceel zou krijgen in het uiterste noordwesten van het uitbreidingsplan. Dit alternatieve perceel lag vanaf het centrum van Winschoten gezien achter de in het uitbreidingsplan geprojecteerde algemene begraafplaats aan de Acacialaan. Het ging hierbij om 0,8 hectare aan de westkant van het kadastrale perceel E866.

Omdat echter de beoogde algemene begraafplaats toentertijd nog niet was aangelegd en de Acacialaan er nog niet naar toe was doorgetrokken, was ook de erachter geprojecteerde Joodse begraafplaats voorlopig nog onbereikbaar. Daarom werd in de akte van ruiling een extra bepaling

---

[321] Brood en Schut (red.), *'Eene twistzieke natie',* 86-88.

[322] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Afschrift van een akte van ruiling tusschen de Gemeente Winschoten en de Israëlitische Gemeente te Winschoten d.d. 12 november 1940 te kantoor van Tj. Vos notaris te Winschoten.

[323] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Brief 19 januari 1940 betreffende Aankoop gronden van A. Jager in het St. Vitusholt, van De Gemeentearchitect D. Bolhuis aan Heeren Burgemeester en Wethouders der Gemeente Winschoten.

opgenomen. Die hield in dat de gemeente Winschoten over haar ten zuiden van de geplande begraafplaatsen gelegen perceel E275 de toegang vanaf de nog niet doorgetrokken Acacialaan naar de Joodse begraafplaats garandeerde. Het servituut betreffende dit recht van overpad luidde: '*Ten behoeve van het bij deze aan de Israelitische Gemeente overgedragen onroerend goed en ten laste van de Noordzijde van het kadastrale perceel Gemeente Winschoten sectie E nummer 275 en zoo langs de Westzijde van het perceel 886 dierzelfde Gemeente en sectie nog niet voor het openbaar verkeer is opengesteld, tevens ten laste van dit perceelgedeelte, eigendom van de Gemeente Winschoten, wordt bij deze gevestigd de erfdienstbaarheid van weg om te komen van en naar de Acacialaan, zoals op bijgaande situatietekening is aangegeven, welke weg door de Gemeente Winschoten zal worden verhard over[r] een breedte van twee meter vijftig centimeter met een puin en sintellaag, terwijl het onderhoud van dien weg ten laste van de Gemeente Winschoten komt*.'[324]

Ruim tweeënhalf jaar later, terwijl de meeste Joden uit Winschoten intussen waren gedeporteerd en omgebracht, liet burgemeester Drenth weten dat hij wilde proberen de voor de Israëlitische begraafplaats bestemde grond (weer) in handen van de gemeente te krijgen. Hij deed dat tijdens de vergadering van B&W van 2 juli 1943. Mogelijk was dit naar aanleiding van de boven behandelde gedachtewisseling omtrent het herinrichten van de synagoge tot brandweerkazerne dan wel noodziekenhuis, die direct aan zijn mededeling voorafging.[325] Hierna liepen de ontwikkelingen omtrent de poging tot aankoop van de grond voor de Joodse begraafplaats een poosje tamelijk parallel aan die betreffende de beoogde aankoop van het complex aan de Bosstraat. Zo bood de ANBO, zoals uiteengezet, in zijn brief van 9 juli niet alleen het complex aan de Bosstraat te koop aan, maar ook de voor de Israëlitische begraafplaats bestemde grond.[326] Bij zijn bezoek van medio juli 1943 aan de stad Groningen besprak de directeur gemeentewerken beide zaken met de ANBO.[327] Vervolgens wachtte het College van B&W aangaande de grond voor de begraafplaats een nadere prijsopgave van de ANBO af.[328] Vermoedelijk gebeurde dit tegen de achtergrond van gevoerde prijsonderhandelingen. In elk geval meldde de directeur gemeentewerken na de Bezetting dat de ANBO het perceel aanvankelijk voor ƒ 5.000,– aanbood, maar dat het na onderhandelingen en een hertaxatie uiteindelijk voor ƒ 3.200,– aan de gemeente was afgestaan.[329] Op 5 augustus 1943 deelde de ANBO dit bedrag van ƒ 3.200,– per brief aan de gemeente mee, waarna het College van B&W op 9 augustus besloot om, behoudens de vereiste goedkeuring, het perceel aan te kopen.[330] Op 12 augustus 1943, nam de burgemeester het formele besluit tot de aankoop. Deze werd op 22 december 1943 door de Commissaris der Provincie Groningen goedgekeurd.[331]

[324] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Afschrift van een akte van ruiling tusschen de Gemeente Winschoten en de Israëlitische Gemeente te Winschoten d.d. 12 november 1940 te kantoor van Tj. Vos notaris te Winschoten.

[325] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 2 juli 1943 nr. 3.

[326] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 12 juli 1943 nr. 1.

[327] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 12 juli 1943 nr. 1, 19 juli 1943 nr. 2.

[328] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 19 juli 1943 nr. 2, 2 augustus 1943 nr. 1.

[329] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

[330] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 9 augustus 1943 nr. 3.

[331] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 28 maart 1944 in bewaring genomen transportakte van 16 maart 1944 betreffende de overdracht van een perceel grond in het Sint Vitusholt onder Winschoten, uitmakende een op het terrein afgebakend Noord Westelijk gedeelte groot ongeveer 80 are van

Toen tussen 10 januari en 21 februari 1944 op basis van een schrijven van de Commissaris der Provincie Groningen even de indruk ontstond dat de gemeenten de synagogen en Joodse begraafplaatsen binnen hun grenzen eenvoudig en gratis konden verkrijgen, zoals eerder uiteengezet, besloot Winschoten meteen van dit aanbod gebruik te maken. Daarbij vroeg zij trouwens ook nadrukkelijk om de gratis overdracht van '*de oude begraafplaats in het Sint Vitusholt*'.[332] Deze laatste, reeds bestaande Joodse begraafplaats verwierf zij uiteindelijk niet. Het voor de nieuwe Joodse begraafplaats aan de Acacialaan beoogde perceel verkreeg zij wel, zij het niet gratis, maar tegen het eerder met de ANBO overeengekomen bedrag van ƒ 3.200,–. Op 16 maart 1944 passeerde bij notaris Vos de koopakte. Daarmee werd de gemeente Winschoten via de ANBO weer eigenaar van het in 1940 door haar met de Joodse gemeente geruilde perceel.[333] De daaropvolgende periode verhuurde zij een deel van het land, dat voor ongeveer 50 are bestond uit bouwland en voor de overige 30 are uit bos,[334] als volkstuintjes.[335]

De verhuur van het land was echter niet het doel waarvoor de gemeente Winschoten het terrein verwierf. Twee dagen voor de overdracht, dus voordat de gemeente het voor de Joodse begraafplaats bedoelde westelijke deel van het perceel E866 daadwerkelijk weer in handen kreeg, had de burgemeester formeel besloten tot de opheffing van het servituut waarmee het recht van toegang via het belendende perceel E275 was geregeld. Hij deed dit bij zijn besluit van 14 maart 1944, nummer 39. In de toelichting schreef hij over zijn beslissing tot de opheffing van het recht van overpad over het perceel E275, na de aankoop van het westelijke deel van perceel E866: '*dat volgens het vastgestelde uitbreidingsplan deelen van het met erfdienstbaarheid belaste perceel voor bebouwing zijn bestemd; (…) dat het derhalve gewenscht en mogelijk is het perceel Sectie E.no.275 van genoemde erfdienstbaarheid te ontlasten*'.[336]

Na de Bezetting schreef de directeur gemeentewerken over de aankoop in 1944 door de gemeente van '*de nieuwe Israëlitische Begraafplaats*': '*De gemeente was min of meer verplicht tot deze aankoop over te gaan, aangezien bij de acte van ruiling met de Israëlitische gemeente op het aan de gemeente in eigendom blijvende perceel sectie E. no. [275] een servituut werd gelegd ten gunste van het aan de*

het kadastrale perceel gemeente Winschoten Sectie E nummer 866 zoals door de Israëlitische Gemeente te Winschoten bij akte van 12 november 1940 in eigendom werd verkregen, door de ANBO aan de gemeente Winschoten.

[332] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 24 januari 1944 nr. 3.

[333] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 28 maart 1944 in bewaring genomen transportakte van 16 maart 1944 betreffende de overdracht van een perceel grond in het Sint Vitusholt onder Winschoten, uitmakende een op het terrein afgebakend Noord Westelijk gedeelte groot ongeveer 80 are van het kadastrale perceel gemeente Winschoten Sectie E nummer 866 zoals door de Israëlitische Gemeente te Winschoten bij akte van 12 november 1940 in eigendom werd verkregen, door de ANBO aan de gemeente Winschoten.

[334] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 22 april 1958 in bewaring genomen transportakte van 8 april 1952 betreffende de overdracht via een openbare verkoping door de Israëlitische Gemeente te Winschoten van een dubbele behuizing met erf aan de Liefkensstraat nummers 45 en 47 te Winschoten, Winschoten Sectie F nummer 3512; de behuizing waarin drie woningen aan Bosstraat nummer 26, 26a en 26b, Sectie F nummers 4335 en 4336; een perceel bouwland en bos van ongeveer 80 are gelegen achter de nieuwe begraafplaats aan de Acacialaan, Sectie E nummer 1106 (oud-nummer 866) aan respectievelijk Jan Kloosterhuis; de Stichting Oost-Groninger Streekmuseum; de gemeente Winschoten; ArOa, AGW46-69, inv.nr. 18, Raadsverslagen 1958, 2 mei 1958 nr. 10.

[335] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 36, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1943, 13 december 1943 nr. 1; inv.nr. 37, Register (…) 1944-1945, 28 februari 1944 nr. 7.

[336] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Besluit 14 maart 1944 no. 39 door de burgemeester van Winschoten A.J. Drenth tot opheffing van de erfdienstbaarheid ten laste van het perceel Winschoten sectie E no. 275 en ten gunste van het noordwestelijke deel van het perceel sectie E no. 866.

Israëlitische Gemeente te Winschoten overgedragen perceel, welk servituut in handen van verkeerde elementen tot groote moeilijkheden voor de gemeente had kunnen leiden.'[337]

6.3. Het rechtsherstel van de door de gemeente Winschoten verworven Joodse goederen

6.3.1. Het rechtsherstel van het pakhuis met erf van de familie Wolff aan de Trekweg

Na de bevrijding van Winschoten, op 15 april 1945, werd de gemeente tot 4 september 1946 bestuurd door een tijdelijke gemeenteraad. Burgemeester A.J. Romein, die begin 1942 door het nationaalsocialistische bewind was ontslagen en vervangen door A.J. Drenth, keerde terug en hernam zijn ambt. De heer Venema, die in 1943 vanwege gezondheidsredenen zijn wedhouderschap had neergelegd, werd na de bevrijding gevraagd weer tijdelijk als wethouder in functie te willen treden, hetgeen hij toezegde. Vanaf 1 november 1945 namen de nieuw benoemde wedhouders J.G. Folkringa en E.H. Robertus zijn taken over. Meteen tijdens de eerste vergadering na de bevrijding, op 11 juni 1945, werd, op voorstel van burgemeester Romijn, besloten te breken met de vroegere gewoonte om de directeur gemeentewerken bij de behandeling van zijn adviezen aanwezig te laten zijn. Voortaan zou hij alleen nog bij de vergaderingen van B&W aanwezig zijn als zijn '*speciale voorlichting*' nodig werd geacht. [338]

Zoals gemeld in paragraaf 5.3, had de Nederlandse regering in ballingschap in 1944 bij Koninkiijk Besluit E100 bepaald dat tijdens de Bezetting onder dwang gewijzigde rechtsbetrekkingen – ondermeer aangaande het eigendom van roerende of onroerende goederen – teruggedraaid ofwel hersteld moesten worden naar de situatie van voor de oorlog. Al kort na zijn terugkeer als burgemeester raakte Romijn ermee geconfronteerd dat de gemeente Winschoten met het fenomeen van rechtsherstel te maken had, doordat zij tijdens de Bezetting aankopen van onroerend goed uit Joods bezit had gedaan. Zelf was Romijn niet bij die aankopen betrokken geweest, aangezien hij toentertijd door het nationaalsocialistische gezag buiten functie gesteld was geweest.

Op 1 juni 1945 ontving Romijn in zijn hoedanigheid van burgemeester een aan hem gerichte brief d.d. 30 mei 1945 van notaris Vos uit Winschoten. In de betreffende brief vroeg Vos namens de weduwe van Jacob Wolff, Grietje Bertha Hart, om Rechtsherstel met betrekking tot het door de gemeente gekochte pakhuis Trekweg 81. Vos schreef:

Bij Acte 1 October 1943 voor mij verleden kocht de Gemeente Winschoten van de Nederlandsche Administratie van Onroerende goederen een pakhuis met erf aan den Trekweg 81 te Winschoten, kadastraal bekend Sectie E nummer 869, groot zes aren zeventig centiaren. De koopsom bedroeg f.2500.--. Gemeld onroerend goed was eigendom van Maurits Wolff, Jacob Wolff, Simon Siemons, en Judith Wolff. Van deze personen is thans in Winschoten teruggekeerd de echtgenoote van Jacob Wolff. De verkooping geschiedde krachtens verordening 154/1941. Deze moet ingevolge artikel 16 van het Kon. Besluit bezettingsmaatregelen geacht worden nimmer van kracht te zijn geweest; tengevolge waarvan de verkooping nietig is.
De teruggekeerde Mevrouw Wolff, als waarnemende het belang van haar echtgenoot en de overige rechthebbenden, maakt aanspraak op het onroerend goed en, in afwachting van het te verleenen rechtsherstel, op een gepaste huurvergoeding.

[337] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.
[338] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 11 juni 1945 nr. 1.

Ik verzoek U beleefd mij Uw[ ]meening omtrent deze zaak kenbaar te willen maken.[339]

Vermoedelijk wist Romijn niet meteen hoe de door Vos aangekaarte situatie in elkaar stak. Twee op de brief gemaakte notities wijzen daarop. Op de voorzijde van de brief was dat '*Besluit E100. Nader bestuderen*' en op de achterzijde '*Advies. Met name over de feitelijke gegevens omtrent deze aankoop van Dir. Gem. Wer*'. [340] Op 14 juni 1945 stuurde Romijn de brief van Vos aan de directeur gemeentewerken Laman Trip om advies. Twee dagen later, op 16 juni, formuleerde Laman Trip zijn advies in een brief aan de burgemeester. Hij opende zijn brief als volgt:

Ter voldoening aan Uw kantbeschikking van 14 dezer, waarbij mij om advies werd toezonden, een brief van den Heer Tj. Vos, notaris alhier, van 30 Mei jl., inhoudende een verzoek om het perceel Trekweg 81 weder aan Mevrouw Wolff ter beschikking te stellen, heb ik de eer UEA te berichten, dat in de jaren 1942, 1943 en 1944 verschillende onroerende goederen uit Jodenbezit door de gemeente zijn aangekocht, (…).

Hierop volgde een nauwkeurig overzicht van de door de gemeente verworven onroerende goederen afkomstig uit Joods bezit, te weten: het perceel groenland van Betje Nathan aan de Renselweg; het perceel groenland van de broers Hart aan de Blijhamsterweg; de dubbele arbeiderswoning van de familie West aan het Zandpad; het pakhuis van de familie Wolff aan de Trekweg; en de boogde nieuwe Israëlitische begraafplaats in het Sint Vitusholt. In zijn overzicht beschreef Laman Trip langs welke weg de betreffende onroerende goederen waren verworven, met welk doel en voor welke prijs, waarbij hij in sommige gevallen ook een waardering gaf van de indertijd betaalde prijs. Op vergelijkbare wijze als deze vijf door de gemeente Winschoten verworven onroerende goederen, besprak Laman Trip ook de synagoge met rabbi- en kosterswoning, waarvan de bedoelde aankoop door de gemeente uiteindelijk nooit in een koopakte was vastgelegd. Aan het eind van zijn brief aan Romijn gaf Laman Trip zijn visie op het Rechtsherstel in het algemeen en op de kwestie Wolff in het bijzonder. Het was een visie waarin het belang van de gemeente Winschoten zonder meer voorop werd gesteld en waaruit geen enkele blijk van oog voor de belangen van de oorsponkelijke rechthebbenden, zoals Grietje Bertha Hart, sprak. Laman Trip schreef:

Nu de besluiten 102 en 154 van 1941, krachtens artikel 16 van het koninklijk besluit no. E 93 geacht moet worden nimmer van kracht te zijn geweest, zijn ook de onder 1 t/m 5 genoemde overdragen daardoor onwettig geworden, alle daaruit voortvloeiende rechtshandelingen zullen blijkens koninklijk besluit no. E 100 door de raad voor het rechtsherstel moeten worden geregeld, waaromtrent evenwel thans nog geenerlei jurisprudentie bestaat. Ik acht het dan ook in het algemeen voorbarig reeds thans definitieve beslissingen te nemen, dit geldt te meer voor het geval Wolff, aangezien het betreffende pakhuis thans in het algemeen belang in het gebruik is, en het bedrijf van den Heer Wolff voor alsnog aan deze ruimte geen behoefte heeft, nu den Heer Wolff zelf nog niet is teruggekeerd.[341]

Op 20 juli 1945 schreef burgemeester Romijn zijn antwoord op het verzoek van notaris Vos tot rechtsherstel met betrekking tot het pakhuis Trekweg 81. In zijn antwoord nam Romijn de door Laman Trip geuite gedachte over dat de gemeente het pakhuis voor het publieke belang nodig had. Daarnaast

[339] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 137, Stukken betreffende de verhuur van het pakhuis Wolff aan de Trekweg aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, Brief 30 mei 1945 van Tj. Vos, Notaris te Winschoten aan Den heer Burgemeester der Gemeente Winschoten. (N.B. Een afschrift van deze brief is aanwezig in: GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema.)

[340] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 137, Stukken betreffende de verhuur van het pakhuis Wolff aan de Trekweg aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, Brief 30 mei 1945 van Tj. Vos, Notaris te Winschoten aan Den heer Burgemeester der Gemeente Winschoten.

[341] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

bestreed hij dat de aankoop door de gemeente onrechtmatig – als zijnde niet volgens de toen heersende wetten – was geweest en derhalve als nietig moest worden beschouwd. Hij deed als suggestie dat de cliënte van Vos, Grietje Bertha Hart zich wendde tot het Commissariaat voor het Rechtsherstel om zich over de rechtsgeldigheid van de gemeentelijke aankoop te doen uitspreken. Evenals eerder Laman Trip, gaf ook Romijn kortom een zeer formele, bureaucratische, niet van enige empathie met de oorlogsslachtoffers uit de familie Wolff getuigende reactie. Hierbij nam hij als burgemeester niet het initiatief om vanuit de gemeente Winschoten een begin te maken met het rechtsherstel, maar legde hij de last daartoe volledig bij de nazaten Wolff. In dit verband wekte Romijn bovendien niet de indruk dat de gemeente bij dit rechtsherstel zeer coöperatief zou zijn. Zijn reactie op het verzoek van Grietje Bertha Hart om rechtsherstel was daarentegen uiterst defensief. Romijn schreef letterlijk:

In antwoord op Uw schrijven dd. 30 Mei jl. inzake aankoop door den gemeente bij Acte van 1 October 1943 van een pakhuis met erf aan den Trekweg No. 81 alhier, destijds eigendom van Maurits, Jacob en Judith Wolff en Simon Siemons deel ik U mede, dat ik met Uw conclusie, als zoude deze transactie nietig zijn, niet kan instemmen.
Wel lijkt het mij dat er voor Uw cliënte reden is zich te wenden tot het Commissariaat voor Rechtsherstel om zich over de rechtsgeldigheid te d[oe]n uitspreken. Hierbij teeken ik echter reeds [di]rect aan, dat mij bij onderzoek van deze aangelegenheid niet van eenige onregelmatigheid of andere fout is gebleken en onder normale omstandigheden de gemeente eveneens tot aankoop zou zijn overgaan, omdat dit perceel voor den publieken dienst moest worden gebruikt.
Met belangstelling zie ik Uw verdere stappen in dezen tegemoet.[342]

Na deze reactie van burgemeester Romijn bleef het van de kant van mevrouw Wolff-Hart verder stil. Op 14 september 1945 verzocht notaris Vos aan mevrouw Wolff-Hart om nog eens naar zijn kantoor te komen. Ruim twee jaar later, op 31 oktober 1947, informeerde Vos per brief bij de heer Jezaias Hart woonachtig aan de Blijhamsterweg te Winschoten of zijn dochter mevrouw Wolff-Hart nog bij hem woonde. Als dat het geval was, dan verzocht hij haar om binnenkort naar zijn kantoor te komen; anders vernam Vos graag van de heer Hart het adres van mevrouw Wolff-Hart.[343]

Intussen had een aantal andere betrokkenen het initiatief om tot rechtsherstel te komen overgenomen. Hierbij bleek al snel dat het ging om een complexe zaak. Behalve de gemeente Winschoten, die het pand Trekweg 81 had verworven en vervolgens als Rijkswerkplaats had verhuurd aan het Rijk, waren er nog diverse andere betrokkenen. In dit verband speelden er verschillende zaken, die nader dienden te worden uitgezocht. Ten eerste was er het juridische belang van Maurits Wolff. Sinds het overlijden van zijn vrouw, in 1939, was hij voor 5/8e deel eigenaar van het pakhuis Trekweg 81 geweest. Maurits Wolff was zelf op 29 oktober 1942 in Auschwitz omgekomen. Op 21 september 1945 was accountant W. Nanninga te Winschoten door het NBI benoemd tot bewindvoerder van Maurits Wolff. Vanaf 1 februari 1949 nam accountant H.W. Oosting uit Winschoten deze functie over.[344]

---

[342] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 20 juli 1945 van De Burgemeester van Winschoten [A.J. Romijn] aan Den Heer Tj. Vos betreffende '*Jodenbezittingen*'; ArOa, AGW30-45, inv.nr. 137, Stukken betreffende de verhuur van het pakhuis Wolff aan de Trekweg aan de Rijksdienst voor de werkverruiming, Afschrift Brief 20 juli 1945 van De Burgemeester van Winschoten [A.J. Romijn] aan Den Heer Tj. Vos betreffende '*Jodenbezittingen*'.

[343] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 14 september 1945 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Mevrouw J. Wolff-Hart; Afschrift brief 31 oktober 1947 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Den Heer J. Hart.

[344] NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 195993, Dossier Wolff, M., Winschoten, Benoemingsbrief 21 september 1945 van W. Nanninga tot bewindvoerder van Maurits Wolff namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger i.h. District Winschoten S. Postuma; Benoemingsbrief 25 januari 1949 van H.W. Oosting tot

Van de drie kinderen van het echtpaar Maurits Wolff en Kaatje Cohen, die elk voor 1/8e deel eigenaar van het pakhuis waren geweest, had alleen dochter Judith, die met haar partner en latere echtgenoot Abraham Salomons naar Zwitserland was gevlucht (zie hoofdstuk 3), de oorlog overleefd. Zij werd bij het rechtsherstel vertegenwoordigd door haar echtgenoot, met wie zij in volledige gemeenschap van goederen was gehuwd. Jacob Wolff was op 4 februari 1945 omgekomen in Dachau. Zijn weduwe Grietje Bertha Hart, die in mei 1945 bij de gemeente Winschoten had aangeklopt voor rechtsherstel, hertrouwde op 25 juni 1948 met Jan Griekspoor uit Amsterdam. Sindsdien had hij als haar echtgenoot tekenbevoegdheid, terwijl advocaat en procureur mr. W.N. Veldhuis uit Winschoten vanaf ongeveer dezelfde periode optrad als haar gemachtigde belangenbehartiger.[345]

Rond het echtpaar Rebecca Siemons-Wolff en Simon Siemons lag de situatie helemaal complex. Alles wees erop dat het echtpaar en hun twee minderjarige dochters, Olga en Carla, de oorlog niet hadden overleefd. Al snel stond vast dat Rebecca en beide kinderen op of omstreeks 5 november 1942 door vergassing waren omgekomen in Auschwitz. Ten aanzien van Simon Siemons bleek echter lange tijd niet vast te stellen of en zo ja, wanneer hij was overleden.[346] Pas op 14 mei 1948 verklaarde het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis op basis van getuigenverklaringen, dat moest worden aangenomen dat Simon Siemons na 15 januari 1945, doch uiterlijk eind januari 1945 op het traject Gleiwitz naar Oranienburg was omgekomen.[347] Een voor de vererving skwestie complicerende factor was dat dat niet meteen helder was of het echtpaar eenvoudig in gemeenschap van goederen was gehuwd, of dat er sprake was van een huwelijk onder aanvullende voorwaarden.[348] Pas gaandeweg het rechtsherstel werd duidelijk dat het echtpaar Simon Siemons en Rebecca Wolff, blijkens een akte van huwelijksvoorwaarden van 19 augustus 1937, gehuwd was in gemeenschap van winst en verlies. Op dezelfde dag had Rebecca Wolff daarbij in haar testament het volgende laten opnemen:

'*Ik herroep alle vroegere door my gemaakte uiterste wilsbeschikkingen. Ik legateer aan myn aanstaande echtgenoot Simon Siemons, wanneer mijn huwelyk met hem wordt voltrokken tot aan zyn hertrouwen toe het levenslange vruchtgebruik van myn gehele nalatenschap met ontheffing van de verplichting om daarvoor zekerheid te stellen. Ik sluit myn aanstaande echtgenoot uitdrukkelyk als erfgenaam myner nalatenschap uit en benoem tot erfgenamen diegenen die tot myn nalatenschap gerechtigd zouden zyn indien ik ongehuwd ware overleden op dezelfde wyze en voor dezelfde aandelen als de wet hen dan als erfgenamen zou roepen*.'

Als gevolg van de aanvankelijke onduidelijkheid omtrent de huwelijkse voorwaarden en Simon Siemons overlijdensdatum was het lange tijd geen uitgemaakte zaak hoe de vererving van de nalatenschap van het echtpaar diende te verlopen. Hierbij was het de vraag of er mogelijk

bewindvoerder van Maurits Wolff namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen K.J. Kraan.

[345] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 18 oktober 1948 betreffende Rechtsherstel Maurits Wolff en Cons. / Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan W. Nanninga, A. Salomons, H.W. Oosting en Mr. W.N. Veldhuis.

[346] NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171307, Dossier Siemons, M., Winschoten, Brief 26 juni 1945 van J.B. le Grand Aan de Advies Commissie Beheer en Rechtsherstel Blyhamsterstraat 21 Winschoten; Brief 16 september 1946 van H. [getekend J.] Cohen van Delft [aan vermoedelijk notaris J.B. le Grand].

[347] NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171312, Dossier, Siemons S., Winschoten, Verklaring 14 mei 1948 van de Directeur van Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis J. van de Vosse omtrent het overlijden van Simon Siemons.

[348] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 15 januari 1951 van J.B. Le Grand aan Den WelEdel Gestrenge Heer Tj Vos. Zie verder: NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171312, Dossier, Siemons S., Winschoten, Brief 31 januari 1948 van De vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen van het NBI K.J. Kraan aan het NBI, Den Haag; Verklaring van Erfrecht (provisorisch) 20 februari 1948 door Jakob van Hasselt, notaris te Amsterdam, betreffende Mozes Siemons, Olga Leven, Johanna Siemons, Simon Siemons, Rebecca Siemons-Wolff, Olga Siemons en Carla Siemons.

nalatenschap van de familie Siemons naar de familie Wolff zou overgaan, of juist andersom. Dit betrof niet alleen de nalatenschap van het echtpaar Rebecca Siemons-Wolff en Simon Siemons. Het betrof ook de nalatenschap van Simon Siemons ouders, Mozes Siemons en Olga Siemons-Leven, die beiden op 19 november 1942 in Auschwitz waren gestorven. De heersende onduidelijkheid plaatste Simons zus, Johanna Cohen van Delft-Siemons te Amsterdam, die behalve haar ouders, Mozes Siemons en Olga Leven, haar broer en schoonzus, Simon en Rebecca, ook haar man Louis Isidore Cohen (zichzelf noemende Cohen van Delft) verloren had en er sindsdien met haar kinderen alleen voor stond, in een uiterst lastige positie. Om in haar onderhoud te kunnen voorzien, wilde ze graag een snelle afhandeling van de nalatenschap van haar ouders.

Mevrouw Johanna Cohen van Delft-Siemons stelde zich, bij monde van haar advocaat, mr. I.S. de Vries, uit Amsterdam, op het standpunt dat aangezien haar ouders, Mozes Siemons en Olga Leven, ná haar schoonzus, Rebecca Siemons-Wolff, waren overleden, er geen sprake van vererving van de kant van Siemons naar Wolff kon zijn, hetgeen betekende dat Johanna Cohen van Delft-Siemons de enige erfgename van haar ouders en haar broer was.[349] Ter voorkoming dat langdurig en nodeloos geld uit de nalatenschap zou op gaan aan bewindvoeringskosten voor haar broer, verzocht ze om zelf de bewindvoering over Simon Siemons op zich te mogen nemen.[350] Omdat vanuit de familie Wolff echter bezwaar werd gemaakt tegen de gedachte dat Johanna Cohen van Delft-Siemons de enige erfgenaam van Simon Siemons en daarmee mogelijk ook van Rebecca Siemons-Wolff was, kreeg Johanna Cohen van Delft-Siemons de bewindvoering over haar broer niet toegewezen.[351]

In plaats daarvan volgden de bewindvoerders voor Simon Siemons elkaar snel op: dit onder voortdurend protest van De Vries, de advocaat van Johanna Cohen van Delft-Siemons, die dit een inefficiënte en nodeloos kostbare gang van zaken vond. Nadat eerst, op 2 juli 1945, notaris J.B. le Grand uit Winschoten tot bewindvoerder van Simon Siemons was benoemd, nam per 1 september 1947 kandidaat-notaris J.G. van Buizen uit Wedde deze functie over. Drie maanden later, op 1 december 1947 werd de heer U. Rozema uit Winschoten de bewindvoerder voor Simon Siemons. Tot slot vervulde accountant H.W. Oosting vanaf 15 juni 1948 nog een maand het bewindvoerderschap. Op 15 juli 1948 werd het bewindvoerderschap over Simon Siemons opgeheven, waarna notaris Le Grand werd belast met de vereffening van de boedel.[352] De voortdurende wisseling van bewindvoerders

[349] Bij dergelijke erfeniskwesties waren zoals gemeld de precieze overlijdensdata en met name de volgorde van overlijdens van groot belang, waarbij de huwelijke voorwaarden en in bijzonder de gemeenschap van goederen van invloed waren.

[350] NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171312, Dossier, Siemons S., Winschoten, Brief 28 mei 1947 betreffende Cohen van Delft-Siemons van Mr. I.S. de Vries Aan het NBI, vertegenwoordiging Winschoten; Brief 29 juli 1947 betreffende Cohen van Delft; bewind Siemons-Cohen van Delft van Mr. J. Wasch, in afwezigheid van Mr. I.S. de Vries, aan het NBI, vertegenw. Stad en Provincie Groningen; Brief 24 november 1947 betreffende Cohen van Delft-Siemons van Mr. I.S. de Vries aan het NBI, vert, Stad en Provincie Groningen; Brief 28 januari 1948 betreffende Cohen van Delft-Siemons van Mr. I.S. de Vries aan het NBI; Afschrift brief 16 april 1948 betreffende Boedel Siemons (Cohen van Delft) van Mr. I.S. de Vries aan Den WelEdel Gestrengen Heer J.B. le Grand; Brief 16 april 1948 van Mr. I.S. de Vries aan het NBI; Brief 13 mei 1948 betreffende Simon Siemons (dossier Cohen van Delft) van Mr. I.S. de Vries aan het NBI; Brief 14 juni 1948 betreffende Cohen van Delft, bewind Siemons van Mr. I.S. de Vries aan het NBI, Vert, Stad en Provincie Groningen; Brief 1 juli 1948 betreffende Boedel Siemons (Cohen van Delft) van Mr. I.S. de Vries aan het NBI.

[351] NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171312, Dossier, Siemons S., Winschoten, Afschrift brief 11 februari 1948 van het NBI, de Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen K.J. Kraan cand. nots. Voor dezen Chef Afdeling Beheer [onbekend] aan Den Heer Mr. I. de Vries.

[352] NA, NBI, toegang 2.09.16.13, inv.nr. 171312, Dossier, Siemons S., Winschoten, Afschrift benoemingsbrief 2 juli 1945 van J.B. le Grand tot bewindvoerder van Simon Siemons getekend door De Commissaris Militair Gezag voor het District Winschoten, De Majoor Mr. J.G. Boogerd en De R.T.O., De Res. Kapt. J.W. Nienhuis; Benoemingsbrief 25 november 1947 van J.G. van Duizen tot bewindvoerder van Simon Siemons namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger voor Groningen, Appingedam en Veendam c.a. K.J. Kraan; Benoemingsbrief 30 december 1947 van U. Rozema tot bewindvoerder van Simon Siemons namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger voor Stad en Provincie Groningen K.J. Kraan; Benoemingsbrief 3 juni

leidde geregeld tot onduidelijkheid tussen de diverse betrokken advocaten, notarissen en accountants over wie er nu precies bij de zaak betrokken waren en in welke hoedanigheid.

Hier bovenop was er nog het vraagstuk van de hypothecaire lening die Maurits Wolff bij Mozes Zuidema had afgesloten. Mozes Zuidema en zijn echtgenote Frida Zuidema-Schulenklopper, die allebei Joods waren, waren op 11 februari 1943 gestorven in Auschwitz-Birkenau. Hun dochter Geertruida Heilbron-Zuidema, uit Baton Rouge in de Verenigde Staten, was hun enige erfgename.[353] Zij liet zich vertegenwoordigen door Koenraad Hazelhoff, te Groningen. Met betrekking tot de hypothecaire lening van Wolff bij Zuidema draaide het om twee vragen. De eerste vraag was of het op 1 oktober 1943 door de gemeente Winschoten aan het voor de NGV handelende makelaarskantoor P. Everout betaalde bedrag van ƒ 2.080,50 voor de aflossing van de hypotheek en sinds 1 november 1942 ontstane renteachterstand, daadwerkelijk door dit makelaarskantoor / de NGV was gebruikt voor het aflossen van deze schuld bij Zuidema. Dat bleek niet het geval te zijn. Dit betekende dat de partij Zuidema, in de persoon van Geertruida Heilbron-Zuidema, nog een vordering van het originele hypotheekbedrag van ƒ 2.000,– plus de sinds 1 november 1942 ontstane achterstand in de betaling van de hypotheekrente had op de partij Wolff. Dit leidde tot de tweede vraag, namelijk welke rente hiervoor moest worden gerekend?[354] De oorspronkelijke rente was 5 % per jaar. Door mevrouw Heilbron-Zuidema was voor de jaren 1945, 1946 en 1947 ook inkomstenbelasting betaald over een renteopbrengst die was berekend op grond van deze 5 %.[355] Bij de gemeentelijke aankoop in 1943 van Trekweg 81 was echter voor de periode vanaf 1 november 1942 gerekend met een rentepercentage van 4,5 % per jaar. De familie Wolff vond dat de billijkheid met zich meebracht dat vanaf die periode een rentepercentage van 4 % per jaar zou worden gerekend, aangezien zij niet in staat was geweest gedurende de Bezetting en ook daarna renteverlaging te vragen of een andere hypotheek af te sluiten.[356] Kort samengevat, ging het bij de rechtsherstelkwestie rond Trekweg 81 om een ingewikkelde zaak met diverse betrokkenen, waarbij de partij Wolff een vordering had op de gemeente Winschoten en de partij Zuidema een nader te bepalen vordering op de partij Wolff.

Nadat het in juni 1945 via notaris Vos door Grietje Bertha Hart aan de gemeente Winschoten gedane verzoek tot rechtsherstel met betrekking tot Trekweg 81 op niets was uitgelopen, lijkt accountant Nanninga, in zijn hoedanigheid van bewindvoerder over Maurits Wolff, najaar 1947 het voortouw in deze zaak te hebben genomen. In elk geval zijn voor deze periode weer sporen van overleg over de kwestie in de archieven traceerbaar. Het was de periode waarin notaris Vos, op 31 oktober 1947, bij de heer J. Hart informeerde of mevrouw Wolff-Hart nog bij hem woonde. Rond dezelfde tijd, namelijk op 18 september 1947, meldt de agenda van ingekomen en uitgaande stukken van de gemeente Winschoten een door de gemeente gestuurde brief aan het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw over '*Rechtsherstel perceel Trekweg 81'*.[357] Op 22 december 1947 berichtte

1948 van H.W. Oosting tot bewindvoerder van Simon Siemons namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger voor Stad en Provincie Groningen K.J. Kraan; Brief 8 juli 1948 betreffende beëindiging bewindvoering H.W. Oosting over Simon Siemons namens het NBI getekend door de Vertegenwoordiger voor Stad en Provincie Groningen K.J. Kraan; GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 19 oktober 1948 van H.W. Oosting Jr. aan De Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.

[353] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Verklaring van erfrecht opgesteld door Tjeerd Vos op 14 januari 1947 met aanvullingen 1 april 1947 betreffende de echtgenoten Mozes Zuidema en Frida Schulenklopper.

[354] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 20 juni 1950 van J.B. le Grand aan Den WelEdel Gestrenge Heer Tj. Vos.

[355] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 8 september 1950 betreffende rechtsherstel fam. Wolf/Gem. Winschoten/M. Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand.

[356] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 8 september 1950 betreffende rechtsherstel M. Zuidema/Wolff [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Weledele Heer K. Hazelhoff.

[357] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 60, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1947 nrs. 3311-4830, nr. 3336.

bewindvoerder Nanninga in een brief aan het NBI dat een kwestie tot rechtsherstel aanhangig was met de gemeente Winschoten betreffende het pakhuis Trekweg 81. Of hij daarbij doelde op de eerder door Vos voor Grietje Bertha Hart ondernomen poging, of op een door hemzelf ondernomen stap, blijkt niet uit dit schrijven. Op 17 april 1948 meldde Nanninga echter, meer expliciet, dat hij bezig was met het verkrijgen van rechtsherstel met betrekking tot het pakhuis. '*Ik heb hierover verschillende conferenties gevoerd en andere bemoeiingen verricht*', zo meldde hij zijn opdrachtgever, het NBI. Op grond daarvan achtte hij een vergoeding aan hem van ƒ 20,– redelijk.[358]

Wat Nanninga vanaf najaar 1947 precies met alle bij de kwestie Trekweg 81 betrokkenen partijen, waaronder de gemeente Winschoten, heeft besproken is onduidelijk. Mogelijk heeft de gemeente Winschoten hierbij, op basis van een eerdere aanwijzing van Gedeputeerde Staten van Groningen, (waarover meer bij de casus Betje Nathan / groenland Zuiderwuppen en Renselweg) aangestuurd op een formeel geregistreerd conflict en vervolgens via de Raad voor het Rechtsherstel geleid minnelijk overleg. Duidelijk is in elk geval dat op 29 juni 1948 bij het kantoor voor de hypothecaire en kadastrale registratie voor het resort Winschoten, via aangifteformulier J 12151, voor de Raad voor het Rechtsherstel een geschil werd geregistreerd inzake het herstel van het rechtsverkeer met betrekking tot Trekweg 81. De melders van het geschil waren: Wiebo Nanninga, als bewindvoerder van Maurits Wolff; Abraham Salomons, de echtgenoot van Judith Wolff; Hendrik Willem Oosting, als bewindvoerder over Rebecca Wolff en Simon Siemons; en Grietje Bertha Hart, de weduwe van Jacob Wolff. Behalve met de gemeente Winschoten, meldden deze vertegenwoordigers van de partij Wolff ook een geschil met de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV) en de erven Mozes Zuidema.[359] Op 23 september 1948 vroeg de afdeling onroerende goederen van de Raad voor het Rechtsherstel aan notaris Vos te Winschoten om te proberen een minnelijke regeling tot stand te brengen. Hierbij merkte zij op dat hoewel door de vroegere hypotheekcrediteur, Mozes Zuidema, geen aangifteformulier was ingediend, zijn belang automatisch meegenomen moest worden.[360]

Na zijn benoeming als notaris-bemiddelaar, wachtte Tjeerd Vos een boel uitzoekwerk. Het ging daarbij om vragen als welke personen de belanghebbenden waren, wie hun eventuele vertegenwoordigers waren, wat er met betrekking tot de zaak Trekweg 81 precies was gebeurd, hoe dingen juridisch waren geregeld, welke zaken gevorderd werden, en tot welke toezeggingen partijen bereid waren. In deze eerste fase van onderzoek richtte Vos zich onder meer op de vraag of de vroegere hypotheekverstrekker Mozes Zuidema zijn geld had teruggekregen,[361] hetgeen zoals eerder gemeld niet het geval bleek.

Een voorbeeld van hoe moeizaam en tijdrovend dit uitzoekwerk was, komt naar voren uit enige correspondentie omtrent de vordering op de gemeente Winschoten en het bewindvoerderschap over Simon Siemons. Op 18 oktober 1948 stuurde Vos aan de verschillende gemachtigden van de familie Wolff, te weten W. Nanninga, A. Salomons, H.W. Oosting en W.N. Veldhuis een brief waarin hij verzocht om een gedetailleerde opgave van wat er van de gemeente Winschoten werd gevorderd. Dit resulteerde meteen de dag daarop in een brief van H.W. Oosting waarin hij meldde geen bewindvoerder over Simon Siemons meer te zijn, aangezien het bewindvoerderschap over hem was

[358] NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 195993, Dossier Wolff, M., Winschoten, Brief 22 december 1947 van W. Nanninga aan het NBI te Groningen; Brief 17 april 1948 betreffende Maurits Wolff Winschoten van W. Nanninga aan NBI Groningen.

[359] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Formulier J 12151 inzake de melding van een geschil, als bedoeld in art 113a, eerste lid van het Besluit Herstel Rechtsverkeer (E100), betreffende Trekweg 81, d.d. 29 juni 1948 getekend door Wiebo Nanninga, Abraham Salomons, Hendrik Willem Oosting en Grea Hart.

[360] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 23 september 1948 betreffende J. 12151 namens De Gedelegeerden te Groningen van de Afd. Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel [getekend onleesbaar] aan Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.

[361] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 11 november 1948 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan het NBI, Bureau Bijzondere Beheren, Afd. N.G.V./A.N.B.O.

opgeheven en notaris Le Grand intussen was belast met de vereffening van de boedel. Hierop vroeg Vos op 20 oktober 1948 aan Le Grand of hij zich in zijn functie als bemiddelaar inzake Trekweg 81, met betrekking tot Simon Siemons tot Le Grand kon wenden. Le Grand antwoordde op 21 oktober dat als de door Vos bedoelde Simon Siemons de zoon was van Mozes Siemons, Vos zich wel tot Le Grand kon wenden. Hij voegde hier echter meteen aan toe: '*Over S. Siemons is geen bewindvoerder meer. Zyn overlyden zal vermoedelijk binnen kort worden ingeschreven in de registers van de Burgerlyke Stand. Voor beslissingen kunnen worden genomen zal dat moeten hebben plaats gehad, aangezien tot dien tyd eigenlijk niemand bevoegd is*.' Intussen had Vos van de andere gemachtigden voor de familie Wolff geen reactie ontvangen, op zijn verzoek om een nauwkeurige opgave van hetgeen door hen van de gemeente Winschoten werd gevorderd. Na het nog een poosje te hebben aangezien, stuurde hij hen op 11 november 1948 een brief waarin hij meldde hun reactie nu graag spoedig tegemoet te zien.[362]

Ruim een jaar na zijn aanstelling als notaris-bemiddelaar inzake Trekweg 81 nam Vos vanuit deze hoedanigheid voor het eerst – in elk geval in een schriftelijke vorm – contact op met B&W van de gemeente Winschoten. Hij deed dat op 16 december 1949. Vos had intussen voldoende informatie over de zaak verzameld om de gemeente een voorstel op hoofdlijnen voor een minnelijke regeling te kunnen doen. Na in zijn brief eerst kort de hoofdzaken te hebben geschetst van de gemeentelijke aankoop van Trekweg 81, waarvan de akte nota bene op 1 oktober 1943 bij Vos zelf was verleden, ging hij als volgt verder:

Door de gedepossesseerde Joodse eigenaren is een schriftelijk verzoek tot rechtsherstel met betrekking tot vorenstaand onroerend goed ingediend bij de Raad voor het Rechtsherstel, cf. Besluit e 100.
Door de Gedelegeerde te Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad werd mij opgedragen te trachten een minnelijke regeling cf. artikel 113 b van het Besluit E 100 tusschen partijen tot stand te brengen.
Ik zal gaarne van U vernemen of U tot zodanige minnelijke regeling in principe bereid bent.
Te Uwer oriëntering moge dienen dat het perceel ten tijde van de verkoop was bezwaard met een eerste hypotheek ten behoeve van de Joodse schuldeiser M. Zuidema te Winschoten. Het bedrag van deze hypotheek is bij de koop uit de koopsom betaald aan de N.G.V. De schuldeiser werd hierdoor niet gebaat, zodat ook van deze hypothecaire vordering rechtsherstel moet plaats hebben.
Ik stel U voor een minnelijke regeling te bewerkstelligen met inachtneming van de volgende punten, die in overeenstemming zijn met de bestaande jurisprudentie van de Raad:
1. Het onroerend goed wordt weder gesteld ten name van de gedepossesseerden c.q. hunnen erven of rechtverkrijgenden.
2. De hypotheek ten behoeve van de Heer M. Zuidema wordt hersteld en opnieuw ingeschreven.
3. De gemeente betaalt een bedrag voor genoten <u>netto</u> opbrengst van het onroerend goed, nader vast te stellen.
4. Partij Wolff vergoed[t] aan de Gemeente rente over het bedrag der hypotheek vanaf 1 October 1943 naar 5%.
5. De kosten van het rechtsherstel en van de bekrachtiging der minnelijke regeling, alsmede het salaris van de juridisch adviseur van de partij Wolff, komen ten laste van de Gemeente.
6.De vordering wegens restant koopsom, ten laste van de N.G.V. wordt gecedeerd aan de Gemeente.
Indien U zich in principe met vorenstaand voorstel kunt verenigen zal ik U ten spoedigste een concept-acte doen toekomen.

[362] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 18 oktober 1948 betreffende Rechtsherstel Maurits Wolff en Cons. / Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan W. Nanninga, A. Salomons, H.W. Oosting en Mr. W.N. Veldhuis; Brief 19 oktober 1948 van H.W. Oosting Jr. aan De Weledelgestrenge Heer Tj. Vos; Afschrift brief 20 oktober 1948 betreffende Rechtsherstel Maurits Wolff en cons./Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand; Brief 21 oktober 1948 van J.B. le Grand aan Den Weledel Gestrenge Heer Tj. Vos; Afschrift brief 11 november 1948 betreffende Rechtsherstel Maurits Wolff en cons./Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan W. Nanninga, A. Salomons en Mr. W.N. Veldhuis.

Een regeling, gebaseerd op vorenstaande punten, voldoet naar mijn mening aan de eisen van redelijkheid en billijkheid. Indien U niet tot een minnelijke regeling bereid zoudt zijn, zou een proces-verbaal van zwarigheden moeten worden opgemaakt. De kosten daarvan alsmede die van de daaruit voortvloeiende procedure voor de Raad voor het Rechtsherstel komen ten laste van de verliezende partij.
U spoedig antwoord zal ik zeer op prijs stellen.[363]

In hun vergadering van 22 december 1949 besloten B&W de brief van Vos eerst om advies voor te leggen aan de directeur gemeentewerken.[364] Vermoedelijk drong deze erop aan na te gaan of het pand alsnog definitief kon worden verworven. In elk geval antwoordden B&W op 30 december 1949 aan Vos:

Alvorens nader op Uw nevensvermeld schrijven in te gaan, zullen wij gaarne van U vernemen, of het mogelijk is dat het perceel definitief aan de gemeente wordt overgedragen.
De situatie ter plaatse, alsmede het feit, dat het perceel door de gemeente aan het rijk is verhuurd ten behoeve van de rijkswerkplaats maakt dit zeer wenselijk.[365]

Een dag later, op 31 december 1949, schreef Vos terug '*dat de Gemeente misschien na voltooiing van het rechtsherstel het perceel van de rechthebbenden zal kunnen kopen*'. Hierna somde hij deze rechthebbenden op, om tot slot te beklemtonen dat de gemeente eerst moest laten weten of zij wilde meewerken aan een minnelijke regeling: '*In ieder geval moet eerst het rechtsherstel zijn beslag vinden en ik verzoek U dan ook mij duidelijk te willen mededelen of de Gemeente bereid is aan een minnelijke regeling van rechtsherstel mede te werken*.'[366]

Op 10 januari 1950 antwoordden B&W aan Vos dat zij bereid waren mee te werken aan een minnelijke regeling, zij het onder een door de gemeente gestelde financiële voorwaarde. Letterlijk schreven ze: '*Naar aanleiding van Uw bovenaangehaalde brief delen wij U mede, dat wij bereid zijn mede te werken aan een minnelijke regeling van het rechtsherstel voor het perceel-Wolf[f], mits daarbij rekening wordt gehouden met de door de gemeente betaalde kosten van verbetering van het perceel*.'[367] Ook nu weer stelde de gemeente dus het gemeentelijke belang voorop als voorwaarde voor haar meewerking aan het rechtsherstel.

Hierop antwoordde Vos, op 19 januari 1950, aan de gemeente Winschoten dat zij restitutie van de kosten van verbetering kon vorderen, voor zoverre de verbetering had geresulteerd in een waardevermeerdering van het pand. Derhalve verzocht hij de gemeente hem het totaalbedrag te laten weten van de betaalde kosten van verbetering, belastingen en assurantiepremie. Ook vernam hij graag

[363] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 16 december 1949 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten; I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Winschoten.
[364] ArOa, ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 22 december 1949 nr. 20.
[365] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 30 december 1949 betreffende rechtsherstel perc. Trekweg 81 namens B&W van Winschoten, De Secretaris, getekend P. Groenewold En De Burgemeester A.J. Romijn aan Notaris Tj. Vos.
[366] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 31 december 1949 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten; I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan B&W van Winschoten.
[367] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 10 januari 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf namens B&W van Winschoten, De secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan de Heer Tj. Vos.

wat volgens B&W de waardevermeerdering van het perceel was geweest.[368] Voor het krijgen van een nauwkeurig overzicht van de voor Trekweg 81 gemaakte kosten en de aan het pand aangebrachte verbeteringen, gingen B&W te rade bij de directeur gemeentewerken en de gemeentelijke afdeling financiën, alsook bij het bijkantoor Winschoten van het gewestelijk arbeidsbureau, die in het pand de Rijkswerkplaats voor vakontwikkeling runde.[369] Dit leidde niet meteen tot resultaat, zodat Vos eerst op 21 maart 1950 en vervolgens nog eens op 2 juni 1950 B&W eraan herinnerde dat hij nog geen antwoord op zijn verzoek van 19 januari om een overzicht van gemaakte kosten en daarmee gerealiseerde waardevermeerdering Trekweg 81 had ontvangen. Zijn brief van 2 juni 1950 luidde:

Edelachtbare Heren,
Ik ben zo vrij U in alle bescheidenheid opmerkzaam te maken op mijn brieven van 19 januari 1950 en 21 maart 1950, op welke brieven ik tot nu toe tot mijn spijt generlei antwoord mocht ontvangen.
Het is wenselijk dat deze zaak spoedig afgedaan worde en ik zou het dan ook ten zeerste op prijs stellen indien U aan een vlotte afdoening Uw medewerking zoudt willen verlenen
U bij voorbaat dankend, (…).[370]

Twaalf dagen later, op 14 Juni 1950, had de gemeente Winschoten het gevraagde overzicht klaar en stuurde het dit aan Vos. B&W startten met een korte verontschuldigende uitleg waarom het overzicht op zich had laten wachten: '*Door gerezen moeilijkheden bij het verzamelen van onderstaande gegevens heeft de beantwoording van Uw brief d.d. 19 Januari 1950, enige vertraging ondervonden*.' Hierna volgde een gedetailleerd overzicht van de door de gemeente van 1 oktober 1943 tot 1 mei 1950 voor Trekweg 81 gemaakte kosten. Deze bestonden uit brandverzekeringspremies, grond- en wegenbelasting, waterschapslasten, door externe bedrijven gemaakte verbeteringen aan het perceel (inclusief afschriften van de bijbehorende nota's), door de gemeente in verband met verbeteringen aan het perceel uitbetaalde arbeidslonen, materiaalkosten en kosten aan administratie en toezicht. Alles opgeteld, bedroeg dit volgens de gemeente een totaalbedrag van ƒ 2.698,07.[371]

Over de door de gemeente geleverde afschriften van nota's zou Vos later, naar aanleiding van een vraag van J.B. le Grand hieromtrent, schrijven: '*U kunt zelf beoordelen of deze nota's gedeeltelijk betrekking hebben op normaal onderhoud. N.m.m. is dit moeilijk na te gaan, doch in het algemeen kan men uit de nota's wel opmaken, dat de werkzaamheden en leverantie's voor het overgrote deel betrekking hebben op de bestemming van het perceel tot Rijkswerkplaats voor Vakontwikkeling*.' [372]

---

[368] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 19 januari 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten; I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Heren Burgemeester en Wethouders van Winschoten.

[369] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 5 januari 1950 nr. 9; 9 februari 1950 nr. 8; 23 maart 1950 nr. 38; GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 10 januari 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf namens B&W van Winschoten, De secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan de Heer Tj. Vos.

[370] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 21 maart 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten; I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Heren Burgemeester en Wethouders van Winschoten; Afschrift brief 2 juni 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten; I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Heren Burgemeester en Wethouders van Winschoten.

[371] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 14 juni 1950 betreffende Rechtsherstel perceel Wolf, Trekweg 81 namens B&W van Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan Notaris Tj. Vos, alsmede twee bijbehorende bundeltjes van afschriften van nota's.

[372] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift 26 juni 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand.

In haar brief van 14 juni 1950 raamde de gemeente Winschoten de waarde van het pand op ƒ 4.000,–. Zij redeneerde hierbij als volgt:

Het perceel is door de gemeente aangekocht voor een koopsom groot ƒ 2500.–
De waardevermeerdering door tijdsomstandigheden bedraagt ongeveer 20% van ƒ 2500.– = ƒ 500.– en door het aanbrengen van verbeteringen ± ƒ 1000.–.
ƒ 2500.– + ƒ 500.– + ƒ 1000.– = ± ƒ 4000.–.[373]

Op 19 juni 1950 stuurde Vos aan B&W van Winschoten zijn reactie. Vos opende met het uiten van zijn dank voor het toegestuurde 'omstandig schrijven met bijlagen'. Hij zou, zo vervolgde hij, de zaak nu voorleggen aan de eisers. In dit verband maakte hij B&W erop attent dat in het door het College gestuurde overzicht wel alle betaalde lasten en onkosten waren opgenomen, maar dat het College verzuimd had te vermelden welk bedrag aan huur het daartegenover had ontvangen. '*Uw opgave daaromtrent zal ik gaarne spoedig tegemoet zien, opdat het concept door mij gereed gemaakt worde*.' Tot slot wilde Vos graag weten of zijn conclusie juist was dat de gemeente Winschoten het perceel, na rechtsherstel, voor een bedrag van ƒ 4000,– zou willen kopen.[374]

Op 24 juni 1950 stuurden B&W van Winschoten aan Vos alsnog hun overzicht van voor Trekweg 81 ontvangen huren. Zij berekenden deze, voor de periode van 15 september 1943 tot en met 31 december 1949 op ƒ 2.045,50. Over 1950 was nog geen huur ontvangen. Daarnaast berichtten B&W dat zij bereid waren om aan de raad voor te stellen het perceel, na rechtsherstel, voor een som van ƒ 4.000,– aan te kopen.[375]

Goed geïnformeerd over de positie van de gemeente Winschoten, nam Vos vervolgens contact op met de eisende partijen Wolff en Zuidema, of hun vertegenwoordigers. Dit resulteerde wederom in enige onduidelijkheid over de posities van de verschillende betrokkenen in het geheel. Zo liet de vroegere bewindvoerder van Maurits Wolff, W. Nanninga in reactie op een op 19 juni door Vos aan de diverse bewindvoerders gestuurde brief weten dat hij niet langer de bewindvoerder voor de familie Wolff was, maar dat de heer Oosting die taak had overgenomen.[376]

Een vraag van A. Salomons, van 23 juni 1950, om een nadere opgave van de door de gemeente Winschoten betaalde vaste lasten en verbeteringskosten, de huurvergoeding die de gemeente zou moeten betalen en de door de familie Wolff aan de erven Zuidema te betalen hypotheekrente, beantwoordde notaris-bemiddelaar Vos, op 26 juni, zo volledig mogelijk. Hij voegde aan het eind van zijn brief echter toe: *'Het zou wellicht de verdere behandeling vereenvoudigen indien U tevoren overleg*

[373] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 14 juni 1950 betreffende Rechtsherstel perceel Wolf, Trekweg 81 namens B&W van Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan Notaris Tj. Vos, alsmede twee bijbehorende bundeltjes van afschriften van nota's.
[374] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 19 juni 1950 betreffende Rechtsherstel perceel Wolf, Trekweg 81 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Heren Burgemeester en Wethouders Winschoten.
[375] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 24 juni 1950 betreffende Rechtsherstel perceel Wolf, Trekweg 81 namens B&W van Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De burgemeester [getekend onleesbaar] aan de heer Tj. Vos.
[376] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 19 juni 1950 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand, De Weledele Heer W. Nanninga, De Weledelgestrenge Heer Mr. W.N. Veldhuis en de Weledele Heer A. Salomons; Brief 20 juni 1950 van W. Nanninga aan Heer Notaris Tj. Vos.

pleegt met Notaris le Grand, Mr. Veldhuis en Accountant Oosting, die naar ik meen thans bewindvoerder is voor de heer M. Wolff'.[377]

In een diezelfde dag door Vos verstuurde brief aan notaris Le Grand, die telefonisch om inzage in de door de gemeente geleverde afschriften van nota's had gevraagd, gaf Vos een vergelijkbare boodschap: '*Het zou misschien nodeloze correspondentie kunnen voorkomen indien U terzake overleg pleegde met de Heren A. Salomons, Mr. Veldhuis en Accountant Oosting (…)*'.[378] Ook uit een brief, van 8 september 1950, van Vos aan collega-notaris J.B. le Grand lijkt iets van ongenoegen te klinken over de gang van zaken. Hij schreef in de betreffende passage: '*De heer Salomons belde mij heden op, dat hij accoord ging, evenals de fam. Griekspoor. Waarmede hij eigenlijk accoord ging is mij niet recht duidelijk geworden. Ook irriteert het mij min of meer, wie de fam. Griekspoor is. Deze naam komt in mijn dossier in het geheel niet voor, of is wellicht Mevr. Wolf-Hart thans opnieuw gehuwd met een Heer Griekspoor?*'[379]

Tijdens deze fase van overleg van notaris-bemiddelaar Vos met de eisende partijen Wolff en Zuidema, die van ongeveer eind juni tot medio september 1950 duurde, werden twee dingen helder. Het eerste was dat de erven Wolff bereid waren het pand Trekweg 81, na rechtsherstel, aan de gemeente Winschoten te verkopen voor het door de gemeente geboden bedrag van ƒ 4000,–. Het tweede was dat de partij Zuidema akkoord ging met een door de partij Wolff over de periode vanaf 1 november 1942 te betalen hypotheekrente van 4 %.[380]

Op 18 september 1950 informeerde Vos de gemeente Winschoten over de bereidheid van de erven Wolff tot verkoop van Trekweg 81, alsook over de overeenstemming die de erven Wolff en Zuidema hadden bereikt omtrent de te berekenen hypotheekrente. '*Er staat derhalve thans aan het rechtsherstel niets meer in de weg*', meldde hij. Op basis van de door de gemeente op 14 en 24 juni verstrekte gegevens plus de daarbij te voegen kosten van rechtsherstel en de nieuwe overdracht presenteerde Vos voorts een berekening van door de gemeente te betalen kosten. Binnenkort zou hij een conceptakte van minnelijke regeling, met daarin opgenomen een voorlopige koopovereenkomst, toezenden. Voor het opstellen daarvan wilde hij echter eerst graag vernemen of de gemeente voor het minnelijk rechtsherstel een door Gedeputeerde Staten goedgekeurd Raadsbesluit nodig had.[381]

B&W van Winschoten bespraken de brief van Vos op 28 september in hun vergadering. Besloten werd aan Vos te melden dat inderdaad een door Gedeputeerde Staten goedgekeurd raadsbesluit nodig was. Daarnaast werd besloten de directeur gemeentewerken advies te vragen '*nopens de cijfers*'. Op 4 oktober 1950 stelden zij Vos per brief van deze door de gemeente gevolgde aanpak op de hoogte.[382] Een ruime maand later, op 7 november 1950, schreef Vos aan B&W van Winschoten een brief waarin

[377] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 23 juni 1950 van A. Salomons aan Weled. Gestr. Heer Notaris Tj. Vos; Afschrift brief 26 juni 1950 betreffende Rechtsherstel fm. Wolf/Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledele Heer A. Salomons.
[378] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 26 juni 1950 betreffende Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand.
[379] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 8 september 1950 betreffende rechtsherstel fam. Wolf/Gem. Winschoten/M. Zuidema. 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Weledelgestrenge Heer J.B. le Grand.
[380] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 9 september 1950 van K. Hazelhoff aan De Weledele Heer Tj. Vos.
[381] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 18 september 1950 betreffende Rechtsherstel Familie Wolf/Gem. Winschoten. M. Zuidema/ Gamilie Wolf. Perceel Trekweg 81. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Heren Burgemeester en Wethouders van Winschoten.
[382] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 28 september 1950 nr. 11; GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 4 oktober 1950 betreffende Perceel Trekweg 81. (rechtsherstel) namens B&W Gemeente Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan de Heer Tj. Vos.

hij het College erop wees dat hij sinds 4 oktober geen nader bericht van de gemeente had ontvangen. Volgens hem vertraagde dit het rechtsherstel zeer. Vos schreef:

Edelachtbare Heeren,
Bij dezen ben ik zoo[]vrij terug te komen op Uw bovengemeld schrijven [d.d. 4 oktober 1950], tot nu toe heb ik na bedoeld schrijven geen verder bericht van U ontvangen, zoodat ik nog niet in staat ben een concept acte van minnelijke regeling gereed te maken. Het rechtsherstel wordt op deze wijze zeer vertraagd. De erven Zuidema hebben veel behoefte aan de hun toekomende contanten.
Zij moeten een groot bedrag aan successierecht betalen. Ik zou het zeer op prijs stellen de mededeeling van de gevoelens van Uw college omtrent mijn brief van 18 September 1950, welke mededeeling in het uitzicht werd gesteld bij Uw in hoofde gemeld schrijven, thans spoedig te mogen tegemoet te zien.
U bij voorbaat dankend.[383]

De aanmanende brief van Vos werd op 10 november 1950 in de vergadering van B&W besproken, waarna hij door het College aan gemeentewerken en de afdeling financiën werd doorgestuurd '*om spoedig bericht*'.[384] Op 2 december 1950 meldden B&W aan Vos dat zij akkoord gingen met het schrijven van Vos [en daarin gemaakte berekening] van 18 september 1950. '*Gaarne ontvangen wij thans de betrekkelijke concept-akte, aan de hand waarvan wij een besluit van de raad zullen uitlokken*', zo lieten ze weten.[385]

Op 28 december 1950 berichtte Vos aan het College van B&W dat hij de conceptakte klaar had. Daarbij meldde hij dat de cijfers erin iets verschilden van die welke het College in zijn brieven van 14 en 24 juni aangeleverd had. Ten eerste had Vos de huur, op basis van de door de gemeente gegeven huurprijs van ƒ 325,– per jaar, berekend tot 1 februari 1951, in plaats van de eerder door de gemeente aangehouden 31 december 1949. Daarnaast attendeerde Vos de gemeente erop dat zij verzuimd had rekening te houden met de vergoeding van de hypotheekrente die partij Wolff haar verschuldigd was. Ook dit had hij in de conceptakte rechtgezet. Ook was, aldus Vos, door de gemeente geen rekening gehouden met de door haar betaalde straatbelasting over het tijdvak van 1 januari 1944 tot 1 mei 1950. In het concept was daarmee wel rekening gehouden, evenals met grond- en straatbelasting, assurantiepremie en waterschapslasten tot 1 februari 1951. '*Te zijner tijd zal ik gaarne van U vernemen of U zich met het concept kunt vereenigen*', zo sloot Vos zijn brief aan het College van B&W af.[386]

Ook op 28 december stuurde Vos de conceptakte ter goedkeuring aan de gedelegeerden voor Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel.[387] Op 2 januari 1951 volgde hun goedkeuring, onder voorbehoud dat het kantoor Deviezenvergunningen van de afdeling Onroerende Goederen van de Nederlandse Bank geen bezwaren zag. Hierbij gaven zij Vos echter in overweging de akte iets anders op te stellen. In plaats van de hele koop uit 1943 nietig te verklaren en de gemeente vervolgens het pand opnieuw te laten kopen, kon er ook voor worden

[383] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 7 november 1950 betreffende rechtsherstel perceel Trekweg 81. No. 12151. Uw schrijven d.d. 4 October 1950. No. 3332. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan het College van B&W Winschoten.
[384] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 10 november 1950 nr. 14.
[385] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 2 december 1950 betreffende Min.rechtsherstel Trekweg 81 namens B&W van Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan Notaris Tj. Vos.
[386] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 28 december 1950 betreffende rechtsherstel I 12151. Wolff/Gemeente Winschoten/Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos] aan het College van B&W Winschoten.
[387] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 28 december 1950 betreffende rechtsherstel I 12151. Wolff/Gemeente Winschoten/Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Gedelegeerde voor Groningen van de Afdeeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel.

gekozen de oorspronkelijke koop overeind te houden en de gemeente het verschil tussen de destijds betaalde koopsom en de werkelijke huidige waarde als een schadevergoeding te laten betalen. In dat geval kon een bedrag van ongeveer ƒ 200,– worden bespaard op de door de gemeente te betalen registratierechten, omdat die niet over een bedrag van ƒ 4.000,– hoefde te worden berekend, maar over een bedrag van ƒ 4.000,– min ƒ 2.500,– = ƒ 1.500,–.[388]

De reactie van Vos aan de gedelegeerde kwam er in de kern op neer dat de gesuggereerde aanpak niet mogelijk was, omdat de gemeentelijke aankoop uit 1943 krachtens het rechtsherstel nietig was geworden: '*De oorspronkelijke koop is nietig. De Joodsche partij is dus nog eigenaar in den zin van het besluit herstel rechtsverkeer*.' Er zou dus hoe dan ook over een bedrag van ƒ 4.000,– overdrachtsrecht verschuldigd zijn.[389] Hierop volgde namens de gedelegeerden een reactie die goed illustreert hoe ingewikkeld de rechtsherstelwetgeving was, ook voor degenen zoals Vos die er professioneel mee te maken hadden. Daarnaast laat zij zien dat burgemeester Romijn het met zijn aanvankelijke betwisting uit 1945 van de claim van Vos dat de aankoop van Trekweg 81 nietig was geworden, juridisch bij het rechte eind had gehad. De reactie namens de Gedelegeerden te Groningen luidde:

Uit Uw schrijven maak ik op, dat er een misverstand bestaat over de nietigheid van de destijds tot stand gekomen koop. Vermoedelijk vindt een en ander zijn oorzaak in het feit, dat U meent, dat de koop nietig is ingevolge het bepaalde van het besluit E 93. Dit is echter een misverstand. Artikel 30 van het Besluit E 93 zegt dat geen rechten kunnen worden ontleend aan de bepalingen van dit besluit, zolang geen bijzondere voorziening is getroffen omtrent de regeling of opheffing van de gevolgen hiervan. De bevoegde instantie daarvoor is de Raad voor het Rechtsherstel. De Raad voor het Rechtsherstel – of te wel een tot stand gebrachte minnelijke regeling, die bekrachtigd is door de Gedelegeerde en daardoor gelijk staat aan een besluit van de Raad – bezit volgens hoofdstuk III van het Besluit E 100 de bevoegdheid een regeling te treffen, waarbij de koop nietig wordt verklaard, of waarbij de koop wordt bekrachtigd. Het laatste zou dus het geval zijn, wanneer de regeling zou worden ingekleed volgens het gedane voorstel van Gedelegeerden'[390]

Volgens de Groninger gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel was het dus mogelijk de tijdens de Bezetting gesloten koopakte van 1 oktober 1943 intact te laten. Dit zou betekenen dat de gemeente Winschoten alleen over het alsnog bijgepaste bedrag overdrachtsbelasting hoefde te betalen, wat haar een bedrag van ongeveer ƒ 200,– zou besparen. Vos besloot uiteindelijk niet van deze suggestie gebruik te maken. Mogelijk deed hij dit om vlak voor de voltooiing van een complex en langdurig proces van rechtsherstel de zaak niet extra te compliceren en te vertragen. Hij hield kortom vast aan de constructie waarbij de oude koop nietig werd verklaard en er een geheel nieuwe koopovereenkomst werd gesloten.

Vlak voordat alle betrokkenen er definitief mee zouden moeten instemmen, haalde Vos op 12 januari 1951 nog een onjuistheid uit de conceptakte van de minnelijke regeling van rechtsherstel. In die conceptakte stond vermeld dat de partij Wolff vanaf 1 oktober 1943 tot 1 februari 1951 aan de gemeente Winschoten een jaarlijkse rente van 4 % per jaar moest vergoeden over de hypothecaire

[388] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Twee brieven 2 januari betreffende J. 12151 Wolff/Gemeente Winschoten/Zuidema namens de Gedelegeerden te Groningen van de Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen [getekend onleesbaar] aan Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.

[389] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 17 januari 1951 betreffende rechtsherstel Wolff/Gemeente Winschoten/Zuidema.I12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan den Heer Gedelegeerde voor Groningen, van den Raad voor het Rechtsherstel, van de Afdeeling Onroerende Goederen.

[390] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 19 januari 1951 betreffende J.12151 (Wolff / Gemeente Winschoten; Zuidema) namens de Gedelegeerden te Groningen van de Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen [getekend onleesbaar] aan Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.

lening die de familie bij Mozes Zuidema had gehad. Deze bepaling was gebaseerd op de aanname dat de partij Zuidema het in 1943 door de gemeente aan de NGV betaalde bedrag voor de aflossing van de hypotheek op Trekweg 81 daadwerkelijk had ontvangen. Aangezien dit echter niet het geval was geweest, en Zuidema daardoor nog steeds een claim had bij Wolff, zou Wolff derhalve niet de gemeente, maar Zuidema de rente moeten vergoeden.[391]

Na het aanbrengen van deze correctie, volgden de instemmingen van de betrokken instanties. Op 15 januari 1951 retourneerden de Gedelegeerden te Groningen van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel de door hen bekrachtigde ontwerp-akte, J. 12151, met daarbij de aantekening dat de officiële datum van bekrachtiging afhankelijk zou zijn van de door de Nederlandse Bank te verlenen instemming.[392] Overigens zouden de Gedelegeerden op 20 maart 1951 nogmaals een, in dit geval kleine, door Vos in de akte aangebrachte correctie accorderen.[393]

Op 1 februari gaf het kantoor Deviezenvergunningen van de afdeling Onroerende Goederen van de Nederlandse Bank de benodigde formele, schriftelijke toestemming. Het draaide daarbij om twee zaken. De eerste was dat er geen bezwaar bestond tegen het doorhalen van de hypothecaire inschrijving ten bate van Geertruida Heilbron-Zuidema, nadat de partij Wolff de betreffende hypotheek en verschuldigde rente had betaald. Daarnaast gaf de bank toestemming om de eventuele vordering die de partij Zuidema op de NGV had, aan de gemeente te cederen, ofwel over te dragen. Vervolgens zou de gemeente kunnen proberen het door haar in 1943 aan de NGV overgemaakte bedrag voor de aflossing van de hypotheek van Zuidema, bij de bewindvoerders over de NGV terug te krijgen.[394]

Op 31 januari 1951 stemde de gemeenteraad van Winschoten in met het voorstel tot minnelijke schikking, welk besluit op 23 februari 1951 door Gedeputeerde Staten van Groningen werd bekrachtigd.[395] In de gemeenteraadsnotulen van Winschoten werd over het genomen besluit geschreven:

Door de burgemeester, waarnemend de taak van de raad, werd op 21 Mei 1943 besloten, een pakhuis met erf aan de Trekweg, eigendom van M. Wolf[f] en in beheer bij de A.N.B.O. te Groningen, aan te kopen voor de prijs van f 2500.
Door de erfgenamen van Wolf[f] is de minnelijke teruggave van dit perceel verzocht.
Het perceel, waarin thans de Centrale Werkplaats voor Vakontwikkeling is gevestigd, is gezamenlijk met het daaraan gelegen pand Trekweg no. 80, door de gemeente aan het rijk verhuurd.
Aangezien de gemeente diverse voorzieningen heeft getroffen om het pand voor genoemd doel geschikt te maken, is het van belang dat het pand definitief in eigendom der gemeente overgaat.

---

[391] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 12 januari betreffende rechtsherstel Wolff/Gem. Winschoten/ Zuidema. I. 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Den Weledelgestrengen Heer J.B. le Grand.
[392] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 15 januari 1951 betreffende J. 12151 Namens de Gedelegeeerden te Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel aan Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.
[393] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 19 maart 1951 betreffende I 12151. Wolff/Gemeente Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan den Heer Gedelegeerde voor Groningen, Van de Afdeeling Onroerende Goederen, van de Raad voor het Rechtsherstel; Brief 20 maart 1951 betreffende J. 12151 (Wolff / Gemeente Winschoten) namens de Gedelegeerden van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel [getekend onleesbaar] aan Weledelgestrenge Heer Tj. Vos.
[394] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 1 februari 1951 namens De Nederlandsche Bank N.V. [getekend onleesbaar] aan Den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos.
[395] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift Besluit van de Raad van Winschoten 31 januari 1951 no. 15, met toevoeging door Notaris Vos van goedgekeurd besluit Gedeputeerde Staten van Groningen 23 februari 1951 no. 2370, 5e afdeling.

De erfgenamen van Wolf[f] zijn bereid het pand aan de gemeente over te dragen voor de prijs van f 4000.
Blijkens een schrijven van de directeur van gemeentewerken is de prijs van f 4000 als huidige waarde van het pand juist te achten
Teneinde een rechtsherstel-procedure te vermijden, stellen B. en W. voor, medewerking te verlenen aan de minnelijke regeling.
Z.h.s. conform besloten.[396]

Intussen stuurde Vos erop aan dat alle bij het beoogde rechtsherstel betrokken leden van de familie Wolff of hun bewindvoerders, notaris Le Grand zouden machtigen om voor hen te tekenen.[397] Ook zouden er verklaringen van erfrecht van de verschillende betrokkenen moeten komen, om aan de akte te hechten. Hierbij kregen Vos en Le Grand te maken met de ingewikkelde erfkwestie rond het echtpaar Simon Siemons en Rebecca Wolff-Siemons. In dit verband stelden Vos en Le Grand vast dat Johanna Cohen van Delft-Siemons, als de enige erfgename van haar broer Simon Siemons, ook aan de minnelijke regeling zou moeten meewerken. Weliswaar had Rebecca Wolff bij haar testament van 19 augustus 1937 haar echtgenoot Simon Siemons nadrukkelijk als erfgenaam uitgesloten, maar dit gold niet voor het voorafgaande vruchtgebruik van Trekweg 81, aangezien het echtpaar in gemeenschap van winst en verlies gehuwd was geweest.[398] Omdat Rebecca al op 5 november 1942 was vermoord en Simon officieel 25 januari 1945 overleed, was er dus sprake van ruim twee jaar van dergelijk vruchtgebruik.

Op 9 februari stuurde notaris Le Grand aan het kantoor van haar belangenbehartiger, advocaat en procureur I.S. de Vries, een machtigingsformulier om van Johanna Cohen van Delft-Siemons een tekenvolmacht te krijgen. Op 1 maart telefoneerde Vos hierover met het kantoor van De Vries. Op 5 maart drong hij schriftelijk bij De Vries aan op haast:

*De zaak is nl., dat de minnelijke regeling gereed ligt om gepasseerd te worden. De vereischte volmachten zijn in mijn bezit. Het desbetreffende besluit van den Raad der Gemeente Winschoten is goedgekeurd door Gedeputeerde Staten. Het concept minnelijke regeling is bekrachtigd door Gede[leg]eerden.**
Het wachten is slechts op de volmacht van de erven Simon Simons – Rebecca Wolff, die volgens mededeeling van Notaris le Grand, reeds geruimen tijd in Uw bezit is.
Voor de erven Zuidema, d.z. de oorspronkelijke hypothecaire schuldeischers, is de zaak urgent.
Bovendien gaat één van de gerechtigden tot onroerend goed dezer dagen emigreeren, t.w. de Heer Abraham Salomons, alhier.
In verband met een en ander zou het mij wel bijzonder aangenaam zijn, de onderteekende volmachten zoo spoedig mogelijk van U te mogen ontvangen.[399]

---

[396] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 9, Raadsverslagen 1951, 31 januari 1951 nr. 15.
[397] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 28 december 1950 betreffende rechtsherstel I 12151. Wolff/Gemeente Winschoten/Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Weledelgestrengen Heer J.B. le Grand.
[398] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 15 januari 1951 van J.B. Le Grand aan Den WelEdel Gestrenge Heer Tj Vos; Afschrift brief 17 januari 1951 betreffende rechtsherstel Wolff/Gemeente Winschoten. I 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Weledelgestrengen Heer J.B. le Grand; Brief 23 januari 1951 van J.B. le Grand aan Den Weledel Gestrenge Heer Tj Vos; Afschrift brief 25 januari 1951 betreffende Wolff/Zuidema/ Gem. Winschoten. I. 12151 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Weledelgestrengen Heer J.B. le Grand.
[399] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 5 maart 1951 betreffende rechtsherstel Fam Wolff/Gemeente Winschoten. M. Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos Aan den Weledelgestrengen Heer Mr. I.S. de Vries. * In het afschrift staat er '*Gedeputeer-den*'. Tegelijk is in het eerste deel van het woord in de doorslag een correctie zichtbaar. De context van het woord doet vermoeden dat hier het woord *'Gedelegeerden*' bedoeld was te staan. De lijnen van de zichtbare correctie ter hoogte van de letters '*p*' en '*t*' zouden deel kunnen zijn van de letters '*l*' en '*g*'.

Op 8 maart 1951 liet De Vries aan Vos weten dat hij de benodigde ondertekende volmacht nog niet van zijn cliënte had terugontvangen, ook al had hij het stuk meteen na de toezending door Le Grand aan Johanna Cohen van Delft-Siemons doorgestuurd. Dit kwam vermoedelijk, zo suggereerde De Vries, doordat zij tijdelijk in het buitenland verbleef. Hij verwachtte de getekende volmacht dan ook binnen enkele dagen in zijn bezit te hebben, waarna hij hem '*natuurlijk*' meteen aan Vos zou sturen.[400] Op 15 maart 1951 stuurde De Vries de getekende volmacht inderdaad aan Le Grand, die hem de dag daarop aan Vos stuurde.[401]

Hierna was het wachten tot na de paasdagen, op 25 en 26 maart 1951, wanneer de burgemeester, die kennelijk even elders verbleef, weer terug zou zijn.[402] Nadat Vos op 3 april nog aan de gemeente Winschoten had laten weten dat de kosten voor rechtsherstel en de nieuwe overdracht wat hoger uitvielen dan eerder door hem gemeld, namelijk ƒ 514,50 in plaats van ƒ 496,50, werd de akte op 5 april 1951 om elf uur 's ochtends op het stadhuis gepasseerd.[403]

Met het passeren van de akte werd het rechtsherstel betreffende Trekweg 81 voltrokken en verwierf de gemeente Winschoten alsnog op wettige wijze het pand. Zij was hiervoor een bedrag van ƒ 5.730,04 kwijt. Daarvan ging een bedrag van ƒ 5.215,54 naar de familie Wolff. Dit bedrag bestond deels uit de overeengekomen waarde van het pand van ƒ 4.000,–. Dit bedrag was, zoals eerder uiteengezet, gebaseerd op de berekening dat het in 1943 voor ƒ 2.500,– door de gemeente aangekochte pand, sindsdien door de tijdsomstandigheden 20 %, ofwel ƒ 500,–, duurder was geworden en door de gemeente aangebrachte verbeteringen aan het pand hadden gezorgd voor een waardevermeerdering van ƒ 1.000.– De overige ƒ 1.215,54 was opgebouwd uit de door Wolff gederfde huuropbrengst minus de waardevermeerdering dankzij de door de gemeente aangebrachte verbetering en ook minus de door de gemeente betaalde lasten. De gederfde huur werd, voor de periode vanaf de eerdere datum van aankoop van het pand door de gemeente op 15 september 1943 tot 31 januari 1951, vastgesteld op ƒ 2.396,85. De waardevermeerdering waarmee men rekende was, zoals genoemd, ƒ 1.000,–. De door de gemeente betaalde lasten waren opgebouwd uit: ƒ 15,– en ƒ 9,60 aan verzekeringspremies; ƒ 6,27 voor door de gemeente na haar aankoop van het pand terugbetaalde grond- en wegenbelasting voor de periode 15 september tot en met 31 december 1943; ƒ 135,13 aan grond- en wegenbelasting voor de periode 1 januari 1944 tot 1 januari 1951; ƒ 15,31 aan waterschapslasten voor dezelfde periode.

De familie Wolff moest van het ontvangen bedrag van ƒ 5.215,54, een bedrag van ƒ 2.660,10 aan de dochter en enige erfgename van Mozes Zuidema betalen. Dit bedrag was opgebouwd uit de oorspronkelijke hypotheeksom van ƒ 2.000,– plus het voor de periode van 1 november 1942 tot 1 februari 1951, op grond van de door de partijen Wolff en Zuidema overeengekomen rente van 4 % per jaar, berekende rentebedrag van ƒ 660,10. Netto hield de familie Wolff dus een bedrag van ƒ 2.555,44 over.

---

[400] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 8 maart 1951 betreffende Cohen van Delft, betr. Rechtsherstel Wolf/Gem. Winschoten M. Zuidema van Mr. I.S. de Vries aan Den WelEd. Gestrengen Heer Tj. Vos.

[401] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 15 maart 1951 betreffende Cohen van Delft / Rechtsherstel Wolff / Gem. Winschoten / M. Zuidema van Mr. I.S. de Vries aan Den WelEd. Gestengen heer Tj. Vos; Brief 16 maart van J.B. le Grand aan Den WelEdel Gestrenge Heer Tj Vos.

[402] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, afschrift brief 27 maart 1951 betreffende gem. Winschoten/Wolff [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan den Weledelgestrengen Heer J.B. le Grand.

[403] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschrift brief 3 april 1951 betreffende rechtsherstel Wolff/Gem. Winschoten/Zuidema [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan den Heer Gemeenteontvanger, Winschoten.

De overige ƒ 514,50 die de gemeente Winschoten kwijt was, bestonden uit de kosten voor het rechtsherstel en de overdracht. Het betrof: ƒ 102,50 voor de notaris-bemiddelaar Vos en ƒ 9, – aan verschotten, ofwel niet in het honorarium inbegrepen onkosten; ƒ 51,25 voor de juridische adviseur van Wolff, notaris Le Grand; ƒ 50,– voor de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel; ƒ 5,– voor de NGV; ƒ 5,– voor de volmacht Wolff; ƒ 5,– voor de volmacht Zuidema; en ƒ 286,75 voor de nieuwe overdracht, inclusief het verschuldigde registratierecht.

Via de minnelijke regeling van 15 april 1951 kocht de gemeente Winschoten, het eerder door haar op 1 oktober 1943 verworven pand Trekweg 81 nogmaals. De in 1943 door haar betaalde ƒ 2.500,– was niet bij de partijen Wolff en Zuidema terechtgekomen. Deze hadden daarom een claim bij de NGV ingediend. Bij de akte van 15 april 1951 werd bepaald dat deze claim aan de gemeente Winschoten werd gecedeerd, hetgeen inhield dat de gemeente de claim die Wolff en Zuidema bij de NGV hadden, overnam. Volgens de in de akte van 15 april vermelde opgave van de NGV, had zij voor de aflossing van de hypotheek van Zuidema indertijd een bedrag van ƒ 2080,50 ontvangen. Dit bedrag kwam precies overeen met het bedrag dat vermoedelijk Vos in een brief van 1 oktober 1943 meldde te hebben overgemaakt aan makelaarskantoor P. Everout, voor het aflossen van deze hypotheek. Qua resterend bedrag voor de koop van het pand meldde de NGV een zuiver bedrag van ƒ 410,27 te hebben ontvangen.[404]

Nadat de akte van 15 april 1951 was gepasseerd, meldde Vos voor de gemeente Winschoten dat de claims die Maurits Wolff met betrekking tot het perceel Trekweg 81 en Mozes Zuidema met betrekking tot de door hem op dit perceel verstrekte hypotheek hadden bij de NGV, aan de gemeente waren gecedeerd.[405] Op 20 april 1951 berichtte het NBI aan Vos dat zij de gemeente Winschoten op de lijst van concurrerende crediteuren van de NGV had geplaatst. Te zijner tijd, zo berichtte de organisatie, zou een eerste uitkering van 40 % worden uitgekeerd.[406] Hoe hoog het uiteindelijke uitkeringspercentage zou zijn viel voorlopig te bezien. In het algemeen was al wel duidelijk, dat dit ervan zou afhangen via welke verkoper voor de NGV het betreffende onroerende goed was verhandeld. Bij het makelaarskantoor van P. Everout, dat een redelijk deugdelijke bedrijfsvoering had gevoerd zou dit hoger uitvallen dan bij bijvoorbeeld de ANBO, die zich had gekenmerkt door financieel wanbeheer. Nadat in 1956-1957 de slotuitkeringen aan de schuldeisers van de NGV waren gedaan, kon worden vastgesteld dat uiteindelijk ruim 75 % van de totale vordering op de NGV was uitgekeerd.[407] In 1959 besloot de gemeente Winschoten haar nog uitstaande vorderingen in verband met het rechtsherstel van Joodse eigendommen, zoals het pakhuis van de familie Wolff, af te schrijven door ze oninbaar te verklaren.[408]

[404] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 23 april 1951 in bewaring genomen akte van 5 april 1951 betreffende het rechtsherstel omtrent een pakhuis met erf en grond aan de Trekweg 81 te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten Sectie E nummer 869, inhoudende het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten dit onroerend goed op 1 oktober 1943 had verworven; het nietig verklaren van de, niet aan de schuldeiser ten goede gekomen, aflossing van de hypothecaire vordering op het perceel ten behoeve van Mozes Zuidema; het alsnog aankopen door de gemeente Winschoten van het betreffend onroerend goed van de partij Wolff; en het alsnog ten bate van de partij Zuidema aflossen van de hypothecaire vordering.

[405] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Afschriften brieven 9 en 23 april 1951 [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan het N.B.I., Bureau Amsterdam, Afdeling N.G.V.

[406] GrA, VDeS, inv.nr. 495, Dossier Wolff, Maurits (gemeente Winschoten) en M. Zuidema, Brief 20 april 1951 betreffende Vordering ex V 6045 en H.12236 (perceel Trekweg 81) namens het NBI Bureau Amsterdam [getekend onleesbaar] aan De Heer Tj. Vos.

[407] Robin te Slaa, De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1945 (Onderzoek in opdracht van de gemeente Den Haag, 2016) 57-58.

[408] AGW 46-69, inv.nr. 20, Raadsverslagen 1959, 22 april 1959 nr. 5.

6.3.2. Het rechtsherstel van het perceel groenland van Betje Nathan aan de Zuiderwuppen en de Renselweg

Op 1 juli 1945 werd notaris Vos te Winschoten door de Commissaris Militair Gezag voor het District Winschoten, majoor mr. J.G. Boogerd, benoemd tot bewindvoerder voor Betje Nathan.[409] Vos wachtte hiermee de afhandeling van een nalatenschap, aangezien mejuffrouw Nathan op of omstreeks 12 februari 1943 in Auschwitz was vergast.[410] Na eerst een eerste inventarisatie te hebben gemaakt van de baten en lasten van de overledene, stuurde Vos op 14 januari 1946 een brief aan de burgemeester van Winschoten waarin hij vroeg of de gemeente bereid was mee te werken aan een minnelijke regeling waarbij het land van Betje Nathan weer op haar naam werd gesteld. Vos schreef letterlijk:

Edelachtbare Heer,
Bij acte den 8 Augustus 1942 verleden voor den Candidaat-Notaris J. A. Tack, als mijn plaatsvervanger, werd verkocht ingevolge de verordening 102/1941 door Mejuffrouw Betje Nathan aan de Gemeente Winschoten een perceel land gelegen aan de Renselweg onder Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie B nummer 327 groot 1.47.90 H.A., zulks voor den koopsom groot f. 3700.--. (…)
In mijn hoedanigheid van bewindvoerder over Mejuffrouw Nathan voornoemd, als zoodanig benoemd door den Commissaris Militair Gezag voor het District Winschoten bij beschikking van 12 Juli 1945, heb ik het voornemen rechtsherstel, ingevolge het besluit E 100, zooals dit is gewijzigd bij het besluit F. 272, te vragen ten aanzien van het hiervoor omschreven land.
Blijkens het besluit F. 272 nu moet, alvorens een verzoekschrift tot rechtsherstel in te dienen, getracht worden een minnelijke regeling tot stand te brengen.
Ingevolge dit voorschrift verzoek ik U mij, zoo mogelijk op korten termijn, te willen mededeelen of de Gemeente Winschoten bereid is mede te werken aan een minnelijke regeling, waarbij gemeld land weder wordt gesteld ten name van Mejuffrouw Betje Nathan voornoemd.
In afwachting van uw bericht, Hoogachtend,[411]

Na de brief van Vos eerst, op 22 januari 1946, aan de directeur gemeentewerken te hebben doorgestuurd, die daar op 8 februari zijn, niet bewaarde, reactie op gaf,[412] bleef de zaak van de kant van de gemeente een kleine maand liggen. Dit leidde ertoe dat notaris Vos op 8 maart 1946 de gemeente maande haast te maken met het kenbaar maken van haar reactie op zijn brief van 14 januari.[413] Waarschijnlijk was sprake van kruisende brieven, want twee dagen tevoren, op 6 maart 1946, hadden burgemeester A.J. Romijn en secretaris P. Groenewold, namens het College van B&W hun reactie aan Vos geschreven. Net zoals dat eerder het geval was bij hun reactie op het verzoek van Vos namens Grietje Bertha Hart tot rechtsherstel met betrekking tot het pakhuis Trekweg 81, stelden B&W ook deze keer in hun reactie het belang van de gemeente voorop. Romijn en Groenewold antwoordden letterlijk aan Vos:

[409] NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten, Brief 12 juli 1945 van De Comissaris Militair Gezag voor het District Winschoten, majoor mr. J.G. Boogerd aan den Heer Tj. Vos, Notaris Winschoten betreffende benoeming tot bewindvoerder voor Betje Nathan.
[410] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Verklaring 12 september 1947 inzake overlijden Betje Nathan namens het Informatiebureau van het Nederlandsche Rode Kruis, getekend door de fgd. Directeur, J. van de Vosse.
[411] NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten, Afschrift brief 14 januari 1946 [van onvermeld] aan Den Heer Burgemeester van Winschoten. Als afschrift ook aanwezig in: GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel).
[412] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 57, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1946 nrs. 0001-2131, nrs. 125 en 388.
[413] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 8 maart 1946 [van Tj. Vos] aan Den Heer Burgemeester van de Gem. Winschoten.

In antwoord op uw schrijven van 14 Januari j.l. berichten wij U, dat wij aan een regeling, waarbij de destijds aangekochte grond, gelegen aan de Rensel en kadastraal in deze gemeente bekend als B.no. 327, eigendom der gemeente blijft, de voorkeur geven, omdat zij t.z.t. mede over die gronden zal moeten kunnen beschikken in verband met aanhangige plannen ten opzichte van het z.g. industrieterrein ter plaatse.
Wij zullen het zeer op prijs stellen, indien U daartoe Uw bemiddeling zult willen verleenen.
Kan hieraan niet worden voldaan, dan zijn wij wel bereid vrijwillig aan de door U bedoelde overdracht mede te werken, mits hieruit voor de gemeente geen financieele nadeelen voortvloeien.
Met belangstelling zien wij Uw nadere berichten tegemoet.[414]

Deze reactie waarin het College van B&W van Winschoten het (financiële) belang van de gemeente voorop stelde kwam niet overeen met de visie die notaris Vos had op het rechtsherstel. Volgens hem diende het financiële belang van mejuffrouw Nathan voorop te staan, niet dat van de gemeente. Op 11 maart 1946 legde hij de kwestie in een brief voor aan de vertegenwoordiging voor Winschoten van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI). Hij schreef:

Mijne Heeren,
Bijgesloten zend ik U een copie van een schrijven mijnerzijds aan den Burgemeester van Winschoten van 14 Januari jl., en een copie van het antwoord op dat schrijven van 6 Maart jl.
Aangezien mijn opvatting van het rechtsherstel blijkbaar geheel afwijkt van de opvatting van het College van B. en W. daaromtrent, meen ik goed te doen U deze aangelegenheid voor te leggen, met het verzoek, mij hierover te willen adviseren.
Het College van B. en W. is blijkens voormeld schrijven bereid, vrijwillig mede te werken aan een overeenkomst, waarbij het verkochte onroerend goed weder wordt gesteld t.n.v. de oorspronkelijke eigenaresse, Mej. Betje Nathan, mits hieruit voor de Gemeente geen finantiëele nadeelen voortvloeien. Naar mijn opvatting behoort daarentegen uit de transactie geen finantiëel nadeel voor Mej. B. Nathan voort te vloeien, m.a.w. voor de terug-overdracht kan naar mijn meening de Gemeente Winschoten slechts ontvangen een zoodanig bedrag, als zal blijken te worden gerestitueerd door de Niederländische Grundstückverwaltung, aan welke destijds de koopsom werd voldaan.
Uw bericht zie ik met belangstelling tegemoet.[415]

Op 13 maart 1946 liet het NBI per brief weten dat het de visie van Vos deelde. De vertegenwoordiger van het instituut schreef:

Inzake rechtsherstel mej. Betje Nathan, gemeente Winschoten, kan ik mij niet ver[e]nigen met het standpunt van het gemeentebestuur, zoals uiteengezet in een schrijven hunnerzijds dd. 6 Maart jl. Het financiele nadeel zal zeer zeker door de Gemeente moeten worden gedragen. Mej. Nathan behoort geen schade te lijden. In dezen behoeft de gemeente niet anders te worden behandeld als een particulier persoon. Blijft de gemeente bij haar opvatting, dan is geen minnelijk overleg mogelijk. Wil de gemeente over het perceel blijven beschikken, dan is het allen tijde mogelijk een aanbod te doen h[e]t perceel opnieuw te kopen.[416]

---

[414] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 6 maart 1946 betreffende '*Grond, aangekocht van Mej. B. Nathan*' van B&W van Winschoten, getekend door De Secretaris, P. Groenewold en De Burgemeester A.J. Romijn aan den Heer Tj. Vos, Notaris te Winschoten. Als afschrift ook aanwezig in: NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten.
[415] NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten, Brief 11 maart 1946 van Tj. Vos aan het NBI, vertegenwoordiging Winschoten. Als afschrift ook aanwezig in: GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan.
[416] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Brief 13 maart 1946 Namens den Vertegenwoordiger van het NBI, getekend door niet bij naam genoemde secretaris aan den Weled. Gestr. Heer Tj. Vos. Als afschrift ook aanwezig in: NA, NBI, toegang 2.09.16.11, inv.nr. 139372, Dossier Nathan, B., Winschoten.

Vrijwel direct na de brief van het NBI te hebben ontvangen, schreef Vos, op 15 maart 1946, wederom een brief aan de gemeente Winschoten. Hierin stelde hij de gemeente ervan op de hoogte dat het NBI en hij een andere visie hadden op het Rechtsherstel dan de gemeente Winschoten. Hij schreef letterlijk:

Edelachtbare Heeren,
Ik kwam in het bezit van Uw brief van 6 dezer inzake de grond, aangekocht van Mej. B. Nathan.
Aangezien ik mij met de opvatting omtrent het karakter van het rechtsherstel in het geheel niet kan vereenigen, heb ik hierover de meening gevraagd van het Ned. Beheersinstituut.
Uit Uw aangehaald schrijven blijkt mij, dat U bereid bent aan de overdracht t.n.v. Mej. Nathan mede te werken, mits hieruit voor de gemeente geen finantiëele nadeelen voortvloeien. Dit laatste schrijnt mij niet ter zaken dienende. Naar mijn meening is het noodzakelijk, dat uit de overdracht geen finantiëele nadeelen voor Mej. Nathan voortvloeien.
Heden ontving ik van het Ned. Beheersinstituut een schrijven, hetwelk ik hieronder woordelijk laat volgen:

Hierop volgde inderdaad woordelijk de brief van het NBI aan Vos, zoals hierboven reeds geciteerd. Hierop volgend stelde Vos aan de gemeente Winschoten de vraag of zij bij haar standpunt bleef. Als dat zo was, dan zou hij zich wenden tot de Raad van het Rechtsherstel.[417] Als vervolgstap op de brief van Vos van 15 maart 1946 wendde het College van B&W van Winschoten zich tot het College van Gedeputeerde Staten, om te informeren tot welke stappen B&W bevoegd waren, gezien het gegeven dat Winschoten gold als een noodlijdende gemeente.

Op 15 juli 1946 stelden B&W, Vos op de hoogte van de door hen getrokken conclusie met betrekking tot de te volgen formele procedure tot rechtsherstel. Dit antwoord kwam er in de kern op neer dat nog geen poging tot overeenstemming via minnelijk overleg kon worden gedaan. Volgens het College van B&W zou Vos de zaak eerst bij de Raad van het Rechtsherstel aanhangig moeten maken. Vervolgens kon de Raad voor het Rechtsherstel een poging tot minnelijk overleg doen. Dit zou de gemeente ertoe nopen met een voorstel tot minnelijke schikking te komen. Gezien de slechte financiële positie van de gemeente, zou haar voorstel vooraf door Gedeputeerde Staten moeten worden goedgekeurd. Pas daarna zouden de andere partijen – lees de Winschoter gemeenteraad en de belanghebbenden van de kant van mejuffrouw Nathan – kunnen besluiten er al dan niet mee in te stemmen. De letterlijke verwoording van de door B&W beschreven formele procedure luidde:

Naar aanleiding van Uw schrijven dd. 15 Maart jl. inzake gronden Mej.Nathan deelen wij U mede, dat wij ons in verbinding hebben gesteld met het College van Gedeputeerde Staten om van deze instantie te vernemen in hoever Winschoten als noodlijdende gemeente bevoegd is in deze en soortgelijke gevallen tot een beslissing te komen.
Wij kregen hierop ten antwoord dat hiertoe gevolgd moet worden de procedure voorgeschreven in het Besluit F 272 en dus gehandeld moet worden overeenkomstig de thans geldende art.113ª e.v. van het Besluit herstel Rechtsverkeer E No.100.
De gang van zaken is dientengevolge aldus, dat door U deze transactie bij voormelde Raad aanhangig moet worden gemaakt; het daarna door de Raad te beproeven minnelijk overleg zal ons nopen tot een voorstel hetwelk door ons met voorafgaande goedkeuring van Ged.Staten zal worden opgesteld, waarna dan partijen over de al of niet aanvaarding daarvan zich kunnen beraden.
De finantieele afhankelijkheid waarin de gemeente zich door de noodlijdendheid bevindt maakt het noodzakelijk deze weg te volgen.[418]

[417] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 15 maart 1946 [van Tj. Vos] Aan het College van B&W van Winschoten.
[418] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 57, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1946 nrs. 0001-2131, nr. 932; GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 15 juli 1946 betreffend Joodsch bezit van B&W van Winschoten aan den Heer Tj. Vos.

Wat zich vervolgens precies tussen de gemeente Winschoten en bewindvoerder Vos heeft afgespeeld, is niet helemaal duidelijk. In elk geval zat er gedurende enkele jaren weinig schot in de zaak.[419] Wel duidelijk is dat Vos op een gegeven moment – zoals hijzelf al in zijn brief van 15 maart 1946 als vervolgstap had aangekondigd indien geen minnelijk overleg met de gemeente mogelijk bleek, en zoals B&W van Winschoten hem in hun brief van 15 juli 1946 ook als vervolgstap hadden gesuggereerd – formeel een geschil bij de Raad voor het Rechtsherstel aanhangig maakte. Hij deed dit door in zijn hoedanigheid van bewindvoerder voor Betje Nathan, op formulier J. 10935, een verzoek tot rechtsherstel met betrekking tot het door de gemeente Winschoten gedurende de Bezetting gekochte perceel in te dienen. [420] Op 4 mei 1948 benoemde de Raad voor het Rechtsherstel een bemiddelaar voor '*het geschil J. 10935 (Betje Nathan / Gemeente Winschoten)*'. Het ging om notaris Derk Jan Wever te Nieuwe Pekela.[421]

Vervolgens gebeurde er weer twee jaar niets totdat op 26 mei 1950 mr. A. De Haas uit Utrecht Vos verzocht om inlichtingen inzake de rechtsherstelzaak Betje Nathan. Hij deed dat namens de heer A. Nathans uit Arnhem, wiens echtgenote, Aaltje Oppenheim, een nichtje van Betje Nathan was: de vader van Aaltje Oppenheim was een broer van Betje Nathan.[422] Op 1 juni 1950 stuurde Vos aan De Haas een brief waarin hij toezegde inlichtingen omtrent de zaak te zullen inwinnen.[423] Dezelfde dag informeerde Vos bij de Raad voor het Rechtsherstel wie er met de bemiddeling was belast.[424] De dag daarop, op 2 juni 1950, antwoordde de Raad voor het Rechtsherstel aan Vos dat op 4 mei 1948 notaris Wever te Nieuwe Pekela als bemiddelaar inzake het geschil Betje Nathan en de gemeente Winschoten was aangesteld.[425] Hierop stuurde Vos, op 5 juni 1950 een brief aan Wever, waarin hij hem vanuit zijn hoedanigheid van bewindvoerder voor Betje Nathan verzocht om de zaak met voorrang te behandelen. '*De aangelegenheid is zeer eenvoudig'*, zo schreef Vos over de kwestie.[426] Op 7 juni 1950 verzekerde Wever Vos ervan de rechtsherstelprocedure tussen de gemeente Winschoten en Betje Nathan binnen enkele weken ter hand te zullen nemen.[427]

Intussen bleef De Haas als vertegenwoordiger van een van der erfgenamen van Betje Nathan op een spoedige afhandeling van de zaak aandringen. Op 14 juli 1950 stuurde hij aan Vos een brief waarin hij Vos herinnerde aan zijn toezegging van 1 juni 1950 om inlichtingen inzake de rechtsherstelzaak van

[419] In het gemeentearchief te Winschoten, het NBI-bewindvoerdersdossier voor Betje Nathan in het Nationaal Archief en de dossiers m.b.t. Betje Nathan in de Verzameling Van Dam en Sentener in de Groninger Archieven is er tot medio 1950 nagenoeg niets te vinden dat wijst op activiteit met betrekking tot de zaak.

[420] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Afschrift brief 1 juni 1950 betreffende B. Nathan/Gem. Winschoten; I 10935. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Heer Gedelegeerde voor Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel.

[421] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 2 juni 1950 betreffende J. 10935 (Betje Nathan / Gemeente Winschoten) namens de Gedelegeerden te Groningen voor de Raad voor het Rechtsherstel aan Tj. Vos.

[422] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Brief 26 mei 1950 van Mr. A. de Haas, advocaat en procureur aan Den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos. Die vader Salomon Nathan had in 1920 zijn naam officieel gewijzigd in Salomon Oppenheim.

[423] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 14 juli 1950 van Mr A. de Haas aan Den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos.

[424] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Afschrift brief 1 juni 1950 betreffende B. Nathan/Gem. Winschoten; I 10935. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Heer Gedelegeerde voor Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel.

[425] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Brief 2 juni 1950 betreffende J. 10935 (Betje Nathan / Gremeente Winschoten) namens de Gedelegeerden te Groningen voor de Raad voor het Rechtsherstel aan Tj. Vos.

[426] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 5 juni 1950 betreffende Rachtsherstel Betje Nathan / Gem Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer D.J. Wever.

[427] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 7 juni 1950 D.J. Wever aam Weledelgestrenge heer Tj. Vos.

Betje Nathan te zullen inwinnen. '*Kunt u mij thans mededelen, hoever deze zaak is gevorderd*', zo vroeg de Wever aan Vos. '*Aangezien de aangiften betreffende het overlijden van deze afwezige en haar verwanten binnenkort zullen worden gedaan, zou enige spoed op prijs gesteld worden*.' [428] Op 17 juli informeerde Vos in een brief De Haas over de instelling van Wever als bemiddelaar. '*Hij* [Wever] *heeft mij* [Vos] *toegezegd dit geschil binnen zeer korte tijd te zullen afdoen*', zo vervolgde Vos zijn brief. '*Mocht het te lang duren dan zal ik hem nog wel eens aansporen. Ik houd U wel op de hoogte. Het zou wellicht goed zijn indien U zich ook eens schriftelijk tot Notaris Wever richtte, ter ondersteuning van mijn verzoek om de zaak te bespoedigen. Ik heb dit verzoek dezer dagen herhaald*.' Tot slot vroeg Vos aan De Haas wat de erven met het land van mejuffrouw Nathan wilden doen na het rechtsherstel. Zelf adviseerde hij publieke verkoping. '*Er bestaat hier veel behoefte aan weiland en er zullen zeer veel liefhebbers zijn*', zo onderbouwde hij zijn suggestie.[429]

Op 3 augustus 1950 meldde Vos, naar aanleiding van een eerder telefonisch onderhoud, ook aan de heer Nathans uit Arnhem '*dat het rechtsherstel van het onroerend goed thans spoedig voor elkaar komt*'. Notaris-bemiddelaar Wever had hem verzekerd dit rechtsherstel op korte termijn af te doen, zo liet Vos weten.[430] Najaar 1950 kwam er inderdaad schot in de zaak. Vermoedelijk ergens in september 1950 vond een overleg plaats tussen burgemeester Romijn van Winschoten, notaris Vos in zijn rol als bewindvoerder voor Betje Nathan en bemiddelaar Wever. Tijdens dit gesprek kwam men tot een overeenkomst op hoofdlijnen. Naar aanleiding van het overleg berichtte Vos op 2 oktober 1950 aan De Haas dat met betrekking tot het perceel land, het rechtsherstel snel zijn beslag zou vinden.[431]

Intussen bleven B&W van Winschoten hechten aan een voor de gemeente werkbare formele afhandeling. Naar aanleiding van de voorafgaande comparatie stuurden zij op 2 oktober aan Vos een overzicht van de door de gemeente van 1942 tot en met 1950 met betrekking tot het perceel genoten baten en gedragen lasten, in de vorm van enerzijds de door Albert Heemstra jaarlijks betaalde pachtsommen, totaal ƒ 1464,21, en anderzijds de grondbelasting, ƒ 129,42, waterschapslasten, ƒ 176,64, en gemaakte kosten voor goedkeuring van de pacht door de Grondkamer, ƒ 4,–. Zij sloten hun begeleidende brief aan Vos af met de opmerking: '*Wij verzoeken U wel aan de hand hiervan een voorstel te doen op basis waarvan rechtsherstel kan plaats vinden, opdat wij aan de hand daarvan bij accoordbevinding een raadsbesluit kunnen uitlokken'*.[432]

Deze formele opstelling van B&W van Winschoten kon bij Vos op weinig begrip rekenen. Dit bleek duidelijk uit de opening van een op 4 oktober 1950 door hem geschreven brief aan bemiddelaar Wever, waarin Vos vermeldde wat hij vanuit zijn functie als bewindvoerder voor mejuffrouw Nathan van de gemeente Winschoten vorderde. De brief opende als volgt:

Amice collega,

[428] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 14 juli 1950 van Mr A. de Haas aan Den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos.
[429] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 17 juli 1950 betreffende Rechtsherstel B. Nathan/Gem. Winschoten. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan De Weledelgestrenge Heer Mr. A. de Haas.
[430] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Afschrift brief 3 augustus 1950 Namens Nots. Vos aan den Weledelen Heer A. Nathans.
[431] GeA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 2 oktober 1950 betreffende Rechtsherstel grond Renselweg van B&W van Winschoten aan de heer T. Vos; Afschrift brief 2 oktober 1950 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Weledelgestrenge Heer Mr. A. de Haas; Afschrift brief 4 oktober 1950 betreffend rechtsherstel Betje Nathan / Gem. Winschoten van Tj. Vos aan den Weledelgestrengen Heer D.J. Wever.
[432] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 2 oktober 1950 betreffende Rechtsherstel grond Renselweg van B&W van Winschoten aan de heer T. Vos; met aangehecht: '*Verrekening kosten perceel groenland aan de Renselweg. Kadastr. bekend gem.Wisch.Sectie B.no.327'*.

Bijgesloten zend ik je ter kennisnemen een schrijven van B. en W[.] van deze gemeente met bijgevoegde staat van verrekening van ontvangsten en uitgaven. Het is mij werkelijk niet duidelijk weshalve het college[]aan de hand van deze stukken, van mij nog een voorstel verwacht. Bij het onderhoud dat wij met den heer Burgemeester hadden heb ik toch dunkt mij duidelijk gesteld wat door mij werd gevorderd. Een voorstel wordt door mij niet gedaan, dat zou op den weg liggen van den bemi[dde]laar, indien daartoe aanleiding was, d.w.z. indien er tusschen partijen geschil van meening bestond, hetgeen voor zoover mij bekend niet het geval is[.] Met de door de gemeente opgestelde berekening kan ik mij vereenigen, ofsch[oon] het mij bevreemd[d]e dat onder de uitgaven voorkomt de kosten van goedkeuring door de Grondkamer van het pachtcontract met Heemstra. Het verwondert mij n.l[.] dat de gemeente destijds deze kosten niet ten last van Heemstr[a] heeft gebracht. Het betreft echter slechts een bedrag van f. 4.- en ik ga derhalve accoord met het netto exploitatie saldo van f. 1154.15.

Vervolgens somde Vos op wat hij van de gemeente Winschoten vorderde. In de kern betrof dit: 1. De vernietiging van het koopcontract van 8 augustus 1942 waarmee de grond van mejuffrouw Nathan aan de gemeente Winschoten was verkocht en het geheel vrij en onbezwaard weer op naam van Betje Nathan stellen. Aangezien, naar Vos vermoedelijk van de heer A. Nathans uit Arnhem had vernomen,[433] onder de erfgenamen van Betje Nathan een veehouder/-handelaar, Lazarus Goudsmid uit Stadskanaal was,[434] die het land graag overnam en de overige erfgenamen daar mee instemden, zou pachter Heemstra het land moeten ontruimen; 2. Als Heemstra vanwege de vernietiging van de pachtovereenkomst schadeloos gesteld moest worden, kwam dit voor rekening van de gemeente; 3. De gemeente zou het exploitatiesaldo over de jaren 1942-1950, van ƒ 1,154,15, aan de partij Nathan moeten betalen; 4. Alle lasten en belastingen vanaf 1951 zouden voor de partij Nathan komen; 5. Alle kosten voor het rechtsherstel, zoals die voor de notaris-bemiddelaar (Wever), de rechtskundig raadsman bewindvoerder (Vos) en de afdeling onroerende goederen te Groningen van de Raad van het Rechtsherstel, dienden voor rekening van de gemeente Winschoten te komen; 6. Als de betaling van het positieve exploitatiesaldo aan de partij Nathan na 1 januari 1951 zou geschieden, dan zou hiervoor een rente van 3,5 % per jaar worden bijbetaald. [435]

Intussen was advocaat en procureur De Haas niet op de hoogte van de ontwikkelingen. Op 5 oktober 1950 meldde De Haas in een brief aan Vos dat hij van Wever een brief had ontvangen, dat de gemeente nog steeds geen overzicht van de exploitatie van het betreffende stuk land had gegeven. '*Wilt u bij de gemeente ook nog eens op spoed aandringen?*', zo vroeg De Haas aan Vos.[436] Hierop meldde Vos, op 6 oktober 1950 aan De Haas dat hij '*tot mijn genoegen*' kon meedelen dat hij inmiddels van de gemeente Winschoten een exploitatierekening had ontvangen en dat hij die had nagezien, in orde bevonden, en aan notaris Wever had doorgezonden.[437] Kort daarop kwam Vos in een volgend schrijven terug op zijn eerder met '*genoegen*' richting De Haas gewekte suggestie dat de zaken inmiddels vlotjes verliepen. In een brief van 17 oktober schreef hij namelijk aan De Haas:

[433] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 2 oktober 1950 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Wedledelgestrenge Heer Mr. A. de Haas.
[434] GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Afschrift ongedateerde brief betreffende Betje Nathan. Jacob Nathan. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Mevrouw S.S. de Levie – Goldsmid; Brief 19 december 1951 van L. Goudsmid aan Den Weledelgestrenge Heer Vos; Brief 11 januari 1952 betreffend doss. B. en J. Nathan [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Heer L. Goudsmid.
[435] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 4 oktober 1950 betreffend rechtsherstel Betje Nathan / Gem. Winschoten van Tj. Vos aan den Weledelgestrengen Heer D.J. Wever.
[436] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 5 oktober 1950 van Mr. A. de Haas aan Den Weledelgestr. Heer Tj. Vos.
[437] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 6 oktober 1950 betreffend rechtsherstel Betje Nathan/Gemeente Winschoten. [van vermoedelijk Tj. Vos] aan de Weledelgestrenge Heer Mr. A. de Haas.

Tot mijn spijt kan ik U nog geen verdere voortgang in bovengemelde zaak melden. De Gemeente laat weer eens op zich wachten, niettegenstaand[e] ik mij accoord verklaarde met de exploitatierekening en mijn overigens zeer normale eischen ter kennis van den bemiddelaar bracht. Het zou misschien geen kwaad kunnen, indien van Uw zijde, wanneer Uw client ook nog eens bij den Burgemeester Mr. A. J. Romijn, op spoed werd aangedrongen.[438]

Twee dagen later, op 19 oktober 1950 stuurde mr. Marijke Wever, namens haar vader, een conceptakte voor het rechtsherstel inzake het perceel aan de Renselweg aan Vos.[439] Hierop volgde nog enig overleg tussen de betrokkenen over de precieze inhoud en formulering van de in de akte opgenomen voorwaarden. Hierbij suggereerde Vos om in de akte een dwangsom te verbinden aan het niet tijdig vrij en onbezwaard opleveren van het land. Dit was echter iets waar hij niet sterk op aandrong en overliet aan de prudentie van Wever. Deze laatste leek het '*als notarisbemiddelaar wat rigoureus, de Gemeente Winschoten een dwangsom op te leggen*'.[440] Het zou ook niet nodig blijken. Op 30 oktober 1950 beëindigden B&W de pachtovereenkomst met Heemstra. '*Aangezien omtrent dit perceel, als vroeger Joods bezit, een aanvraag om rechtsherstel reeds ver is gevorderd, kunnen wij U reeds thans mededelen dat aan de erfgenamen van Mej. Nathan het perceel groenland voor eigen gebruik zal worden toebedeeld*', schreven zij hierover aan Heemstra.[441] Ook op 30 oktober deden B&W een voorstel aan de raad betreffende het rechtsherstel van mejuffrouw Nathan.[442] Op 24 november 1950 meldden zij aan Wever dat zij het rechtsherstel van Betje Nathan in de eerstvolgende raadvergadering aan de orde zouden stellen.[443] Die vond plaats op 20 december 1950. Die dag legden B&W de overeenkomst ter goedkeuring voor aan de gemeenteraad. Die stemde er zonder hoofdelijke stemming mee in. De kwestie van het rechtsherstel betreffende de grond van mej. B Nathan werd als volgt in de gemeenteraadsnotulen samengevat:

Op 8 Augustus 1942 werd een perceel groenland, gelegen aan de Zuiderwuppen en Renselweg, groot 1.47.90 ha. eigendom van mej. Nathan, gewoond hebbende te Winschoten en in beheer bij de Niederländische Grundstückverwaltung, door de gemeente aangekocht. Door notaris Tj. Vos is, in zijn hoedanigheid van bewindvoerder over de afwezige mej. Nathan, rechtsherstel van bovengenoemd perceel groenland gevorderd. Door notaris D.J. Wever te Nieuwe-Pekela is aan de gemeente voorgesteld tot een minnelijke regeling te komen.
B. en W. stellen voor, de betreffende ontwerp-acte goed te keuren. Z.h.st. aldus besloten.[444]

[438] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 17 oktober 1950 betreffend rechtsherstel Betje Nathan/Gemeente Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan den Weledelgestrengen Heer Mr. A. deHaas.
[439] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 19 oktober 1950 van Mr. Marijke Wever aan Den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos.
[440] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 21 oktober 1950 betreffende rechtsherstel Betje Nathan/Gemeente Winschoten [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Mej. Mr. Marijke Wever; GrA, VDeS, inv.nr. 750, Dossier B. Nathan, Brief 23 oktober 1950 van Mr. Marijke Wever, '*namens mijn vader*' [D.J. Wever] aan den Weledelgestrengen Heer Tj. Vos.
[441] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 30 oktober 1950 betreffend Huur groenland van Durgemeester en Wethouders van Winschoten aan de heer A. Heemstra.
[442] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift besluit 20 december 1950 no. 18 van de raad van de gemeente Winschoten, getekend door de voorzitter A.J. Romijn en secretaris J. Egmond aan Not. Wever.
[443] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Brief 24 november 1950 betreffend Rechtsherstel Betje Nathan van B&W van Winschoten aan de heer D.J. Weever.
[444] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 8, Raadsverslagen 1950, 20 december 1950 nr. 18.

Nadat het College van Gedeputeerde Staten van Groningen op 12 januari 1951 het besluit van de gemeenteraad van Winschoten had goedgekeurd,[445] tekenden op 5 april 1951 Vos, in zijn hoedanigheid van bewindvoerder over de afwezige Betje Nathan, Romijn, in zijn hoedanigheid van burgemeester van Winschoten, en een vertegenwoordiger namens het NBI bij notaris Wever de akte voor het rechtsherstel. Deze kwam, los van een iets aangepaste berekening van de verrekening van de gemaakte procedurele kosten en enkele extra toegevoegde voorwaarden ter wederzijdse nadere juridische afdekking, in essentie overeen met hetgeen Vos voor Nathan van de gemeente Winschoten had gevorderd. Dit betekende dat de gemeente Winschoten het perceel aan de Renselweg en een bedrag van ƒ 1.154,15 aan de partij Betje Nathan moest afstaan.[446] Om mogelijk nog iets van het in 1942 voor het perceel van Betje Nathan betaalde bedrag van de NGV danwel Lippmann Rosenthall en Co terug te krijgen, dienden B&W tot slot een claim in bij de liquidateurs van deze voormalige instellingen uit de bezettingstijd.[447]

Overigens zou de gemeente Winschoten het perceel aan de Renselweg dertien jaar later alsnog verwerven. Op 25 augustus 1963 verkochten de echtelieden Lazarus Goudsmid en Aaltje de Levie uit Stadskanaal, die het perceel na het rechtsherstel in handen hadden gekregen, het voor een bedrag van ƒ 10.000,– aan de gemeente.[448]

6.3.3. Het rechtsherstel van het perceel groenland van de gebroeders Hart aan de Blijhamsterweg

Behalve met de teruggave van het land van Betje Nathan, stemde de gemeenteraad van Winschoten op 20 december 1950 ook in met de teruggave van de aan de Blijhamsterweg gelegen 2,3419 hectare land van de broers Arnold en Martinus Folquinus Hart. De voorgeschiedenis van de gemeentelijke instemming met dit rechtsherstel viel, in elk geval binnen het tijdsbestek van het onderzoek, niet zo gedetailleerd te reconstrueren als bij de kwesties Wolff en Nathan. De beschikbare archiefstukken geven slechts af en toe een glimp van inzicht in het doorlopen traject tot rechtsherstel.

In het geval van de zaak Arnold en Martinus Folquinus Hart waren de notarissen A. v.d. Bergh en Eduard Spier uit Amsterdam de drijvende krachten achter de totstandkoming van het rechtsherstel. Op 3 juni 1946 stuurden zij een, niet bewaard gebleven, brief aan de gemeente Winschoten, met als onderwerp '*Pand Hart*'.[449] Zoals eerder uiteengezet, bezat de gemeente geen pand van de broers Hart. De vellenbloterij en huidenzouterij die op het door de gemeente verworven kadastrale perceel C314 stond was buiten de koop gebleven. Van 5 mei tot 26 oktober 1945 was dit fabriekspand door het Militair Gezag c.q. de Binnenlandse Strijdkrachten gevorderd geweest en gebruikt als kamp voor politieke delinquenten, onder de naam '*Interneringskamp (De) Hart*'. Daarbij was de nog in het pand aanwezige

[445] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift besluit 20 december 1950 no. 18 van de raad van de gemeente Winschoten, getekend door de voorzitter A.J. Romijn en secretaris J. Egmond aan Not. Wever.

[446] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 10 april 1951 in bewaring genomen akte van 5 april 1951 inzake het weder ten naam van Betje Nathan stellen van een perceel groenland gelegen aan de Zuiderwuppen en Renselweg te Winschoten, kadastraal bekend B327, en het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten het perceel op 8 augustus 1942 had verworven.

[447] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 26 april 1951 betreffend rekening Betje Nathan, doss. 6639, namens Beheerders-Vereffenaars van Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat "L.V.V.S." [getekend onleesbaar] aan het College van B&W der Gemeente Winschoten; Afschrift brief 22 mei [1951] [van: Tekenend voor notaris Wever] aan de beheerders van Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat Amsterdam; Afschrift brief 2 juni [1951] [van: Tekenend voor notaris Wever] aan de Edelachtbare Heren Burgemeester en Wethouders der Gemeente Winschoten.

[448] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 23 augustus 1963 in bewaring genomen transportakte van 15 augustus 1963 betreffende de overdracht van een perceel grond aan de Renselweg te Winschoten kadastraal bekend als Winschoten B327 door Lazarus Goudsmid aan de gemeente Winschoten.

[449] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 57, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1946 nrs. 0001-2131, nr. 1530.

machinerie als oud ijzer verkocht.[450] Dit was echter een zaak waar de gemeente Winschoten buiten stond.

In het voorjaar van 1947 volgde enige correspondentie met Gedeputeerde Staten inzake '*Rechtshersel Joodsche eigendommen (Hart)*'.[451] Op 7 juli 1949, dus ruim twee jaar later, bespraken B&W in hun vergadering een brief van 1 juli 1949 van de notarissen V.d. Bergh en Spier betreffende '*Rechtsherstel Blijhamsterweg 1'*. Ook van deze brief valt de precieze inhoud niet meer te achterhalen. Wel duidelijk is dat de bespreking ervan door B&W leidde tot het besluit: '*Bij de directeur gemeentewerken aandringen op spoedige afdoening*'. Op 25 november 1949 schreef deze directeureen '*Advies inzake rechtsherstel gronden Hart*'. Dit advies kwam ter sprake in de vergadering van B&W van 1 december 1949. Als vervolgactie werd genoteerd: '*Aan de burgemeester ter bestudering*'.[452] Ruim een jaar later, op 20 december 1950, stemde de gemeenteraad van Winschoten in met de minnelijke teruggave van het land van de gebroeders Hart. In de raadsnotulen staat hierover geschreven:

Door de burgemeester der gemeente Winschoten, waarnemend de taak van de raad dier gemeente, werd op 28 Mei 1942 besloten, een perceel grond, groot 2.34.19 ha. in eigendom toebehorende aan de heer M. F. Hart c.s., voor de prijs van ad f 3500 per ha. aan te kopen.
Enige tijd geleden is door notaris E. Spier te Amsterdam, als lasthebber van de gezamenlijke erven Hart, aan de gemeente verzocht, om medewerking te willen verlenen aan een minnelijke teruggave van bovengenoemde grond.
Op verzoek van B. en W. is door notaris Spier een concept-akte minnelijke regeling rechtsherstel opgemaakt.
Teneinde een rechtsherstel-procedure te vermijden, stellen B. en W. voor, medewerking te verlenen aan de minnelijke regeling.
Z.h.s. aldus besloten.[453]

Hierna zou het om niet meer te achterhalen redenen nog bijna twee jaar duren voordat de definitieve akte passeerde. Aan het begin van deze periode ontving de gemeente een op 20 februari 1951 door '*A. v.d. Berg e.a.*' geschreven brief inzake '*Rechtsherstel Hart*'. Ook van deze brief is de precieze inhoud onbekend. De summiere beschikbare informatie suggereert dat hij mogelijk betrekking had op het eerder in de voormalige vellenbloterij en huidenzouterij gevestigde interneringskamp, de woning op het, niet door de gemeente verworven, belendende perceel C709, en/of op aan de percelen ontstane schade. In hun vergadering van 22 februari 1951 besloten B&W de brief om advies aan de afdeling financiën door te sturen.[454] Op 5 april volgde de, niet nader bekende, reactie van de afdeling financiën. In hun vergadering van 12 april 1951 noteerden B&W als hun te nemen vervolgstap: '*Door woningbureau-Bödeker zelf doen uitzoeken. Het kamp is door het milgezag aangelegd*.'[455] Tijdens dezelfde vergadering van 12 april 1951 meldde wethouder Nanninga dat de directeur

[450] NA, NBI, toegang 2.09.16.02, inv.nr. 2438, Dossier Boelsums, M.G., IJmuiden (N.B. Dit samengestelde dossier bevat o.a. het geraadpleegde dossier Hart, M.F., Winschoten [PE103710]), Brief 28 november 1953 betreffende Vordering pand Blijhamsterweg 1 te Winschoten door M.G., namens de Minister van Oorlog, het hoofd der afdeling Civielrecht en Vorderingen, Mr. G.E. Mathon aan De Directie van het NBI; Brief 7 januari 1954 betreffende Schr.Min.v.Oorlog 28-11-'53 i/s erven M.F. en A. Hart van De plv. vertegenwoordiger van het NBI J.M.W.A. Hoppenbrouwers aan de Directie van het NBI.
[451] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 58, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1946 nrs. 2132-3761 en 1947 nrs. 0001-0653, nr. 1947:641; inv.nr. 59, Agenda (…) 1947 nrs. 0654-3310, nr. 1012.
[452] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 7 juli 1949 nr. 2 en 1 december 1949 nr. 15.
[453] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 8, Raadsverslagen 1950, 20 december 1950 nr. 17.
[454] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 22 februari 1951 nr. 6.
[455] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 12 april 1951 nr. 54.

gemeentewerken onderzoek zou doen naar de afwatering van '*het perceel-Hart'*. Dit werd voor kennisgeving aangenomen.[456] Op 19 november schreef de directeur gemeentewerken aan B&W een '*Advies betreffende het aanbrengen van herstellingen e.d. in verband met het rechtsherstel/Hart*'. In hun vergadering van 22 november 1951 besloten zij hem te machtigen '*de gaten te dichten en afvoer naar de sloot te regelen*'.[457]

De akte van de minnelijke regeling van het rechtsherstel passeerde op 15 september 1952 bij kandidaat-notaris Jonathan Bastiaan Uyt den Bogaard, op het notariskantoor van Eduard Spier, te Amsterdam. In de akte stond het oogmerk van de gesloten overeenkomst omschreven als: '*Partijen zijn met elkaar te rade gegaan om teneinde een rechtsherstel-procedure te vermijden, de partij Hart in der minne volledig in haar bezit en eigendom te herstellen*'. Zij deden dit door de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten op 6 november 1942 het betreffende land verworven had als nietig te beschouwen. Mocht er vanwege de eerdere overschrijving toch enig eigendoms- of zakelijk recht op de gemeente Winschoten zijn overgaan, dan zou de gemeente dit recht om niet overdragen aan de partij Hart.[458]

Overigens was de gemeente Winschoten intussen gewoon doorgegaan met het verwerven van land aan de Blijhamsterweg ten behoeve van de gemeentelijke uitbreidingsplannen.[459] In dit kader kocht zij in 1957, voor het bedrag van ƒ 70.000,– van de erven Arnold en Martinus Folquinus Hart, nogmaals, het land aan het begin van de Blijhamsterweg, ditmaal inclusief de eerder ontbrekende percelen en de aanwezige opstallen.[460] Zij deed dit met als direct oogmerk er een school en internaat voor geestelijk gehandicapten te kunnen bouwen.[461]

6.3.4. Het rechtsherstel van de dubbele arbeiderswoning van de familie West aan het Zandpad

In 1943 had de gemeente Winschoten uit het eigendom van de familie West een dubbele arbeiderswoning aan Zandpad 20-22 verworven. Na de oorlog stelde het NBI twee bewindvoerders aan voor de verschillende leden van de familie West, die allen tussen eind 1942 en begin 1944 door de Nazi's waren omgebracht. Het NBI benoemde notaris Vos te Winschoten tot bewindvoerder voor de weduwe Anna Stoppelman en haar zoon en schoondochter Jozef (officieel Jozeph) West en Roosje Mariaantje (Roza) Lievendag; Notaris Le Grand uit Winschoten werd benoemd tot de bewindvoerder voor dochter Heika West en schoonzoon Hartog Bargeboer. Hierbij ging echter iets fout. In elk geval werden er voor Vos twee benoemingsbesluiten opgesteld.

Van 2 oktober 1945 bestaat er een in naam van de vertegenwoordiger te Winschoten van het NBI, S. Posthumus, geschreven, maar niet ondertekend besluit tot de benoeming van Vos tot bewindvoerder

[456] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 12 april 1951 nr. 50.
[457] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 22 november 1951 nr. 15.
[458] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 16 september 1952 in bewaring genomen akte van 15 september 1952 inzake het weder ten naam van de partij Hart stellen van laan, tuin en weiland aan en bij de Blijhamsterweg te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie C nummers 823, 909 beide geheel en 314 gedeeltelijk, en het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten deze percelen op 6 november 1942 had verworven.
[459] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 13 december 1951 nr. 5.
[460] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 5 maart 1957 in bewaring genomen transportakte van 15 februari 1957 betreffende de overdracht van de eigendommen met opstallen gelegen aan de Blijhamsterweg te Winschoten en kadastraal bekend als gemeente Winschoten sectie C nummers 404, 709, 823, 909 en 314 door de erfgenamen van wijlen Arnold Hart en Martinus Folquinus Hart aan de gemeente Winschoten.
[461] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 16, Raadsverslagen 1956, 28 maart 1956 nr. 14.

van Wilhelmina Salomons, Heike Salomons, Henriette Salomons, Anna Stoppelman, Jozef West en echtgenote Roza Lievendag, en Hillechien Stoppelman. Op 10 april 1947 volgden twee, door H.J. Dijkhuis van het Nederlandse Beheersinstituut Winschoten ondertekende '*Rectificatie*'[s], waarin Vos nogmaals dan wel alsnog per 2 oktober 1945 werd benoemd tot de bewindvoerder van weduwe Anna Stoppelman en het echtpaar Jozef West en echtgenote Roza Lievendag.[462] Mogelijk is deze gang van zaken van invloed geweest op de aanloop naar het rechtsherstel betreffende Zandpad 20-22. In elk geval is het opmerkelijk dat de correspondentie van het NBI met de gemeente Winschoten omtrent deze zaak van meet af aan werd gevoerd via de Raad voor het Rechtsherstel en niet via de bewindvoerders Vos en Le Grande.

Van de correspondentie omtrent het Rechtsherstel van Zandpad 20-22 is niet alles bewaard gebleven. Soms resten slechts uiterst beknopte samenvattingen in de zogeheten agenda's van de behandelde zaken in de vergaderingen van B&W. Op basis van de beschikbare informatie, lijkt het in de communicatie tussen de gemeente Winschoten en de Raad voor het Rechtsherstel in belangrijke mate te hebben gedraaid om de slechte toestand waarin het pand verkeerde en om de vraag wie voor de gemaakte of eventueel nog te maken kosten van onderhoud en/of verbetering moest opdraaien. In zijn overzicht van 16 juni 1945 van door de gemeente aangekochte percelen uit Joods bezit schreef de directeur gemeentewerken Laman Trip over Zandpad 20 en 22: '*De prijs van aankoop van deze beide woningen was redelijk, de woningen verkeerden in een zeer slechten staat van onderhoud en zijn door de gemeente geheel opgeknapt, waarmee een bedrag van ongeveer f100.-- gemoeid was*.'[463] Op 28 november 1947 schreef de waarnemend directeur gemeentewerken van Winschoten, W. Rosier, aan het College van B en W een brief over de toestand van Zandpad 20:

Op donderdag 27 November jl. bezocht ik met de wethouder van Openbare Werken het perceel Zandpad 20, naar aanleiding van binnengekomen klachten ten aanzien van die woning. Het bleek, dat vrij omvangrijke onderhoudswerkzaamheden aan het dak moeten worden verricht. Inmiddels heb ik deze werkzaamheden ter uitvoering opgedragen aan het personeel van de gemeente werkplaats.
Behalve deze normale onderhoudswerkzaamheden bleek het wenselijk, nu het perceel, naar verluidt met toestemming van het bureau huisvesting, door twee gezinnen is bewoond, ook enkele verbeteringen aan te brengen. Zo bevindt zich in de woning geen trap. De zolder moet worden bereikt via een ladder. Dit ware op zich niet zo belangrijk, wanneer die zolder niet als ,,slaapkamer" werd gebruikt. Daar dit echter wel het geval is, is een eenvoudige trap wel haast noodzakelijk. Nu de zolder als ,,slaapkamer" dienst doet is het bovendien gewenst, dat hiervan een gedeelte wordt afgeschoten, zodat een enigszins bruikbaar slaapvertrek wordt verkregen. De kosten hiervan zullen plm. f.450.— bedragen. Daar door het maken van een trap en zolderkamer aan de woning enigszins een andere bestemming wordt gegeven, ware het redelijk te achten, de huur in verband hiermee zodanig te verhogen, dat deze in overeenstemming wordt gebracht met de verhoogde waarde van het perceel nadat hierin de gewenste veranderingen zijn aangebracht.

[462] GrA, VDeS, inv.nr. 473, Dossier West, Jozef, Besluit 2 oktober 1942 namens het NBI, de vertegenwoordiger in het district Winschoten, S. Posthumus, tot benoeming van den Heer Tj. Vos tot bewindvoerder voor Wilhelmina Salomons, e.a.; NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 188291, Dossier West-Stoppelman, A., Winschoten, Rectificatie 10 april 1947 van benoemingsbesluit 2 oktober 1945 notaris Tj. Vos tot bewindvoerder voor Anna Stoppelman, getekend namens het NBI Winschoten, H.J. Dijkhuis; inv.nr. 188277, Dossier West, J., Winschoten, Rectificatie 10 april 1947 van benoemingsbesluit 2 oktober 1945 notaris Tj. Vos tot bewindvoerder voor Jozef West en echtgenote Roza Lievendag, getekend namens Het NBI Winschoten, H.J. Dijkhuis; GrA, VDeS, inv.nr. 483, Dossier West-Stoppelman, Afschrift brief 11 januari 1946 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Den Heer Vertegenwoordiger van het NBI, Raad van Arbeid, Winschoten.

[463] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager, Kantbeschikking no 754, 16 juni [194]5, Brief getiteld '*Jodenbezittingen*' door De Directeur van Gemeentewerken aan Den Heer Burgemeester van Winschoten.

De huidige huur bedraagt f.3.60 per week, of f.187.20 per jaar en zou kunnen worden gesteld op f.4.60 per week of f.239.20 per jaar. Hierdoor zou in ongeveer 8 jaar het bedrag ad. f.450,– vermeerderd met de rente zijn betaald. De huurders zijn bereid de meerdere huur te betalen.
Ik geef UEA in overweging mij te willen berichten of de voornoemde verbeteringen kunnen worden aangebracht, waarbij ik nog opmerk, dat zowel perceel 20 als ook het perceel 22 volgens het uitbreidingsplan Bovenburen in de toekomst zullen moeten verdwijnen.[464]

De door de waarnemend directeur gemeentewerken voorgestelde verbeteringen aan de woning kwamen er niet. Naar aanleiding van zijn brief besloten B&W bij het NBI te informeren of de kosten voor de voorgestelde woningverbeteringen in het geval van rechtsherstel zouden worden vergoed. Zij stuurden hiervoor op 10 december 1947 een brief aan het NBI, te Groningen. In deze brief merkten B&W zijdelings op dat zij met betrekking tot Zandpad nog niets omtrent een eventueel rechtsherstel hadden vernomen. B&W schreven:

In 1942 kocht de gemeente aan van het A.N.B.O. onder meer het perceel Zandpad no.20, vroeger in eigendom toebehorende aan de wed. A. West-Stoppelman, Jozef West en Hartog Bargeboer[465]*, allen alhier gewoond hebbende.*
Aan dit perceel dienen verschillende verbeteringen te worden aangebracht, nader omschreven in bijgaand rapport van de wnd. directeur van gemeentewerken.
Gaarne zullen wij van U vernemen, of bij eventueel rechtsherstel, waarvan wij tot nu toe niets hoorden, de kosten der verbeteringen aan de gemeente zullen worden vergoed.
Op een spoedig antwoord mogen wij in het belang der volkshuisvesting aandringen.[466]

Op 29 december 1947 volgde de reactie van het NBI. Deze was geschreven door de vertegenwoordiger voor het instituut in de stad en provincie Groningen, K.J. Kraan. Zijn brief had een enigszins curieuze, en door de dubbele ontkenningen erin, onheldere inhoud. Hoewel B&W in hun brief aan het NBI hadden laten weten nog niets over een eventueel rechtsherstel te hebben gehoord, meldde Kraan in zijn brief aan B&W graag te vernemen hoe ver het rechtsherstel was gevorderd. Tevens vernam het NBI volgens hem graag of een minnelijke regeling kon worden tegemoetgezien. Zijn reactie op het schrijven van het College van B en W van Winschoten luidde letterlijk:

Naar aanleiding van Uw bovengemeld schrijven delen wij U mede, dat het in dezen van belang is of het betreffende pand in afwachting van het rechtsherstel reeds bij de bewindvoerder in administratie is, in welk geval U met de bewindvoerder gelieve overleg te plegen.
Is dit niet het geval, dan ligt het niet op de weg van de bewindvoerder herstelwerkzaamheden te verrichten of te doen verrichten.
Gaarne zullen wij vernemen hoever rechtsherstel in dezen is gevorderd en of een minnelijke regeling dienaangaande kan worden tegemoetgezien.[467]

---

[464] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 79, Stukken betreffende de aankoop van een perceel aan het Zandpad van het bureau "ANBO", Brief 28 november 1947 betreffende perceel Zandpad 20, van de wnd. directeur van gemeentewerken, W. Rosier, aan het College van B&W der gemeente Winschoten. (N.B. Een afschrift van deze brief is aanwezig in: NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 188277, Dossier West, J., Winschoten).
[465] Hij was gehuwd met Heika/Hendrika West.
[466] NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 188277, Dossier West, J., Winschoten, Brief 10 december 1947 betreffende woning Zandpad 20, namens B&W van Winschoten, De Secretaris, J. Egmond en De Burgemeester, A.J. Romijn, Aan het NBI te Groningen. Als afschrift ook aanwezig in: ArOa, AGW30-45, inv.nr. 75, Stukken betreffende de aankoop van gronden in het Sint Vitusholt van de heren Garrelds en Geukes en de heer Jager.
[467] NA, NBI, toegang 2.09.16.16, inv.nr. 188277, Dossier West, J., Winschoten, Afschrift brief 29 december [194]7 betreffende Woning Zandpad 20, van de Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen van het NBI, K.J. Kraan aan Gemeente Winschoten.

Onduidelijk is hoe het antwoord van B&W op de brief van Kraan luidde. Wel duidelijk is dat de Raad voor het Rechtsherstel bijna een jaar later, namelijk op 16 december 1948, een brief naar de gemeente Winschoten stuurde betreffende '*Rechtsherstel Zandpad 20 en 22'*. In haar vergadering van 23 december 1948 besloten B&W deze brief om advies door te sturen naar de directeur gemeentewerken.[468] Op 8 januari 1949 stuurde deze laatste zijn – niet bewaard gebleven – reactie aan B&W. Het College besprak de reactie van de directeur gemeentewerken in haar vergadering van 13 januari 1949. Dit resulteerde in het besluit tot de als volgt geformuleerde vervolgstap: '*Directeur van gemeentewerken om situatietekening vragen*'.[469] Op 18 januari volgde wederom een brief van de directeur gemeentewerken. In de verslaggeving door B&W van Winschoten stond de inhoud ervan kort omschreven als: '*Advies inzake rechtsherstel percelen Zandpad 20-22 (er wordt gevreesd voor hoge kosten)*.' In hun vergadering van 21 januari besloten B&W de kwestie te bespreken met de directeur gemeentewerken.[470] Onduidelijk is wat het resultaat van deze bespreking was. Wel duidelijk is dat B&W ongeveer vier maanden later een, op 16 mei 1949, door de Raad voor het Rechtsherstel verstuurde brief ontving betreffende '*Rechtsherstel perceel Zandpad 20/22*.' Na de behandeling ervan in de collegevergadering van 13 januari 1949, werd deze brief '*om bericht*' doorgestuurd aan de directeur gemeentewerken.[471] Wederom is niet duidelijk wat daar direct op volgend gebeurde.

Een jaar later, op donderdag 9 februari 1950, besprak het College van B&W in haar vergadering een op 6 februari door de Raad voor het Rechtsherstel gestuurde brief betreffende '*Rechtsherstel Zandpad 20/22*'. Naar aanleiding hiervan werd als '*Uitvoering of besluit*' genoteerd: '*De directeur van gemeentewerken komt vóór a.s. Donderdag met een advies. Standpunt B. en W. :~~niet op schikking ingaan~~. Rechtsherstel zijn beloop laten hebben*.'[472] Op donderdag 16 februari 1950 stuurde de directeur gemeentewerken zijn aangekondigde advies. Het werd nog dezelfde dag in de vergadering van B&W besproken, wat resulteerde in het besluit: '*Conform advies afdoen'*.[473] Ruim twee maanden later, namelijk op 19 april 1950, stuurde de Raad voor het Rechtsherstel te Groningen aan B&W een '*ontwerp-akte inzake rechtsherstel perceel Zandpad 20-22*', met daarbij het verzoek eventuele op- en aanmerkingen door te geven. Naar aanleiding hiervan besloten B&W de directeur gemeentewerken te vragen om een opgaaf van '*de gemaakte kosten van de verbetering*'.[474] Weer ongeveer twee maanden later, namelijk op 14 juni 1950, stemde de gemeenteraad in met '*het verlenen van medewerking aan het rechtsherstel voor de percelen Zandpad 20 en 22*'. In de raadsnotulen werd hierover geschreven:

Op 1 September 1943 werd het perceel Zandpad 20-22, eigendom van Wed. West-Stoppelman en kinderen en in beheer bij de Stichting Niederländische Grundstückverwaltung, door de gemeente aangekocht.
Enige tijd geleden is door de afdeling Onroerende Goederen van de Raad van het Rechtsherstel te Groningen, een schriftelijk verzoek ontvangen, waarbij ten aanzien van bovengenoemd perceel rechtsherstel werd gevraagd. Door genoemde Raad van Rechtsherstel is aan de gemeente voorgesteld tot de minnelijke regeling te komen.

[468] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 35, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1948, 23 december 1948 nr. 16.
[469] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 13 januari 1949 nr. 2.
[470] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 21 januari 1949 nr. 3.
[471] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 27 mei 1949 nr. 15.
[472] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 9 februari 1950 nr. 36.
[473] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 16 februari 1950 nr. 18
[474] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 27 april 1950 nr. 16.

B. en W. adviseren de ontwerpacte goed te keuren.
De heer VELDHUIS vroeg of de gemeente ook de bedoeling had de percelen weer te kopen met het oog op de doortrekking van de straat. Met dat doel waren zij destijds toch ook gekocht.
De VOORZ. Durfde dat niet te zeggen.
Z.h.s. werd conform het voorstel besloten.[475]

Nadat op 14 juli ook Gedeputeerde Staten van Groningen hun goedkeuring aan de overeengekomen minnelijke regeling hadden gegeven, passeerde op 4 september 1950 bij notaris Henri Albert Keverling Buisman te Groningen de definitieve akte van Rechtsherstel. Het betrof in hoge mate een afhandeling door lasthebbers: kandidaat-notaris Albert Jacob Bolhuis uit Groningen tekende als lasthebber van de bewindvoerder van Anna Stoppelman, Nathan West en het echtpaar Jozef West en Roza Lievendag, notaris Tjeerd Vos, uit Winschoten. Daarnaast tekende Bolhuis ook als lasthebber van het hoofd van de Afdeling Bijzondere Beheren van het NBI, Wilhelm Leendert Kooper, uit Den Haag. Notaris Johan Bernhard le Grand, uit Winschoten, tekende als bewindvoerder van Heika West en Hartog Bargeboer. Kandidaat-notaris Jacob Adriaan Schiltkamp, uit Groningen, tekende als lasthebber van de burgemeester van Winschoten, Alexander Jacobus Romijn.

Met de akte van 4 september 1950 werd de eerdere aankoop, op 1 september 1943, door de gemeente van het perceel Zandpad 20-22 nietig verklaard. De sinds 1 september 1943 door de gemeente geïnde huren, à ƒ 2.272,–, kwamen ten goede aan de partij West. Daarop werd een bedrag van ƒ 494,44 in mindering gebracht, bestaande uit: belastingen en lasten à ƒ 124,55; verzekeringspremies à ƒ 18,67 en onderhoudskosten à ƒ 351,22. Dit betekende dat de gemeente Winschoten een totaalbedrag van ƒ 1.777,56 aan de partij West moest betalen. Daarnaast kwamen ook alle aan de weder te naamstelling verbonden kosten ten laste van de gemeente. Een belangrijk detail uit de akte was de vermelding erin dat '*aan het litigieuse perceel geen verbeteringen zijn aangebracht die de waarde van het perceel als beleggingsobject hebben beïnvloed*'. De door de gemeente Winschoten voor Zandpad 20-22 gemaakte kosten werden bij het Rechtsherstel dus gerekend tot de normale onderhoudskosten en niet als kosten die bijdroegen aan een verbetering of waardevermeerdering van het pand waarvoor de gemeente een vergoeding toekwam.[476]

Nadat het rechtsherstel had plaatsgevonden, restte nog de praktische overdracht van de woningen. Op 6 september stuurde notaris Vos hierover aan de gemeente een brief. B&W stuurden deze na hun vergadering van 14 september 1950 aan de financiële afdeling door '*ter spoedige afdoening*'.[477] Hierbij bleek weldra dat aan de overdracht van het innen van de huren voor beide woningen enkele haken en ogen zaten. Dit kwam doordat beide huurders een forse achterstand hadden bij het betalen van de huur.

Op 18 september 1950 berichtten B&W van Winschoten aan notaris Vos dat de huurders van de woningen aan Zandpad 20 en 22 was verzocht om de huren voortaan bij hem af te dragen.[478] Op 9 oktober 1950 berichtte de gemeenteontvanger Vos dat hij in verband met de voltooiing van het rechtsherstel, de invordering van de huren met ingang van 2 oktober had gestaakt. Volgens hem had

[475] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 8, Raadsverslagen 1950, 14 juni 1950 nr. 7.
[476] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 28 september 1950 in bewaring genomen akte van 4 september 1950 inzake het weder ten naam van Anna Stoppelman, Jozef West en Roza Lievendag en Heika West, echtgenote van Hartog Bargeboer stellen van een dubbele behuizing gelegen aan het Zandpad nummers 20 en 22 te Winschoten, kadastraal in die gemeente bekend als sectie F nummers 6109 en 6110 en het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten het perceel op 1 september 1943 had verworven.
[477] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 14 september 1950 nr. 8.
[478] GrA, VDeS, inv.nr. 483, Dossier West-Stoppelman, Brief 18 september 1950 betreffende Zandpad 20-22 namens B&W van Winschoten, De Secretaris [getekend onleesbaar] en De Burgemeester [getekend onleesbaar] aan Notaris Tj. Vos.

de bewoner van Zandpad 20 de huur aangezuiverd tot 24 juli 1950. De huurachterstand op 2 oktober bedroeg tien weken à ƒ 3,60, ofwel ƒ 36.– in totaal. Nadat de gemeenteontvanger de huur over het tijdvak 1 mei tot en met 23 juli, van in totaal ƒ 43,20, alsnog zou hebben ontvangen, zou hij deze aan Vos afdragen. De bewoner van Zandpad 22 had de huur betaald tot 1 mei 1950, zo meldde de gemeenteontvanger. De huurvordering over de periode van 1 mei tot 24 september was intussen in handen van een deurwaarder. Zodra de achterstallige huur over deze periode, van 21 weken à ƒ 3,50, ofwel ƒ 73,50 in totaal, door de deurwaarder aan de gemeenteontvanger was afgedragen, zou deze laatste ook dit bedrag aan Vos overmaken. Intussen zou de gemeenteontvanger proberen om de huur over de periode 25 september tot en met 1 oktober 1950 alsnog te innen.[479] Het laatste aangetroffen bericht over deze aangelegenheid betreft een schrijven van het NBI van 15 februari 1951, betreffende '*Verrekening huur e.d. Zandpad 20-22*'. Het werd door B&W voor kennisgeving aangenomen en aan de afdeling financiën gestuurd '*ter afdoening'*.[480]

Intussen gaf de gemeente Winschoten volop uitvoering aan haar zogeheten saneringsplan Zandpad-Hoethslaan en het voor de noordkant van Winschoten ontworpen uitbreidingsplan Bovenburen. Zo besloot de gemeenteraad op 26 november 1952 in één keer om vierentwintig woningen aan het Zandpad onbewoonbaar te verklaren en stemde zij op 19 december van dat jaar in met de aankoop van negen woningen aan de betreffende straat.[481] Op 23 september 1953 besloot zij ook tot de aankoop van Zandpad 20-22, dit voor de zeer lage prijs van ƒ 2.320,–.[482] Voorlopig bleef de gemeente het pand verhuren.[483] Daarbij kwam weldra ook de kwestie van het mogelijk aanbrengen van een slaapkamer in Zandpad 20 weer ter tafel.[484] Uiteindelijk zou het pand evenals de rest van het Zandpad en de omliggende straten worden gesloopt, om plaats te maken voor de Zeeheldenbuurt.

6.3.5. De naoorlogse herbestemming van de synagoge, rabbinaatswoning en kosters- of schoolmeesterswoning annex Joodse school aan de Bosstraat

Ondanks haar intentie daartoe, had de gemeente Winschoten tijdens de Bezetting de rabbinaatswoning, synagoge en de kosters- of schoolmeesterswoning annex school aan Bosstraat 22, 24 en 26 uiteindelijk niet via een ondertekend koopcontract verworven. Er hoefde daarom geen rechtsherstel plaats te vinden. Wel was het College van B&W vanaf 1943 actief bezig gegaan met het herbestemmen van het synagogecomplex. Hoewel in eerste instantie werd gedacht aan een omvorming tot brandweerkazerne, ontwikkelden de plannen zich vervolgens, vanwege de nabijheid van het Groene Kruisgebouw aan Bosstraat 25, meer in de richting van een functie in de medische sfeer, zoals een noodziekenhuis. Voorlopig gebruikte de gemeente het complex als opslagplaats en schoolruimte.

Om na de Bevrijding met de plannen verder te kunnen gaan, moest de gemeente Winschoten iets regelen met de Joodse gemeente, die eigenaar was van de betreffende gebouwen. Het overleg over het mogelijk huren van de gebouwen begon al betrekkelijk kort na de Bevrijding, namelijk voor of

[479] GrA, VDeS, inv.nr. 484, West-Stoppelman, A. (nota's), Brief 9 oktober 1950 betreffende Rechtsherstel panden Zandpad 20 en 22 van De Gemeente-Ontvanger Winschoten [getekend onleesbaar] aan de Heer Tj. Vos.
[480] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 38, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1951, 1 maart 1951 nr. 17.
[481] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 10, Raadsverslagen 1952, 26 november 1952 nr. 13, 19 december 1952 nr. 7.
[482] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 12, Raadsverslagen 1953, 23 september 1953 nr. 16.
[483] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 13, Raadsverslagen 1954, 24 februari 1954 nr. 9.
[484] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 40, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1953, 11 november 1953 nr. 11.

uiterlijk in september 1945.[485] Op 5 november 1945 adviseerde de directeur gemeentewerken aan B&W om '*thans de huurovereenkomsten op te maken met de provinciale Vereniging het Groene Kruis en met de Israëlietische gemeente inzake verhuur van het perceel Boschstraat no. 22 ten behoeve van een consultatiebureau voor T.B.C. bestrijding*.' Overeenkomstig het advies werd besloten.[486]

Dit resulteerde in een op 10 april 1946 tussen de gemeente Winschoten en de Israëlitische gemeente te Winschoten gesloten huurcontract, dat op 8 februari 1947 op details werd aangepast. De kern van de overeenkomst was dat de gemeente Winschoten de gebouwen genummerd Bosstraat 22, 24 en 26, behalve de synagoge met het voor de synagoge gelegen voorplein en hekwerk, met terugwerkende kracht vanaf 1 mei 1945 huurde, voor een totaalbedrag van ƒ 900,–. [487]

In overleg met de Joodse gemeente verhuurde de gemeente Winschoten de voormalige rabbinaatswoning, op nummer 22, onder aan de Provinciale Vereniging het Groene Kruis, als consultatiebureau voor de TBC-bestrijding. In eerste instantie betrof dit alleen de benedenverdieping. De gemeente verhuurde die vanaf 1 oktober 1945 onder aan het Groene Kruis voor een bedrag van ƒ 750,– per jaar. Dat was inclusief een over vijf jaren uitgespreid totaalbedrag van ƒ 1.500,– voor door de gemeente gemaakte herstel- en inrichtingskosten.[488] Vanaf 1 oktober 1946 huurde het Groene Kruis, in verband met de uitbreiding van het consultatiebureau en de vestiging van een districtsbureau voor de TBC-doorlichting, ook de bovenverdieping van nummer 22. Vanaf dat moment betaalde zij voor het hele pand een jaarlijkse huur van ƒ 1.220,– Dit was inclusief een over vijftien jaar uitgesmeerd bedrag van ƒ 5.000,– voor herstel-, inrichtings- en onderhoudskosten. Het was op verzoek van de Israëlitische gemeente dat werd gekozen voor deze constructie, waarbij de gemeente Winschoten, als huurder, zorgde voor het herstel-, inrichtings- en onderhoudswerk, om dit met haar onderhuurder het Groene Kruis te verrekenen. Niet helemaal volgens plan, verhuurde de gemeente de verschillende gedeeltes van de kosters- of schoolmeesterswoning annex school, Bosstraat 26, onder aan drie gezinnen, voor respectievelijk tweemaal ƒ 2,50 en eenmaal ƒ 2,75 per week. B&W hadden dit pand oorspronkelijk voor kantoorruimte bestemd. Vanwege de heersende grote woningnood werd het echter in 1946 door het Bureau Huisvesting toegewezen aan drie gezinnen die op de urgentielijst voor een woning stonden, dit zonder dat B&W daarvan aanvankelijk op de hoogte waren.[489]

Mogelijk vanwege ingrijpende verbouwingsplannen in verband met de beoogde plaatsing van een röntgenapparaat, adviseerde de directeur gemeentewerken op 19 december 1949 aan B&W om, onder meer, het pand van het consultatiebureau, Bosstraat 22, van de Joodse gemeenschap aan te kopen. B&W hadden hier wel oren naar. Terwijl zij het antwoord van wat in in de gemeentelijke bestuursstukken werd omschreven als '*de Joodse raad*' afwachtten, stuurden ze het voorstel van de directeur gemeentewerken alvast door naar de diensten Openbare Werken en Financiën.[490] De Joodse Raad was overigens een Joodse bestuursorganisatie die van 1941 tot 1943 op initiatief en onder toezicht van de Duitse bezetter had bestaan. Voor B&W was kennelijk niet helder hoe de Joodse gemeenschap na afloop van de Bezetting bestuurlijk georganiseerd was. Op 9 januari 1950 bracht de

[485] GrA, NIGG, inv. nr. 232, Stukken betreffende de opheffing van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Winschoten 1945-1952, Brief 25 september 1945 namens het bestuur van het Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten, getekend door A. Salomons, aan de Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten.
[486] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 16 november 1945 nr. 7.
[487] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 276, Stukken betreffende de huur van de gebouwen en terreinen aan de Bosstraat 22, 24 en 26, sectie F nrs. 5202, 5203, 4335 en 4336, van de Israëlitische gemeente te Winschoten, Afschrift huurcontract 10 april 1946 van de gemeente Winschoten en de Israëlitische gemeente te Winschoten betreffende gebouwen en percelen aan de Boschstraat 22, 24 en 26; Wijziging huurcontract 8 februari 1947.
[488] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 300, Memorie van toelichting der begroting 1946, pagina 32.
[489] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 4, Raadsverslagen 1946, 12 november 1946 nr. 17, 17 december 1946 nr. 4; inv.nr. 302, Memorie van toelichting der begroting 1948, pagina's 36-37.
[490] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 22 december 1949 nr. 33.

burgemeester het onderwerp nogmaals in de collegevergadering ter sprake. Hierbij wees hij erop dat de directeur gemeentewerken met '*de Joodse raad*' overleg zou plegen over de eventuele aankoop van alle Joodse eigendommen van de Joodse gemeente. Intussen zou de directeur gemeentewerken tevens een plan indienen voor de verbouw van het pand aan de Bosstraat, in verband met de plannen om er een röntgenapparaat te plaatsen.[491] Om onbekende redenen zou het echter niet komen tot de door de directeur gemeentewerken voorgestelde gemeentelijke aankoop van alle onroerende goederen van de Joodse gemeente.

In 1952 zegde het Groene Kruis de huur van Bosstraat 22 op, omdat dat jaar het districtsconsultatiebureau voor de tuberculosebestrijding verhuisde naar een nieuw pand aan de Vincent van Goghlaan. De gemeente Winschoten verhuurde Bosstraat 22, na overleg met de Joodse gemeente, vervolgens onder aan drogist C. Bloem.[492] Met het vertrek van het districtsconsultatiebureau had het pand voor de gemeente Winschoten echter zijn belangrijke publieke functie en nut verloren. Per 1 oktober 1956 beëindigde zij haar huur bij de Joodse gemeente van Bosstraat 22 en 26. Vanaf hetzelfde moment stopte zij ook met het innen van de onderhuur van de directe gebruikers van deze panden.[493] Dit betekende dat de Joodse gemeente het innen van deze huren voortaan zelf moest regelen.

De daaropvolgende jaren stootte de Joodse gemeente van Winschoten de meeste van haar onroerende goederen in de gemeente af. Op 3 april 1958 verkocht zij de voormalige synagoge, Bosstraat 24, aan de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt,[494] die het pand nadien inrichtte als kerkgebouw.[495] Vijf dagen later, op 8 april 1958, verkocht zij via een openbare verkoping: een dubbele woning aan de Liefkensstraat, nummer 45-46; het oorspronkelijk voor de nieuwe Joodse begraafplaats bestemde perceel achter de algemene begraafplaats aan de Acacialaan; en de vroege schoolmeesters- of kosterswoning annex school, Bosstraat 26. Dit laatste pand werd aangekocht door de Stichting Oost-Groninger Streekmuseum.[496] Tot slot verkocht de Joodse gemeente van Winschoten haar toenmalige

[491] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 9 februari 1950 nr. 38.

[492] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 39, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1952, 27 mei 1952 nr. 9; inv.nr. 10, Raadsverslagen 1952, 16 juli 1952 nr. 13.

[493] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 276, Stukken betreffende de huur van de gebouwen en terreinen aan de Bosstraat 22, 24 en 26, sectie F nrs. 5202, 5203, 4335 en 4336, van de Israëlitische gemeente te Winschoten, Afschrift brief 24 september 1956 betreffende Verhuur woningen Bosstraat 22, 26, 26a en 26b, namen Burgemeester en Wethouders van Winschoten, De Secretaris, J. Egmond, en De Burgemeester, A.J. Romijn, Aan de Heer Ontvanger der Gemeente Winschoten.

[494] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 3 april 1958 in bewaring genomen transportakte van 3 pril 1958 betreffende de overdracht van de voormalige synagoge met erf en grond aan de Bosstraat 24 te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie F nummer 5203 door de Nederlandse Israëlitische Gemeente te Winschoten aan de Gereformeerde Kerk (onderhoudende artikel 31 van de Kerkenorde) te Winschoten.

[495] Database van religieus erfgoed Relikwi, mede mogelijk gemaakt door de van de organisatie voor restauratie en herbestemming van cultureel erfgoed BOEI, pagina betreffende synagoge Bosstraat 24 Winschoten: https://reliwiki.nl/index.php/Winschoten,_Bosstraat_24_-_Synagoge.

[496] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 22 april 1958 in bewaring genomen transportakte van 8 april 1952 betreffende de overdracht via een openbare verkoping door de Israëlitische Gemeente te Winschoten van een dubbele behuizing met erf aan de Liefkensstraat nummers 45 en 47 te Winschoten, Winschoten Sectie F nummer 3512; de behuizing waarin drie woningen aan Bosstraat nummer 26, 26a en 26b, Sectie F nummers 4335 en 4336; een perceel bouwland en bos van ongeveer 80 are gelegen achter de nieuwe begraafplaats aan de Acacialaan, Sectie E nummer 1106 (oud-nummer 866) aan respectievelijk Jan Kloosterhuis; de Stichting Oost-Groninger Streekmuseum; de gemeente Winschoten.

rabbinaatswoning, Bosstraat 22, op 19 mei 1960 aan de stichting Gereformeerde Jeugdzorg te Winschoten.[497]

6.3.6. Het rechtsherstel van het voorheen als Joodse begraafplaats bedoeld perceel in het Sint Vitusholt van de Israëlitische gemeente te Winschoten

In 1944 had de gemeente Winschoten via de ANBO een perceel verworven dat toebehoorde aan de Joodse gemeente te Winschoten. Dit perceel lag in het Sint Vitusholt, ter hoogte van wat nu het westelijke deel van de algemene begraafplaats aan de Acacialaan is. Het is duidelijk dat voor dit perceel rechtsherstel plaatsvond. De voorgeschiedenis daartoe is echter slechts fragmentarisch reconstrueerbaar.

Duidelijk is dat de Israëlitische gemeente Winschoten al vóór 25 september 1945 aan de gemeente Winschoten te kennen gaf dat het de koop door de burgerlijke gemeente ongedaan wenste te maken.[498] Vervolgens stuurde notaris Vos op 17 januari 1946 aan de gemeente Winschoten een brief omtrent het rechtsherstel van de nieuwe begraafplaats in het Sint Vitusholt. Op 21 januari 1946 stuurden B&W deze brief door naar de directeur gemeentewerken. Op 27 februari 1946 volgde zijn reactie omtrent '*Rechtsherstel gronden c.a. [cum annexis] Israëlitische gemeente*'. Vervolgens bleef een reactie van B&W aan Vos uit.[499]

Op 8 maart 1946 stuurde notaris Vos een brief waarin hij de burgemeester van Winschoten eraan herinnerde dat hij nog geen antwoord had gehad op zijn brief van 17 januari inzake het rechtsherstel van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Winschoten. Dit was trouwens dezelfde, eerder genoemde, brief waarin Vos de burgemeester er ook aan herinnerde dat hij nog geen reactie had gehad op zijn brief van 14 januari 1946 betreffende het rechtsherstel van Betje Nathan.[500] Bijna twee maand later, op 15 maart 1946 herinnerde Vos het College van B&W er nogmaals aan dat hij geen reactie had ontvangen op zijn brief van 17 januari inzake het rechtsherstel van het perceel van de Joodse gemeente. Vos deed dit in zijn eerder besproken brief waarin hij meldde zich in het geheel niet te kunnen vinden in de visie van het College van B&W op het rechtsherstel van Betje Nathan. Aan het eind van deze brief schreef Vos: '*Tenslotte ben ik zoo vrij, U bij dezen te herinneren aan mijn schrijven van 17 Januari 1946 namens de Ned. Israëlitische Gemeente*.'[501] Hierna bleef het bijna drie jaar stil, of volgde voor zover bekend in elk geval geen schriftelijke communicatie over het onderwerp.

Op 6 november 1948 stuurde notaris Le Grand uit Winschoten een brief aan de gemeente Winschoten omtrent het rechtsherstel van de grond aan de Acacialaan. In hun vergadering van 29 november 1948 besloten B&W aan de directeur gemeentewerken te vragen of het voor de gemeente van belang was

---

[497] KAD, GrA, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 30 mei 1960 in bewaring genomen akte van 16 mei 1960 betreffende de openbare verkoping en akte van 19 mei 1960 betreffende de overdracht van het woon- en winkelhuis met aparte bovenwoning, schuurtje en erf aan de Bosstraat 22 te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie F nummer 5202, door de Israëlitische Gemeente te Winschoten aan de Stichting Gereformeerde Jeugdzorg.

[498] GrA, NIGG, inv. nr. 232, Stukken betreffende de opheffing van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Winschoten 1945-1952, Brief 25 september 1945 namens het bestuur van het Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten, getekend door A. Salomons, aan de Nederlands Israëlitische Gemeente Winschoten.

[499] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 57, Agenda van ingekomen en uitgaande stukken 1946 nrs. 0001-2131, nrs. 167 en 590.

[500] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 8 maart 1946 [van vermoedelijk Tj. Vos] aan Den Heer Burgemeester van de Gem. Winschoten.

[501] GrA, VDeS, inv.nr. 362, Dossier Nathan, B. (gemeente Winschoten; rechtsherstel), Afschrift brief 15 maart 1946 [van vermoedelijk Tj. Vos] Aan het College van B&W van Winschoten.

de grond te behouden. Intussen zou de burgemeester met de Israëlitische gemeente spreken.[502] Wederom blijft het een jaar stil in de bewaard gebleven stukken, totdat de directeur gemeentewerken op 19 december 1949 zijn eerder genoemde advies uitbracht omtrent de aankoop van Joodse eigendommen. Hierin adviseerde hij niet alleen om het door het consultatiebureau gebruikte pand aan Bosstraat 22 aan te kopen, maar ook de Joodse begraafplaats.[503] Het hierop volgende overleg met de Joodse Raad omtrent de gemeentelijke aankoop van alle Joodse onroerende goederen,[504] resulteerde zoals uiteengezet niet in een dergelijke aankoop.

Weer ongeveer tweeënhalf jaar later, op 16 juli 1952, stemde de gemeenteraad van Winschoten in met een voorstel van B&W tot het aangaan van een minnelijke regeling van rechtsherstel omtrent het perceel voor de beoogde nieuwe Joodse begraafplaats. In de notulen werd hierover geschreven:

Op 16 maart 1944 werd een perceel grond, gelegen achter de algemene begraafplaats, eigendom van de Israëlitische gemeente en in het beheer bij het bureau ,,Algemeen Nederlandsch beheer van onroerende goederen" door de gemeente aangekocht. Enige tijd geleden is door de bemiddelaar voor de Isr. gemeente rechtsherstel gevraagd van bovengenoemde grond.
Teneinde een procedure te voorkomen, stelden B. en W. voor een aan de gemeente voorgestelde minnelijke regeling aan te gaan.[505]

Op 10 december 1952 passeerde bij notaris Le Grand de akte van minnelijke regeling voor het rechtsherstel. Hierbij werd de overdracht van 16 maart 1944 van het perceel aan de gemeente Winschoten nietig verklaard, hetgeen betekende dat de Israëlitische gemeente het perceel formeel nooit had verloren. In de akte van rechtsherstel uit 1952 werd de eerdere ruiling tussen de gemeente Winschoten en de Joodse gemeente van 12 november 1940, waarbij de Joodse gemeente het perceel had verkregen, '*uitdrukkelijk bekrachtigd*'. Voorts werd bepaald dat de gemeente Winschoten aan de Joodse gemeente de netto pachtopbrengst vanaf 16 maart 1944 zou vergoeden. De pacht voor dit perceel werd gesteld op een bedrag van ƒ 30,60. De gemeente Winschoten betaalde ook de kosten van het rechtsherstel. De vordering op de NGV of vergelijkbare organisaties vanwege het in ontvangst nemen van de door de gemeente Winschoten in 1944 betaalde koopsom, van ƒ 3.200,–, kwam toe aan de gemeente Winschoten.[506]

Enkele jaren later veranderde het perceel nogmaals van eigenaar. Zoals eerder uiteengezet, verkocht de Joodse gemeente van Winschoten op 8 april 1958 via een openbare verkoop een aantal van haar onroerende goederen, waaronder het voorheen voor de beoogde nieuwe Joodse begraafplaats bestemde perceel achter de algemene begraafplaats aan de Acacialaan. Hierbij werd het perceel voor een bedrag van ƒ 6.400,– aangekocht door de gemeente Winschoten. In de bijbehorende koopakte werd overigens nog steeds melding gemaakt van het op het belendende perceel E275 liggende servituut betreffende het recht van overpad naar de voorheen beoogde Joodse begraafplaats. Vrijwel meteen na haar aankoop, zegde de gemeente Winschoten de huur met de toenmalige huurder op. Het eerder voor de beoogde Joodse begraafplaats bestemde perceel werd hierna onderdeel van de

[502] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 35, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1948, 29 november 1948 nr. 17.
[503] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 36, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1949, 22 december 1949 nr. 33.
[504] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 9 februari 1950 nr. 38.
[505] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 10, Raadsverslagen 1952, 16 juli 1952 nr. 7.
[506] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 23 december 1952 in bewaring genomen akte van 10 december 1952 inzake het weder ten naam van de Nederlandse Israëlitische Gemeente te Winschoten stellen van een perceel in het Sint-Vitusholt te Winschoten kadastraal bekend gemeente Winschoten Sectie E. nummer 866 gedeeltelijk, en het nietig verklaren van de koopovereenkomst waarmee de gemeente Winschoten het perceel op 16 maart 1944 had verworven.

algemene begraafplaats aan de Acacialaan, die rond deze tijd in gebruik werd genomen.[507] Met deze aankoop was dit oorspronkelijk voor een nieuwe Joodse begraafplaats bestemde perceel kortom twee keer tussen de gemeente Winschoten en de Joodse gemeente te Winschoten van eigenaar gewisseld. Eerst was het in 1940 door de gemeente Winschoten met de Joodse gemeente geruild, waarna de gemeente Winschoten het in 1944 van de ANBO weer aankocht. Vervolgens was het bij het rechtsherstel van 1952 weer naar de Joodse gemeente teruggegaan, waarna de gemeente Winschoten het in 1958 van de Joodse gemeente terugkocht.

Overigens kocht de gemeente Winschoten, in verband met het toenmalige bestemmingsplan voor de binnenstad, in 1970 ook de aan de Liefkensstraat gelegen oudste Joodse begraafplaats van het stadje aan. Zij betaalde daarvoor aan het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap te Amsterdam, dat intussen het beheer over de goederen van de voormalige Joodse gemeente van Winschoten was gaan voeren, een bedrag van ƒ 8.400,–.[508] Een jaar tevoren waren de graven aan de Liefkensstraat geruimd en overgebracht naar de Joodse begraafplaats aan het sint Vitusholt. Deze laatste Joodse begraafplaats behoort tot de dag van vandaag toe aan het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. Bij graafwerkzaamheden in 2016 werden toch nog negentien Joodse graven aan de Liefkensstraat ontdekt. In overleg met het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap werd besloten de graven ietsje te verplaatsen en de rustplek in ere te herstellen.[509]

6.4. Tot slot

Van de gemeenten die zijn opgegaan in de huidige gemeente Oldambt, deed de toenmalige gemeente Winschoten tijdens de Bezetting vijf aankopen van onroerend goed uit Joods bezit. De ook door de gemeente Winschoten beoogde aankoop van het synagogecomplex aan de Bosstraat ging niet door, maar delen ervan werden na de Bezetting wel enige tijd door haar van de Joodse gemeente gehuurd.

Bij het begin van het rechtsherstel zette het College van B&W in eerste instantie het belang van de gemeente Winschoten geheel voorop. Toen de weduwe van Jacob Wolff, Grietje Bertha Hart, zich in juni 1945 via notaris Vos bij burgemeester Romein meldde als rechthebbende van het door de gemeente tijdens de Bezetting verworven pakhuis van de familie Wolff aan Trekweg 81, reageerde de burgemeester, op advies van de gemeentedirecteur, uiterst terughoudend aangaande de mogelijkheid tot rechtsherstel. Beiden toonden in hun reacties geen enkele empathie voor de oorspronkelijke rechthebbenden, of oog voor hun belangen. Door de burgemeester werd ook geen initiatief getoond om vanuit de gemeente een begin te maken met het rechtsherstel. De last daartoe werd vanuit de gemeente Winschoten volledig bij de nazaten Wolff gelegd. Daarbij bestreden de gemeentedirecteur en de burgemeester dat de aankoop door de gemeente van het pakhuis onrechtmatig was geweest. Met deze defensieve reactie wekten zij de indruk dat de gemeente aan een eventueel rechtsherstel niet zeer coöperatief zou meewerken. Hun reactie was kortom uiterst kil bureaucratisch.

---

[507] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 22 april 1958 in bewaring genomen transportakte van 8 april 1952 betreffende de overdracht via een openbare verkoping door de Israëlitische Gemeente te Winschoten van een dubbele behuizing met erf aan de Liefkensstraat nummers 45 en 47 te Winschoten, Winschoten Sectie F nummer 3512; de behuizing waarin drie woningen aan Bosstraat nummer 26, 26a en 26b, Sectie F nummers 4335 en 4336; een perceel bouwland en bos van ongeveer 80 are gelegen achter de nieuwe begraafplaats aan de Acacialaan, Sectie E nummer 1106 (oud-nummer 866) aan respectievelijk Jan Kloosterhuis; de Stichting Oost-Groninger Streekmuseum; de gemeente Winschoten; ArOa, AGW46-69, inv.nr. 18, Raadsverslagen 1958, 2 mei 1958 nr. 10.

[508] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Op 28 april 1970 in bewaring genomen transportakte van 24 april 1970 betreffende de overdracht van de oude Joodse Begraafplaats nabij de Liefkensstraat te Winschoten, kadastraal bekend gemeente Winschoten sectie F nummer 2511 van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Amsterdam aan de gemeente Winschoten.

[509] M. Looden, 'Herstelde Joodse begraafplaats'.

Iets vergelijkbaars gebeurde bij het rechtsherstel van Betje Nathan, uit wiens eigendom de gemeente Winschoten tijdens de Bezetting een weiland aan de Renselweg en Zuiderwuppen had verworven. Toen Vos begin 1946 als bewindvoerder voor mejuffrouw Nathan de gemeente Winschoten verzocht aan rechtsherstel mee te werken, liet de gemeente hem weten aan teruggave van de grond te willen meewerken, mits dit voor de gemeente geen financieel nadeel met zich meebracht. Dit leidde tot een door het NBI ondersteund schriftelijk protest van Vos. Volgens Vos en het NBI diende het financiële belang van mejuffrouw Nathan voorop te staan, niet dat van de gemeente. Als de gemeente desondanks bij haar standpunt bleef, zou Vos zich wendden tot de Raad van het Rechtsherstel. Deze instantie was bevoegd in het geval van geschillen een bindende uitspraak te doen. Naar aanleiding van Vos' schrijven, richtten B&W van Winschoten zich in maart 1946 tot het College van Gedeputeerde Staten van Groningen, om te informeren tot welke stappen zij inzake het rechtsherstel bevoegd waren.

Het antwoord van Gedeputeerde Staten luidde dat B&W inzake het rechtsherstel bevoegd waren tot het voeren van minnelijk overleg met de andere betrokkenen. Het initiatief moest hierbij echter uitgaan van de betreffende bewindvoerders, die hun zaak eerst aanhangig moesten maken bij de Raad voor het Rechtsherstel. De via het minnelijke overleg onder de Raad voor het Rechtsherstel bereikte overeenkomst diende voor de uiteindelijke ondertekening ervan niet alleen door de gemeenteraad, maar ook door Gedeputeerde Staten te worden goedgekeurd. Dit laatste was nodig omdat Winschoten gold als een noodlijdende gemeente.

Via deze voorgeschreven weg voerde de gemeente Winschoten sindsdien het overleg met de betrokken bewindvoerders, bemiddelaars en andere betrokkenen bij het rechtsherstel. Het werden stuk voor stuk omslachtige, jarenlange overlegtrajecten. Hierbij moest het College van B&W de uiteindelijk bereikte overeenkomsten aan het College van Gedeputeerde Staten kunnen verantwoorden. Dit, maar ook de gedetailleerde regelgeving voor het rechtsherstel, bracht met zich mee dat allerlei zaken tot in details moesten worden uitgezocht, vastgelegd en geaccordeerd. Meermaals werd de gemeente hierbij gemaand tot het maken van haast. In dit verband is het moeilijk te bepalen of de gemeente Winschoten mogelijk traag was bij het rechtsherstel, omdat hieromtrent binnen de gemeentelijke organisatie geen gevoel van urgentie heerste, of dat de van haar vereiste en ook zo door haar uitgevoerde bureaucratische nauwkeurigheid de belangrijke vertragende factor was.

Voor de duiding van de lange duur van van de rechtsherstelprocedures moet ook worden opgemerkt dat buiten de gemeente om voortdurend allerlei vertragingen ontstonden. Dit bleek helder bij de zaak van het pakhuis aan Trekweg 81. Bij dit rechtsherstel zorgden ook de regelmatige wisseling van de betrokken bewindvoerders en het overleg met de nabestaanden tot allerlei complicaties en vertragingen. Het rechtsherstel betreffende de dubbele arbeiderswoning van de familie West aan Zandpad 20-22 kwam pas op gang, nadat B&W van Winschoten in 1947 het NBI erop hadden geattendeerd dat ze nog niets omtrent een eventueel rechtsherstel hadden vernomen. Uiteindelijk vond met betrekking tot alle vijf oorlogsaankopen van Joods onroerend goed door de gemeente Winschoten rechtsherstel plaats. Opmerkelijk is dat de gemeente Winschoten al deze onroerende goederen later alsnog van de Joodse rechthebbenden of hun nabestaanden aankocht. In die zin verloor de gemeente Winschoten ook na het rechtsherstel het gemeentelijke belang nooit uit het oog.

Bij het onderzoek voor de gemeente Oldambt werd al snel duidelijk dat de toenmalige gemeente Winschoten het relatief grote aantal van vijf oorlogsaankopen van Joods onroerend goed had gedaan en dat het uitzoeken en het beschrijven van de betreffende rechtsherstelprocedures veel tijd zou kosten. Door de complexiteit van de zaken en de verspreid over diverse archieven bewaard gebleven grote hoeveelheid archiefmateriaal, is hier alle beschikbare onderzoekstijd voor gebruikt. Daardoor was er geen mogelijkheid uitgebreid in te gaan op het bredere, secundaire vraagstuk hoe de weinige overlevenden van de Holocaust, na afloop van de Oorlog in de gemeenten van het huidige Oldambt werden bejegend. Tijdens het onderzoek is zijdelings waargenomen dat hierover in de verschillende archieven relevante informatie aanwezig is. In die zin lijkt er ruimte te zijn voor vervolgonderzoek.

Zo zou voor de toenmalige gemeente Winschoten nader onderzoek mogelijk zijn naar haar aankopen van Joods onroerend goed in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Zoals hierboven bleek, kocht de gemeente Winschoten in die periode alsnog de onroerende goederen uit Joods bezit die zij eerder tijdens de Bezetting had verworven. Hoewel dit niet systematisch is uitgezocht, is wel duidelijk dat de gemeente Winschoten in deze periode ook diverse andere onroerende goederen verwierf die oorspronkelijk aan Joodse inwoners hadden toebehoord. Zo kocht de gemeente Winschoten na rechtsherstel diverse percelen van Mozes Wijnberg, aan de Olieslagersstraat, het Zandpad, de Liefkensstraat en de Bosstraat. Daarnaast ging het onder meer om een al dan niet geslaagde poging uit 1953 tot het opkopen van '*zoveel mogelijk'* gronden van de familie Lazarus[510] en de gemeentelijke aankoop in 1948 van het eerder op besluit van B&W afgebroken perceel Marktstraat 6 van wijlen Salomon David Lievendag, ten behoeve van een nieuwe brandweerkazerne.[511]

Voor de overige voormalige gemeenten van de huidige gemeente Oldambt is wel systematisch uitgezocht of zij kort na de Bezetting aankopen deden van onroerende goederen van vroegere Joodse eigenaren. Daaruit bleek dat dit alleen in Scheemda het geval was. Hier kocht de gemeente in 1949/1950 in het kader van de krotopruiming en de sanering van de dorpskom twee woningen aan de Schoolstraat 4 en de Havenstaat 19, die eerder hadden toebehoord aan de familie Van Geuns.[512] Het is voor te stellen dat juist in Winschoten het voor de gemeente gemakkelijk was om na de oorlog Joodse onroerend goed – dat na de oorlog bijna altijd lange tijd onder beheer – viel te verwerven. Dit maakt vervolgonderzoek hierna relevant.

Gekeken zou daarbij ook kunnen worden naar hoe de gemeenten zich op het vlak van woningvorderingen en woningtoewijzingen en gedwongen onderhoud of sloop opstelden tegenover de Joodse overlevenden of hun nabestaanden. Daarbij zou onder meer gekeken kunnen worden naar het effect van grootschalige sloopplannen en onbewoonbaarheidverklaringen op de prijs van nabijgelegen onroerende goederen. In dit verband zij opgemerkt dat de prijs van ƒ 2.320,– die de gemeente Winschoten in 1953 voor Zandpad 20-22 betaalde nogal aan de lage kant lijkt, wanneer in ogenschouw wordt genomen dat deze dubbele arbeiderswoning jaarlijks ongeveer ƒ 370,– aan huur opbracht. Iets dergelijks zou ook voor andere onroerende goederen in het saneringsgebied kunnen gelden. Een eventueel vervolgonderzoek hiernaar zou zich dus breder moeten richten dan alleen op Joods onroerend goed. Andere geconconstateerde beginpunten voor mogelijk nader onderzoek op het vlak van het onroerende goed zijn:

- De afwijzende reactie door B&W in december 1945 op een verzoek van de Joodse S. Bollegraaf uit Emmen om aan hem een pakhuis met een woonhuis beschikbaar te stellen.[513]

- De vordering door de gemeente Winschoten van de woning van wijlen Izaäk Braaf aan Hoogstraat 17 en de poging om onder dwang van het inhouden van de huurpenningen de woning door het NBI te laten herstellen.[514]

[510] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 40, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1953, 19 februari 1953 nr. 13, 20 augustus 1953 nr. 2, 3 september 1953 nr. 35, 10 september 1953 nr. 32.
[511] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 764, Stukken betreffende de aankoop van het perceel Marktstraat 6 en een perceel grond aan de Marktstraat ten behoeve van de inrichting van een parkeergarage.
[512] ArAo, AgSch, inv.nr. 15, Notulen van de openbare vergaderingen van de gemeenteraad 1931-1951, 23 mei 1949 nr. 11.
[513] ArOa, AGW30-45, inv.nr. 37, Register van notulen van de vergaderingen van het College van B&W 1944-1945, 20 december 1945 nr. 10.
[514] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 35, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1948, 4 november 1948 nr. 26; 6 december 1948 nr. 20; 23 december 1948 nr. 31; 30 december 1948 nr. 11; inv.nr. 40, Agenda (…) 1953, 29 april 1953 nr. 16.

- Een in 1950 door de gemeente Winschoten bij het gerechtshof in Leeuwarden van het NBI en H. Dost, vermoedelijk in hoger beroep, verloren rechtszaak betreffende een woningvordering.[515]

Een andere invalshoek zou kunnen zijn om breder te kijken dan de gemeentelijke bestuurlijke organisatie op zich. Als de toenmalige gemeenten van het Oldambt meer als lokale gemeenschappen worden bestudeerd, kan de aandacht ook uitgaan naar zaken waar de bestuurlijke gemeenten niet direct bij waren betrokken. Het gaat dan bijvoorbeeld om de situatie en ervaring van Joodse overlevenden die in hun woning oorlogskopers aantroffen, of bijvoorbeeld vrouwen van geïnterneerde NSB-ers.

Dit onderzoeksrapport richt zich vooral op de omgang door de toenmalige gemeenten met Joodse onroerende goederen. Tijdens het onderzoek bleek dat er in de archieven ook informatie te vinden is over de van de Joodse inwoners tijdens de Bezetting afgenomen roerende goederen. Het ging daarbij bijvoorbeeld om meubels of winkelvoorraden. In sommige gevallen bleek tamelijk nauwkeurig vast te stellen waar deze goederen werden opgeslagen en wie ze na de oorlog, tegen welke prijs verwierven, dit met of juist tegen de wil van de Joodse nabestaanden. De indruk bestaat dat een specifiek hierop gericht, breder onderzoek meer informatie kan opleveren over de omgang met de roerende goederen van de omgebrachte Joodse bevolking in de toenmalige gemeenten van het huidige Oldambt.

Hoewel een belangrijk aspect ervan, was de wijze waarop werd omgegaan met hun materiële goederen niet allesbepalend voor de wijze waarop de weinige Joodse overlevenden hun naoorlogse leven in de dorpen van het huidge Oldambt ervoeren. Het ging ook om zaken als hoe er over hen werd gesproken en of er al dan niet aandacht was, bijvoorbeeld in burgemeesterstoespraken, voor het enorme leed dat hen was aangedaan. Te denken valt ook aan de wijze waarop gemeenten in de decennia na de Tweede Wereldoorlog al dan niet bijdroegen aan het herstel en onderhoud van de, dikwijls tijdens de oorlog, beschadigde Joodse begaafplaatsen. Hetzelfde geldt voor de wijze waarop bestuurders en de lokale bevolking zich opstelden bij de oprichting van Joodse monumenten, of aan de wijze waarop straatnamen ter herinnering aan de Oorlog werden gekozen. Naast de materiële zaken zullen ook dit soort ervaringen bepalend zijn geweest voor welke Joodse overlevenden het gebied nadien toch verlieten en wie er bleven. Wellicht zou het goed zijn dit nader te onderzoeken en op te schrijven voor een breed publiek, niet alleen om ermee rekenschap te geven van het verleden, maar ook om ervan te leren voor de toekomst.

[515] ArOa, AGW46-69, inv.nr. 37, Agenda van de behandelde zaken in vergaderingen van B&W 1950, 16 maart 1950 nr. 15, 23 maart 1950 nr. 30, 30 maart 1950 nr. 4, 6 april 1950 nr. 4.

7. Veendam: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

(Daniël Broersma en Koos Gräper)

Langs twee wegen is nagegaan of de toenmalige gemeenten Veendam en Wildervank tijdens de Bezetting aankopen van onroerend goed uit Joods bezit hebben gedaan en of zij nadien te maken kregen met het rechtsherstel van de oorspronkelijke eigenaren. Het eerste onderzoekspad betrof het combineren van de informatie uit de zogeheten *Verkaufsbücher*, waarin de nationaalsocialistische instanties de verkoop van het Joodse onroerend goed registreerden, met de informatie uit de kadastrale archieven. Daarnaast is in de gemeentelijke archieven van de toenmalige gemeenten Veendam en Wildervank gezocht naar aanwijzingen voor gemeentelijke aankopen van Joods onroerend tijdens de Bezetting en eventueel rechtsherstel nadien. Voor Wildervank zijn hierbij geen aanwijzingen aangetroffen die wijzen op de aankoop door deze gemeente van Joods onroerend goed tijdens de Bezetting.

Met betrekking tot de gemeente Veendam zijn er drie zaken die hier een bespreking verdienen. De eerste daarvan betreft de gemeentelijke poging tot aankoop in 1941 en de uiteindelijke verwerving door de gemeente in 1957 van enkele landbouwpercelen van Izaäk Cohen Bendiks. Daarnaast gaat het om de doorverkoop in 1943 door de NSB aan de gemeente Veendam van een voormalig bankgebouw aan de Bocht Oosterdiep, welk pand – voordat de NSB het in 1941 verwierf – had toebehoord aan de door Joodse ondernemers opgerichte bank Wertheim & Gompertz. Tot slot is er goede reden nadere aandacht te besteden aan de overdracht aan de gemeente Veendam in 1950 van de onroerende goederen van de voormalige Israëlitische gemeente van Veendam en Wildervank, waaronder de vroegere synagoge aan het Boven Oosterdiep. Hieronder worden deze drie zaken successievelijk besproken.

7.1. Een afgeketste grondaankoop door de gemeente Veendam in 1942

Zoals veel gemeenten, maakte de gemeente Veendam voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog uitbreidingsplannen ten behoeve van de volkshuisvesting. In het kader van deze plannen voerde zij een actief aankoopbeleid van de voor nieuwbouw beoogde gronden. Ter realisering van het Plan Noord / Oude AE trachtte de gemeente in 1942 enkele landbouwgronden van tezamen 2,83 hectare in het noordelijke deel van de gemeente te verwerven die eigendom waren van de Joodse eigenaar Izaäk Cohen Bendiks, uit Amsterdam.[516] De betreffende percelen lagen tussen het Beneden Oosterdiep en de Oude AE ter hoogte van de huidige Meezenbroekstraat. Ze werden destijds gepacht door de Veendammer koemelker Marten Bruins.

Als Jood was Cohen Bendiks op grond van de in hoofdstuk 5 genoemde verordening 102/1941 door het nationaalsocialistische bewind verplicht gesteld zijn landbouwgrond voor 1 september 1941 te verkopen via regionale pachtbureaus (later grondkamers) aan een niet-Jood en het voor 1 januari 1942 daadwerkelijk te hebben overgedragen.[517] De gemeente Veendam, met haar uitbreidingsplannen in het gebied, was hierbij een gegadigde. In 1942 voerde zij enige onderhandelingen met de betrokken instanties omtrent een mogelijke aankoop van de percelen van Cohen Bendiks. Dit begon op 24 februari 1942. Die dag besprak het College van B&W in zijn vergadering een ontvangen schrijven van de Directeur-Generaal voor de Landbouw betreffend '*ontvreemding gronden van I. Cohen Bendiks, in verband met Verordening N° 102/1941 voor Uitbreidingsplan „Noord"*'. B&W besloten het punt aan te

[516] Izaäk Cohen Bendiks overleed op 18 januari 1945 in Bergen Belsen.
[517] Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel van geroofd Joods onroerend goed,* 13-14.

houden.[518] Op 27 april 1942 kwam het onderwerp opnieuw in de vergadering van B&W aan de orde. Deze keer was dit naar aanleiding van een brief waarin de Grondkamer voor Groningen de gronden van Cohen Bendiks aanbood voor een prijs van ƒ 3.500,– per hectare. B&W vonden deze prijs echter te hoog en besloten een tegenbod te doen van ƒ 3.000,– per hectare. Volgens hen kwam dit overeen met de voor diverse percelen in het Uitbreidingsplan Noord betaalde aankoopprijzen.[519] Op 7 juli 1942 bespraken B&W van Veendam wederom een brief van de Grondkamer van Groningen. Hierin herhaalde de secretaris van de Grondkamer dat de gevraagde koopprijs voor het land van Cohen Bendiks ƒ 3.500,– per hectare bedroeg. Als reactie lieten B&W van Veendam weten dat zij hun bod van ƒ 3.000,– per hectare handhaafden.[520] Vermoedelijk betekende dit het afketsen van de onderhandelingen. In elk geval kocht de gemeente tijdens de Tweede Wereldoorlog de percelen niet aan, terwijl ze in die jaren ook niet door een andere partij werden gekocht.

Na de Tweede Wereldoorlog verwierf de gemeente Veendam de percelen overigens alsnog. Dit gebeurde in de tweede helft van de jaren vijftig via een voor de pachter van het land, Marten Bruins, bijzonder gunstig uitpakkende omweg, ten nadele van de Joodse erfgenamen. In 1951 had Bruins de percelen van wijlen Izaäk Cohen Bendiks wederom voor een periode van zes jaar gepacht. Dit was gebeurd via notaris N.M. Posch uit Amsterdam, die op dat moment het beheer over de boedel van Izaäk Cohen Bendiks voerde.

Op 28 april 1955 diende de gemeente Veendam '*in het belang der volkshuisvesting*' voor de nog niet door haar verworven onroerende goederen in haar noordelijke uitbreidingsplan een onteigeningsplan in. Op dezelfde dag zocht zij met het oog op de door haar beoogde verwerving van de gronden van wijlen Izaäk Cohen Bendiks contact met notaris Posch. Deze liet de gemeente echter weten dat aangezien er minderjarige erfgenamen waren, de door de gemeente gewenste aankoop wettig gezien slechts kon plaatsvinden via een openbare verkoop.[521] Een kleine maand later, op 20 mei 1955, nam de gemeente Veendam schriftelijk contact op met het advocatenkantoor van mr. N.J. Polak c.s. te Groningen, voor juridisch advies omtrent deze aangelegenheid. Intussen was namelijk niet alleen duidelijk geworden dat de erven Cohen Bendiks de betreffende landerijen via een openbare veiling wilden verkopen, maar ook dat de pachter van het land, Bruins, ze langs deze weg beoogde te kopen. Dit riep de vraag op wat voor de gemeente Veendam in dit verband de handigste strategie was.

Uit het antwoord van het advocatenkantoor bleek dat de gemeente Veendam met betrekking tot de aanstaande veiling van het land van Cohen Bendiks in een zwakke positie stond. Volgens de wet op de vervreemding van landbouwgronden had de pachter namelijk het voorkeursrecht van koop. Daar kwam bij dat een openbare verkoop van landbouwgrond tevoren moest zijn goedgekeurd door de Grondkamer. Daarbij stelde de Grondkamer een maximumprijs vast, die voor iedereen duidelijk bij de veilingvoorwaarden diende te worden vermeld. Deze maximumprijs werd gesteld op wat het land op 9 mei 1940, dus net voor de Bezetting, opgebracht zou hebben. Aangezien het land intussen in werkelijkheid meer waard was, mocht worden aangenomen dat de pachter bereid zou zijn de maximumprijs te bieden en vervolgens van zijn voorkeursrecht gebruik te maken. Daarom had het voor de gemeente in feite geen zin om op de veiling een bod uit te brengen. Het gemeentelijke

[518] ArVd, AGV, inv.nr. 134, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1942, vergadering 24 februari 1942 nr.9.
[519] ArVd, AGV, inv.nr. 134, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1942, vergadering 27 april 1942 nr. 17.
[520] ArVd, AGV, inv.nr. 134, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1942, vergadering 7 juli 1942 nr. 4.
[521] ArVd, AGV, inv.nr. 355, Stukken betreffende aanwijzingen met aankoop van grond en gebouwen inzake uitbreidingsplannen 1951-1957, afschrift van schrijven van Mr N.M. Posch, ongedateerd, mede ondertekend door de gemeentesecretaris van Veendam, geregistreerd te Winschoten, 28 juli 1951; Brief 28 april 1955 van B & W aan Mr N.M. Posch; Brief 13 mei 1955 van Mr N.M. Posch aan B & W.

onteigeningsplan, dat op dat moment overigens nog niet Koninklijk was goedgekeurd, zou een handiger route zijn om te volgen.

Polaks brief vermeldde hierover:

Ik neem aan, gezien ook hetgeen ik heb vernomen in een onderhoud met de heer Voorzitter van Uw College en met de heer Directeur van Gemeentewerken, dat het land een hogere waarde heeft dan de z.g. cultuurwaarde, hetgeen ook aannemelijk is nu het land ligt in een uitbreidingsplan en binnenkort zal onteigend worden. De maximum prijs is dan de prijs, die het land op 9 Mei 1940 zou opgebracht hebben.
Nu hier een pachtcontract is aangegaan voor de wettelijke termijn en zoals ik aanneem goedgekeurd door de Grondkamer heeft de pachter recht van voorkeur. Naar de heer Voorzitter van Uw College en de heer Directeur van Gemeentewerken mij mededeelden kan zonder twijfel worden aangenomen, dat de pachter van dit voorkeursrecht gebruik zal maken. (…)
Een en ander geeft mij aanleiding Uw College in overweging te geven niet te bieden op de publieke verkoping, daar ik niet kan zien, dat dit voor de gemeente voordeel met zich medebrengt. Wel is het van belang voor de gemeente ten spoedigste tot onteigening over te gaan (…). [522]

Op 20 oktober 1955 vond in Veendam in Hotel Java ten overstaan van notaris C.J. Plaat de publieke verkoping van de landbouwgronden plaats. Ondanks het negatieve advies van Polak, bood de directeur gemeentewerken namens de gemeente Veendam de vooraf door de Grondkamer voor Groningen vastgestelde maximale prijs, van ƒ 11.352,–. Marten Bruins bracht hetzelfde bod uit en verwierf dankzij zijn voorkeursrecht als pachter de vijf percelen voor die prijs.[523] Aangezien het een totaaloppervlak van 2,83 hectare betrof, betekende dit dat hij er circa ƒ 4.011 per hectare voor betaalde.

Nadien bleef de gemeente pogingen doen de percelen alsnog in handen te krijgen. Op 27 september 1956 meldde de burgemeester aan de gemeenteraad dat '*de onderhandelingen inzake de aankoop van grond met de heer M. Bruins niet tot tevredenheid van Burgemeester en Wethouders zijn verlopen*'. Bruins had een voorstel van de gemeente niet geaccepteerd en daarom stelde het College aan de Raad voor een onteigeningsprocedure te starten en '*zo nodig in cassatie te procederen*'.[524] Een maand later, op 25 oktober 1956, kon het College aan de Raad berichtten dat alsnog met de heer Bruins '*langs minnelijke weg*' overeenstemming was bereikt.[525] Op 12 januari 1957 verkocht Bruins, bij notaris C.J. Plaat, de vroegere eigendommen van Izaäk Cohen Bendiks in het Uitbreidingsplan Noord / Oude AE aan de gemeente Veendam. Bij de transactie waren ook enkele andere landbouwpercelen uit het bezit van Bruins inbegrepen. Het betrof drie andere percelen in het uitbreidingsplan Oude AE, van in totaal 1,845 hectare en een perceel van 0,617 hectare nabij het Bendeden Oosterdiep. Het ging deze keer dus om een verkoop van in totaal 5,292 hectare landbouwgrond. De gemeente Veendam betaalde er een totaalbedrag voor van ƒ 31.588,–. [526] Dit betekende dat Bruins er een prijs van ongeveer ƒ 5969,– per hectare voor kreeg. Dit was beduidend meer dan de ƒ 4.011 per hectare die hij vijftien maanden eerder had betaald voor het land van wijlen Izaäk Cohen Bendiks.

---

[522] ArVd, AGV, inv.nr. 355, Stukken betreffende aanwijzingen met aankoop van grond en gebouwen inzake uitbreidingsplannen 1951-1957, brief van het advocatenkantoor van Mr N.J. Polak aan B & W d.d. 23 mei 1955.
[523] ArVd, AGV, inv.nr. 329, Akten van aankoop 1955, notariële akte, notaris C.J. Plaat, Veendam, 20 oktober 1955.
[524] ArVd, AGV, inv.nr. 67, Agenda's en notulen van de gemeenteraadsvergaderingen 1956, Notulen van het verhandelde in de openbare vergadering van de Raad der gemeente Veendam op donderdag 27 september 1956, agendapunt 23.
[525] ArVd, AGV, inv.nr. 67, Agenda's en notulen van de gemeenteraadsvergaderingen 1956, Brief van B & W aan de Raad van Veendam m.b.t. punt 12 van de agenda voor de vergadering van de raad op 25 oktober 1956, Onderwerp: Aankoop gronden.
[526] ArVd, AGV, inv.nr. 329, Akten van aankoop 1957, notariële akte (notaris C.J. Plaat, Veendam) d.d. 12 januari 1957.

7.2. De gemeentelijke aankoop in 1943 van het perceel Bocht Oosterdiep 43 Veendam

In 1943 kocht de gemeente Veendam een pand aan de Bocht Oosterdiep 43, om daarin een distributiekantoor te kunnen vestigen. Het gebouw was tot kort voor de oorlog eigendom van de Naamlooze Vennootschap Bank-Associatie Wertheim & Gompertz 1834 & Credietvereeniging 1853 NV. Omdat het hier een Joodse bank betrof, of in elk geval een bank die vanuit een Joodse familie was opgericht, verdient deze gemeentelijke aankoop nadere aandacht. Dat is te meer het geval omdat de gemeente Veendam het pand kocht van de NSB, die het in 1941 had verworven. Wat ook opvalt, is dat de gemeente Veendam na de oorlog niet te maken kreeg met een procedure van rechtsherstel aangaande het pand. Dit laatste is verklaarbaar als wordt gekeken naar de omstandigheden waaronder de verkoop van het gebouw aan successievelijk de NSB en de gemeente Veendam plaatsvond. In dit geval betreft dat niet alleen de oorlogsomstandigheden, maar ook het gegeven dat de bank Wertheim & Gompertz al sinds in 1937 in liquidatie verkeerde. Dit laatste bracht met zich mee dat de gemeente Veendam het pand ook zonder de oorlogsomstandigheden had kunnen verwerven, terwijl zij naar het zich laat aanzien er niet een onredelijk lage prijs voor betaalde.

7.2.1. De bank van Wertheim & Gompertz

In 1843 richtte de Joodse Abraham Wertheim met zijn neef Leon Gompertz in Amsterdam het effectenkantoor en de bankiersfirma Wertheim & Gompertz op.[527] Een groot financieel succes zou deze particuliere bank echter nooit worden, hetgeen één van de redenen was dat in 1918 een fusie met de, eveneens Amsterdamse, Credietvereeniging 1853 plaats vond. Deze vereniging was door een aantal Amsterdamse ondernemers opgericht met het doel kredieten te kunnen verschaffen aan noodlijdende middenstanders.[528] Na de fusie was de officiële naam[529] van de firma Bank-Associatie Wertheim & Gompertz 1834 en Credietvereeniging 1853.

Kort na de samenvoeging verwierf de gefuseerde bank-associatie het pand aan de Bocht Oosterdiep 43 te Veendam, om er een van zijn filialen te vestigen. Het pand was daarvoor in betrekkelijk korte tijd een aantal keren van eigenaar gewisseld. In 1911 was het in handen gekomen van Engbert Jurriën Duintjer Hesselzn, die het in 1919 verkocht aan Jakob Johannes Hazewinkel. De laatste was als kassier werkzaam bij een bank. Hazewinkel verkocht het pand vervolgens in 1921 aan Wertheim & Gompertz. De koopsom bedroeg *ƒ* 27.500.

Weldra leidde de economische crisis gedurende het Interbellum echter tot nieuwe problemen voor de bank. Dit nam dusdanig ernstige proporties aan dat op 7 april 1937 tijdens een vergadering van aandeelhouders in Amsterdam met algemene stemmen werd besloten de naamloze vennootschap per 8 april 1937 te ontbinden en in liquidatie te laten treden. Mr. H.A. Hartogh werd tot liquidateur benoemd. Hij bleef dit tot 1 mei 1938, waarna jhr. mr. dr. Otto Reuchlin deze taak overnam.[530] Het liquidatieproces werd onder toezicht van De Nederlandsche Bank uitgevoerd. In een buitengewone algemene vergadering van aandeelhouders op 12 september 1952 werd Reuchlin gedéchargeerd en nam De Nederlandsche Bank de rol van liquidator op zich om het proces te beëindigen.[531]

7.2.2. De eigendomsgeschiedenis van het pand in Veendam van 1937 tot 1943

[527] Www.joodsamsterdam.nl.
[528] Hennes, 'prosopografie oprichters Ámsterdamse Credietvereniging'.
[529] Het jaartal 1834 gaat terug op de eerste financiële activiteiten van de familie Wertheim in dat jaar.
[530] *Algemeen Handelsblad*, 8 april 1938.
[531] NA, ABAS, inv.13432, notariële akte notaris W.W. Rutgers te Amsterdam, 29 September 1952.

Tijdens de liquidatiefase deden de liquidateurs verschillende pogingen het perceel aan Bocht Oosterdiep 43 te verkopen. Dat was een moeizaam proces, blijkt uit de erover gevoerde correspondentie. Zo bevestigde de in liquidatie verkerende bank-associatie op 6 oktober 1938, naar aanleiding van een onderhoud van liquidateur Reuchlin met de heer T. Mulder van het bemiddelende makelaarskantoor van G.H. Mulder te Veendam, dat de oorspronkelijke vraagprijs voor het pand werd verlaagd tot ƒ 15.000, kosten koper. Mogelijk, zo meende men, zou dit het zaken doen met eventuele gegadigden bevorderen.[532]

Op 17 mei 1939 meldde de Bank-Associatie in liquidatie aan T. Mulder dat de voormalige directeur en huurder van het kantoor, J.N.J. van Ophoven, bij zijn vertrek uit het gebouw de sleutels bij Mulder moest inleveren, '*opdat U eventueele gegadigden toegang kunt verleenen*'.[533] Het pand bleef vervolgens vanaf 15 juni 1939 onverhuurd en onbewoond, waarbij het door achterstallig onderhoud ernstig verpauperde. Pogingen het pand alsnog te verhuren mislukten. Zo liep in augustus 1939 een poging tot verhuur vast op het vooralsnog ontbreken van de vereiste goedkeuring door de militaire autoriteiten.

Op 14 juni 1940 stuurde G. Mulder een brief aan de Bank-Associatie met daarin de reactie van een mogelijke koper: '*Veel te hooge vraagprijs, wil het pand niet bezichtigen*'. Mulder adviseerde de vraagprijs van ƒ 15.000,– aanzienlijk te verlagen, ook omdat de staat van het gebouw steeds verder achteruitging. Wellicht, zo meende hij, zou zich geen tweede kans tot verkoop voordoen.[534] In een reactie, gedateerd 17 juni 1940, liet de Bank-Associatie aan liquidateur Reuchlin blijken dat er ruimte tot onderhandelen was. Hij deed dit met de opmerking dat '*onze vraagprijs van het pand te Veendam f. 15.000 was en dat onze taxatie f. 13.000 is*'.[535]

Ook een andere makelaar te Veendam slaagde er niet in het pand aan de Bocht Oosterdiep voor de vraagprijs te verkopen. Op 24 februari 1941 meldde makelaar H. Bultena aan de *'Heeren Liquidateuren van de Bank-Associatie*' dat hij het pand voor ƒ 15.000,– te koop had aangeboden.[536] Drie dagen later schreef Bultena aan Reuchlin dat hij twee jaar eerder, dus in 1939, de opdracht had gekregen het pand te verkopen, maar dat hij nooit de verkoopprijs van ƒ 15.000,– had kunnen bereiken. Ook een niet nader door hem genoemde nieuwe gegadigde wilde, aldus Bultena, dat bedrag niet besteden.

Desondanks raakte de zaak rond deze tijd in een stroomversnelling. Op 8 maart 1941 schreef de aankoopmakelaar voor de NSB H.L.Th. Cuypers uit Hilversum aan de Bank-Associatie dat hij van zijn als verkoopmakelaar optredende collega Bultena had vernomen dat hij ondanks de zeer hoge prijs een mogelijke koper voor het pand had. In een vervolgbrief meldde Cuypers aan Reuchlin dat zijn cliënt ƒ 12.500 wilde betalen. Telefonisch overleg tussen beide heren resulteerde in een overeengekomen koopsom van ƒ 13.000, in contant geld.[537] Dat was precies overeenkomstig het in juni 1940 door Reuchlin vermelde taxatiebedrag.

De formele overdracht vond plaats op 20 mei 1941 bij notaris C.J. Simons te Utrecht. Uit de voor hem verleden koopakte blijkt dat de Stichting Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) uit Utrecht de koper was. De betreffende koopakte meldt hierover:

De Hoogweledelgeboren Heer Jonkheer Meester Doctor Otto Reuchlin agent der Nederlandsche Bank (…) ten deze handelende in zijne hoedanigheid van liquidateur van de te Amsterdam gevestigde Naamlooze Vennootschap Bank Associatie Wertheim & Gompertz 1834 en Credietverzeekering 1853

[532] NA, ABAS, inv.13403, brief 6 oktober 1938 van de Bank-Associatie aan T. Mulder te Veendam.
[533] NA, ABAS, inv.13403, brief 17 mei 1939 van de Bank-Associatie aan T. Mulder te Veendam.
[534] NA, ABAS, inv.13403, brief 14 juni 1940 van G.H. Mulder, makelaar te Veendam, aan de Bank-Associatie.
[535] NA, ABAS, inv.13647, brief 17 juni 1940 van de Bank-Associatie aan Reuchlin.
[536] NA, ABAS, inv.13647, brief 24 februari 1941 van H. Bultena, makelaar te Veendam, aan de Bank-Associatie.
[537] NA, ABAS, inv.13647, brief 8 maart 1941 van H.L.Th. Cuypers, makelaar te Hilversum, aan de Bank-Associatie.

NV in liquidatie (…) [en] *Friedrich Wilhelm van Bilderbeek Algemeen penningmeester van de Stichting Nationaal Socialistische Beweging in Nederland (…) verklaren dat Reuchlin aan de NSB verkoopt (…) Een huis met erf en tuin en verder aanbehooren te Veendam aan het Bocht Oosterdiep nummer 43, bij het kadaster bekend gemeente Veendam sectie D nommer 2969 (…). De comparanten verklaarden dat deze verkoop en koop is gedaan voor f. 13.000*.[538]

De NSB vestigde in het voormalige bankgebouw van Wertheim & Gompertz een zogeheten kringhuis van de beweging, dat op zaterdag 18 oktober 1941 met een bezoek van Anton Mussert aan Veendam in gebruik werd genomen.[539]

7.2.3. De aankoop van het perceel Bocht Oosterdiep 43 door de gemeente Veendam

In 1942 was de gemeente Veendam op zoek naar een pand dat geschikt was om er het distributiekantoor te vestigen. Uit een briefwisseling uit september van dat jaar tussen burgemeester Hoogkamp en de NSB wordt duidelijk dat de gemeente belangstelling voor het pand aan de Bocht Oosterdiep 43 had. Deze briefwisseling volgde overigens op een eerder contact tussen de burgemeester en een NSB-kringleider die in het voormalige bankgebouw woonde.[540]

De keuze van de gemeente voor het pand zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de centrale ligging ervan in de toenmalige gemeente. Het gebouw stond dichtbij het tot dan toe in gebruik zijnde distributielokaal, dat was gehuisvest in de bewaarschool in het huidige Julianapark. Dit park was destijds trouwens op last van de bezetter omgedoopt tot het Raadhuispark, om zo alle herinneringen aan het koningshuis uit te wissen. Een andere reden voor de gemeentelijke belangstelling voor het pand aan de Bocht Oosterdiep zal zijn geweest dat in dit voormalige bankgebouw een '*waardevolle kluisinrichting, welke uitstekend dienst kan doen voor de opberging van het waardemateriaal der distributie*' aanwezig was.[541]

Op 12 september 1942 stuurde de NSB vanuit haar hoofdkwartier in Utrecht een brief aan de burgemeester van Veendam, J.A. Hoogkamp. In deze brief, die begint met de aanhef '*Volksgenoot*' en eindigt met de NSB-groet '*HOU ZEE*', verklaarde een medewerker van de afdeling Financiën en Administratie van de NSB dat zijn organisatie in principe bereid was het pand in bruikleen te geven. Hij schreef: '*Naar wij vernemen zou Uwe Gemeente belangstelling hebben voor ons perceel aan het boven*[542] *Oosterdiep te Veendam en wel om het te huuren voor uw Distributiedienst. Wij kunnen u mededelen dat wij in principe bereid zijn het perceel aan Uwe Gemeente in bruikleen te geven (…)*'.[543]

Op 17 september 1942 antwoordde Hoogkamp aan de NSB dat de gemeente inderdaad belangstelling voor het perceel aan de Bocht Oosterdiep had, om er de gemeentelijke distributiedienst in onder te brengen. Hoogkamp gaf echter de voorkeur aan koop van het betreffende pand en dus niet aan een constructie van bruikleen of huur. Daarbij speelde mee dat de NSB klaarblijkelijk in eerste instantie alleen een deel van het pand wilde afstaan. In zijn brief meldde Hoogkamp dat het gedeelte van het gebouw dat de NSB wilde verhuren te weinig ruimte voor de distributiedienst bood. Bovendien was de

[538] GrA, KAD, inv. 6939, deel 951, akte 139.
[539] *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 oktober 1941.
[540] ArVd, AGV, inv. 348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, brief van de burgemeester van Veendam aan het hoofdkwartier van de Nationaal Socialistische beweging der Nederlanden, afd: "Financiën en administratie" dienst gebouwen, Utrecht, 4 September 1942.
[541] ArVd, AGV, inv.348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, Besluit, 28 september 1942, Memorie van Toelichting bij besluit burgemeester.
[542] In daaropvolgende brieven blijft de NSB nog geruime tijd volharden in het gebruik van de straatnaam "boven" Oosterdiep.
[543] ArVd, AGV, inv.348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, brief 12 september 1942 van de Dienst Gebouwen der NSB aan burgemeester Hoogkamp van Veendam.

huurprijs, van ƒ 1.000,– per jaar, voor de gemeente onevenredig hoog. Derhalve gaf Hoogkamp aan de onderhandeling voort te willen zetten.[544] Het leidde tot het beoogde resultaat. Op 25 september 1942 berichtte de Inspecteur van de Gebouwendienst van de NSB namelijk aan Hoogkamp dat de NSB '*zij het na lang aarzelen (…) goedkeuring heeft gehecht aan verkoop van het perceel Boven Oosterdiep ten Uwent voor een bedrag van f. 17.500 voor gebouw plus glasgordijnen en vloerbedekking*'.[545]

Zoals voor alle aankopen van onroerende goederen, had de gemeente ook voor deze beoogde aankoop de goedkeuring nodig van de Commissaris der Provincie Staargaard. De gemeente deed dit verzoek tot goedkeuring in een brief van 28 september 1942. In deze brief meldde Hoogkamp formeel aan het Provinciaal Bestuur van Groningen het door hem '*handelende ter waarneming van de taak van den raad dier gemeente* [Veendam]' genomen besluit '*aan te koopen van de stichting "De Nationaal Socialistische Beweging in Nederland" (…) het perceel plaatselijk gemerkt Bocht Oosterdiep 43, kadastraal bekend gemeente Veendam sectie D no. 2969, bestaande uit huis en erf (…) tegen een koopsom van f. 17.500*'.[546]

Na deze aanvraag tot goedkeuring trad nog enige vertraging bij de aankoop op, doordat de Departementen van Binnenlandse Zaken en van Financiën bezwaren hadden. Dat was vanwege Veendam haar precaire financiële positie en afhankelijkheid van het rijk. [547] Deze bezwaren werden uiteindelijk echter opgeheven, zodat op 19 april 1943 bij notaris Cornelis Jan Plaat uit Veendam de overdrachtsakte kon worden getekend. Namens de NSB ondertekende makelaar Cuypers, als lasthebber van Mussert de akte; voor de gemeente Veendam zette burgemeester Hoogkamp zijn handtekening.[548] Op deze manier verkreeg de gemeente Veendam voor het bedrag van ƒ 17.500,– via de NSB het voormalige bankgebouw van Wertheim & Gompertz aan de Bocht Oosterdiep 43. Na de aankoop deed het pand zoals bedoeld eerst dienst als gebouw van de gemeentelijke distributiedienst. In de zeventiger jaren is het afgebroken om plaats te maken voor een weg.

7.3. De verwerving en gedeeltelijke teruggave van de onroerende goederen van de Joodse gemeente Veendam-Wildervank door de gemeente Veendam

In 1950 kocht de gemeente Veendam van de voormalige Israëlitische gemeente van Veendam en Wildervank, diverse onroerende goederen. Het betrof de aan het Boven Oosterdiep gelegen rabbinaatswoning, met de daar schuin achter gelegen voormalige Joodse school en de synagoge. Deze gebouwen lagen ter hoogte van waar tegenwoordig de Bendiksstraat op het Boven Oosterdiep uitkomt. Gekoppeld aan de overdracht van haar synagoge, school en rabbiwoning, droeg de voormalige Joodse gemeente ook de plaatselijke Joodse begraafplaats aan Numero Eén, dat is de huidige Sluisweg, over aan de gemeente Veendam. De gemeente Veendam nam hierbij de eeuwigdurende onderhoudsplicht op zich. In 1951 werd het formele eigendom van een deel van de begraafplaats weer aan de Joodse gemeente overgedragen, terwijl de gemeente Veendam onderhoudsplichtig bleef.

---

[544] ArVd, AGV, inv. 348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, Besluit, brief 17 september 1942 van burgemeester Hoogkamp aan Hoofdkwartier van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, afd: Gebouwen en Administratie dienst gebouwen te Utrecht.

[545] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, brief 26 september 1942 van de Inspecteur Gebouwendienst der NSB aan de burgemeester van Veendam.

[546] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, Besluit, brief 28 september 1942 van de burgemeester van Veendam aan de Commissaris der Provincie Groningen.

[547] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop perceel Bocht Oosterdiep 43 van de Nat. Soc. Beweging in Nederland, brief 4 december 1942 van de burgemeester van Veendam aan het hoofdkwartier van de Nationaal Socialistische beweging der Nederlanden, afdeling "Financiën en administratie" dienst gebouwen te Utrecht.

[548] GrA, KAD, inv.nr. 6965, deel 977, akte 4.

In de jaren negentig heeft Tammo Bakker het een en ander over deze transacties geschreven in zijn bundel *In aanraking met Israël. De kehille Veendam*. Hij deed dit vanuit een diepe ontzetting over het trieste lot van de voormalige Joodse gemeenschap in Veendam en vanuit een gevoel van nauwe betrokkenheid bij het Joodse volk en de staat Israël. In zijn bundel wekt Bakker de suggestie dat de gemeente Veendam rond de verwerving van het onroerend van de voormalige Israëlitische gemeente mogelijk niet integer handelde. Hij doet dit onder meer door het stellen van enkele kritische vragen, zoals: '*Was het voor de gemeente geen koopje?*'; '*Is hier gebruik gemaakt van de omstandigheden*'; '*Was de waardering een afbraakprijs*', en '*Is het onderhoud aan de begraafplaats waar de gemeente voor verantwoordelijk is, niet ruim betaald?*'[549]

Voor het kunnen beantwoorden van dergelijke vragen, is een zo helder mogelijk overzicht nodig van de betreffende geschiedenis. Omdat Bakker in zijn bundel niet heel systematisch over de transacties tussen de Joodse gemeente en de gemeente Veendam schreef en hij bovendien vermoedelijk niet over alle bewaarde relevante archivalia beschikte, is hier nogmaals naar de kwestie gekeken. Het doel is een neutraal en systematisch historisch feitenrelaas te geven. Dit feitenrelaas begint in 1945.

Op 1 september 1945 verzochten de Joodse overlevenden Herman Zuidema uit Wildervank en Meijer Vleesblok uit Veendam aan het hoofd van de Afdeling Rechtsherstel Veendam, de heer Hofsteenge, te worden aangesteld '*als beheerders van de bezittingen onzer Joodsche gemeente Veendam – Wildervank – Muntendam – Hoogezand*'. Zij deden dit naar aanleiding van een voorafgaande vergadering met '*het bestuur van afdeling resort Groningen joodsche gemeente*'.[550] Op 26 september 1945 benoemde het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), na het horen van de '*Adviescommissie Rechtsherstel en Beheer Veendam*', Zuidema en Vleesblok tot bestuurders voor de Joodse gemeente te Veendam, Wildervank en Muntendam.[551] Hun benoeming gold niet voor Hoogezand, vermoedelijk omdat het Militair Gezag kort tevoren, op 7 augustus 1945, advocaat en procureur mr. Herman Douwes, uit die plaats, had benoemd tot bestuurder voor de Joodse gemeente te Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren.[552]

Intussen bleef tot eind 1947 op het centrale niveau van De Israëlitische gemeenschap, in de vorm van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, te Amsterdam, onduidelijkheid heersen over de situatie van de Joodse gemeente te Veendam en Wildervank. Men vermoedde te Amsterdam dat de twee Joods kerkende gezinnen te Veendam en Wildervank zich bij de Nederlands-Israëlitische gemeente te Stadskanaal hadden gevoegd.[553] In januari 1948 besloot de Permanente Commissie om de Nederlands-Israëlitische gemeente Veendam-Wildervank te ontbinden. Dit gebeurde op grond van een interne verordening, van 13 juli 1947, inzake de ontbinding en samenvoeging van Israëlitische gemeenten in spoedeisende gevallen. De formele ontbinding vond plaats op 10 oktober 1948. Het gebied van de ontbonden gemeente werd bij de

[549] Bakker, *De kehille Veendam,* 18-19.

[550] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100790, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam, Brief 1 september 1945 van H. Zuidema en M. Vleesblok aan den heer Hofsteenge, Hoofd van afdeeling Rechtsherstel Veendam.

[551] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100790, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam, Benoemingsbesluit 26 september 1945, namens het NBI getekend door W.G. Douma, van Herman Zuidema en Meijer Vleesblok tot bestuurders voor de *Joodsche Gemeente* te Veendam, Wildervank, Muntendam.

[552] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100788, Dossier Joodse Gemeente Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren, Benoemingsbesluit 7 augustus 1945, namens het Militair Gezag getekend door De Militaire Commissaris voor het District Winschoten (kantoor Veendam), de Kapitein H. Dekker, van Mr. Herman Douwes tot bestuurder voor de Joodse gemeente te Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren.

[553] GrA, NIGG, inv. nr. 230, Briefwisseling met de Nederlands-Israëlitische Gemeente Stadskanaal 1945-1957, Brief 18 november [194]7 van De Permanente Commissie tot de Algemeene Zaken v.h. Ned. Isr. Kerkgenootschap te amsterdam aan onbekend.

Nederlands-Israëlitische gemeente te Stadskanaal gevoegd.[554] Dit was een armlastige gemeente, die niet of nauwelijks in staat was de onderhoudskosten van haar gebouwen en Joodse begraafplaats op te brengen.[555]

Na het besluit door de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap tot de opheffing van de Israëlitische gemeente van Veendam en de samenvoeging ervan met de gemeente Stadskanaal ontstond binnen het NBI enige tijd onduidelijkheid over de status van de Joodse gemeente te Veendam. Het Beheersinstituut gaf in die periode tegenstrijdige berichten omtrent de opheffing. Op 27 april 1948 meldde de vertegenwoordiger voor het NBI voor de Stad en Provincie Groningen, K.J. Kraan in een brief dat de genoemde Permanente Commissie, per 13 juli 1947, de Israëlitische gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam had samengevoegd met die van Stadskanaal. Derhalve werden Zuidema en Vleesblok door het NBI met terugwerkende kracht vanaf 13 juli 1947 ontheven uit hun bestuursfunctie van de betreffende voormalige Israëlitische gemeente. In het formele NBI-besluit, van 18 mei 1948, tot ontheffing uit hun bestuursfunctie werd echter melding gemaakt van samenvoeging van de Israëlitische gemeente van Veendam, Wildervank en Muntendam, niet met die van Stadskanaal, maar met die van Groningen. Volgens dit document had de Israëlitische gemeente van Groningen de handelingsbevoegdheid voor de voormalige Israëlitische gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam verkregen.[556] Dit werd door het NBI ook zo aan de Israëlitische gemeente van Groningen bericht. Naar aanleiding hiervan vroeg de Israëlitische gemeente van Groningen op 7 juli 1948 aan de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, alle nodige stappen te mogen zetten om het beheer over de voormalige Israëlitische gemeente van Veendam eenduidig bij Stadskanaal te laten terechtkomen. De Permanente Commissie stond dit toe.[557]

Voordat de gemeente Veendam in 1950 de synagoge, school en rabbinaatswoning aan het Boven-Oosterdiep kocht, toonde een andere partij belangstelling voor deze panden. Vanaf 1946 huurde de Algemene Evangelische Gemeente de vroegere synagoge en gebruikte deze als kerkgebouw. Op 15 juni 1948 liet de predikant van deze gemeente, ds. J. Brouwer – middels twee vrijwel identieke, vermoedelijk aan verschillende afdelingen van het NBI gestuurde brieven – weten dat zijn gemeente graag de synagoge/kerk, school en rabbinaatswoning/pastorie kocht. Behalve dat zijn brieven de belangstelling van de Algemene Evangelische Gemeente voor de betreffende Joodse gebouwen tonen,

[554] GrA, NIGG, inv. nr. 230, Briefwisseling met de Nederlands-Israëlitische Gemeente Stadskanaal 1945-1957, Brief 12 januari 1948 van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlandsch-Israëlitische Kerkgenootschap, getekend E. Spier en B.W. de Jongh, aan onbekend; ArVd, AGV, inv.nr. 326, Akten van aankoop 1950-1952, Afschrift akte 30 maart 1950 waarin de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Stadskanaal verklaart aan te nemen van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Veendam-Wildervank de kadastrale percelen Veendam D 2424, 2426, 2484, I 266 en H 1117 en 1260.

[555] GrA, NIGG, inv. nr. 230, Briefwisseling met de Nederlands-Israëlitische Gemeente Stadskanaal 1945-1957, Brief 16 november 1950 namens het kerbestuur der Nederlands Israëlitische Gemeente Stadskaanal, getekend L. Goudsmid en A. Goudsmid, aan het dagelijks bestuur van het resort Groningen.

[556] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam, Afschrift brief 27 april [194]8 van De Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen van het NBI, K.J. Kraan, aan de Heren H. Zuidema en M. Vleesblok; Besluit 13 mei 1948 getekend door de vertegenwoordiger voor de stad en Provincie Groningen van het NBI, K.J. Kraan, tot ontheffing van De Heren H. Zuidema en M. Vleesblok per 13 juli 1947 van hun functie van bestuurders van de Ned.Isr. Gemeenten Veendam, Wildervank en Muntendam.

[557] GrA, NIGG, inv. nr. 230, Briefwisseling met de Nederlands-Israëlitische Gemeente Stadskanaal 1945-1957, Afschrift brief 7 juli [194]8 namens het dagelijks bestuur der N.I.G. Groningen, S. Cohen, voorzitter en N. Grünewald, waarnemend secretaris aan vermoedelijk de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlandsch-Israëltische Kerkgenootschap; Brief 20 juli 1948 namens de Permanente Commissie tot de algemeene Zaken van het Nederl. Israël. Kerkgenootschap, getekend E. Speir, voorzitter, en E.W. de Jongh, waarnemend secretaris aan het Kerkbestuur der Nederl. Israël. Gemeente Groningen.

geven ze enig inzicht in de toestand waarin de synagoge zich direct na de oorlog bevond. Brouwer schreef:

WelEd. Heer,
Het zal U bekend zijn dat wij de voormalige Israëlitische Kerk alhier van bewindvoerder Vleesblok huren. De kerk heeft noodglas door ons zelf in 1946 er in gezet. Dit glas moet thans vervangen worden door nieuw, daar het s'winters te veel koude doorlaat. Bovendien, moet het plafond nagekeken worden. De heer Speelman, makelaar alhier, kreeg van ons opdracht om de vraag aan Uw instituut te stellen: ,,Of het mogelijk was dat wij Kerk, school en pastorie kopen". Tot heden, werd daarop geen antwoord ontvangen. Met het oog op het glas en het plafond, is het echter nodig dat dat wij vóór de winter weten waar wij aan toe zijn. Bestaat er geen mogelijkheid tot kopen van Kerk, school en pastorie, dan diene U de Kerk van glas te voorzien en het plafond te laten nakijken. Wanneer wij eventueel kopen, dienen wij het genoemde zelf voor de winter te laten uitvoeren. Met het oog op die uitvoering willen wij graag antwoord.
Met beleefden groet. Hoogachtend. J. Brouwer.[558]

Tien dagen later, op 25 juni 1948, stuurde ook de door Algemene Evangelische Gemeente te Veendam in de arm genomen makelaar G. Speelman twee brieven aan het NBI, waarin hij meedeelde een liefhebber te hebben '*voor het Kerkgebouw, de School en de Pastorie van de voormalige Israélitische Gemeente te Veendam*'. Indien de percelen te koop waren, dan vernam Speelman graag de koopsom en eventuele verdere condities. Een van zijn brieven stuurde hij naar het NBI-kantoor in Groningen, de andere ging naar het hoofdkantoor, in Den Haag.[559]

Op respectievelijk 28 juni en 2 juli 1948 berichtte de vertegenwoordiger voor Groningen van het NBI, K.J. Kraan, aan dominee Brouwer en makelaar Speelman dat ze zich voor een eventuele aankoop met de bewindvoerder in verbinding moesten stellen. In de brief aan Speelman werd die bewindvoerder nader geëxpliciteerd als zijnde de Nederlands-Israëlitische Gemeente aan de Nieuwstad te Groningen. Een met pen gemaakte vermelding van hun namen op de door het NBI bewaarde afschriften van de brieven, suggereert dat Kraan hierbij dacht aan de vroegere bestuurders van de voormalige Israëlitische gemeente te Veendam, Wildervank en Muntendam, Meijer Vleesblok en Herman Zuidema. In de brief aan Brouwer meldde Kraan dat de bewindvoerder waarschijnlijk Brouwer ook kon vertellen of de verkoop van kerk, school en pastorie de instemming van '*daarbij belanghebbenden'* zou hebben. Hieraan voegde Kraan toe *'waarschijnlijk lijkt dit niet*'.[560] In een vermoedelijk voorafgaand aan

[558] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100787, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Brief 15 juni 1948 van Ds. J. Brouwer aan vermoedelijk het NBI (versie met stempel '*Het Nederlandsche Beheersinstituut*'). Zie ook: NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100788, Dossier Joodse Gemeente Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren, Brief 15 juni 1948 van Ds. J. Brouwer aan vermoedelijk het NBI (versie met stempel 'N*ed. Beheersinstituut Afd. Groningen en Westerkw.*'). De door dominee Brouwer in zijn brieven gegeven informatie wordt ondersteund door enkele, via www.delpher.nl aangetroffen, advertenties in *De Noord-Ooster*. Op 4 februari 1947 verscheen in deze krant een advertentie voor een conferentie op 7, 8 en 9 februari in de '*Voorm. Israëlitische Kerk Bov. Oosterdiep, Veendam*', met '*sprekers van verschillende gezindtes*', waaronder Ds. J. Brouwer. Op 3 april volgde een advertentie voor de Goede Vrijdag- en paasvieringen in het voornoemde gebouw, met Ds. J. Brouwer als predikant. Op 24 mei 1947 plaatste *De Noord-Ooster* een advertentie voor de pinksterdiensten van de '*Algemene Evang. Gemeente Boven-Oosterdiep Veendam*', met Brouwer als predikant.
[559] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100790, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam, Brief 25 juni 1948 van G. Speelman aan het NBI, Hereweg 75 Groningen; NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100787, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Brief 25 juni 1948 van G. Speelman aan het NBI, Hoofdkantoor 's-Gravenhage.
[560] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100788, Dossier Joodse Gemeente Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren, Afschrift brief 28 jun[i 1948] van De Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen van het NBI, K.J. Kraan, aan De Heer Ds. J. Brouwer; NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100790, Dossier Joodse Gemeente Veendam, Wildervank en Muntendam, Afschrift brief 2 juli [194]8 van De Vertegenwoordiger voor de Stad en Provincie Groningen van het NBI, K.J. Kraan, aan De Heer G. Speelman.

het sturen van zijn reactie, door hem of een andere NBI-medewerker op de ingekomen brief van Brouwer gemaakte aantekening stond dit wat directer geformuleerd als: '*Dit is niet mogelijk. Daar uiteindelijk de Isr. Gem. de beschikking moet krijgen. Waarschijnlijk zal op de duur het beheer dezer goederen overgaan op de Joodse gemeente te Gron. Verder naar bewindvoerder verwijzen*.'[561] Op 3 juli herhaalde Speelman zijn vraag omtrent de mogelijke aankoop van de genoemde onroerende goederen te Veendam aan het bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Groningen. Dit bestuur achtte zich echter niet bevoegd hierover te besluiten en stuurde Speelmans vraag door naar de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Amsterdam.[562] Hoe de commissie reageerde is onbekend; in elk geval kwam het niet tot een transactie.

Ongeveer een halfjaar na het initiatief van de Algemene Evangelische Gemeente om de synagoge en bijbehorende gebouwen te kopen, meldde de gemeentearchitect van Veendam in de vergadering van B&W dat de heer Vleesblok hem had gesproken over de verkoop van die onroerende goederen aan de gemeente Veendam. In het verslag van de vergadering van B&W van 23 december 1948 werd hierover letterlijk opgetekend: '*Aankoop Joodse bezittingen. De Gem. Architect deelt mede dat de heer Vleesblok hem heeft gesproken over de verkoop aan de Gemeente van de bezittingen der Joodse gemeente t.w. de kerk met school en woning. De architect komt op een prijs van ƒ 20.000,– Besloten wordt ƒ 18.000,– te bieden onder mededeling, dat de gemeente dan de zorg op zich zal nemen van de Joodse begraafplaats*.'[563]

Op 20 januari 1949 kwam het onderwerp opnieuw in de vergadering van B&W van Veendam ter sprake. Enigszins opmerkelijk is dat geen melding meer werd gemaakt van het eerder genoemde bod van ƒ 18.000, maar dat werd gesproken over het verhogen van een aanvankelijk bod van ƒ 15.000,– tot ƒ 17.000. De notulist schreef: '*Bezittingen Israëlitische Gemeente. Naar aanleiding van de onderhandelingen over aankoop door de Gemeente van de bezittingen der Israëlitische Gemeente wordt besloten het aanvankelijk bod van ƒ 15.000,– te verhogen tot ƒ 17.000,–*.'[564] Klaarblijkelijk werd het bod door de gemeente Veendam vervolgens nog minstens een keer verhoogd. Op 4 mei 1949 berichtte het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Amsterdam namelijk aan de gemeente dat het akkoord ging '*met bod van ƒ 21.000,– voor Aankoop percelen 27, 29 en 31*', betreffende de synagoge, Joodse school en rabbinaatswoning aan het Boven-Oosterdiep. Naar aanleiding hiervan besloten B&W aan de gemeenteraad een voorstel tot aankoop te doen.[565]

Het betreffende voorstel werd op 27 mei 1949 in de Raad besproken. De gegeven toelichting bij het voorstel tot '*Aankoop eigendommen voormalige Ned. Israëlitische gemeente*' luidde:

Burgemeester en Wethouders stellen voor van het Ned. Israëlitische Kerkgenootschap aan te kopen de volgende eigendommen van de voormalige Ned. Israëlitische gemeente, gelegen aan het Boven Oosterdiep alhier:

1. *Synagoge en erf, kadastraal bekend Sectie D 2424, groot 8.90 are;*
2. *School en erf, kadastraal bekend Sectie D 2426, groot 3.20 are;*

[561] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 100788, Dossier Joodse Gemeente Hoogezand, Sappemeer, Zuidbroek, Noordbroek en Slochteren, Brief 15 juni 1948 van Ds. J. Brouwer aan vermoedelijk het NBI (versie met stempel '*Ned. Beheersinstituut Afd. Groningen en Westerkw.*').

[562] GrA, NIGG, inv. nr. 230, Briefwisseling met de Nederlands-Israëlitische Gemeente Stadskanaal 1945-1957, Brief 3 juli 1947 van G. Speelman aan het bestuur der Ned. Israëlitische Gemeente Groningen; Afschrift brief 7 juli namens het dagelijks bestuur der Ned. Isr. Gem. Groningen, S, Cohen, voorzitter, en N. Grünewald, waarnemend secretaris aan Fa. G. Speelman.

[563] ArVd, AGV, inv.nr. 139, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1948, vergadering 23 december 1948, nr. 27.

[564] ArVd, AGV, inv.nr. 140, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1949, vergadering 20 januari 1949, nr. 25.

[565] ArVd, AGV, inv.nr. 140, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1949, vergadering 5 mei 1949, nr. 5.

3. Dubbel huis en erf, kadastraal bekend Sectie D 2482, groot 4.32 are,

In totaal voor een koopsom van f21.000,–.

Burgemeester en Wethouders hebben zich op verzoek bereid verklaard aan de Raad het voorstel te doen, dat door de gemeente tevens in eigendom wordt overgenomen de Israëlitische begraafplaats aan de Numero Een, met de daarbij behorende woning. Bij de bepaling van de koopsom voor de andere eigendommen is daarmede rekening gehouden.

Wat de eigendommen aan het Boven Oosterdiep betreft, delen Burgemeester en Wethouders mede, dat deze zijn gelegen in een gedeelte van het Uitbreidingsplan "Zuid". Voor de uitvoering van dit plan zullen deze percelen in de toekomst moeten worden afgebroken ten behoeven van de ontworpen verbindingsweg, Zuid-Noord, die in de Prins Bernhardlaan en de J.G. Pinksterstraat reeds zijn gedeeltelijke uitvoering heeft gevonden.

Voorlopig kan aan de synagoge en de school nog een andere bestemming worden gegeven, waarvoor evenwel thans geen voorstel kan worden gedaan. Het dubbel huis kan uiteraard voorlopig zijn bestemming tot woning blijven behouden.

Alvorens overeenkomstig het voorstel van B&W werd besloten, ontspon zich naar aanleiding van het voorstel van B&W in de Raad een debat dat in de raadsnotulen als volgt werd genotuleerd:

De heer Bulder heeft in de stukken geen becijfering van het onderhoud aangetroffen.

De voorzitter antwoordt, dat een raming hiervan, vooral met betrekking tot de over te nemen begraafplaats, moeilijk is te geven. Het onderhoud kan worden verzorgd door iemand, die daarvoor geheel of gedeeltelijk vrij wonen geniet in de bij de begraafplaats behorende woning.

Bij vóór de oorlog gevoerde onderhandelingen werd door de Israëlitische gemeente een belangrijk hogere som voor de verschillende eigendommen gevraagd.

De heer Riemeijer deelt mede, dat de weduwe die momenteel in het huis bij de begraafplaats woont, wel huur betaalt.

De heer Prins is van mening, dat over deze kwestie niet te lang gediscussieerd dient te worden. Het onderhoud van de begraafplaats is een daad van piëteit van het gemeentebestuur ten opzichte van de joden.

De voorzitter beaamt, dat ook die overweging heeft gegolden.

De heer Vegter zegt, dat het voorstel aan de raad enkel spreekt van eigendommen en informeert of hierbij het onderhoud is inbegrepen.

De voorzitter antwoordt bevestigend.[566]

Nadat het voorstel tot aankoop was goedgekeurd door de Raad, stuurde het College van B&W het ter goedkeuring aan Gedeputeerde Staten, zoals dat bij beoogde transacties van onroerend goed was vereist. In de door B&W bijgevoegde memorie van toelichting kwamen dezelfde drie hoofdargumenten naar voren als bij de eerdere bespreking in de Raad. Dat waren de argumenten dat de panden aan het Boven-Oosterdiep in de toekomst moesten worden afgebroken ten behoeve van een in het uitbreidingsplan Zuid ontworpen verbindingsweg; dat de gemeente Veendam de percelen nu voor een lagere prijs kon kopen dan de vooroorlogse vraagprijs van de Israëlitische gemeente; en dat het beoogde onderhoud door de gemeente Veendam van de Joodse begraafplaats moest worden opgevat als een daad van piëteit. Deze laatste twee argumenten werden door B&W in de memorie van toelichting aan Gedeputeerde Staten iets uitgebreider uiteengezet dan in de toelichting aan de Raad het geval was geweest. Over de gunstige aankoopprijs, van ƒ 21.000,–, vermeldde de memorie van

[566] ArVd, AGV, inv.nr. 51, Register bevattende de notulen van den vergaderingen van de gemeenteraad van Veendam 1941-1949, vergadering 27 mei 1949, nr. 9. Zie ook: ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Blad getiteld Raadsvergadering 27 Mei 1949 Punt 3.

toelichting dat de Joodse gemeente bij eerdere onderhandelingen in 1931 een aanzienlijk hogere prijs had gevraagd:

Ter verkrijging van deze eigendommen werden door het gemeentebestuur reeds in 1931 onderhandelingen aangeknoopt met de Nederlandsch-Israëlitische Gemeente te Veendam, welke evenwel geen resultaat opleverden en afstuitten op de door genoemde kerkelijke gemeente gestelde voorwaarden, behelzende een koopsom van f. 52500,– en afdracht van een gratis bouwterrein door de gemeente van 1000 m2.
Van de zich thans voordoende gelegenheid, bedoelde eigendommen tegen een redelijke prijs in bezit te krijgen, dient gebruik te worden gemaakt.
Nu in de gemeente Veendam en Wildervank nog slechts 2 Joodse gezinnen woonachtig zijn, worden de gebouwen in kwestie namelijk niet meer overeenkomstig hun oorspronkelijke bestemming gebruikt.

Over het beoogde onderhoud door de gemeente Veendam van de Joodse begraafplaats stond in de memorie van toelichting geschreven:

Bij de bepaling van de koopsom voor deze eigendommen [aan het Boven Oosterdiep] *is er rekening mede gehouden, dat door de gemeente Veendam op verzoek van het Nederlandsch-Israëlitische Kerkgenootschap tevens in eigendom worden overgenomen de Joodse begraafplaats aan Numero Eén met de daarbij behorende woning.*
Evenals elders in den lande op vele plaatsen geschiedt, is gemeend, het onderhoud van deze begraafplaats, als daad van piëteit tegenover de vroegere Joodse ingezetenen, ten laste van de gemeente te moeten nemen.
Wij zullen ons nog nader beraden aangaande de vraag, in hoeverre dit onderhoud, dat weinig omvangrijk is, aan een arbeider, die daarvoor geheel of gedeeltelijk vrij wonen geniet in de bij de begraafplaats behorende woning, kan worden opgedragen.[567]

Op 5 augustus 1949 gaven Gedeputeerde Staten toestemming voor de aankoop door de gemeente Veendam van de onroerende goederen van de voormalige Joodse gemeente. Hoewel de overdrachtsakte op dat moment nog niet was gepasseerd, lijken B&W vanaf dat moment de aankoop als een gegeven te hebben beschouwd. In elk geval bracht burgemeester Hoogkamp op 26 januari 1950 in zijn nieuwjaarsrede de aankoop kort in de gemeenteraad ter sprake als een van de in het voorafgaande jaar voltrokken zaken. Deze keer wees hij daarbij niet op de gunstige aankoopprijs, of de piëteit voor de Joden, maar presenteerde hij de aankoop louter als onderdeel van de gemeentelijke plannen tot de uitbreiding van Veendam en de verbetering van de infrastructuur. Hoogkamp sprak in dit verband:

[567] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Stuk getiteld '*Ter goedkeuring ingezonden*' betreffende het raadsbesluit van 27 mei 1947 tot aankoop synagoge, school, dubbel woonhuis en begraafplaats en woonhuis, getekend door De Voorzitter, J.A. Hoogkamp, en De Secretaris R. Meijer, met goedkeuringsstempel van Gedeputeerde Staten 5 augustus 1949 en ondertekening door de Griffier der staten van Groningen [getekend onleesbaar]; Memorie van toelichting behorende bij het besluit van de raad der gemeente Veendam d.d. 27 mei 1949 no. 3/1086. Het is trouwens niet gelukt de in 1949 door B en W gemaakte opmerking dat zij al in 1931 onderhandelingen met de Joodse gemeente hadden aangeknoopt over de aankoop van het onroerend goed aan het Boven-Oosterdiep te staven met de notulen van B en W uit 1931. Wel blijkt uit die notulen dat de gemeente in deze tijd al actief bezig was met het verwerven van onroerend goed in het uitbreidingsplan Zuid, hetgeen het in 1949 vermelde aannemelijk maakt. Zie hiervoor: ArVd, AGV, inv.nr. 123, Register bevattende de Notulen van den vergaderingen van het College van B&W 1931, 16 februari nr. 22, 5 maart nr. 7, 9 maart nr. 12, 27 maart nr. 1, 24 augustus nr. 15, 12 oktober nr. 10 en 7 december nr. 1.

'*Voor het tweeledig doel: het tot stand brengen van een verkeersverbetering en middenstandswoningenbouw ging de gemeente over tot aankoop van het oude pand op de hoek van de Beresteijnstraat. Eenmaal afgebroken zal ter plaatse een belangrijke verkeersverbetering tot stand kunnen* [komen] *(…) De eigendommen der voormalige Nederlands Israëlitische gemeente werden eveneens eigendom der gemeente. Uiteindelijk, zoals U uit het uitbreidingsplan bekend is, in de toekomst eveneens bestemd voor verkeersverbetering*.'[568]

Op 30 maart 1950 vond, bij notaris Carel Jan Plaat, te Veendam de formele overdracht plaats van de onroerende goederen van de voormalige Israëlitische gemeente Veendam-Wildervank. Dit gebeurde in twee etappes. Via een eerste akte werden de synagoge, school en voormalige rabbinaatswoning aan het Boven Oosterdiep en de begraafplaats en bijbehorende woning aan Numero Eén overgedragen van de voormalige Israëlitische gemeente Veendam-Wildervank naar de Israëlitische gemeente van Stadskanaal. Vervolgens werden deze onroerende goederen via een tweede akte, voor het eerder overeengekomen bedrag van ƒ 21.000,–, overgedragen van de Israëlitische gemeente Stadskanaal aan de gemeente Veendam. Namens de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal tekenden Lazarus Goudsmid, uit Stadskanaal, Beniel Dalsheim, uit Stadskanaal, en Salomon Dalsheim, uit Musselkanaal, vanuit hun hoedanigheid van respectievelijk, voorzitter, penningmeester en vice-voorzitter. Burgemeester Johan Anne Hoogkamp tekende de overdrachtsakte als burgemeester van Veendam.

In de akte van overdracht van de in Veendam gelegen onroerende goederen van de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal aan de gemeente Veendam stonden enkele voor deze akte typerende, relevante bepalingen en verklaringen opgenomen. Ten eerste verklaarde Hoogkamp er vanuit zijn hoedanigheid van burgemeester van Veendam expliciet in, dat de gemeente Veendam de synagoge, school en dubbele behuizing, ofwel rabbinaatswoning aan het Boven Oosterdiep verwierf met het oog op de volkshuisvesting in het kader van een uitbreidingsplan. De reden hiervoor was dat zo voor de betreffende percelen vrijstelling van overdrachtsbelasting kon worden verkregen. Letterlijk stond hierover in de overdrachtsakte vermeld: '*De (…) comparant (…) verklaarde dat de aankoop van sub I a. b. en c. omschreven ontroerende goederen is geschied in het belang der Volkshuisvesting, zulks ter uitvoering van een vastgesteld en goedgekeurd gemeentelijk Uitbreidingsplan, zodat hij te dezer zake een beroep doet op de vrijstelling van artikel 101 b. der Registratiewet*.'

Even belangrijk was dat de gemeente via de akte formeel de plicht aanging om de Joodse begraafplaats aan Numero Eén eeuwigdurend te beheren en te onderhouden. Met betrekking tot de tussen de Israëlitische Gemeente Stadskanaal en gemeente Veendam gemaakte afspraak aangaande de begraafplaats en bijbehorende woning vermeldde de akte: '*Ten aanzien van het vastgoed sub II omschreven verklaarden de comparanten te zijn overeengekomen dat hiervoor door de gemeente Veendam geene vergoeding zal worden betaald, waarentegen echter de comparant sub II, in zijne gemelde hoedanigheid* [d.w.z. Hoogkamp als burgemeester van Veendam], *de verplichting aangaat, dat de door sub II bedoelde begraafplaats door de gemeente Veendam eeuwigdurend zal worden beheerd en onderhouden, onder welk onderhoud niet zijn begrepen de aanwezige graven en monumenten, terwijl bij deze het recht wordt verleend, dat Joden, welke komen te overlijden in de gemeenten Veendam, Wildervank, Meeden en Muntendam – voor zover de ruimte dit toelaat – kunnen worden begraven op de hiervoren bedoelde begraafplaats*.' Ten behoeve van het berekenen van de registratierechten schatten de Israëlitische Gemeente Stadskanaal en de gemeente Veendam de onroerende goederen aan Numero Eén op een waarde van ƒ 2.000,–, zo vermeldde de overdrachtsakte.[569]

[568] ArVd, AGV, inv.nr. 52, Register bevattende de notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad van Veendam 1949-1952, 26 januari 1950 nieuwjaarsrede voorzitter J.A. Hoogkamp.

[569] ArVd, AGV, inv.nr. 326, Akten van aankoop 1950-1952, Afschrift akte 30 maart 1950 waarin de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Stadskanaal verklaart aan te nemen van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Veendam-Wildervank de kadastrale percelen Veendam D 2424, 2426, 2484, I 266 en H 1117 en 1260; Afschrift

Overigens gaf een twee jaar later, op 22 januari 1952, door gemeentewerken Veendam opgetekend staatje getiteld '*Waardering eigendommen van de voormalige Israëlitische gemeente'*, een overzicht van alle aan de respectievelijke onroerende goederen toegekende waardes. Dit overzicht zag er als volgt uit:

1. Synagoge	*f. 6000,–*
2. School	*" 3000,–*
3. Woonhuis	*" 6000,–*
4. Erf synagoge 890 m²	*" 1000,–*
5. Erf school 320 m²	*" 500,–*
6. Erf woning 432 m²	*" 2500,–*
Totaal	*f.19000,–*
Woning met erf te Numero Eén (2600 m² erf)	*f. 2000,–*
	f.21000,–

Volgens de toelichting bij dit overzicht was bij de waardering van de grond aangenomen dat de erven van de synagoge en de school, die beide van de straat af, achter het woonhuis waren gelegen, als niet bouwrijp moesten worden opgevat. Het perceel van het woonhuis, dat direct aan de straat lag, telde wel als bouwrijp.[570]

Intussen had de gemeente Veendam trouwens nogmaals, in iets andere en ook iets sterkere bewoordingen over de overeengekomen aankoopprijs van *f* 21.000,– geschreven. Dat gebeurde in een brief van 6 november 1950 aan de gemeente Delfzijl, welke gemeente om inlichtingen omtrent de omgang met het lokale Joods onroerende goed had gevraagd. De reactie van Veendam bevatte de eerder genoemdee argumenten voor de aankoop. Over de de aankoopsom werd geschreven: *Vergeleken bij de voor de oorlog voor deze eigendommen gedane vraagprijs en de daarbij gestelde voorwaarden, was deze aankoop voor de gemeente zeer voordelig*.[571]

Betrekkelijk snel na de overdracht van de onroerende goederen van de voormalige Israëlitische Gemeente te Veendam aan de gemeente Veendam, rezen binnen het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap bedenkingen over de overdracht van de begraafplaats aan Numero Eén. Het leidde tot nieuw overleg. Het allereerste begin hiervan is niet helemaal helder. Duidelijk is wel, dat notaris Plaat, bij wie de overdrachtsakte was gepasseerd, al op 5 maart 1951, dus minder dan een jaar na de overdracht, een, voor zover bekend niet bewaard gebleven, '*concept-akte inzake de wijziging van de akte tot Overname Ned-Israëlitische Kerkhof*' om advies aan de gemeente Veendam zond. B&W '*besloten te berichten, dat men met deze wijziging accoord gaat*'.

Vervolgens stuurde Plaat, op 23 mei 1951, aan B&W van Veendam een brief ter inzage waarin de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap vroeg om '*opname van een boeteregeling in de Overeenkomst inzake overname Israëlitische begraafplaats*'. B&W besloten hier niet mee in te stemmen. In het verslag van hun vergadering van 25 mei 1951 werd hierover letterlijk genoteerd: '*Zal worden bericht dat een boetebepaling niet kan worden aanvaard,*

akte van overdracht 30 maart 1950 van de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal aan de gemeente Veendam van de kadastrale percelen Veendam D 2424, 2426, 2484, I 266 en H 1117 en 1260.

[570] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Document Gemeentewerken Veendam 22 januari 1952 getiteld Waardering eigendommen van de voormalige Israëlitische gemeente.

[571] ArVd, AGV, inv. nr. 1167/2, Stukken betreffende instandhouding inzake Joodse begraafplaatsen 1950-1959, Afschrift brief 6 november 1950 namens Burgemeester en Wethouders van Veendam, J.A. hoogkamp en secretaris Meijering aan B&W Delfzijl.

omdat in de koopacte voldoende waarborgen zijn neergelegd voor de nakoming v/d opgenomen verplichtingen door de Gemeente.'

Een hierop volgend onderhoud met de vertegenwoordiger van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap Levy Hartog uit Utrecht leidde vervolgens tot overeenstemming. Naar aanleiding van dit overleg besloot het College van B&W van Veendam op 20 september 1951 om de Raad voor te stellen de begraafplaats aan numero Eén gratis over te dragen aan de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal.[572] Het betreffende voorstel werd op 27 september, onder punt 18, door de gemeenteraad van Veendam behandeld en vervolgens aangenomen. De raadsnotulen vermelden hierover:

Bij raadsbesluit van 27 mei 1949, no. 3, goedgekeurd door Gedeputeerde Staten bij hun besluit van 5 augustus 1949, no. 10531, 5e afdeling, is door de gemeente van het Nederlands Israëlitische Kerkgenootschap o.a. in eigendom overgenomen de Israëlitische begraafplaats aan de Numero Eén.
De Nederlands Israëlitische Gemeente te Stadskanaal heeft thans de wens te kennen gegeven, in verband met opvattingen ontleend aan de Israëlitische godsdienst, deze begraafplaats wederom in eigendom te verkrijgen, waarbij dan de door de gemeente Veendam bij de indertijd opgemaakte akte van overdracht ten aanzien van deze begraafplaats op zich genomen verplichtingen volledig in tact zullen blijven.
Burgemeester en Wethouders hebben hiertegen geen bezwaar en stellen voor de Israëlitische begraafplaats bovenbedoeld <u>om niet</u> over te dragen aan de Nederlands Israëlitische Gemeente te Stadskanaal.
Aldus besloten.[573]

Ook nu moest de gemeente Veendam toestemming van Gedeputeerde Staten krijgen voor de beoogde overdracht. De door B&W bij hun aanvraag aan Gedeputeerde Staten meegezonden memorie van toelichting bevatte deze keer geen extra informatie ten opzichte van de eerder gegeven toelichting aan de Raad. Een op het officiële aanvraagdocument gemaakte verwijzing naar een bijgevoegde situatietekening maakt echter duidelijk dat de beoogde overdracht aan de Israëlitische Gemeente van Stadskanaal niet de gehele begraafplaats betrof. Het ging om enkele gedeelten in het midden, aan de zuidkant en in de westelijke punt van de begraafplaats. Dat waren de gedeelten waar zich reeds graven bevonden – en zich tot op de dag van vandaag bevinden. De nog niet voor begraving gebruikte delen aan de noord- en de oostkant van de begraafplaats zouden buiten de overdracht blijven. Hetzelfde gold voor de bij de begraafplaats gelegen woning.[574]

Op 26 oktober 1951 berichtten Gedeputeerde Staten van Groningen aan B&W van Veendam dat zij tegen de gratis overdracht van de begraafplaats aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Stadskanaal '*op zich zelve geen bedenking*' hadden. Gedeputeerde Staten wilden echter graag nadere

[572] ArVd, AGV, inv.nr. 142, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 8 maart 1951 nr. 6, 25 mei 1951 nr. 15, 20 september 1951 nr. 6.
[573] ArVd, AGV, inv.nr. 52, Register bevattende de notulen van den vergaderingen van de gemeenteraad van Veendam 1949-1952, vergadering 27 mei 1951, nr. 18.
[574] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Stuk getiteld '*Ter goedkeuring ingezonden*' betreffende het raadsbesluit van 27 september 1951 1947 tot overdracht om niet van het in rood op bijgevoegde situatietekening weergegeven gedeelte van de Israëlitische begraafplaats aan de Numero Eén aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Stadskanaal, getekend door De Voorzitter, J.A. Hoogkamp, en De Secretaris, R. Meijer, met goedkeuringsstempel van Gedeputeerde Staten 23 november 1951 en ondertekening door de Griffier der staten van Groningen [getekend onleesbaar]; Situatietekening door Gemeentewerken Veendam van de Israëlitische Begraafplaats te Veendam, met gedeeltelijke rode arcering; Memorie van toelichting behorende bij het besluit van de raad der gemeente Veendam d.d. 27 september 1951 no. 18/1980.

informatie over de door de gemeente met betrekking tot de begraafplaats op zich genomen verplichtingen en de financiële gevolgen daarvan. Zij schreven hierover in hun brief:

Volgens de toelichting zal de eigendomsoverdracht echter geschieden onder de bepaling, dat uw gemeente volledig belast blijft met de verplichtingen welke uw gemeente indertijd bij de akte van overdracht op zich heeft genomen.
Omtrent de omvang dier verplichtingen en de geldelijke gevolgen daarvan worden wij gaarne ingelicht. Na de overdracht van de eigendom zal sluiting van de begraafplaats naar het lijkt niet zonder medewerking van de eigenaar kunnen geschieden, wat tot gevolg kan hebben dat uw gemeente gedurende onbeperkte tijd tot onderhoud verplicht zou zijn. Naar het ons aanvankelijk voorkomt zou thans bij de eigendomsoverdracht een regeling dienen te worden getroffen waarbij de onderhoudsverplichting voor de gemeente aan een termijn wordt gebonden, b.v. een zeker aantal jaren nadat van de begraafplaats geen gebruik meer wordt gemaakt.[575]

Naar aanleiding van deze suggestie tot aanpassing van de overdrachtsovereenkomst, besloten B&W in hun vergadering van 8 november 1951, Gedeputeerde Staten te vragen om alsnog toch het oorspronkelijke voorstel goed te keuren.[576] Het resulteerde in een brief, van 13 november 1951, waarin B&W uitvoerig aan Gedeputeerde Staten uiteenzetten waarom het alleszins redelijk was dat de gemeente Veendam het beheer en onderhoud van de begraafplaats aan Numero Eén op zich nam. Zij plaatsten hierbij de onderhoudsplicht aan de begraafplaats en de overdracht om niet van een deel van dit perceel, nadrukkelijk tegen de achtergrond van haar overname in 1949/50 van de andere Joodse eigendommen aan het Boven Oosterdiep. Feitelijk gaven ze een verdere uitwerking van hun oude argumentatie, dat de gemeente Veendam de voor een verkeersdoorbraak nodige percelen aan het Boven Oosterdiep relatief goedkoop had kunnen verkrijgen en dat een daad van piëteit richting de Joden op zijn plaats was, terwijl het in verband hiermee te plegen onderhoud aan de begraafplaats niet duur zou zijn. Hieraan voegden zij als nieuwe argumenten toe, dat als de gemeente dit onderhoud niet op zich nam, een onwenselijke toestand van verval kon ontstaan. B&W schreven in hun brief aan Gedeputeerde Staten:

In antwoord op Uw schrijven d.d. 26 Oktober 1951 (…) delen wij U het volgende mede.
Bij raadbesluit van 27 mei 1949 (…), goedgekeurd door Uw college 5 augustus 1949 (…), werd van de Ned. Isr. Gemeente alhier aangekocht de synagoge met erf, een school met erf, een dubbel woonhuis en erf en de Israëlitische begraafplaats met woning, tegen een totaal bedrag van f.21000,–.
In onze bij het raadsbesluit behorende toelichting vermeldden wij, dat hiervorengenoemde eigendommen (uitgezonderd de begraafplaats met woning) zijn gelegen in het uitbreidingsplan "Zuid" en in de toekomst moeten worden afgebroken ten behoeve van de ontworpen verbindingsweg. De hierover destijds gevoerde onderhandelingen tot aankoop hadden geen resultaat. Wanneer de bijzondere omstandigheden, waarin de Israëlitische gemeente is komen te verkeren, zich niet zouden hebben voorgedaan, zou de gemeente t.z.t. zeker tot onteigening moeten overgaan en dan zou het buitengesloten zijn, dat de gemeente deze eigendommen tegen een bedrag van f.21000,– zou hebben verkregen.
In dit licht beschouwd, is de door de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Ned. Israëlitische Kerkgenootschap gestelde voorwaarde, dat de gemeente de verplichting van beheer en onderhoud der begraafplaats zou overnemen, zeker niet overdreven te noemen. Wij merken daarbij op,

[575] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Brief 26 oktober 1951 betreffende Verkoop israëlitische begraafplaats, namens De Gedeputeerde Staten der provincie Groningen, de Voorzitter, E.H. Ebels, en de Griffier [getekend onleesbaar].
[576] ArVd, AGV, inv.nr. 142, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 8 november 1951, nr. 1.

dat dit beheer en onderhoud zich uitsluitend bepaalt tot de begraafplaats als zodanig en daarin niet is begrepen, het onderhoud van de aanwezige graven en monumenten.
Uit de aan Uw college overgelegde situatietekening blijkt, dat alleen het gedeelte van het kerkhof, waar begraven is, overgedragen wordt. Het overgebleven gedeelte blijft aan de gemeente evenals de daarbij behorende woning. Aan de bewoner dezer woning is het onderhoud opgedragen van het nu over te dragen gedeelte tegen het genot van vrij wonen. Overigens zullen er niet zoveel kosten meer aan dit onderhoud moeten worden besteed, dat deze een bezwaar voor de gemeentekas zullen vormen.
De overdracht in eigendom van het bewuste gedeelte is uitsluitend geschied op grond van religieuse overwegingen.
Volgens de ons van Joodse zijde gedane mededeling, mag een dergelijke begraafplaats niet worden geruimd. Wanneer dus, na sluiting van het kerkhof, de gemeente slechts voor een termijn aan de onderhoudsverplichting zou behoeven te voldoen, dan zou daar een zeer ongewenste toestand ontstaan, omdat dan niemand zich over dit kerkhof zou bekommeren.
Er zijn in de gemeente Veendam en Wildervank nog slechts twee Joodse gezinnen, terwijl ook te Stadskanaal nog enkele Joodse gezinnen zijn. Daar is een eigen begraafplaats. De overdracht in eigendom aan de Ned. Israëlitische Gemeente te Stadskanaal is uitsluitend geschied omdat hier geen Israëlitische Gemeente meer bestaat.
De verplichting tot onderhoud moet men dan ook alleen zien als een daad van piëteit.
Wij vertrouwen, dat deze toelichting U aanleiding zal geven, alsnog de gevraagde goedkeuring op het raadsbesluit van 27 September 1951 te verlenen.[577]

Op 23 november 1951 gaven Gedeputeerde Staten alsnog hun goedkeuring aan de overdracht van de Joodse begraafplaats aan de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal met behoud van de onderhoudsplicht door de gemeente Veendam. Op 13 december 1951 volgde bij notaris Carel Jan Plaat te Veendam de formele overdracht van de eerder genoemde reeds voor begraving gebruikte delen van de begraafplaats aan Numero Eén. Namens de gemeente Veendam tekende burgemeester Hoogkamp de overdrachtsakte. Levy Hartog deed dit, namens de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, als lasthebber van de Israëlitische Gemeente te Stadskanaal.

Na het vermelden van de datum, notaris, ondertekenaars, enzovoort begon de akte van 13 december 1951 met een herhaling van de op 30 maart 1950 notarieel vastgelegde afspraken met betrekking tot de begraafplaats. Hieraan werd toegevoegd '*dat evenwel later is gebleken, dat volgens de voorschriften geldende voor Israëlitische Gemeenten een overdracht van een Israëlitische begraafplaats, aan een niet-Israëlitische instelling, niet toegestaan is*'. '*In verband hiermede*', zo vervolgde de akte, was overeengekomen '*bedoelde begraafplaats wederom om niet, in eigendom over te dragen*', deze keer van de gemeente Veendam aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Stadskanaal. De comparanten Hoogkamp en Hartog verklaarden in hun gemelde hoedanigheid '*uitdrukkelijk, dat de gemeente Veendam <u>niet</u> ontslagen wordt van de verplichtingen, welke zij bij bovengemelde akte van dertig Maart negentienhonderd vijftig, ten aanzien van gemelde begraafplaats, op zich heeft genomen*'. Dit betekende dat de gemeente Veendam eeuwigdurend verantwoordelijk bleef voor het beheer en onderhoud van de begraafplaats, zonder inbegrip van de aanwezige graven en monumenten.[578]

[577] ArVd, AGV, inv.nr. 348, Aankoop van grond en gebouwen met besluiten van Gedeputeerde Staten en Gemeenteraad 1937-1954, sectie synagoge, school, dubbele woning, begraafplaats Nederlands-Israëlitische Gemeente, aankoop 1949 overdracht 1951, Afschrift brief 13 november 1951 betreffende Verkoop Israëlitische Begraafplaats van B&W van Veendam, getekend door burgemeester J.A. Hoogkamp en secretaris R. Meijer aan Heren Gedeputeerde Staten der provincie Groningen.
[578] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4): Afschrift van op 5 januari 1952 in bewaring genomen transportakte 13 december 1951 betreffende de overdracht van een gedeelte van de Israëlitische

Rond dezelfde tijd nam de gemeente Veendam, langs andere weg, ook de onderhoudsplicht op zich voor enkele op de begraafplaats aanwezige graven. Begin augustus 1951 ontving de gemeente via notaris C. van Bommel van Vloten uit Groningen een verzoek tot overname van het onderhoud van de graven op de Israëlitische begraafplaats van N.J. Polak en C. Holstein. In hun vergadering van 16 augustus 1951 besloten B&W het verzoek aan te houden. Op 16 april 1952 volgde een nieuw schrijven van Van Bommel van Vloten betreffende '*onderhoud 3 graven op Joodse begraafplaats voor gemeenterekening*'. Deze keer gingen B&W akkoord, '*op voorwaarde dat betrokken graven eerst in behoorlijke staat worden gebracht en voorts f1250 wordt gestort*'. Hierop volgde een schrijven van 3 mei 1952 waarin Van Bommel van Vloten namens '*De Erven van Mej. F. Polak*' berichtte dat zij de aanbieding aanvaardden. Naar aanleiding van dit bericht registreerde het College van B&W op 8 mei 1952 als zijn beslissing: '*cf.* [conform] *verzoek handelen*'.[579]

Intussen bezat de gemeente Veendam aan het Boven Oosterdiep nog de voormalige synagoge, Joodse school en rabbinaatswoning. Deze zouden volgens plan op termijn moeten wijken voor een verkeersdoorbraak. Mogelijk kon echter voorlopig aan de synagoge en de school een nieuwe bestemming worden gegeven, zo hadden B&W in 1949 in hun voorstel aan de Raad uiteengezet. Kort voor de formele overdracht in maart 1950 van genoemde onroerende goederen aan de gemeente Veendam, werd voor de voormalige Joodse school inderdaad een tijdelijke bestemming gevonden. In overleg met de Hoofdinspecteur van het Buitengewoon Lager Onderwijs, richtte de gemeente in het gebouw twee noodlokalen in voor de kort tevoren opgerichte A.G. Wildervanckschool. Daarvoor was eerst wel herstelwerk aan het schoolgebouw nodig. De begrote kosten hiervoor bedroegen ƒ 2.000,–.[580]

De voormalige synagoge wachtte een spoediger einde. Op 25 oktober 1951 besloten B&W over te gaan tot het laten afbreken van het gebouw. In het verslag van hun vergadering staat daarover vermeld:

Verkoop op afbraak voormalige Joodsche Kerk.
De secretaris deelt mede, dat in de Commissie openbare werken is besloten a/h College voor te stellen, de voormalige Joodsche Kerk te amoveren. Dit object kan nergens voor worden gebruikt en moet in de toekomst voor wegaanleg verdwijnen.
De gemeente-architect voegt hieraan toe, dat wanneer men dit gebouw voor een of ander doel in bruikbare staat zal brengen er enige duizenden guldens mee gemoeid zijn.
Tot afbraak wordt besloten.[581]

Op 15 november 1951 besloten B&W de sloop te gunnen aan J. Feiken te Wildervank, voor de koopsom op afbraak van ƒ 1.750,–.[582] Indirect kwam de sloopopdracht uiteindelijk terecht bij het sloopbedrijf van J. van Weerden aan de Sarastraat te Veendam.[583] Op 6 augustus 1953 besloten B&W ook over te gaan tot het laten afbreken van de voormalige Joodse school en vermoedelijk tegelijk ook de rabbinaatswoning. In elk geval zou dat laatste gebouw worden ontruimd. Het van de vergadering gemaakte verslag vermeldt omtrent het genomen besluit:

---

begraafplaats aan de Nummer Een door de gemeente Veendam aan de Israëlitische Gemeente van Stadskanaal.

[579] ArVd, AGV, inv.nr. 142, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 16 augustus 1951, nr 1; inv.nr. 143, Register (….) 1952, 24 april 1952, nr8 21; 8 mei 1952, nr. 10.

[580] ArVd, AGV, inv.nr. 141, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 16 augustus 1950, 2 februari 1950, nr. 12; ArVd, AGV, inv.nr. 52, Register bevattende de notulen van den vergaderingen van de gemeenteraad van Veendam 1949-1952, vergadering 23 februari 1950, nr. 8.

[581] ArVd, AGV, inv.nr. 142, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 25 oktober 1951, nr. 35.

[582] ArVd, AGV, inv.nr. 142, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1951, 15 november 1951, nr. 28.

[583] Bakker, *De kehille Veendam,* 19.

In verband met de voorgenomen plannen betreffende de totstandkoming van de "Doorbraak Zuid" wordt besloten de voormalige Joodse school te doen afbreken. Wethouder Brouwers zal overleg plegen met de Woonruimte-Commissie inzake ontruiming van de woning bewoond door de Heer van Petegem.[584]

Ook deze keer ging het om een verkoop op afbraak, waarbij de sloopopdracht aan de hoogste bieder werd gegund. In dit geval was dat de firma Gebroeders Bos, uit Muntendam, die een bedrag van ƒ 1827,– voor de koop op afbraak van de voormalige Israëlitische school overhad.[585]

Begin jaren zestig werd volgens plan over de percelen van de voormalige synagoge, rabbinaatswoning en Joodse school, een toegangsweg vanaf het Boven Oosterdiep naar het Plan Zuid gecreëerd: de huidige Bendiksstraat. In 1967 werd aan de kruising met de Prins Bernhardlaan een monument opgericht ter nagedachtenis aan de Joden uit Veendam en Wildervank die tijdens de Bezetting waren weggevoerd en omgebracht. Daarvoor gebruikte men onder meer enkele natuurstenen panelen die resteerden van de synagoge die hier ooit stond. Eerder was al een herinneringsmonument voor de Joodse slachtoffers uit Veendam en Wildervank geplaatst op de Joodse begraafplaats aan de Numero Eén.[586]

7.4. Slotbeschouwing

Voor Wildervank zijn geen aanwijzingen aangetroffen die wijzen op de aankoop door deze gemeente van Joods onroerend goed tijdens de Bezetting. Voor de gemeente Veendam verdienden drie zaken nader onderzoek.

Ten eerste was dit de gemeentelijke aankoop in 1943 van het pand aan de Bocht Oosterdiep. De gemeente kocht dit pand van de NSB, die het in 1941 uit de failliete boedel van de Joodse bank Wertheim & Gompertz had verworven. Hoewel het een opvallende aankoop betreft, is uit nader onderzoek geen benadeling van Joodse betrokkenen gebleken. Het pand stond al sinds 1937/1938, dus vóór de oorlog, te koop. Het bleek echter moeilijk verkoopbaar en raakte intussen in verval. In 1938 werd de vraagprijs daarom verlaagd tot ƒ 15.000,–. Uit een schrijven van juni 1940 blijkt dat de bankassociatie daarbij ruimte bood tot onderhandelen en met een taxatieprijs van ƒ 13.000,– rekende. Dit was precies het bedrag dat de NSB – na onderhandelingen – in mei 1941 voor het pand betaalde. In april 1943 kocht de gemeente Veendam het pand voor een bedrag van ƒ 17.500,– van de NSB.

In 1942 trachtte de gemeente Veendam vijf percelen landbouwgrond te verwerven die toebehoorden aan de Joodse eigenaar Izaäk Cohen Bendiks. De betreffende percelen besloegen in totaal 2,83 hectare. Ze waren gelegen in het gemeentelijke uitbreidingsplan Noord/ Oude AE. De Grondkamer vroeg voor het land van Cohen Bendiks een bedrag van ƒ 3.500,– per hectare; de gemeente Veendam bood ƒ 3.000,– per hectare. De koop ketste af en de percelen bleven tijdens de Bezetting onverkocht. In oktober 1955 kon landbouwer Marten Bruins, dankzij zijn voorkeursrecht als pachter in combinatie met een door de Grondkamer wettelijk vastgestelde maximale verkoopprijs, de percelen op een openbare veiling van de erfgenamen van Izaäk Cohen Bendiks verwerven voor de gunstige prijs van circa ƒ 4.011,– per hectare. In januari 1957 verkocht hij ze met vier al langer aan hem toebehorende landbouwgronden door aan de gemeente Veendam voor een bedrag van ongeveer ƒ 5.969,– per hectare. Aangezien de negen percelen in deze transactie qua aard en ligging redelijk op elkaar leken, mag worden aangenomen dat de al langer aan Bruins toebehorende percelen de gemiddelde verkoopprijs niet sterk of helemaal niet hebben opgedreven. Dit zou betekenen dat Bruins goed

[584] ArVd, AGV, inv.nr. 144, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1953, 6 augustus 1953, nr. 22.
[585] ArVd, AGV, inv.nr. 145, Register bevattende de agenda voor de vergadering van B&W 1954, 4 mei 1954, laatste ongenummerde opmerking; 18 mei 1954, nr. 18.
[586] Hamburger e.a., *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen,* 44-45.

verdiende aan de koop van de percelen van wijlen Izaäk Cohen Bendiks en de doorverkoop ervan aan de gemeente Veendam.

Net zoals bij haar noordelijke uitbreidingsplan, voerde de gemeente Veendam ook actief beleid gericht op het verwerven van onroerend goed in haar uitbreidingsplan Zuid. Het ging daarbij onder meer om de synagoge, Joodse school en rabbiwoning aan het Boven Oosterdiep, die volgens het plan moesten wijken voor een weg. Op 30 maart 1950 verwierf de gemeente Veendam de betreffende onroerende goederen voor een bedrag van ƒ 21.000,– van de, tijdens de Bezetting gedecimeerde en vervolgens door het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (N.I.K.) ontbonden, voormalige Israëlitische gemeente Veendam-Wildervank. De Joodse begraafplaats en bijbehorende woning waren bij de koop in begrepen. De gemeente Veendam nam hierbij de eeuwigdurende plicht tot het beheer en onderhoud van de begraafplaats op zich.

Het College van B&W gaf een aantal argumenten voor de gesloten overeenkomst met het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. Het eerste argument was dat de panden aan het Boven-Oosterdiep in de toekomst moesten worden afgebroken ten behoeve van een geplande weg. Het tweede argument was dat de gemeente Veendam nu de gelegenheid had de betreffende percelen tegen een redelijke prijs in eigendom te krijgen, doordat de Israëlitische gemeente ze niet meer voor hun oorspronkelijke doel gebruikte. Ter onderbouwing van dit argument wees het College van B&W erop dat bij eerdere onderhandelingen in 1931 de Joodse gemeente een bedrag van ƒ 52.500,– voor de panden had gevraagd en daarnaast een door de gemeente Veendam beschikbaar gesteld bouwterrein van 1.000 m². Een ander gebruikt ondersteunend argument was dat als de gemeente tot onteigening had moeten overgaan, het uitgesloten was dat zij de betreffende onroerende goederen voor een bedrag van ƒ 21.000,– zou hebben verkregen.

De door de gemeente Veendam op zich genomen onderhoudsplicht vande Joodse begraafplaats moest volgens het College van B&W worden opgevat als een daad van piëteit tegenover de vroegere Joodse ingezetenen. Ook speelde mee dat als de gemeente deze onderhoudstaak niet op zich nam, de ongewenste toestand kon ontstaan dat niemand zich meer om deze begraafplaats bekommerde. Daarbij merkte het College op dat dit onderhoud niet duur zou zijn, hetgeen mede kwam doordat het zich beperkte tot de begraafplaats als zodanig, zonder de aanwezige graven en monumenten. In 1952 nam de gemeente Veendam, tegen een betaling door de nabestaanden, toch ook de onderhoudsplicht op zich van enkele op de Joodse begraafplaats aanwezige graven.

Kort na de overdracht van haar ontroerende goederen aan de gemeente Veendam, gaf het N.I.K. te kennen dat het bij nader inzien, om religieuze redenen graag de Joodse begraafplaats aan de huidige Sluisweg in eigendom had willen behouden. Daarop gaf de gemeente Veendam in 1951 het gedeelte van deze begraafplaats waarop zich al graven bevonden om niet terug aan het N.I.K. De eeuwigdurende onderhoudsplicht van de begraafplaats bleef bij de gemeente Veendam. De synagoge, Joodse school en rabbiwoning werden aan het begin van de jaren vijftig door de gemeente Veendam voor een totaalbedrag van ƒ 3.577,– op afbraak verkocht. Over de na de sloop van deze gebouwen lege percelen kwam de huidige Bendiksstraat te liggen.

Wat rest is de eerder door Tammo Bakker gestelde vraag of de gesloten overeenkomst voor de gemeente Veendam geen koopje was. Daar lijkt het in bepaalde opzichten wel enigszins op. In elk geval presenteerde het College van B&W het zelf als dusdanig. Tegelijk is onduidelijk hoe groot het eventuele geldelijke profijt was, dat de gemeente Veendam met de transactie behaalde; dit los van de vraag of het haar aan te rekenen valt dat zij mogelijk een koopje behaalde. Het meest in het oog springend in dit verband is het forse verschil tussen het bedrag van ƒ 52.500,–, dat de Joodse gemeente in 1931 voor haar onroerende goederen wilde hebben en de prijs van ƒ 21.000,–, die de gemeente Veendam er in 1950 voor betaalde. Probleem is dat voor beide bedragen onduidelijk is hoe realistisch of gerechtvaardigd ze waren.

Uit de bestudeerde stukken ontstaat, zoals gezegd, het beeld dat de vertegenwoordigers van de voormalige Israëlitische gemeente Veendam-Wildervank de door hen beheerde onroerende goederen in 1950 voor een geringe prijs verkochten. Daarbij profiteerde de gemeente Veendam, die de panden slechts nodig had voor de sloop ervan, mogelijk van de prijs drukkende omstandigheden dat de panden tijdens de Bezetting in verval waren geraakt en er in feite geen Joodse gemeenschap meer was die de panden kon gebruiken of onderhouden. Tegelijk is het belangrijk te beseffen dat het voor 1931 genoemde bedrag van ƒ 52.500,– afkomstig is uit een memorie van toelichting waarmee het College van B&W in 1949 bij Gedeputeerde Staten goedkeuring voor haar transactie met de Joodse gemeente probeerde te verkrijgen. Daarbij was het voor het College van B&W van belang de gesloten overeenkomst zo gunstig mogelijk voor de gemeente Veendam te doen uitkomen. Dat zou kunnen betekenen dat het College het genoemde bedrag in zijn memorie van toelichting realistischer deed voorkomen dan het in 1931 was geweest. In elk geval had de gemeente de betreffende onroerende goederen in 1931 niet voor dat bedrag gekocht. Ook is onduidelijk welk bedrag de gemeente Veendam in de jaren vijftig zou moeten hebben betalen bij een eventuele onteigening van de onroerende goederen van de voormalige Joodse gemeente.

Om vast te kunnen stellen of de gemeente Veendam bij haar transactie met de voormalige Joodse gemeente in 1950 financieel voordeel behaalde, en zo ja, hoeveel, zou alsnog op een objectieve manier moeten worden vastgesteld wat de werkelijke waarde van de aan haar overgedragen onroerende goederen was. Daarvoor zou niet alleen een grote mate van helderheid moeten bestaan over de precieze toestand waarin de percelen en opstallen verkeerden, maar zou als ijkpunt ook een historische database nodig zijn van ander onroerend goed en bijbehorende prijzen. Iets dergelijks, indien al praktisch uitvoerbaar, vergt een heel andere wijze van onderzoek dan hier is gedaan.

8. Midden-Groningen: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

(Albert Buursma en Koos Gräper)

Het onderzoek naar de betrokkenheid van de gemeenten op het grondgebied van de huidige gemeente Midden-Groningen wat betreft transacties met betrekking tot Joods onroerend goed heeft zich gericht op de voormalige gemeenten Hoogezand en Sappemeer. Bij de resterende gemeenten met Joodse gemeenschappen (Muntendam, Slochteren, Noordbroek en Zuidbroek) is geen sprake van verwerving van Joods onroerend goed in de oorlog. Voor wat betreft aankoop van onroerend goed door een gemeente, is dat alleen het geval bij Sappemeer geweest voor wat betreft een tweetal woningen aan de Noorderstraat. De gemeente Hoogezand heeft tevergeefs getracht een drietal woningen aan de Imbosstraat en de synagoge en bijbehorend huis aan de Hoofdstraat te verwerven. Voorts wordt in de literatuur de overname door de gemeente Hoogezand-Sappemeer van door Duitsers onteigend bezit aan de Meerweg 30-32 beschreven. Al deze zaken komen hierna aan de orde; ze worden beschreven op basis van archiefonderzoek. Aan het einde volgt een korte samenvatting met de uitkomsten van het onderzoek.

8.1. Hoogezand

In de literatuur wordt gesuggereerd of beweerd dat de gemeente Hoogezand(-Sappemeer!) daadwerkelijk Joods vastgoed van de Duitsers zou hebben gekocht. In dat geval moet uiteraard onderzoek verricht worden om na te gaan of een dergelijke bewering waar is. Bij het doornemen van archivalia over de mogelijke betrokkenheid van de voormalige gemeente Hoogezand bij transacties van Joods onroerend goed is echter niets tegengekomen dat wijst op daadwerkelijke aankoop daaraan. Wel waren er enkele pogingen daartoe. Deze pogingen worden hierna besproken.

8.1.1. Casus Filippus Simons (Foxhol, Hoogezand): Foxholsterhoofdweg 87, 88, 89 / Gerrit Imbosstraat 83, 85, 87, 89

Filippus Simons (geboren 23 januari 1903 te Foxhol) was een zoon van de slager Simon Simons en Saartje Levie. Filippus, wiens naam ook wel werd geschreven als Philippus, huwde op 31 maart 1933 Naatje Bollegraaf (geboren 9 september 1909 te Slochteren). Filippus stond geregistreerd aan de Hoofdweg 87 te Foxhol als slager. Hij moet trouwens niet worden verward met een andere Filippus Simons. Dat is Filippus Simons (geboren 5 februari 1877 te Kalkwijk, Hoogezand), gehuwd op 5 mei 1900 met Geertruida Valk (geboren 16 februari 1878 te Wildervank). Dit laatste echtpaar woonde rond 1940 te Groningen en komt hierna niet meer aan de orde.

De in 1903 geboren Filippus Simons had een aantal bezittingen, geconcentreerd in het westen van de gemeente Hoogezand, in Foxhol. Hij bezat huizen aan de Foxholsterhoofdstraat 87, 88, 89 (later Gerrit Imbosstraat 83, 85, 87 en 89) en aan de Meerweg 30 en 32 (later K. Nieboerstraat 30 en 32) te Foxhol. Deze huizen worden niet vermeld in de *Verkaufsbücher* als verkocht tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Oorspronkelijk waren de latere huisnummers Gerrit Imbosstraat 83-85-87 een enkele woning die Filippus' vader Simson Simons in 1934 had laten bouwen naast zijn slagerij op nummer 89. In 1935 werd het pand echter al verbouwd tot drie wooneenheden.[587] Volgens het bouwdossier is de Gerrit

[587] Hulsebos, *Foxhol,* 210. Tevens heeft Hulsebos een onderzoeksdossier gemaakt, dat berust in het archief van de Gemeente Midden-Groningen.

Imbosstraat 89, kadastraal bekend als K28, later vernummerd naar K65.[588] Hiernaast was een gebouw met twee woonvertrekken, in 1932 verbouwd in opdracht van slager Filippus Simons te Foxhol. In 1936 werd er nog een schuur bij gebouwd.[589]

Filippus had tevens met firmant Izaäk Rosenbaum uit Groningen, een '*honing en wasperserij*' aan de (Foxholster-)Hoofdweg 87 – het huisnummer is later doorgehaald en veranderd met rode inkt in 89 – te Foxhol, die volgens een eerste opgaaf bij het Handelsregisterdossier dateerde van 1939.[590] Filippus Simons en zijn echtgenote Naatje Bollegraaf werden in de oorlog afgevoerd naar concentratiekampen. Naatje werd op 17 september 1943 vermoord in Auschwitz. Filippus zou echter de oorlog in de kampen overleven.

De gemeente Hoogezand toonde in juni 1944 interesse voor de panden aan wat toen nog heette de '*Foxholsterhoofdweg 87, 88 en 89'*. Deze stonden kadastraal bekend als K2496, met een grootte van 8,10 are. De burgemeester deelde toen mee dat uit onderzoek van de Inspecteur voor Volksgezondheid gebleken was dat deze percelen wegens bouwvalligheid een gevaar voor de omgeving opleverden en daarom, het geheel met een beroep op art. 228 van de gemeentewet, '*onmiddellijk dient te worden afgebroken'*. Overigens is deze typering als bouwvallig nogal opmerkelijk, aangezien een deel van de woningen slechts tien jaar oud was. Deze gebouwen, die voorheen toebehoorden aan '*F. Simons*' werden toen beheerd door de ANBO. Daarbij wordt vermeld dat ze door de gemeente, inclusief de kosten van de afbraak, konden worden overgenomen voor ƒ 700,–, en '*dat deze som zeer aan de lage kant is te noemen*'. Wel moest de Commissaris der Provincie nog zijn goedkeuring aan die transactie verlenen.[591]

De ANBO stuurde in augustus 1944 de gemeente Hoogezand daarop de '*verkoopbescheiden*', waaronder een '*voorloopige koopacte*' met het verzoek alvast een voorlopige storting van ƒ 126,02 te doen. Ondertussen liep echter nog het contact met de provincie, vanwege het noodzakelijke verzoek om goedkeuring. Daaruit blijkt dat de motivatie van de gemeente om het perceel aan te kopen was, om er '*een gymnastieklokaal te stichten*'. In de buurt stond inderdaad een nogal bouwvallige school. De directeur van de Provinciale Planologische Dienst meende echter dat de ligging van het terrein ongeschikt voor dat doel was. De plaats voor een dergelijke voorziening zou volgens de provincie gekozen moeten worden in overleg met de ontwerper van het beoogde uitbreidingsplan. De provincie wilde graag weten of, in verband met deze argumenten, de gemeente alsnog belangstelling had voor aankoop van het terrein.[592]

Omdat aan de gemeente nog nadere inlichtingen waren gevraagd, besloot de provincie op 27 september 1944 het besluit over de goedkeuring van de aankoop met twee maanden te verdagen.[593] Op 1 november antwoordde de burgemeester dat de gemeente alsnog belangstelling had en dat volgens een door de waarnemend gemeentearchitect uitgebracht rapport het bewuste terrein '*zeer geschikt (was) om hierop een gymnastieklokaal te stichten*'. Hij verzocht dan ook goedkeuring te verlenen.[594]

De provincie antwoordde op 23 november dat zij een beslissing over het besluit van de gemeente Hoogezand over aankoop van de percelen moest nemen. Het besluit was: de goedkeuring te onthouden, dat wilde zeggen niet te verlenen. Wel werd in overweging gegeven nogmaals een

[588] Hulsebos, *Foxhol*, 136, 210.
[589] ArMG, AgHz, bouwdossier, inv.nr. 3298 – 1932/02, 1936/006; F. Simons, Gerrit Imbosstraat 65.
[590] GrA, HRD, toegang 2524, inv.nr. 2305871. In het najaar 1940 zou hij te dure honing hebben verkocht, zie: *Agrarisch Dagblad*, 19 december 1941.
[591] ArMG, AgHz, inv.nr. 22: aankoop percelen Foxholsterhoofdweg 87, 88, 89 van het ANBO te Groningen. Brief Hoogezand, 28 juni 1944 aan de Commissaris der Provincie.
[592] ArMG, AgHz, brief provincie Groningen aan gemeente Hoogezand, 4 september 1944.
[593] ArMG, AgHz, afschrift besluit provincie Groningen aan gemeente Hoogezand, 27 september 1944.
[594] ArMG, AgHz, inv.nr. 22, brief gemeente Hoogezand aan provincie Groningen 1 november 1944.

gelijkluidend verzoek ter goedkeuring in te dienen, zodat de provincie opnieuw kon beslissen, zodra het door haar naar aanleiding van het verzoek ingestelde onderzoek was afgerond.[595] Deze afwijzing was in eerste instantie dus puur een procedurele kwestie die met een termijn te maken had, waarbinnen iets moest worden gedaan.

En zo stuurde de gemeente Hoogezand op 24 november 1944 opnieuw eenzelfde verzoek in als zij had gedaan op 28 juni van dat jaar.[596] Uiteindelijk volgde op 22 februari 1945 opnieuw een afwijzing, onder verwijzing naar de eerdere. Een mogelijkheid die de provincie nog open liet, was dat ze de zaak ('*aanvraag*') opnieuw in overweging wilde nemen, wanneer een advies van de ontwerper een nieuw licht op het geheel zou werpen.[597] Het dossier bevat geen verdere stukken en daarmee lijkt een einde te zijn gekomen aan de aankooppogingen van de gemeente. Vermoedelijk is de grond daarna in beheer gebleven bij de ANBO.

In het boek van Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand* staan de wederwaardigheden van Filippus Simons beschreven: Hij keerde na de oorlog terug en vond zijn panden in Hoogezand afgebroken. Omdat de gemeente ze te bouwvallig vond, had die opdracht gegeven tot sloop. Simons kon de afbraakwaarde vergoed krijgen, maar kon echter niet in aanmerking komen voor een oorlogsschaderegeling. Hij kreeg wel nog 150 gulden voor een motorfiets die in het huis van zijn vader was aangetroffen en voor dat bedrag was verkocht.[598] De afbraak van deze panden als bouwvallig door de gemeente Hoogezand is overigens nogal opmerkelijk, gezien dat deze in 1934-1935 gebouwd waren en op het moment van afbraak dus nog maar circa tien jaar oud waren.

In een overzicht van oorlogsschade wordt trouwens onder meer vermeld dat de Openbare Lagere School aan de Imbosstraat op 13 april 1945 oorlogsschade had opgelopen omdat de 'Duitse Weermacht' een nabijgelegen brug had opgeblazen.[599]

Filippus Simons had een verblijf in meerdere concentratiekampen, Westerbork, Sobibor en Mauthausen, overleefd.[600] Een eerst bekende vermelding van zijn terugkeer staat in een Handelsregisterdossier (de latere Kamer van Koophandel), namelijk 24 januari 1946.[601]

Op 19 december 1945 komt in de vergadering van B&W al de schadeloosstelling van de afgebroken woningen van de familie Simons te Foxhol aan de orde. Daarbij wordt vermeld dat voor het van de '*bouwvallige afgebroken woningen verkregen puin en hout'* ƒ 100,– was geïncasseerd door de gemeente.[602] Op basis van een woningkaart moet de sloop van die woningen, in ieder geval van de Foxholster Hoofdweg/Gerrit Imbosstraat 87 na 13 september 1945 hebben plaatsgevonden, want op die datum werd de inwoner van dat adres, Jan van Weerden, uitgeschreven. In de kolom 'aantekeningen' staat de vermelding 'afgebroken'.[603]

In het bouwdossier van Imbosstraat 89 is een brief van het Ministerie van OW en Wederopbouw, Provinciaal Bureau te Groningen, opgenomen. Daarin wordt vermeld dat volgens '*P. Simons*' (zoals hierboven als is aangegeven werd zijn naam ook geschreven als '*Philippus Simons'*) dan wonende Gerrit Imbosstraat 89 te Foxhol na de deportatie van diens moeder, de weduwe S. Simons-Levie, de '*percelen*' aan de (Foxholster-)Hoofdweg 83, 85 en 87 (en dus gelegen naast zijn woning) zijn afgebroken. In verband daarmee wil het bureau weten van het gemeentebestuur of dit onder

[595] ArMG, AgHz, inv.nr. 22, schrijven provincie Groningen aan gemeente Hoogezand, 23 november 1944.
[596] ArMG, AgHz, inv.nr. 22, brief gemeente Hoogezand aan provincie Groningen, 24 november 1944.
[597] ArMG, AgHz, inv.nr. 22, schrijven provincie Groningen aan gemeente Hoogezand, 22 februari 1944.
[598] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 170-172.
[599] ArMG, AgHS, inv.nr. 452.
[600] Zie: Hulsebos, *Foxhol*, 136; Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 167.
[601] GrA, HRD, toegangg 2524, inv.nr. 230,7802, 11 feb. 1946.
[602] ArMG, AgHz, inv.nr. 10, vergadering B&W 19 december 1945, nr. 4.
[603] ARMG, AgH, woningkaarten: adres Foxholster Hoofdweg/Gerrit Imbosstraat 87.

oorlogsschade valt, en of de '*schade-inventarisatiestaat*' wijziging behoeft.[604] Er is noch in deze map, noch elders een antwoord van de gemeente Hoogezand op dit schrijven gevonden. Uit de notulen van B&W blijkt echter dat de gemeente niet van mening was dat deze '*bouwvallige woningen*' oorlogsschade hadden opgelopen.[605]

Op 26 augustus 1946 was er in de vergadering van B&W van Hoogezand een bespreking over de '*bouwvallige woningen*' van F. Simons te Foxhol aan de G. Imbosstraat 89, met daarbij de vraag, of er sprake was van oorlogsschade. Dit naar aanleiding van het schrijven van van het College van Commissarissen voor den Wederopbouw aan Simons, waarbij hem wordt meegedeeld dat de woningen zijn afgebroken '*op last van het gemeentebestuur wegens bouwvalligheid en gevaar voor voorbijgangers*'. Daarbij wordt nog vermeld: '*Er is hier derhalve sprake van een civiele kwestie tussen Simons en de gemeente Hoogezand, welke gemeente zich bereid verklaarde de waarde van de verkregen afbraak aan Simons te vergoeden*'.[606] Wat een eventuele juridische '*civiele kwestie*' betreft: in het archief van het kantongerecht Zuidbroek, waaronder Hoogezand toen viel wat civiele rechtspraak betrof, zijn geen stukken over deze zaak aangetroffen.

Bij een latere B&W-vergadering, op 4 december van dat jaar, kwam de kwestie weer aan de orde, maar het ging toen over de '*perceelen G. Imbosstr. 83/85/87*'. Bij deze bespreking werd door B&W '*besloten dat van oorlogsschade geen sprake is*'.[607] Simons liet het er niet bij zitten, getuige een mededeling in de B&W-notulen van 13 januari 1947. Daarin werd melding gemaakt van een onderhoud met Filippus Simons in verband met de afbraak van zijn (circa tien jaar oude!) woningen. Er werd besloten hem te berichten dat daartoe geen aanleiding bestond, indien er geen nieuwe gezichtspunten naar voren werden gebracht.[608] Nu was in 1945 het puin van de afbraak verkocht door de gemeente. Simons kon dit geld van de gemeente terug krijgen. In het kasboek met uitgaven van de gemeente Hoogezand over het dienstjaar 1946 staat op 8 februari een bedrag van 100 gulden voor '*F. Simons*' vermeld, onder verwijzing naar blad 4 van het grootboek over het dienstjaar 1946 met uitgaven over datzelfde jaar.[609] Inderdaad staat datzelfde bedrag voor '*F. Simons*' ook vermeld in het grootboek.[610]

Er zijn geen verdere stukken over deze kwestie aangetroffen in het archief van de voormalige gemeente Hoogezand. Met de bovengemelde reactie van B&W, dat alleen nieuwe gezichtspunten omtrent de kwestie van de afgebroken woningen van Simons aanleiding konden geven tot een onderhoud met de gemeente, werd het initiatief – en de bewijslast – neergelegd bij het slachtoffer. Simons ondernam, voorzover bekend, geen verdere actie. Het is de vraag of hij daartoe de energie bezat. Zijn vrouw en dochter waren vermoord in de oorlog. Na het verblijf in de kampen was hij '*een schim van zichzelf geworden*' en bovendien leed hij aan tuberculose.[611]

Wel is er nog de eerder genoemde kwestie van de motorfiets van de vader van Filippus, die aangetroffen was in het huis van de moeder van Filippus. De gemeente was in 1949 (!) van mening dat dit geld aan de teruggekeerde zoon Filippus Simons terug moest worden gegeven.[612]

---

[604] ArMG, AgHz, inv.nr. 646, vergoeding schade roerende en onroerende goederen.
[605] ArMG, AgHS, bouwdossier nr. 3298.
[606] ArMG, AgHz, inv.nr. 10, notulen B&W 26 aug. 1946, nr. 25.
[607] ArMG, AgHz, inv.nr. 10, notulen B&W 4 dec. 1946, nr. 25.
[608]ArMG, AgHz, inv.nr. 10, notulen B&W 13 jan. 1947, nr. 13.
[609] ArMG, AgHz, inv.nr. 806, blad 53, 8 feb. dienstjaar 1946. Opvallend is, dat het dienstjaar gaat over het werkelijke jaar 1945, terwijl Filippus Simons in februari 1945 nog niet zal zijn teruggekeerd uit het kamp.
[610] ArMG, AgHz, inv.nr. 824, blad 4, 11 feb. dienstjaar 1946. Zie tevens opmerking bij vorige noot.
[611] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 167.
[612] Dit verhaal wordt vermeld bij Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschap in Hoogezand*, op p. 171. Daarbij wordt verwezen naar notulen van een B&W-vergadering van de gemeente Hoogezand-Sappemeer gehouden op 25 mei 1949. Zie Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschap in Hoogezand*, p. 416, noot 16. Op deze datum

8.1.2. Casus Filippus Simons (Foxhol, Hoogezand) Meerweg 30-32 / K. Nieboerweg 30-32

Over deze woningen, die ook in bezit waren van de bovengenoemde in 1903 geboren Filippus Simons bestaan misverstanden, waardoor het lijkt of de gemeente Hoogezand deze panden zou hebben gekocht van de *Niederländische Grundstückverwaltung* (NGV).

De twee woningen met erf en tuin aan de Meerweg 30-32, kadastraal bekend als L2555, kwamen in 1918 in bezit van Simson Simons, koopman te Foxhol. Na zijn overlijden in 1935, kwam de eigendom aan zijn weduwe Saartje Levie. In 1942 werden zij en haar zoon Israël opgepakt en afgevoerd naar Auschwitz.[613]

In het boek van Daan Hulsebos, *Foxhol en Foxholsterbosch*, staat op pagina 195 beschreven de '*Klaas Nieboerweg 30/32/F 33*' (= voormalige Meerweg 30-32). Bovenaan de rechterkolom staat vermeld: '*In 1943 worden de woningen opgeëist door de Niederländische Grundstückverwaltung. Na de oorlog komen de woningen in handen van de gemeente Hoogezand-Sappemeer*.'[614] Deze formulering blijkt echter wat kort door de bocht.

Inderdaad komen deze woningen in handen van de NGV, die ze in beheer nam op 21 december 1942.[615] Ze komen echter niet voor in de *Verkaufsbücher*. Hoewel deze registratie niet volledig is, vanwege één missend deel, lijkt het erop dat deze woningen niet zijn verkocht. De woningen waren tot 1943 in bezit van Saartje Levie, weduwe van Simson Simons. Op de woningkaart van nr. 32 wordt zij vermeld als '*Wed. Simons, Simson*' en ze wordt op dat adres uitgeschreven op 30 december 1942.[616] Zij werd vermoord op 17 september 1943 in Auschwitz. In 1949 trad zoon Filippus Simons op als bewindvoerder, benoemd door het NBI, over de bekende en onbekende afwezige erfgenamen van Saartje Levie. Voordien was notaris Hoogeboom te Hoogezand bewindvoerder geweest.[617]

Bij de woningen aan de Meerweg 30-32, de latere K. Nieboerweg 30-32 ging het om twee woningen en een garage. Hiervan is een bouwdossier, maar dat gaat slechts terug tot 1974.[618] De gemeente Hoogezand-Sappemeer kwam pas zelf in het bezit van deze woningen door de aankoop op 2 mei 1963 van eigenaar Filippus Simons, dan wonende in de Huygensstraat te Groningen.[619]

Filippus Simons, was – zoals hiervoor al bleek – niet in Hoogezand blijven wonen. Na zijn terugkeer uit de kampen, vestigde hij zich echter aanvankelijk wel weer in Hoogezand. Hij hervatte zijn onderneming aan de Imbosstraat 89 (voorheen de Foxholsterhoofdweg). Bij inschrijving in het Handelsregister op 11 februari 1946 was hij de enige firmant, dus nu zonder Izaäk Rosenbaum. Hij was al als bestuurder van de onderneming aangesteld door het NBI op 21 januari 1946. Als vestigingsadres wordt nog Foxhol, Hoofdweg 89 vermeld. Op 6 augustus 1945 al was Jacob Kuiper tot bewindvoerder van Izaäk Rosenbaum aangesteld door het Militair Gezag. Aangezien Rosenbaum niet was teruggekeerd uit de kampen, vroeg Simons op 5 april 1948 hem dat jaar per 1 maart te ontslaan

---

heeft echter geen vergadering van B&W plaatsgevonden; wel op 23 en 30 mei. Bij die data en bij andere data en jaren van genotuleerde B&W-vergaderingen zijn hierover geen gegevens aangetroffen.

[613] Hulsebos, *Foxhol*, 195; vgl. KaVW, Leggerartikel HGZ00, reeks 2, p. 549.

[614] Hulsebos, *Foxhol*, 195.

[615] GrA, KAD, inv.nr. 5876, deel 1279, akte 136; KaVW, Leggerartikel HGZ00, reeks 2, p. 549.

[616] ArMG, Woningkaart Hoogezand, Meerweg 32.

[617] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), akte 22 juni 1949; KaVW, Leggerartikel HGZ00, reeks 2, p. 549.

[617] ArMG, Woningkaart Hoogezand, Meerweg 32.

[618] ArMG, AgHS, bouwdossier nr. 5737.

[619] KaVW, Leggerartikel HGZ00, reeks 3A, p. 9535; GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1726, akte 26.

van zijn functie als bestuurder, omdat '*de teruggekeerde met eigen geld en voor eigen risico weer is begonnen*'. En zo geschiedde. Per 26 april 1948 hief Simons de firma Simons en Rosenbaum op.[620] Hij zette zijn activiteiten voort onder de '*vennootschap F. Simons*' met een honing- en wasperserij en tevens '*de handel in rundvee, vette en nuchtere kalveren en schapen*'.[621]

Filippus Simons huwde in 1950 Sophia Hendrina Woudstra, weduwe van Abraham Woudstra uit Leek, die in de oorlog haar man had verloren. In 1968 richtte Filippus Simons te Groningen een verzoek aan de gemeente Hoogezand-Sappemeer om met zijn – tweede – echtgenote te mogen worden begraven op de Joodse begraafplaats te Kolham, welk verzoek werd ingewilligd.[622] Filippus Simons overleed op 16 maart 1973 te Groningen.

8.1.3. Casus synagoge en woonhuis te Hoogezand

De gemeente Hoogezand heeft wel een poging ondernomen om de synagoge te Hoogezand te verwerven. Het betreft de vastigheden, '*kerk*' en huis, Hoofdstraat 56/57 te Hoogezand, die kadastraal bekend staan als K585 en K586 en eigendom waren van de Israëlitische Gemeente Hoogezand.[623] Op 31 december 1942 informeerde de waarnemend burgemeester J. Brouwer van Hoogezand bij de NGV in Den Haag naar de synagoge met woonhuis: '*Naar mij ter oore is gekomen, ligt het in uw bedoeling de Israëlitische kerk met woonhuis te verkoopen*'. De motivatie is als volgt: '*Daar deze gemeente voor diverse doeleinden dergelijke gebouwen noodig heeft (…)*', en de waarnemend burgemeester schreef in verband daarmee dat *'(…) ik het zeer op prijs* [zou] *stellen indien u mij de gelegenheid wilt geven deze te koopen*.'[624]

De NGV vroeg vervolgens op 8 januari 1943 om de kadasteraanduiding van de synagoge.[625] Daarna verwees zij de gemeente Hoogezand door naar de ANBO, gevestigd aan de Oude Boteringestraat 37 te Groningen. Het was toen inmiddels begin maart.[626] De gemeente nam vervolgens contact op met de ANBO, onder verwijzing naar de kadasternummers.[627] Omdat een antwoord uitbleef stuurde de gemeente op 20 april een herinnering: '*Beleefd deel ik U mede, dat ik tot op heden nog geen antwoord heb ontvangen op mijn schrijven van 10 maart 1943 (…) inzake verkoop van de Israëlitische kerk te Hoogezand. Een spoedige beantwoording zal zeer op prijs gesteld worden*.'[628] Die liet op 3 mei weten om '*inzake de aankoop van het perceel Hoofdstraat 56/57 te Hoogezand (…) de volgende week wel even op ons kantoor te willen komende om deze aangelegenheid nader te bespreken*.'[629] Daarna bevat het dossier verder geen stukken over (de uitkomst van) die bespreking.

---

[620] GrA, HRD, toegang 2524, inv.nr. 230,7802, 11 feb. 1946.
[621] *De Noord-Ooster*, 19 mei 1948.
[622] ArMG, AgSL, inv.nr. 839 (Correspondentie inzake het verlenen van medewerking bij begraving van F. Simons en echtgenote S.H. Woudstra op de Joodse begraafplaats te Kolham, 1968). De brief met het verzoek aan de gemeente Slochteren van Simons, Huygensstraat 22 te Groningen, is geschreven op 5 augustus 1968. De toestemming van de gemeente Slochteren is gedateerd 14 augustus 1968. De toestemming is onder voorwaarde dat Simons kan aantonen dat hij eigenaar van de graven is. De gemeente Slochteren heeft ook gecorrespondeerd met de Nederlands-Israëlitische gemeente te Groningen, die volgens een schrijven van 16 september 1968 aan de gemeente Slochteren zonder meer akkoord gaat met het verzoek van Simons, op basis van een door Simons gemaakte tekening met de situering van de beide graven, die zowel de gemeente Slochteren als de Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen van Simons hebben gekregen.
[623] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, afschrift brief gemeente Hoogezand aan NGV, 11-1-1943.
[624] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, afschrift brief gemeente Hoogezand aan NGV, Den Haag, 31-12-1942; inclusief een Duitstalige versie.
[625] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, brief NGV, 8-1-1943; idem, brief gemeente Hoogezand aan NGV 11-1-1948.
[626] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, brief NGV.
[627] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, afschrift brief gemeente Hoogezand, 10-3-1943.
[628] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, brief Gemeente Hoogezand 20-4-1943 aan ANBO, Groningen.
[629] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, brief ANBO aan gemeente Hoogezand, 3-5-1943.

Het laatste document in dit dossier is een brief van de burgemeester van Hoogezand aan P.W. Comello te Groningen, gedateerd 12 januari 1944, dus meer dan een half jaar later. Daarbij refereerde de burgemeester aan de brief van 31 december over de wens tot aankoop van de '*Israëlitische kerk'* en woonhuis. Daarna vermeldde hij de verdere briefwisseling, met de toevoeging: '*Tot heden werd op dit verzoek geen beslissing genomen'*. Dit was de stand van zaken, aanvang 1944. Vervolgens refereerde de burgemeester aan een '*ontvangen rondschrijven van de Commissaris der Provincie Groningen d.d. 10 januari 1944*', en verzocht in verband daarmee opnieuw de kerk en het woonhuis aan de gemeente te verkopen.[630]

De referentie aan de ook al in hoofdstuk 6 genoemde brief van de Commissaris der Provincie Staargaard, betrof een schrijven aan de burgemeesters in Groningen over '*joodsche vereenigingen'*, Joodse gemeenten inbegrepen. In de brief werd de burgemeesters verzocht om goedkeuring te willen verlenen aan het '*om niet*' overdragen van '*joodsche begraafplaatsen, met daarbij behoorende gebouwen, en verkoop tegen de grondwaarde volgens taxatie van de synagoges en dergelijke aan de gemeenten, waarbinnen de onroerende goederen zijn gelegen (…)*'. De brief vermeldde dat de betreffende gemeentebesturen zich daartoe konden adresseren aan de Commissaris zelf, of zijn vertegenwoordiger, P.W. Comello.[631] De laatstgenoemde was degene die de aangeschrevene was in het laatste document in het dossier over de '*Israëlitische kerk en woonhuis*', dat nu berust in het Historisch Archief van de Gemeente Midden-Groningen.[632] Een aantal gemeenten, waaronder de stad Groningen reageerde naar aanleiding van deze brief, maar uit het dossier van Hoogezand blijkt dus dat die gemeente al eerder pogingen in het werk had gesteld dergelijke Joodse eigendommen te verwerven.

Het bijzondere is, dat de Hoofdstraat 56-57 volgens de *Verkaufsbücher* al op 24 mei 1943 volgens een voorlopige koopakte via de ANBO voor ƒ 6.000,– waren verkocht aan H. de Haan te Hoogezand, die meer Joods onroerend goed in oorlogstijd had opgekocht (zie paragraaf 5.2.1). Als definitieve koopdata worden 24 augustus en 16 november 1943 genoemd. Het is opvallend dat de gemeente Hoogezand nog einde 1943 en begin 1944 trachtte de synagoge en het woonhuis in eigendom te verkrijgen, terwijl die al een half jaar eerder in ieder geval voorlopig waren aangekocht door De Haan.

Hoe ging het verder met de synagoge? Er bestaat een huurcontract van december 1947, opgesteld door de meergemelde notaris Hoogenboom te Hoogezand, '*ten dezen handelende in zijne hoedanigheid van bestuurder over de Joodse Gemeente, gevestigd te Hoogezand*' (als zodanig benoemd door het NBI, vertegenwoordiging Veendam, op 6 december 1945), waarbij de '*Israëlitische Synagoge met de grond*' voor de periode van anderhalf jaar – met daarna een optie op 3 jaar – wordt verhuurd aan de '*Gereformeerde Kerk*', waarvan als vertegenwoordigers aanwezig zijn de predikant Willem Tom als praeses en Jan Tillema als scriba van die kerk, beiden wonende te Sappemeer, voor de som van 208 gulden per jaar.[633]

Op 29 maart 1949 vond uiteindelijk rechtsherstel plaats via een minnelijke regeling waardoor het onroerend goed kwam aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen als opvolger van de Israëlitische Gemeente Hoogezand. Daarna werd de synagoge en het woonhuis – samen met een arbeidershuis te Zuidbroek oorspronkelijk afkomstig van de Joodse gemeente te Zuidbroek – door de Joodse Gemeente Groningen op 12 mei 1949 verkocht aan een aantal overlevende leden van de Joodse gemeenschap: Simon de Beer, Benjamin de Beer, Salomon Cohen en Filippus Simons voor een bedrag van ƒ 8.200,–. Al in september 1949 werden de synagoge met woning aan de Hoofdstraat voor een bedrag van ƒ 15.250,– doorverkocht aan de Gereformeerde Kerk te Sappemeer als

[630] ArMG, AgHz, inv.nr. 21, afschrift brief gemeente Hoogezand aan 'den Heer P.W. Comello, Binnen Damsterdiep 64a Groningen, gedateerd 12-1-1944.
[631] Duijvendak en Van der Poel e.a., *Lege Plekken*, 55. Zie ook onder paragraaf 6.2 (Winschoten).
[632] ArMG, AgHz, inv.nr. 21,
[633] ArMG, AgHz, inv.nr. 21,

huurders.[634] Op internet wordt daarover dan ook geschreven dat Simon de Beer deze later '*zelf met grote winst* [wist] *te verkopen*'.[635] De synagoge werd uiteindelijk rond afgebroken.

In 1948 had het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Groningen de gemeente Hoogezand verzocht om '*het onderhoud van de begraafplaats der voormalige Israëlitische Gemeente te Hoogezand voor rekening van de gemeente te nemen'*. De gemeente Hoogezand deelde daarop mee '*dat zich in deze gemeente geen begraafplaats van de voormalige Israëlitische Gemeente bevindt, doch dat er wel een dergelijke begraafplaats in de gemeente Slochteren is.'*[636]

De gemeente Hoogezand-Sappemeer kreeg later, samen met de gemeente Slochteren, in juli 1950 een dankbetuiging van het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Groningen voor het besluit om zorg te dragen voor het onderhoud van de begraafplaats van de voormalige Nederlands-Israëlitische Gemeente te Hoogezand. B&W namen dit ter kennisgeving aan.[637] In 1951 is er nog overleg met de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Groningen naar aanleiding van een brief van de directeur gemeentewerken van Hoogezand-Sappemeer over het herstel van de Israëlitische begraafplaats aan de Knijpslaan te Kolham.[638]

8.2. Sappemeer: familie Van Geuns, Noorderstraat

8.2.1. Aankoop van de panden Noorderstraat 75-76 door de gemeente Sappemeer

Het wedervaren van de familie Van Geuns te Sappemeer is uitgebreid beschreven in paragraaf 3.1. Zij bezaten daar diverse woningen. In hun boek *De Joodse gemeenschappen van Hoogezand, Sappemeer* etc. beschrijven de auteurs Boon en Lettinck de motivatie voor en de aankoop van enkele panden van deze familie Van Geuns door de gemeente Sappemeer als volgt: '*De gemeente had belangstelling voor beide panden, omdat ze vlak naast het gemeentehuis stonden. Wanneer de gemeente deze panden in eigendom verwierf, was het mogelijk om de woning van de gemeenteconciërge te vergroten*'. De gemeente Sappemeer concludeerde: '*nu de gemeente de eigendom van deze percelen kan verkrijgen, dient deze gelegenheid te worden benut*'. De transactie werd afgesloten in februari 1944. Daarbij werd de gemeente Sappemeer voor ƒ 5.864,84 eigenaar van beide percelen.[639]

Op 9 mei 1944 kocht de gemeente Sappemeer de panden, een dubbele behuizing met erf en grond, aan van NGV. Namens deze organisatie trad de secretaresse Johanna Lambertina Nijboer op als lasthebster namens de Haagse makelaar Dirk Hidde de Vries die beheerstaken uitoefende onder de naam Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) te 's-Gravenhage. Namens de gemeente Sappemeer trad als koper burgemeester Barteld Jakob van Ham op. De akte werd opgemaakt door kandidaat-notaris Menko Buining te Groningen als plaatsvervanger van notaris Jan Geerts van Russen met als standplaats de gemeente Groningen.[640] Barteld Jakob van Ham was de in 1943 aangetreden NSB-burgemeester van Sappemeer, als opvolger van Albert Jonkeren.[641]

---

[634] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 172-173.
[635] https://westerborkportretten.nl/bevrijdingsportretten/simon-en-rika-de-beer.
[636] ArMG, AgHz, inv.nr. 10, notulen vergadering B&W, 7 december 1948, nr. 10.
[637] ArMG, AgHS, inv.nr. 134, notulen vergadering B&W 17 juli 1950, nr. 12.
[638] ArMG, AgHS, inv.nr. 135, notulen vergadering B&W 27 augustus 1951, nr. 10.
[639] Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 171.
[640] GrA, KAD, inv.nr 5891, deel 1294, akte 55, 23 mei 1944. De akte is tevens aanwezig in: GrA, VDeS, inv.nr. 109.
[641] Brood (red.), *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*.

De akte werd ingeschreven in het Hypotheekregister op 31 mei 1944. Daarbij wordt een koopbedrag van ƒ 5.250,– vermeld, maar daarbij kwamen de kosten van de 30ste penning in verband met het heem van de stad Groningen (‘*Sappemeer, nommer 44 F*’) en 1 procent bemiddelingskosten.[642]

Volgens de omschrijving ging het om ‘*Eene dubbele behuizing met slachtplaats en erfpachtsrecht van den grond, staande en gelegen aan de Noorderstraat nummers 75 en 76 te Sappemeer, kadastraal bekend gemeente Sappemeer, sectie F, nummers 1321 en 1322 samen groot twee aren zestig centiaren, zijnde stadsgrond bij de Stad Groningen bekend als Sappemeer nummer 44 F, doende jaarlijks tot canon de som van 99 cent*’.[643]

De gemeente Sappemeer, in de persoon van burgemeester Van Ham, had haar oog al eerder op dit bezit laten vallen, gezien een besluit van 16 juli 1943. Als argument werd aangevoerd: ‘*dat bedoelde perceelen naast het gemeentehuis zijn gelegen en dat het daarom wenschelijk wordt geacht deze aan te koopen aangezien het noodzakelijk is de woning van den conciërge welke te klein is t.z.t. te vergrooten en te verbeteren; Dat daarom* [de mogelijkheid] *van de gemeente de eigendom van de perceelen kan verkrijgen deze gelegenheid dient te worden benut*;’[644]

Dit onroerend goed was afkomstig van de familie Van Geuns. Op dat moment bestond die uit de zeven kinderen van het overleden echtpaar Hartog van Geuns en Marthalina van der Hak: Levie van Geuns, veehandelaar te Winschoten; Beela van Geuns, zonder beroep, te Noordbroek; Leon van Geuns, veehandelaar te Nijmegen, Hanna van Geuns, gehuwd met Salomon van der Hak, slager te Noordbroek; Saartje van Geuns, gehuwd met Simon van der Hak, te Amsterdam en Bernard van Geuns, slager te Sappemeer, allen als erfgenamen van – hun moeder – Martalina van der Hak, weduwe van Hartog van Geuns.[645]

Een voormalig bewoner van het woonhuis van de dubbele woning aan de zijde van het gemeentehuis, dhr. Gerrit Stuut die nog in Hoogezand woont, herinnert zich nog dat aan de zijde van dat huis een steeg liep die voerde naar de achterzijde van de woning van Van Geuns. Daar weer naast liep een steeg die voerde naar de achterzijde van het naastgelegen perceel van de gemeente. Achter de woning waar Stuut woonde, was een schuur met een ‘*pekelbad*’ voor het zouten van vlees.[646]

8.2.2. Rechtsherstel

Van de familie Van Geuns keerden alleen Bernard van Geuns (1888-1981), zijn echtgenote Henriëtte Godfried (1882-1971) en hun kinderen Julia Marthalina (1918-2009) en Arnold Godfried (1916-2014) na de oorlog terug (zie ook paragraaf 3.1).

De kwestie van het rechtsherstel betreffende de panden van de familie Van Geuns aan de Noorderstraat 75-76 kwam een eerste maal aan de orde in de B&W-vergadering van Sappemeer op 15 januari 1946 onder de aanduiding ‘*Jodenwoningen*’. Daarbij werd vermeld dat wat betreft de NGV ‘*indien de vordering van de gemeente erkend mocht worden, tezijnertijd terugbetaling zal plaats hebben voor zover gelden aanwezig*’. Dit werd ter kennisgeving aangenomen. Per 1 mei 1946 zou de zaak zo nodig opnieuw ter tafel worden gebracht.[647] Daarna volgde een lange periode van stilte, althans waar het de archivalia betreft.

[642] GrA, KAD, inv.nr. 5890, deel 1293. Zie tevens inv.nr. 5890, deel 1293, akte 71 en deel akte 55.
[643] GrA, KAD, inv.nr 5891, deel 1294, akte 55, 23 mei 1944.
[644] GrA, KAD, inv.nr 5890, deel 1293, akte 74.
[645] GrA, KAD, inv.nr.5891, deel 1294, akte 55, 23 mei 1944. De akte is tevens aanwezig in: GrA, VDeS, inv.nr. 109.
[646] Telefoongesprek A. Buursma, met dhr. Gerrit Stuut, Hoogezand, 23 mei 2022.
[647] ArMG, AgSA, inv.nr. 12, vergadering B&W 15 januari 1946, nr. 6.

Op 22 juni 1948 vroeg Bernard van Geuns voor hemzelf en als zaakwaarnemer voor zijn vroegere mede-eigenaren – zijn broers en zusters – via een procureur rechtsherstel aan bij de Raad voor het Rechtsherstel, '*Afdeeling Onroerende Goederen*'. Hij koos daartoe domicilie ten kantore van mr. N.J. Polak, advocaat aan de Oude Boteringestraat 37 te Groningen. Van Geuns deed zijn verzoek in de kwaliteit van '*mede-erfpachter althans gewezen mede-erfpachter van de huizen erven en slachtplaats gelegen aan de Noorderstraat te Sappemeer kadastraal bekend gemeente Sappemeer, Sectie F nos. 1321 en 1322*'.[648] Daarbij ging het om een geschil (bedoeld in artikel 113a, eerste lid van het Besluit Herstel Rechtsverkeer, (E 100) dat hij had met: 1) de Gemeente Sappemeer, als tegenwoordig eigenaar en eventueel met 2) de gemeente Groningen als tegenwoordig en vroeger eigenaar.[649]

Daarna bleef het lange tijd stil; reden waarom mr. Polak op 28 maart 1950 een herinnering stuurde aan notaris J.L.C.C. Hoogenboom te Hoogezand, die volgens inlichtingen van de '*Gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel*' was aangewezen als notaris-bemiddelaar.[650] Omstreeks die tijd zijn ook financiële berekeningen gemaakt van de kosten die betrekking hadden op het rechtsherstel (zie Appendix G).

In de jaren erop is men bij notariskantoor Offerhaus te Groningen druk bezig met het uitzoeken van de erfopvolging van de familieleden Van Geuns die na de oorlog niet waren teruggekeerd. Omdat de erfopvolging van één van hen een tijdrovende en ingewikkelde kwestie was, werd besloten een '*onzijdig persoon*' te benoemen voor '*onbekende belanghebbenden*'. [651] Daartoe werd als zodanig in februari 1954 kandidaat-notaris Haaije Minnema, verbonden aan het kantoor van Offerhaus, benoemd.[652]

De gemeente Hoogezand-Sappemeer informeerde intussen op 10 december 1953 bij notaris Hoogenboom naar de stand van zaken '*met betrekking tot de indertijd door de gemeente Sappemeer aangekochte jodenwoningen te Sappemeer, afkomstig van de familie Van Geuns*'. Daarbij vroeg zij: '*in welk stadium deze zaak zich thans bevindt, o.m. welke maatregelen zijn genomen en welke nog zullen moeten worden genomen, opdat deze eigendommen die nog steeds ten name van de gemeente staan, weer worden overgeschreven ten name van de erven van Geuns*.' Als reden voert de gemeente aan dat ze er belang bij heeft dat de zaak '*eindelijk wordt afgewikkeld, daar zij deze panden nog steeds in administratie heeft en ook financieel wordt gedupeerd, doordat zij onder deze omstandigheden niet in staat is deze huizen in de straatbelasting te betrekken*'.[653]

Op 11 september 1954 informeerde de Raad voor Rechtsherstel, namens de Gedelegeerden te Groningen bij notaris J.L.L.G. Hoogenboom te Hoogezand hoe het er voor stond met het rechtsherstel van de erven B. van Geuns/Gemeente Sappemeer (dossier J.12894). Dit, '*met een verzoek om in verband met een te verwachten liquidatie van de Afdeling (…) bij de partijen op haast*

[648] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, Raad voor het Rechtsherstel No. 12894. Voor de huisnummering is van belang, dat er op 1 april 1947 een hernummering plaatsvond. Daarbij staat op een woningkaart vermeld dat nr. 76 is gewijzigd in nr. 80 en bij nr. 79 is gevoegd. Bron: ArMG, woningkaarten 'sloop Noorderstraat t/m Sluisweg'. Een soortgelijke vermelding staat op een woningkaart in de doos 'Van neckstraat t/m Noorderstraat'.

[649] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, Raad voor het Rechtsherstel No. 12894.

[650] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief, 28 maart 1950, van mr. N.J. Polak van Polak en Vriesendorp, Groningen, aan notaris Hoogenboom te Hoogezand, Groningen 28 maart 1950. De originele aanvraag voor rechtsherstel is gedateerd 22 juni 1946.

[651] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief Raad voor Rechtsherstel (Gedelegeerden te Groningen) dd 21 jan. 1954 aan not. Hoogenboom.

[652] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief Raad voor Rechtsherstel (Gedelegeerden te Groningen) dd 3 feb. 1954 aan cand. not. Minnema, p/a kant. Not. Offerhaus, Groningen. Idem, begeleidende brief dd idem met doorslag aan not. Hoogenboom te Hoogezand; idem, afschrift brief 9 maart 1954.

[653] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief Gemeente Hoogezand-Sappemeer 10 december 1953 [Afd. II, nr. 223 (1950)] aan not. J.L.L.C. Hoogenboom te Hoogezand.

aan te dringen'[654], waarop op de 14e september daaropvolgend Hoogenboom berichtte dat hij bezig was *'(…) met het ontwerpen der akte van minn.[elijk] rechtsherstel (…)*'.[655] Op 20 september had Hoogenboom de '*ontwerpakte rechtsherstel*' gereed en verzonden.[656]

In de B&W-vergadering van 27 september werd bij punt 5 de brief van notaris Hoogenboom met de ontwerp-akte van rechtsherstel van de familie Van Geuns te Sappemeer behandeld. Dit werd summier aangetekend met als actiepunt dat een voorstel aan de raad zal worden gedaan.[657]

Het voorstel van B&W van Hoogezand-Sappemeer – op advies van de notaris-bemiddelaar – aan de gemeenteraad was om een procedure tot rechtsherstel te vermijden en medewerking te verlenen aan een zogenaamde '*minnelijke schikking (…) opdat het hiervoren bedoeld vastgoed weer op naam van de rechtmatige eigenaren komt*.' Daaraan werd toegevoegd: '*het spreekt wel vanzelf, dat deze medewerking dient te worden verleend*'.[658]

Het voorstel kwam er op neer dat de gemeente Hoogezand-Sappemeer de rechten tot '*voormeld vastgoed*', '*voorzover uit de hiervoor bedoelde koopovereenkomst en/of overschrijving enig eigendomsrecht of ander zakelijk recht aan de voormalige gemeente Sappemeer of de gemeente Hoogezand-Sappemeer zou zijn overgegaan'*, om niet over zou dragen aan de huidige rechthebbenden (de familie Van Geuns en erfopvolgers).

Daarop volgde het bedrag van de destijds door de gemeente Sappemeer betaalde koopsom van ƒ 5.250,– en de berekening van de samenstelling daarvan (inclusief een hypothecaire schuld van ƒ 2.000,–, verhoogd met nog verschuldigde rente, de kosten van roijement en een deel van de grondbelasting. In totaal was dit een bedrag van ƒ 2.295,50, dat ten laste van de familie Van Geuns en erfopvolgers kwam. Deze ƒ 2.295,50 betrof de afbetaalde hypotheekschuld plus de verschuldigde rente. Het resterende bedrag, ƒ 2.954,50, kwam onder berusting van de NGV en moest aan de gemeente worden betaald.

---

[654] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief Raad voor Rechtsherstel (Gedelegeerden te Groningen) dd 11 september 1954 aan not. J.L.L.C. Hoogenboom te Hoogezand.

[655] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, brief nots. Hoogenboom dd 14 september 1954 aan Raad voor Rechtsherstel (Gedelegeerden Groningen).

[656] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, Afschrift (doorslag) brief 20 september 1954 van notaris Hoogenboom aan B&W der gemeente H-S, n.a.v. schrijven 26 mei 1954 nr. 650; idem, Afschrift (doorslag) brief 20 september 1954 van notaris Hoogenboom aan het NBI op hun schrijven van 1 apr. 1954, dossiernummer V 7697 registratienummer 11648/P 10299 afdeling BB/NGV als begeleidend schrijven bij toegezonden a) volmacht en b) concept-akte van rechtsherstel, met vermelding dat Hoogenboom bij akkoordverklaring graag de getekende volmacht met ingevuld beroep van dhr. Kooper terug ontvangt; idem, Afschrift (doorslag) 20 september 1954 van notaris Hogenboom aan B. van Geuns, Borgercompagniestraat 75 Sappemeer, als begeleidend schrijven bij de toezending van een concept-akte van rechtsherstel, met de mededeling dat die ook zijn gezonden aan andere betrokken instanties. Met verzoek vóór 3 oktober te reageren of het concept akkoord is; idem, Afschrift (doorslag) 20 september 1954 van notaris. Hogenboom aan De Nederlandsche Bank, Kantoor Deviezenverg. Afdeling AA/Boedelzaken-OnroerendGoed. Op hun schrijven van 15 september 1954, BZ-4C-018287. Als begeleidend schrijven bij toezending conceptakte van rechtsherstel, met de mededeling dat die ook zijn gezonden aan andere betrokkenen; idem, Afschrift (doorslag) 20 september 1954 van notaris Hoogenboom aan de Heren Gedelegeerden bij de Raad voor het Rechtsherstel, afdeling Onroerende Goederen, Emmaplein 6, Groningen. J.12894. Als begeleidend schrijven bij toezending concept-akte van rechtsherstel, in tweevoud, met mededeling dat die ook zijn gezonden aan andere betrokkenen. Tevens dat de afrekening van dhr. Van Geuns inmiddels is ontvangen, maar dat Hogenboom nog geen gelegenheid tot controleren heeft gehad. Bij opstellen van het ontwerp is Hoogenboom uitgegaan van de verklaring van de gemeente dat die geen huren had geïncasseerd.

[657] ArMG, AgHS, inv.nr. 138 Notulen van vergaderingen van het College van B&W, 1955.

[658] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, gestencild stuk, genummerd Nr. 205, gedateerd Hoogezand, 1 oktober 1954, geadresseerd aan de Gemeenteraad. Met daarboven vermelding: '*Rechtsherstel ten aanzien van het perceel plaatselijk bekend Noorderstraat nrs. 79 en 80 te Sappemeer*'.

Voorts zouden de betrokkenen aan de gemeente moeten vergoeden de door de voormalige gemeente Sappemeer en de gemeente Hoogezand-Sappemeer gedane uitgaven voor het betreffende vastgoed: assurantie en grondbelasting over 1944, grondbelasting over de periode 1945-1950 en waterschapslasten over de jaren 1944-1954, met een totaalbedrag van ƒ 301,26. Tevens moest ook aan de gemeente de door die gemeente gederfde straatbelasting over het tijdvak 1948-1954 worden betaald, ten bedrage van ƒ 99,40.

Dit kwam er al met al op neer dat aan de gemeente een bedrag van ƒ 2.696,16 moest worden betaald door de erven Van Geuns, plus een bedrag aan rente (3 %). Deze rente was door de betrokken familie Van Geuns als gevolg van de aflossing van de hypotheek door de gemeente in de oorlog niet betaald, maar werd nu alsnog in rekening gebracht, alsof de lening toen door de gemeente als nieuwe schuldeiser van Van Geuns overgenomen was.

De bedragen betaald aan het Rijk voor registratierecht en aan de gemeente Groningen voor geschenk- en overtekeningsgeld zouden, indien de verzoeken om teruggave zouden worden gehonoreerd, aan de gemeente Hoogezand-Sappemeer komen. De gemeente Sappemeer noch een andere instelling hadden tijdens de Bezetting geld ontvangen voor de verhuurde panden, hoewel die wel verhuurd werden. Die huren zijn naderhand betaald aan Bernard van Geuns, evenals de huren daarna. De gemeente gaf daarom aan dat ze verder geen geld aan de belanghebbenden schuldig was. Tenslotte zijn alle kosten vanwege het rechtsherstel of daarmee in verband staande kosten voor rekening van de gemeente Hoogezand-Sappemeer.[659]

Resumerend moesten de erven Van Geuns de door de gemeente betaalde hypotheek betalen plus de daarover verschuldigde rente, en daarbovenop nog de belastingen en verzekeringen die over het pand betaald waren, inclusief zelfs de gemeentelijke straatbelasting die in het geheel niet geheven was, omdat de gemeente moeilijk belasting aan zichzelf kon betalen.

In het archief van de gemeente Hoogezand-Sappemeer 1949-1985 bevindt zich een dossier met stukken over het rechtsherstel (inv.nr. 262; periode 1954-1956), die voornamelijk berekeningen bevatten van de oorspronkelijke koopsom van ƒ 5.250,– met de bijkomende kosten, lasten en andere zaken. Het gaat daarbij om voorschotten, transportkosten, overgangsrecht, overtekeningsgeld, grondbelasting en straatbelasting en niet in de laatste plaats om wie wat moest betalen of verrekenen. Het gaat daarbij om de puur administratieve afhandeling. Daarna volgt in het dossier de akte van rechtsherstel, die als voorstel naar de Raad ging, alsmede de eerdere opzet, gemaakt door notaris Hoogenboom.[660]

In de vergadering van B&W van 27 september 1954 kwam het door notaris Hoogenboom toegezonden ontwerp van de akte van rechtsherstel ‘van de familie Van Geuns te Sappemeer’ aan de orde. Daarbij werd als actiepunt genoteerd: ‘*Aan de Raad zal een voorstel worden gedaan*’.[661]

Bij de bespreking in de raad, op 8 oktober 1954, verbaasde ‘*de heer Beekhuis*’ zich er over ‘*dat dit huis in 1953 nog helemaal verbouwd is en dat thans tot de overdracht wordt overgegaan*’. De voorzitter antwoordde daarop ‘*dat pas later werd ontdekt, dat de overdracht nog altijd moest geschieden*’. Uiteindelijk werd wel ‘*Zonder hoofdelijke stemming (…) overeenkomstig het voorstel van Burgemeester en Wethouders besloten*’.[662] Daarmee besloot de gemeenteraad van Hoogezand-Sappemeer op diezelfde 8e oktober 1954 naar aanleiding van het voorstel van B&W, de

[659] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, gestencild stuk, genummerd Nr. 205, gedateerd Hoogezand, 1 oktober 1954, geadresseerd aan de Gemeenteraad. Met daarboven vermelding: ‘*Rechtsherstel ten aanzien van het perceel plaatselijk bekend Noorderstraat nrs. 79 en 80 te Sappemeer*’.
[660] ArMG, AgHS, inv.nr. 262.
[661] ArMG, AgHS, vergadering B&W 27 september 1954, Algemene Zaken, nr. 5.
[662] ArMG, AgHS, inv.nr. 5, raadsvergadering 8 oktober 1954; zie tevens ArMG, AgHS, inv.nr. 262, afschrift raadsnotulen, pt. 23.

koopovereenkomst van 9 mei 1944 nietig te verklaren en verder de adviezen, zoals in het voorstel verwoord, aan te nemen.[663]

Op 8 november 1954 kwam de kwestie van het rechtsherstel bij de vergadering van B&W aan de orde naar aanleiding van de ontvangen goedkeuring van Gedeputeerde Staten van het op 8 oktober 1954 genomen raadsbesluit. Dit werd gevoegd bij de stukken voor de Raad.[664]

Daarmee was de zaak voor de gemeente Hoogezand-Sappemeer niet gesloten, want de kosten van het stadsrecht en het registratierecht van de overdracht, destijds betaald door de gemeente Sappemeer, kreeg de gemeente Hoogezand-Sappemeer niet vergoed bij de rechtsherstel-procedure. Deze kwamen in principe dus voor rekening van de rechtsopvolger, namelijk de gemeente Hoogezand-Sappemeer. In een ander deel van inventarisnummer 262 zitten de stukken met de verzoeken omtrent teruggave van die bedragen aan de gemeente. Dit gebeurde in overleg met notaris Hoogenboom, die daar het initiatief toe nam en zorgde voor de indiening van de verzoeken daartoe. Dit gedeelte bevat ook de documenten over het indienen van de aanvraag tot terugbetaling van de gelden, betaald aan de NGV, geregeld door het Nederlandse Beheersinstituut (NBI). In november 1956 is dit alles afgerond; tenminste, dan eindigen de stukken in het dossier.[665]

In de '*Verzameling Van Dam-Sentener*' in de Groninger Archieven bevinden zich de stukken over de zojuist genoemde verzoeken van terugbetaling van respectievelijk het registratierecht (verzoek 30 november 1950) aan het Ministerie van Financiën, en van overgangsgeld en overtekeningsgeld aan de gemeente Groningen. Zowel het Ministerie als de gemeente Groningen reageerden positief op de verzoeken, respectievelijk op 18 januari en 8 oktober 1955.[666] Daarmee was de kwestie administratief afgehandeld. De gemeente had al met al het geld voor de betaalde hypotheek met de rente teruggekregen, daarnaast had ze nog een claim voor het resterende bedrag van de koopsom gekregen op het NGV.

8.3. Slotbeschouwing

Zoals aan het begin is aangegeven, is op basis van uitgebreid archiefonderzoek gebleken dat in het gebied van de huidige gemeente Midden-Groningen alleen de gemeente Sappemeer Joods vastgoed heeft verworven en dat de gemeente Hoogezand een tweetal mislukte pogingen daartoe heeft ondernomen, waaronder de aanschaf van de synagoge. Verder is er een vermelding in de literatuur nader onderzocht, waarin wordt beweerd dat de gemeente Hoogezand-Sappemeer onroerend goed, dat oorspronkelijk Joods eigendom was, van een Duitse organisatie zou hebben overgenomen. Dit blijkt echter onjuist, de woningen zijn pas jaren na de oorlog door de gemeente aangekocht. Uitgebreid archiefonderzoek in de archieven van de voormalige gemeenten Slochteren, Muntendam, Noordbroek en Zuidbroek, alsmede in andere archieven die relevante gegevens over die gemeenten zouden kunnen bevatten, hebben geen resultaten opgeleverd waaruit blijkt dat deze gemeenten in oorlogstijd, of kort daarop, Joods onroerend goed hebben verworven.

Het geval van de van Joden afkomstige woningen in de Noorderstraat die de gemeente Sappemeer via de NGV heeft verworven, is in 1954 opgelost door een zogenaamde '*minnelijke schikking*' tussen beide partijen. Daarbij is het onroerend goed teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaren en

[663] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier, perceel familie Van Geuns, gestencild stuk, genummerd Nr. 205, gedateerd Hoogezand, 1 oktober 1954, geadresseerd aan de Gemeenteraad. Met daarboven vermelding: '*Rechtsherstel ten aanzien van het perceel plaatselijk bekend Noorderstraat nrs. 79 en 80 te Sappemeer*'.
[664] ArMG, AgHS, inv.nr. 134, notulen B&W 8 november 1954, Algemene Zaken, nr. 6.
[665] ArMG, AgHS, inv.nr. 262, brief nots. Hoogenboom aan burgemeester Roelfsema, 25 november 1954.
[666] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier 'perceel familie Van Geuns'.

heeft een financiële verrekening met instemming van beide partijen plaatsgevonden (zie ook Appendix G).

De gemeente Hoogezand heeft in oorlogstijd tevergeefs getracht een drietal woningen van een Joodse eigenaar aan de latere Gerrit Imbosstraat te verwerven. Deze woningen heeft ze in 1945 – kort voor de terugkeer uit de concentratiekampen van eigenaar Filippus Simons – laten afbreken. De reden was volgens de gemeente bouwvalligheid, ondanks dat de woningen nog maar rond de tien jaar oud waren. De eigenaar, ondanks pogingen daartoe, heeft van de gemeente of anderszins nooit een vergoeding gekregen voor deze afbraak, met uitzondering van honderd gulden die de gemeente voor afbraakmaterialen van de sloper ontvangen had. De gemeente liet bij het optreden in deze kwestie bepaald geen enkel mededogen zien ten opzichte van de uit de kampen teruggekeerde Joodse eigenaar.

9. Het Hogeland: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

(Jeroen Benders)

De huidige gemeente Het Hogeland omvat een groot aantal voormalige gemeenten. Geen van die gemeenten had bij het begin van de Tweede Wereldoorlog nog een omvangrijke Joodse gemeenschap. Het onderzoek concentreerde zich in eerste instantie op de gemeenten Uithuizen en Winsum, waar in een later stadium de gemeente Leens aan is toegevoegd. In die laatste gemeente was tijdens de oorlog sprake van verwerving door de gemeente van onroerend goed van een Joodse inwoner, namelijk een stuk land. Ook verwierf de gemeente Leens vijf jaar na de oorlog de synagoge in ruil voor grafonderhoud op het Joodse deel van de algemene begraafplaats. [667]

In de gemeente Uithuizen kocht de gemeente kort na de oorlog een pand dat eerder van Joodse eigenaren (de familie Gans) was geweest en een paar maanden voordien aan particuliere schuldeisers verkocht was, omdat de hypotheekrente niet was voldaan. Ook in Uithuizen vond, na de oorlog, een aankoop plaats van het vaste beklemrecht van grond dat toebehoord had aan Markus Knorringa. Daarnaast nam de gemeente Uithuizen het onderhoud van het Joodse deel van de begraafplaats over in 1947.

De gemeente Winsum kocht geen Joods onroerend goed aan. De oude synagoge was al in 1940 verkocht. De gemeente Winsum nam wel na de oorlog het onderhoud van de Joodse begraafplaats over. Deze gevallen worden in het vervolg besproken. Ten slotte besteden we in Appendix H aandacht aan een zaak die feitelijk niet tot de opdracht van dit onderzoek behoorde. De gemeente Winsum kocht in maart 1942 voor een op het oog lage prijs een monumentaal huis van een niet-Joods echtpaar De Ranitz, dat thans nog deel uitmaakt van het plaatselijke gemeentehuis van de gemeente Het Hogeland. We gaan op gemeentelijk verzoek toch – in een bijlage – in op deze zaak, daar een zoon De Ranitz gehuwd was met een half-Joodse vrouw.

9.1. Uithuizen

De gemeente Uithuizen kocht in de oorlogsjaren geen Joods onroerend goed. Echter wel kocht zij vrij kort na de oorlog het huis van het gezin van Mechiel Gans, dat kort daarvoor gedwongen verkocht was, omdat hij in gebreke was gebleven om de rente op de hypotheek te betalen. Mechiel Gans, opgenomen in het krankzinnigeninstituut te Zuidlaren op kosten van de gemeente, overleefde de oorlog, maar zijn vrouw en zijn kinderen werden allen in de oorlog vermoord. Op deze casus gaan we hierna in, alsook op die van Markus Knorringa, betreffende de aankoop van grond. Daarnaast had de gemeente voor de oorlog belang bij het huis van Jacob Bamberg, maar tot aankoop leidde dat niet. Deze casus is reeds behandeld in paragraaf 5.2.

9.1.1. Gezin Gans-Oudgenoeg

[667] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël,* 100, 105-106 (onjuist is diens mededeling dat de gemeente Leens de plaatselijke synagoge kocht en zijn voorstelling van zaken rond het grafonderhoud is wel erg kort door de bocht, zie hierna); Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen,* 22.

Het archief van het gemeentebestuur van Uithuizen bevat een map met als omschrijving in de inventaris '*anti-Joodse maatregelen, 1941-1947*'.[668] Hierin treft men een reeks formulieren aan, ingevuld door de lokale veldwachter, aangaande de controle van de huisontruimingen van Joodse inwoners, gedateerd 3 februari 1943. Op het toenmalige adres Laanweg E94 stonden geregistreerd Frouke en Hend(e)rikus Gans en Reina Oudgenoeg, echtgenote van Mechiel Gans. Op andere documenten in deze map worden op dit adres ook genoemd de al eerder weggevoerde zoons Arent en Filippus Gans. Arent was slager en Henderikus en Filippus waren veehandelaar. Frouke stond te boek als dienstmeisje. Volgens (toegevoegde) mededelingen op deze formulieren en persoonskaarten verbleef het '*gezinshoofd*', de veekoopman Michiel (officieel volgens de Burgerlijke Stand genaamd Mechiel, elders ook wel Mecheel of Machiel) Gans in het krankzinnigengesticht Dennenoord te Zuidlaren.

Laanweg E94 was een eigen woning. Eigenaar in beklemrechtelijke zin van 3,22 are van het perceel Laanweg E94 waar het gezin Gans-Oudgenoeg als beklemde meier op woonde was het R.K. Armbestuur van de Parochie van de H. Jacobus de Meerdere te Uithuizen; de overige 0,22 are waren in volle eigendom van dit gezin. De sleutel werd bij de plaatselijke politie ingeleverd toen Reina en Frouke op 12 november 1942 op transport gingen naar Westerbork. Zij hebben nog diezelfde maand in Auschwitz het leven gelaten. Ook de drie zoons zijn daar omgebracht; in elk geval de oudste twee waren al enkele maanden eerder afgevoerd en vermoord. Mechiel zelf was, na een eerder verblijf in 1938-1939, begin 1941 opnieuw in de Zuidlaarder inrichting opgenomen. In Zuidlaren slaagde hij erin aan deportatie tijdens de oorlog te ontsnappen. Hij verbleef daar tot zijn dood in 1967, sinds medio 1958 op een open afdeling. Bij vonnis van 20 juni 1961 stelde de Arrondissementsrechtbank te Groningen hem onder curatele '*wegens het zich bevinden in een gedurige staat van krankzinnigheid*'.[669]

Als bewindvoerder van de familie Gans werd na de oorlog de makelaar Gerrit Nanninga te Uithuizen aangesteld.[670] De datering van diens aanstelling als bewindvoerder varieert in de bronnen enigszins. Nanninga zelf stelde deze vreemd genoeg op 27 november 1946. Daar is door iemand – waarschijnlijk een medewerker van het NBI – terecht een vraagteken achter geplaatst in het betreffende document. In een NBI-dossier over het beheer van het vermogen van Hendrikje Gans-Gans[671] en haar dochter Margaretha Gans, die ook in Uithuizen woonden, is met potlood aangetekend dat (de architect) B. (Berend) Jager te Uithuizen bewindvoerder was van 16 oktober 1945 tot zijn overlijden op 22 november 1945 en nadien Nanninga.[672] Nanninga volgde Jager dus in november 1945 op.

In een schrijven van 30 april 1946 constateerde Nanninga dat Reina Gans-Oudgenoeg en de kinderen geen vermogen hadden, omdat de man des huizes in een inrichting zat en er bij zijn weten geen bewindvoerder over deze man was aangesteld. De zonen waren volgens Nanninga allen slagers en

[668] ArHl, AgUi, inv.nr. 526.
[669] Eerste opname 7 juni 1938, 30 mei 1938 IBS afgegeven door de burgemeester van Uithuizen, ontslag 4 november 1939; tweede opname 22 februari 1941, 12 februari 1941 IBS afgegeven door de burgemeester van Uithuizen. Deze gegevens zijn afkomstig uit de patiëntenregistratie van de instelling; een patiëntendossier ontbreekt en is vermoedelijk een aantal jaren geleden vernietigd. R. Schuurmans en J.B. de Vries (Lentis Erfgoed) dank ik voor hun informatie per e-mail d.d. 14 december 2021.
[670] Voor het navolgende: NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62623. In documenten (hoofdzakelijk van het NBI) komt hij geregeld (abusievelijk?) ook voor als J. Nanninga.
[671] Ook wel Hendriktje: zij was de moeder van Mechiel Gans en in 1879 gehuwd met Filippus Gans.
[672] NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62473. Over de beide dames schrijft Nanninga in een briefje d.d. 7 november 1953: '*Het was daar, toen ze werden weggevoerd, zeer armoedig en werden de mensen* [Hendrik(t)je en Margaretha] *door de buren geholpen*'.

veehandelaren. Het pand Laanweg E94 werd door Mechiels echtgenote en kinderen bewoond '*tot de wegvoering*'. Nanninga schrijft: '*Het huis was bezwaard met een hypotheek, waarop nog zeer weinig rente en aflossing was voldaan. Krachtens Art. 1223 B.W. is het daarom op 25 Februari* [1946] *publiek verkocht*'. De verkoop had dus nog maar twee maanden voor het schrijven van deze brief plaats gehad. Nanninga meldde nog dat door wijlen de bewindvoerder Jager – zijn voorganger, die slechts kortstondig in functie was – enige huurgelden waren ontvangen, waarmee vier jaren '*vaste heemhuur*' was voldaan en waterleiding in het perceel was aangelegd, '*daar het niet van behoorlijk drinkwater was voorzien*'. De vraag blijft open wie deze huurgelden als tijdelijke bewoner toen heeft betaald. Bezittingen waren er verder niet, schulden wel; Nanninga noemt '*O.A.*' een obligatieschuld van ƒ 5.320,– (die nog kwam bovenop de hypotheek van ƒ 1.500,–) en een schildersrekening van ƒ 60,10. Het kassaldo bedroeg op het moment van schrijven circa ƒ 50,–.

De genoemde publieke verkoop kwam als volgt tot stand.[673] Op 18 februari 1946 meldden zich bij de Uithuizer notaris J.J. Mulder diens plaatsgenoten Teunis Juk (kapper), in gemeenschap van goederen gehuwd met Trijntje Dijkens, en Klaas Dijkens (later aangeduid met het beroep leedaanzegger) handelend voor zich en als lasthebber van hun moeder Dieuwerke Bulthuis weduwe van Freerk Dijkens, die krachtens een door dezelfde notaris in 1924 verleden akte van geldlening (schuldbekentenis) en hypotheekstelling een bedrag van Mechiel Gans vorderden, dat hij destijds van de inmiddels overleden kleermaker Freerk Dijkens te Uithuizen geleend had.[674] Op 1 mei 1941 was Gans nog ƒ 1.500,– verschuldigd. Daarna was er niet meer door hem afbetaald, en evenmin was de jaarrente van 5 % voldaan. Om die reden was in januari 1946 een aangetekend schrijven naar Mechiel Gans verzonden met een aanmaning om aan zijn verplichtingen te voldoen, en aansluitend een deurwaardersexploot. Men kan zich overigens afvragen wat de instelling Dennenoord, waarin Gans verbleef, met dergelijke officiële stukken deed.

Kort daarna was dus overgegaan tot publieke verkoping van het met de hypotheek bezwaarde vastgoed. Bulthuis en Trijntje en Klaas Dijkens waren ieder voor een derde deel gerechtigd, waarbij de kindsdelen bezwaard waren met vruchtgebruik door de moeder. Het vastgoed werd omschreven als '*eene behuizing en schuur, met de vaste altijddurende en in alle liniën verervende beklemming*' van 3,22 are grond, jaarlijks ƒ 10,– huur doende, en de volle eigendom van 0,22 are grond (samen dus 3,44 are), Laanweg E94 te Uithuizen, kadastraal bekend C1635, waarop een huis, schuur en erf. De verkoop geschiedde op een reeks voorwaarden, waaronder de betaling van de koopsom per 1 maart en betaling van het afgaand en aangaand geschenk (krachtens het beklemrecht) en grond- en waterschapslasten vanaf afgelopen 1 januari. De huur was voor de periode van de oorlog al voldaan, zoals hiervoor bleek uit de verslaglegging door de bewindvoerder.

De timmerman Nikolaas Kremer kocht het onroerend goed namens Teunis Juk en Klaas Dijkens (ieder voor een helft) tijdens de genoemde publieke verkoop voor ƒ 1.350,–. De notaris vermeldde in de akte dat de '*politieke betrouwbaarheid*' van de partijen hem bekend was en dat de akte de Nederlandse volkshuishouding niet schaadde, noch de ontwarring van tijdens de bezetting verrichte overdrachten van zaken en rechten zou kunnen benadelen en dat bovendien toestemming tot het

[673] GrA, KAD, inv.nr. 4596, deel 837, akte 78.

[674] GrA, NoUi, inv.nr. 163, akte nr. 266 d.d. 5 mei 1924. Met de bepaling dat het kapitaal '*ten allen tijde eisch en aflosbaar zal zijn mits drie maand bevorens opgezegd, doch terstond met de renten zal kunnen worden gevorderd zonder dat een bevel of soortgelijke akte noodig zal zijn*': a) bij inbeslagneming of overdracht of bij voorgenomen onteigening van het onroerend goed; b) indien de schuldenaar in staat van faillissement werd verklaard, Nederland verliet of door derden terzake van schulden werd vervolgd; c) bij in gebreke blijven in het nakomen van in de akte vastgelegde bedingen of verplichtingen of daarmee in strijd handelen. Als '*onderpand*' diende C1635 met huis, schuur en erf ter grootte van 3,44 are.

verlijden van de akte verleend was door de voorzitter van de Kamer van Toezicht op het Groninger notariaat.

Zomer 1946 was de gemeente Uithuizen voornemens het perceel Laanweg E94 van de nieuwe eigenaars K. Dijkens en T. Juk over te kopen voor de somma van ƒ 1.900,– plus ƒ 400,– voor de afkoop van de beklemming, zoals blijkt uit een briefje van de gemeente aan het Prijzenbureau voor Onroerende Goederen te Groningen.[675] Opvallend is dat het door de gemeente geboden bedrag van ƒ 1.900,– ruim 40 % hoger was dan de verkoopprijs enkele maanden eerder; de gemeente refereerde in het briefje aan een *'indertijd'* door het Prijzenbureau geschatte waarde van huis en erf van ongeveer ƒ 1.925,–. De koop was toen echter kennelijk niet doorgegaan (vermoedelijk wegens vertraging in de planontwikkeling van de gemeente), want vier jaar later maakte de gemeente andermaal bij dit Bureau bekend het perceel te willen kopen. De prijs – koopsom en afkoop beklemming – was dezelfde als in 1946.

Er stond in 1950 een dubbele woning op het perceel, met huisnummers E94 en E94a. Het Prijzenbureau liet B&W van Uithuizen weten akkoord te zijn met de aankoop. Inmiddels had de gemeente Uithuizen bericht ontvangen van de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting om in het kader van het '*1000-woningenplan*' dertig woningen te mogen bouwen. De nieuwbouw was gepland tussen de Laanweg en de Departementsweg en wel aan de geprojecteerde middelste verbindingsweg tussen deze straten. Daartoe achtten B&W de aankoop van het pand '*vroeger het eigendom van de Heer Gans*' noodzakelijk. Het perceel diende voor de aanleg van een ontsluitingsweg van het bouwterrein in het uitbreidingsplan.

De woning en bijgebouwen verkeerden eind juli 1950 '*in een zeer slechte staat*' en de gemeente stuurde dan ook aan op sloop voor de ontsluiting van de nieuwbouwwijk. Nog in de zomer accordeerde de raad de aankoop onder de voorwaarden dat Juk en Dijkens alle '*gebouwen en getimmerten*' op het perceel verwijderden (de '*afkomende materialen*' mochten ze houden) en dat de overdracht en betaling zouden plaatsvinden bij het passeren van de akte, waarna alle op het perceel rustende lasten, alsook rechten en verplichtingen ten aanzien van eventuele bewoners op de gemeente overgingen. De goedkeuring van de aankoop van Gedeputeerde Staten volgde al snel. De akte werd echter pas op 7 december 1951 verleden voor notaris J.D. Immenga. Juk, Dijkens en het R.K. Armbestuur van de parochie van de H. Jacobus de Meerdere te Uithuizen, gemachtigd door de aartsbisschop van Utrecht, verkochten de gemeente voor genoemde bedragen '*een perceel grond met daarop staande opstallen gelegen aan de Laanweg te Uithuizen groot drie are vier en veertig centiare*', kadastraal bekend Uithuizen C1635. Juk en Dijkens zouden alle gebouwen behalve de schuur verwijderen en het terrein tot genoegen van B&W opleveren. De Inspectie der Registratie en Successie te Groningen wilde vervolgens nog weten, op grond waarvan de gemeente de aankoop aangemerkt had als '*in het belang der volkshuisvesting*', omdat deze categorie recht gaf op een bepaalde vrijstelling.[676]

Een NBI-document uit 1950, dat als dossiernummer van Reina Gans-Oudgenoeg 1083 vermeldt en haar privévermogen (bezittingen en schulden) per 31 december 1947 op '*nihil*' stelt, verwijst naar het vermogen (wel: de vermogensopstelling) van zoon Arent Gans, nummer 010428.[677] Van 15 januari

[675] ArHl, AgUi, inv.nr. 54, uitbreidingsplan De Laan 1946-1953.

[676] In het archief van het Provinciaal Bestuur van Groningen (GrA, PBG, specifiek inv.nrs. 2791-2792) is geen verdere informatie aangetroffen.

[677] NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62623. In de brief waarmee het NBI vertegenwoordiging Groningen, afdeling Liquidatie Nanninga onthief uit zijn functie als bewindvoerder voor Hendrikus Gans (dossiernummer 1082), d.d. 19 september 1952, is ook diens vermogensopstelling (per 30 januari 1950 én 1 januari 1951) op '*nihil*' gesteld en wordt eveneens verwezen naar die van Arent; NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62472 (de

1954 is er ten slotte in hetzelfde NBI-dossier nog een brief van de gemeente Uithuizen aan het NBI opgenomen, met als opschrift '*Verpleging armlastige krankzinnige'*. B&W schreven dat voor rekening van de gemeente in het sanatorium Dennenoord te Zuidlaren werd verpleegd Mechiel Gans. Gans was op 25 februari 1942 uit het bevolkingsregister van de gemeente Uithuizen overgeschreven naar '*zijn huidige adres te Zuidlaren'*. De gemeente vervolgde: '*Nu wordt er hardnekkig beweerd dat Gans een vrij grote erfenis zou hebben gekregen. Zo dit juist zou blijken te zijn, zouden wij ons nader moeten beramen over de kwestie van de verpleegkosten. Uitgaande van de veronderstelling dat u als bewindvoerder van één of meer van zijn familieleden of anderszins mogelijk hieromtrent iets weet, verzoeken wij U beleefd ons te berichten of deze geruchten juist zijn, waarvoor bij voorbaat gaarne onze dank*'.

Blijkens stempels is de brief op 18 januari toegevoegd aan het dossier Gans-Oudgenoeg met signatuur Kel'6949 en op dezelfde dag ter afdoening doorgezonden aan de Bestuurder van de Stichting B.B.T.R. (Beheer, Bestuur en Toezicht Rechtspersonen) te Den Haag. Een concept-antwoord van het NBI aan de gemeente Uithuizen is blijkens een notitie met pen op 19 januari opgesteld. Nadere gegevens over deze kwestie ontbreken, ook in de raadsnotulen over 1953-1954.[678] Dat de gemeente het punt van de verpleegkosten van Mechiel Gans naar voren bracht is niet merkwaardig aangezien deze jaarlijkse kosten voor de gemeente erg hoog moeten zijn geweest.[679]

Van Arent Gans is bij het NBI ook een dossier aanwezig. Het begint met de ontheffing uit het bewindvoerderschap van G. Nanninga, ingegaan op 27 november (op een ander formulier: 16 oktober) 1945 en beëindigd per 20 september 1952.[680] Reden van de opheffing was inschrijving van Arent Gans in het register van overlijdens. Diens vermogen werd eveneens op '*nihil*' gesteld. Aan de afsluiting van deze bewindvoering was gedurende het jaar 1952 een heen en weer schrijven met het NBI-kantoor te Groningen voorafgegaan over het in gebreke blijven van Nanninga. Hem werd vervolging door het OM in het vooruitzicht gesteld, indien hij de gevraagde balansen niet inleverde. Van januari 1950 dateert een overzichtje waarin Nanninga schrijft dat hij in het beginverslag al had vermeld dat er wat het adres Laanweg E94 betreft geen bezittingen maar wel schulden waren. Deze schulden had hij tijdens de bewindvoering niet kunnen voldoen, '*daar de inkomsten daarvoor te gering waren'*. Het kassaldo bedroeg ƒ 12,20 (in 1946 was dit nog ƒ 50,–). De schulden bestonden vooral uit obligaties (ƒ 5.320,–). Van dezelfde datum is een gedetailleerde, handgeschreven '*Staat van inkomsten en uitgaven*' over 1945-1946 en 1949. Uit dit dossier blijkt dat Nanninga op 20 januari 1947 opnieuw als bewindvoerder was geïnstalleerd, omdat het oorspronkelijke besluit van het NBI na onderzoek '*niet aan de gestelde bepaling voldoet*'. Het oude benoemingsbesluit diende hij te retourneren.

Concluderend: de gemeente Uithuizen kocht enige jaren na de oorlog een perceel met huis van de familie Gans, dat direct na de oorlog wegens schulden was verkocht. Het lijkt erop dat de familie Gans reeds aan het begin van de oorlog zeer grote schulden had, die wellicht samenhangen met de geestelijke staat van het gezinshoofd Mechiel Gans, die langdurig op kosten van de gemeente in het gesticht Dennenoord te Zuidlaren zat. De vraag blijft of, indien de gemeente Uithuizen dit huis rechtstreeks en voor een hogere prijs uit de boedel had gekocht, dit voor de familie Gans financieel

aanstelling van Nanninga is in een rectificatie d.d. 20 januari 1947 van de kandidaat-notaris Kraan van het NBI-Groningen gedateerd op 27 november 1945. Kraan was een drijvende kracht op het Groningse kantoor).

[678] Met dank aan mw. drs. B. Westermann, medewerker archivering gemeente Het Hogeland te Uithuizen.

[679] Vriendelijke mededeling van R. Schuurmans (Lentis Erfgoed) per mail van 25 september 2022: In de beginjaren 1940 zouden de kosten ongeveer ƒ 600,– per jaar zijn geweest, in de tweede helft van de jaren 1940 ƒ 700,– tot ƒ 1.000,–, in 1951 ƒ 1.200,– per jaar en in 1952 tot ƒ 1.480,–.

[680] NA, NBI, toegang 2.09.16.05, inv.nr. 62461 (dossier nr. 1077).

iets uitgemaakt had, daar de opbrengst vermoedelijk toch naar schuldeisers zou zijn gegaan. Ook zou het kunnen dat de gemeente zelf als betaler van het verblijf van Gans in Dennenoord ook aanspraak had kunnen maken op (een deel van) datzelfde geld.

9.1.2. Land van Markus Knorringa

Voor de Uithuizer notaris J.J. Mulder verscheen op 21 november 1941 de notarisklerk B.J.H. Grote, een plaatsgenoot. Deze was door de Arrondissementsrechtbank te Groningen benoemd als bewindvoerder voor Markus (Max) Knorringa, en wel *'met de macht tot het vervreemden van vastgoed'* van hem. In de akte wordt Knorringa omschreven als *'veehouder'*.[681] Bij de Kamer van Koophandel te Groningen stond hij van begin september 1921 tot de opheffing van zijn bedrijf op 1 februari 1940 te boek als handelaar in vee, paarden en wol.[682] Het gezin Knorringa was naar de Verenigde Staten van Amerika geëmigreerd, om precies te zijn naar Whittier (Los Angeles county) in Californië, volgens de akte. In de plaatselijke geschiedschrijving wordt vermeld dat het gezin al in 1939 is vertrokken.[683] Toen in de jaren 1950 werd nagedacht over de oprichting van een oorlogsherdenkingsmonument in Uithuizen, correspondeerde de gemeente met de Californische Knorringa's.[684]

In 1926 kreeg Markus Knorringa van de gemeente vergunning een grote veeschuur met koehuis en paardenstal te bouwen aan de Parallelstraat, kadastraal Schoolstraat C1727, en eind 1932 voor de bouw van een garage van 5.30x2.80 meter op het naastgelegen perceel C1728. Blijkens de blauwdruk lag er op het terrein van de garage ook een forse mestvaalt. Begin 1933 kwam nog een vergunning af voor gedeeltelijke *'vernieuwing'* van het woonhuis op C1727.[685] Architect van dit alles was Berend Jager te Uithuizen. De genoemde akte uit 1941 maakt duidelijk dat Knorringa daarnaast nog grond bezat. De comparant Grote droeg toen aan de melkrijder Evert Dijksterhuis en diens echtgenote Anna Boersema uit Uithuizermeeden over de vaste beklemming van bij elkaar 1,86 hectare groenland aan de Brouwerijstraat en Havendwarsstraat te Uithuizen tegen een vaste jaarhuur van ƒ 35,–. Dit geheel bestond uit drie componenten: 1) E238 ter grootte 0,93 hectare, 2) E1866 van 0,9295 hectare minus echter 0,0020 hectare van de gemeente Uithuizen (voor zover afkomstig uit oud nr. 1512), en 3) 0,0025 hectare (voor zover afkomstig uit oud nr. E1513) van E1865, dat alles bij elkaar overigens 0,1530 hectare mat. Knorringa, die in algehele gemeenschap van goederen gehuwd was met Rika (Henderika) van Dam, had deze beklemming van 1,86 ha in 1923 in een publieke verkoping verkregen. De koopprijs in 1941 bedroeg ƒ 5.800,–. Daarvan diende op 1 december van dat jaar – dus binnen tien dagen – ƒ 3.000,– te worden betaald. Voor de rest zou *'een regeling (…) worden getroffen ingevolge de verordening op vervreemding van landbouwgronden in joodsche handen'*. De

[681] GrA, KAD, inv.nr. 4578, deel 819, akte 29.
[682] GrA, HRD, toegang 1972, nr. 2002409: aanvankelijk op het adres Schoolstraat B69, sedert 19 september 1939 op Schoolstraat B108.
[683] Bolt, *Geschiedenis van Uithuizen,* 324. In 1950 was M. Knorringa '*sponsor'* van de Uithuizer I. de Boer, die zich in Paramount (eveneens in Los Angeles county) vestigde, zie Calvin College, 'Dutch Emigrant Families', 68. Notaris Ages gaf in een brief d.d. 21 mei 1948 aan de N.I.G. Groningen als woonplaats van het echtpaar Henderika van Dam en Markus Knorringa op Hynes (Cal.): zie GrA, NIGG, inv.nr. 229.
[684] ArHl, AgUi, inv.nr. 750. Het gezin van Markus Knorringa staat niet op de lijst van genodigden voor de onthulling in 1959, anders dan I. Knorringa uit Oegstgeest, maar wel is in de documentatie over het monument een post van 15 juni 1954 opgenomen *'Porto's Californië ƒ 0,35'*.
[685] ArHl, AgUi, ongeïnventariseerde lijsten met nummers van bouwvergunningen en namen van aanvragers op jaar vanaf 1912, nr. 25 d.d. 29 april, nr. 23 d.d. 1 december, en d.d. 3 april (nr. 24?). Knorringa ondertekent als 'Max'. Kentekens voor auto's zijn verleend op 15 maart 1921 (A5286) en op 21 december 1925 (nr. A11238), zie www.groningerkentekens.nl.

koper (Dijksterhuis) betaalde het aangaande en afgaande geschenk, de kosten van de akte en eventuele gerechtelijke tenuitvoerlegging daarvan, alsook de kosten van de beschikking waarbij de overdracht was goedgekeurd. Getuigen waren Freerk Dijkens en Klaas Dijkens uit Uithuizen (die we eerder ook bij Mechiel Gans tegengekomen zijn).

Notaris J.D. Immenga te Uithuizen maakte op 9 februari 1951 een akte op voor Evert Dijksterhuis, inmiddels landbouwer te Uithuizermeeden, als voogd van diens twee minderjarige kinderen (van de vijf die hij met de op 19 juni 1950 overleden Anna had) en lasthebber van de drie andere kinderen, C.J. Tichelaar steenfabrikant te Uithuizen, en de burgemeester van Uithuizen A. Brinkman, welke laatste handelde ter uitvoering van een raadsbesluit d.d. 23 augustus 1950.[686] Dijksterhuis en Tichelaar verkochten de gemeente een perceel land van 0,9275 hectare aan de Havendwarsweg, uitmakende een gedeelte afkomstig van oud nr. 1513, zijnde E1866, in zijn geheel 0,9295 hectare groot. De eigendom in beklemrechtelijke zin was in 1916 aan Tichelaar gekomen bij akte van scheiding; de beklemming was *'verkregen'* door Dijksterhuis bij akte van koop en overdracht uit 1941 (die hierboven besproken is). Het blijkt dat deze akte destijds wel tot stand was gekomen, maar al die jaren ongetekend gebleven was. In dit geval was een rechterlijke machtiging tot verkoop van vastgoed waarbij minderjarigen betrokken waren niet vereist, omdat de *'vader-voogd'* een vóór het overlijden (van zijn echtgenote) tot stand gekomen overeenkomst uitvoerde. Dit was op 15 november 1950 door de kantonrechter te Groningen medegedeeld.

De gemeente kocht het beklemrecht voor ƒ 7.000,– (van Dijksterhuis) en het eigendomsrecht in beklemrechtelijke zin voor ƒ 1.750,– (van Tichelaar). De koop en overdracht vonden plaats *'in het belang van de volkshuisvesting'*. In negen jaar tijd had het perceel dus schijnbaar een waardestijging van 20 % doorgemaakt.[687] De akte memoreert op het einde dat het perceel in kwestie vóór deze overdracht met het perceel E238 van 0,93 hectare was begrepen in een eigendom in beklemrechtelijke zin en een beklemming van 1,8575 hectare voor jaarlijks ƒ 35,– vaste huur. Door de huidige overdracht vond volgens de akte geen wijziging plaats *'in de aard en het wezen van het beklemrecht van het overblijvend onroerend goed, zodat de eigendom en het beklemrecht zich voortaan zal uitstrekken tot 93 are land, kadastraal bekend gemeente Uithuizen sectie E nummer 238'*. De jaarhuur werd navenant naar tien gulden verlaagd. *'De bestaande constitutie van beklemming* [volgt verwijzing naar een akte uit 1863] [zal] *overigens van volle kracht en waarde (…) blijven'*. Ten slotte zou de gemeente zich verbinden het achterliggende land van Dijksterhuis een *'uitvaart'* te verschaffen naar de Havendwarsweg. Op het punt van het beklemrecht heeft Immenga overigens een dag later een rectificatie moeten maken: tot de omschreven eigendom en beklemming van E238 behoorde ook een gedeelte van 0,0025 hectare (voor zover afkomstig uit oud E1513) van E2060.[688]

Op 12 februari 1951 heeft Immenga nog een akte verleden. Daarin verkocht de burgemeester namens de gemeente aan de Stichting ter bevordering van het Ambachtsonderwijs voor Uithuizen en omstreken – waarvan de burgemeester bestuursvoorzitter was[689] – een perceel bouwterrein van ongeveer 0,4 hectare aan de Havendwarsweg, *'uitmakende een op het terrein aangeduid gedeelte van het kadastrale perceel (… [E1866]), zoals dit gedeelte later vanwege het kadaster zal worden*

[686] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1409, akte 71. Het betreffende raadsbesluit is (ook) te vinden in het archief van de Technische school te Uithuizen: GrA, HHC, inv.nr. 853.
[687] De weergave van de onderhandelingen met de verkopers is te volgen in notulen en andere documenten in GrA, HHC, inv.nr. 838.
[688] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1410, akte 156.
[689] GrA, HHC, inv.nr. 774, Stichtingsbestuursnotulen per 24 september 1951; inv.nr. 840, oprichtingsakte 1948.

opgemeten'.[690] De koopsom bedroeg ƒ 18.000,– en diende binnen veertien dagen te worden voldaan in handen van de gemeenteontvanger. Een kleine tien mille verdiende de gemeente hier in drie dagen tijd, let wel: op minder dan de helft van het perceel in kwestie. De koper verplichtte zich tot het plaatsen en onderhouden van een erfscheiding rondom het perceel. Op straffe van een boete van vijf keer de koopprijs was de koper verplicht wijzigingen (eigendomsoverdrachten, vestiging van rechten) aan de gemeente te melden. Indien de ambachtsschool niet vóór 1 november 1953 gebouwd was, zou de koop ongedaan gemaakt worden.[691]

Op 20 januari 1954 stelde Immenga een akte van scheiding en verdeling van *'gemeenschap en nalatenschap'* op voor Evert Dijksterhuis, waarin diens kinderen hun (een zesde) erfdeel kregen.[692] Als derde component in de boedel staat de beklemming van 0,93 hectare groenland aan de Havendwarsstraat te Uithuizen, zijnde E238, en nog 0,0025 hectare (voor zover afkomstig van oud nummer E1513) van E2060, tegen een vaste jaarhuur van ƒ 10,–. Als laatste titels van aankomst worden hier vermeld een akte uit 1946 en de reeds behandelde akte uit 1941. Later dat jaar, op 29 september, verkocht Evert Dijksterhuis als beklemde meier zijn beklemrecht van ongeveer 0,0180 hectare van E238 aan dezelfde Stichting (waarvan de burgemeester nog altijd bestuursvoorzitter was) voor de somma van ƒ 630,–. Tichelaar schonk zijn beklemrechtelijke eigendom van dit stukje grond. De bepalingen met betrekking tot het beklemrecht op de rest van het perceel – 0,912 hectare – zijn dezelfde als in 1951 (onder verwijzing naar en met verwerking van de rectificatie uit 1951).[693] Ten slotte is er nog een akte van 7 juni 1955, waarbij Dijksterhuis en Tichelaar ten overstaan van notaris Immenga *'ongeveer'* 0,912 hectare *'eigen grond'* van E238 verkochten aan de Stichting, alsmede nog 0,0025 hectare van E2060 (voor zover afkomstig van het oude nummer E1513). Dit gebeurde voor een bedrag van ƒ 9.145,– voor het beklemrecht (Dijksterhuis) en ƒ 500,– voor de eigendom in beklemrechtelijke zin (Tichelaar).[694]

De hamvraag is of er in 1941 betaald is voor Knorringa's beklemrecht van de grond, of dit het volle bedrag betrof en aan wie het uitbetaald werd. Een akte van rechtsherstel is niet aangetroffen, evenmin als andere documentatie hieromtrent. Het is onduidelijk of er wellicht een notariële constructie in het spel was, zoals door notaris Ages geschetst bij een verkoop in Leens (zie paragraaf 9.3?

9.1.3. De Joodse Begraafplaats

De gemeente Uithuizen had volgens informatie van 1 april 1947 op verzoek van een van de oude Joodse inwoners de begraafplaats in onderhoud genomen. Dit werd gefinancierd door familie van overledenen.[695] De Joodse gemeenschap diende al in 1864 een door B&W ingewilligd verzoek in om

[690] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1409, akte 107. Ook bewaard in GrA, HHC, inv.nr. 842 (kopie van de notariële akte).
[691] In een akte d.d. 14 december 1951 verleden voor notaris Immenga is dit beding vervallen verklaard, nadat de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen er bezwaar tegen had aangetekend; GrA, HHC, inv.nr. 841. De bestuursleden van de Stichting gingen ervan uit dat de *deadline* gehaald zou worden. Daadwerkelijk werd de eerste steen op 8 juni 1953 gelegd door burgemeester Brinkman, die ook voorzitter van het schoolbestuur was; Hillenga, *Naar één school,* 26 (foto, begin jaren 1960), 86 (ansichtkaart, circa 1958), 87.
[692] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 14574, akte 38.
[693] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1490, akte 60. Ook bewaard in GrA, HHC, inv.nr. 847 (kopie van de notariële akte).
[694] GrA, HHC, inv.nr. 848 (kopie van de notariële akte), blijkens stempel twee dagen nadien overgeschreven in dagregister dl. 182 nr. 333 van het hypotheekkantoor te Groningen.
[695] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël,* 100.

een gedeelte van de gemeentelijke algemene begraafplaats, in Uithuizen aan de Hoofdstraat-West gelegen, als Joodse begraafplaats in te richten.[696] Uit de verordeningen blijkt dat er eendere regels golden voor het begraven op het algemene en het 'Israëlitische' gedeelte.[697] Alleen de kosten (leges en grafrechten) weken wat af. Verder wordt dit deel van de begraafplaats niet apart genoemd in gemeentelijke bronnen. Bij de vaststelling van wijzigingen in de begrafenisverordening in de raadsvergadering van 8 maart 1949 is gevraagd waarom het Israëlitische gedeelte niet meer genoemd werd. De burgemeester antwoordde *'dat er geen Israëlieten meer waren'*. Op de vraag of het toch niet beter was om hierover bepalingen op te nemen was de reactie dat de bestaande bepalingen van kracht bleven. Over het onderhoud is toen niets gezegd. De raadsnotulen tot en met 1953 verschaffen geen nadere informatie; die van B&W ontbreken over deze periode. De gemeente verzorgt – vermoedelijk sinds 1947 of al meteen sinds de afloop van de oorlog – het maaien in het Joodse gedeelte en houdt er de haag bij. De grafzerken vallen buiten deze regeling.

9.2. Winsum

Het onderzoek in de archieven heeft voor de voormalige gemeente Winsum geen bewijzen voor aankopen van Joodse eigendommen opgeleverd. Wel is dit onderzoek eerder in dit rapport gebruikt om onder meer de anti-Joodse maatregelen op gemeentelijk niveau te illustreren (zie paragraaf 3.1) en voor een casus die laat zien hoe rechtsherstel plaatsvond bij aan particulieren verkochte huizen van Joodse eigenaren (zie paragraaf 5.5). Hier wordt nog kort stilgestaan bij de voormalige synagoge en de Joodse begraafplaats.[698] De gemeente had bij de eerste feitelijk geen betrokkenheid, maar wel bij het onderhoud van de Joodse begraafplaats.

Nadat enige tijd een huissynagoge in gebruik geweest was, werd in 1876 na de aankoop van grond in Obergum een synagoge gebouwd, die van 1879 tot 1934 gefunctioneerd heeft. Daarna is het pand onder de naam N.A. de Vriesgebouw (naar een vooraanstaande Joodse bestuurder uit Winsum) vanaf 1935 door de buurt benut. Op 10 juli 1940 is het gebouw door de Joodse gemeente voor ƒ 900,– verkocht aan de Moderne Winsumer Bestuurdersbond, die merendeels uit buurtbewoners bestond. Vierhonderd gulden is meteen voldaan, het resterende deel was een hypotheek van de Joodse gemeente aan de Bond. Op straffe van een boete van liefst ƒ 2.000,– per keer was bepaald dat er geen bad-, was- of toiletinrichting, leerlooierij, lompenpakhuis, tapperij of slijterij in de voormalige synagoge mocht worden gevestigd.

De Bond probeerde na de oorlog van haar resterende schuld aan de (voormalige) Joodse gemeente Winsum af te komen door de notaris jhr. S.M.S. de Ranitz in te schakelen. De Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen (N.I.G. Groningen) nam op haar beurt de Groningse advocaat Polak in de arm. De Ranitz hield tegenover Polak een in de woorden van de laatste *'weemoedig verhaal'* over de slechte financiële toestand waarin de Bond zich zou bevinden. In de oorlog had deze niet over het gebouw kunnen beschikken, al het meubilair was vernield en de kas was in handen van het Nederlandsch Arbeidsfront gekomen. Polak en De Ranitz bereikten uiteindelijk een compromis, niet dan nadat Polak had laten weten dat hij in het uiterste geval een rechtsherstelprocedure zou inzetten. Toen de aflossing inclusief rentebetaling had plaatsgevonden (na enige administratieve

[696] Van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 517.
[697] Het navolgende is gebaseerd op vriendelijke mededelingen van R. Bos, administratief medewerker begraafplaatsen, en mw. B. Westermann, medewerker archivering, beiden werkzaam bij de gemeente Het Hogeland.
[698] Zie ook Hamburger en Regtien, *Een Joodse Erfenis in Winsum,* 8, 10-13.

vertraging en van de kant van de Bond *'onder protest tegen het compromisloze standpunt'*), kon in oktober 1949 tot het royement van de hypotheek worden overgegaan.[699]

De Bond heeft het gebouw in stand gehouden, bijvoorbeeld in 1965 met een huis-aan-huiscollecte. Tegenwoordig wordt het pand beheerd door de Stichting Een Joodse Erfenis te Winsum en heeft het een publieke, culturele functie, waarbij het Joodse verleden ervan nooit uit het oog verloren wordt.[700]

De begraafplaats is in 1866/1867 aan de voormalige Munsterweg, tegenwoordig Netlaan 1, ingericht. Eind 1945 meldde zich de Nederlandsch-Israëlietische Hoofdsynagoge te Amsterdam bij de gemeente Winsum.[701] Het verzoek was om de nieuwgevormde Centrale Commissie tot herstel van synagogen en andere kerkelijke eigendommen een opgave te verstrekken van dergelijke instellingen en bezittingen '*met vermelding* [van] *hun bestemming*' en hun huidige staat (beschadigd al dan niet) in de gemeente. Het antwoord van de gemeente kwam na een '*ingesteld onderzoek*'; het vermeldt de '*geheel ongeschonden*' begraafplaats, groot 16 are, kadastraal E527 (feitelijk overigens E526). De synagoge was volgens de gemeente voor de oorlog '*op normale wijze verkocht*'. Roerende goederen, '*zooals bijv. het archief der gemeente*', waren niet meer aanwezig, alle Joodse ingezetenen waren weggevoerd en '*tot dusver*' was geen van hen teruggekeerd.

Een jaar later wendde de Permanente Commissie tot de Algemene zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (N.I.K.) te Amsterdam zich tot de gemeentesecretaris met de vraag of er onroerende goederen van de plaatselijke Joodse gemeenschap of ten name van enige andere Joodse instelling '*staan, resp. op 10 mei 1940 stonden*' en of er eventueel nog andere Joodse bezittingen waren. Met potlood zijn op dit stuk genoteerd: de begraafplaats (hier wel correct als E526) en, met een vraagteken, het '*voormalig kerkgebouw*' (B670, omvang: 4,5 are). Op 1 april 1947 stelde de Amsterdamse architect A. Oznowicz een rapport op over de staat van de begraafplaats. Hij sprak met een ambtenaar van de secretarie en bezocht de locatie. Oznowicz telde er vijftig staande grafzerken, alle onbeschadigd. Er stond toen nog een metaheerhuisje met daarin een baar; twee dakpannen waren kapot. Het leek hem het beste dat een regeling voor het onderhoud getroffen werd met de oude bewaarder J. Blaauwwiekel, die in het huis ernaast woonde.[702]

Uit december 1947 is een briefje bewaard van het Dagelijks Bestuur van de N.I.G. Groningen – waarmee de Winsumer gemeente inmiddels was samengevoegd – aan de burgemeester met het verzoek om de namen en adressen van Joodse ingezetenen te verstrekken, alsook opgave te doen van aanwezige roerende en onroerende goederen van de voormalige Joodse gemeente. Op 29 december antwoordde de burgemeester (wederom) dat alle Joodse ingezetenen waren weggevoerd

---

[699] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 105; Van der Burg en Regtien, *Album*, 6. De correspondentie hierover is te vinden in GrA, NIGG, inv.nr. 233. Het is overigens opmerkelijk dat het bestuur van de N.I.G. Groningen pas op 14 november 1951 de secretaris van de Bond op de hoogte stelde van de afwikkeling. Ook het N.I.K. is rond die tijd ingelicht, waarop het verzocht het bedrag à ƒ 570,75 over te maken naar de Liro-rekening van het Centraal Fonds van het N.I.K.

[700] https://www.dewinsumsesjoel.nl/.

[701] Voor het hierna volgende: ArHl, AgWi, inv.nr. 823. We gaan hier voorbij aan de perikelen rond de heffing van grondbelasting over de begraafplaats over 1944, omdat het een landelijke en geen gemeentelijke belasting betreft. In 1946 heeft de Rijksontvanger te Winsum zelfs gedreigd met gerechtelijke verkoop. Zie GrA, NIGG, inv.nrs. 68 en 233.

[702] GrA, NIGG, inv.nr. 233 (rapport nr. 113 Prov. Bureau Groningen). In een brief van de Centrale Commissie Oorlogsschade der Joodsche Gemeenten in Nederland aan de Permanente Commissie van het N.I.K. d.d. 20 oktober 1947 staat dat Blaauwwiekel, voormalig doodgraver, het terrein goed onderhield, er gras maaide maar ook een gedeelte in gebruik had. De vraag was of juridische actie nodig was, aangezien hij er na dertig jaar rechten op kon doen gelden.

en nog geen van hen was teruggekeerd, en dat er blijkens ingesteld onderzoek geen roerende goederen waren, wel de begraafplaats E526 met lijkenhuisje, '*niet geschonden en (…) tot dusver goed onderhouden*'.

Verdere correspondentie ontbreekt in het gemeentearchief. De kwestie van het onderhoud van de begraafplaats keert wel elders in de gemeentelijke administratie terug. De agenda en notulen van het College van B&W bevatten in 1950 een paar aantekeningen over de Israëlitische (of ook: Joodse) begraafplaats.[703] In april besluit het College deze te onderhouden en een onderzoek in te stellen '*hoe* [het] *thans gaat*', in september is het besluit genomen om de begraafplaats, maar niet de graven te onderhouden. Het Beheerinstituut wordt dan genoemd, echter niet de reden voor deze vermelding.

Brieven in het archief van de N.I.G. Groningen werpen wat meer licht op de kwestie. Op 23 maart 1950 had deze gemeente aan B&W van Winsum laten weten de kosten voor het '*onderhoud der bezittingen van de inmiddels opgeheven gemeenten*' niet te kunnen opbrengen.[704] Voor de N.I.G. Groningen was dit aanleiding geweest om verschillende (burgerlijke) gemeenten in de provincie te verzoeken '*de verplichting over te nemen, om voor de Joodse begraafplaatsen in hun gemeenten de zorg voor het onderhoud op zich te nemen, mede uit piëteit tegenover hun gedeporteerde plaatsgenoten*'. Winsum kreeg te horen dat al *'meerdere gemeenten'* dit hadden gedaan en de vraag of het bij het initiatief wilde aansluiten. De gemeente Winsum nam dit blijkens een brief van 13 april inderdaad op zich. Volgens haar was de begraafplaats door de bewaarder keurig op orde gehouden. De N.I.G. Groningen sprak in een schriftelijke reactie van 26 april haar dank uit: '*Ons Bestuur stelt het op hoge prijs, dat Uw college blijk heeft gegeven, de nagedachtenis der Joodse burgers van Winsum, op deze wijze in ere te houden*'.

Eind 1951 was er onduidelijkheid over het ruiden (schoonmaken) van sloten. De gemeente had die vanaf de Joodse begraafplaats oostwaarts laten doen tot aan de waterloop Oude AE, maar wilde nu weten voor welke sloten zij verantwoordelijk was. Najaar 1952 kwam dit punt opnieuw langs. Een gemeentelijk dossier over de periode 1958-1986 betreffende de overname van beheer en onderhoud van onder meer de Netlaan bevat hierover niets.[705] Krachtens de Monumentenwet uit 1988 is de begraafplaats beschermd en tegenwoordig in bezit van het N.I.K. te Amsterdam.[706] Eventueel zou nog nader onderzoek ingesteld kunnen worden in de gemeenterekeningen van Winsum om na te gaan of er door de jaren heen uitgaven voor de begraafplaats gedaan zijn en zo ja: waarvoor precies. Ook kan wellicht het archief van het waterschap in kwestie of rechtsvoorgangers daarvan nog informatie verschaffen.

9.3. Leens

In de voormalige gemeente Leens was als enige in de latere gemeente Het Hogeland sprake van een gemeentelijke aankoop van onroerend goed van een Joodse eigenaar gedurende de Tweede

[703] ArHl, AgWi, inv.nr. 35 (juli 1942-april 1946, oktober 1947-oktober 1951), d.d. 11 april en 7 september 1950, 11 december 1951, 6 oktober 1952.
[704] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 104-105. Zie GrA, NIGG, inv.nr. 233, met daarin een kopie van een identieke brief van dezelfde datum aan de gemeente Warffum.
[705] ArHl, AgWi, inv.nr. 1244.
[706] Regtien e.a., *Een wandeling door Joods Winsum,* 10.

Wereldoorlog. Daarnaast verwierf de gemeente Leens na de oorlog de synagoge.[707] Beide zaken worden hierna achtereenvolgens behandeld.

9.3.1. Aankoop van land van Simon van Hessen door de gemeente Leens

Op 5 juni 1942 verschenen voor de Leenster notaris Ages twee comparanten-getuigen, te weten een notarisklerk als schriftelijk lasthebber voor de koopman Simon van Hessen (1879-1942) uit Leens en diens in Grijpskerk geboren echtgenote Cornelia Israëls (1876-1942), en de landbouwer Berend van Hoorn uit Mensingeweer als waarnemend burgemeester en vertegenwoordiger van de gemeente Leens.[708] Voor ƒ 2.900,– verkocht Van Hessen via zijn lasthebber aan de gemeente de beklemming van 0,834 hectare tegen een vaste jaarhuur van ƒ 12,86, gelegen ten noorden van en aan de begraafplaats, kadastraal nummer A952. Van Hessen had deze grond in 1919 aangekocht ten overstaan van dezelfde (toen nog kandidaat-) notaris. De beklemming was gevestigd in 1889, bij een overdracht van grond aan de NV Groningen Locaal Spoorweg Maatschappij. Blooteigenaar van het weiland (groenland) in kwestie was de plaatselijke Nederlands-Hervormde pastorie.[709] Verkoper Van Hessen betaalde blijkens de akte het zogeheten afgaand geschenk. Alle andere lasten en kosten waren voor de koper, inclusief het onderhoud van een door de genoemde spoorwegmaatschappij aangelegde sloot aan de noordzijde van het perceel. De gemeente verklaarde hierbij de grond nodig te hebben voor een uitbreidingsplan ten behoeve van de volkshuisvesting. Apart vermeld in de akte is nog dat de transactie plaatsvond om uitvoering te geven aan de verordening tot verwijdering van Joden uit het agrarische bedrijfsleven uit 1941. Getuigen waren de gemeentesecretaris en een secretarieambtenaar. In november 1942 werden zowel Simon van Hessen als Cornelia Israëls in Auschwitz vermoord.

Net als andere Groninger notarissen gaf Ages begin 1947 tekst en uitleg aan de Zuiveringscommissie voor het notariaat in Groningen over zijn handelwijze tijdens de oorlog aangaande transacties met onroerend goed van Joden.[710] Hij schreef geen huizen te hebben verkocht noch ook hypotheek-akten te hebben verleden met huizen van Joodse eigenaren als onderpand, echter wel koopakten te hebben opgemaakt betreffende landbouwgronden. Nadat de verkoper op zijn kantoor was verschenen, werd een betrouwbare koper gezocht, die de grond in kwestie beloofde terug te geven '*wanneer en zoodra zulks mogelijk was*'. De akte werd zo opgesteld '*dat de koopsom niet werd betaald, doch de verkooper hypotheek bedong voor de volle koopsom als onbetaalde kooppenningen*'. Ages meende dat dit de enige resterende mogelijkheid was en dat in deze handeling '*onmogelijk iets verkeerds te zien'* was. Indien hij het hiervoor geïnde salaris toch moest restitueren, dienden dat naar zijn mening ook de Grondkamers en taxateurs te doen. Hij noemde dit kennelijke voornemen van restitutie '*een onbillijkheid*'. Ages legde uit dat er een risico bestond dat kopers tijdens de Bezetting alsnog de koopsom wilden voldoen, waardoor dit geld bij de Liro terecht gekomen zou zijn – wat hij nu juist geprobeerd had te voorkomen. Dit was de reden waarom hij dergelijke pogingen met kracht bestreden zei te hebben. In één geval was het echter toch zo gelopen, omdat de beoogde koper terzijde geschoven was door een NSB'er, die de hulp had

[707] De weergave van Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 106, omtrent de verwerving van deze synagoge en het grafonderhoud lijkt wel enigszins kort door de bocht, zie ook hierna.
[708] GrA, KAD, inv.nr. 4583, deel 824, akte 16.
[709] In een staatboek van de kerk is Van Hessen genoteerd als huurder vanaf 1 juli 1919 tot en met 1937. De betalingen van 1938 tot en met 1941 en vervolgens van 1942 tot en met 1954 liepen via Ages. Per 5 juni 1942 is de gemeente Leens ingeboekt; GrA, HGLE, inv.nr. 71, staatboek 1890-1968, fol. 3r-v.
[710] GrA, ARG, inv.nr. 4548.

ingeroepen van de directeur-generaal van het ministerie van Landbouw – en hem als notaris nog moeilijkheden had bezorgd.

Ages somde alle oorlogstransacties op, waaronder die met de gemeente. Hij vermeldde dat de koopsom volgens de voorschriften moest worden betaald, maar naar zijn mededeling kon de uitbetaling aan de Liro worden ondervangen doordat de gemeente '*het geld eerst weer van v. Hessen ging leenen, zij het ook met aflossing in termijnen. Ondanks het feit dat we hier nadien een N.S.B. Burgemeester hebben gehad, is het met medewerking van den Ontvanger der Gemeente gelukt die aflossingen niet te doen plaats hebben, zoodat ook hier het geld voor den jood is gered*'. Ages was opvallend uitvoerig over deze transacties, ook omdat volgens hem '*zeer veel notarissen, toen de landbouwgronden moesten worden verkocht, alles in het werk hebben gesteld om de belangen van de joden zoo goed mogelijk te behartigen*.' Met de huizen lag dat volgens notaris Ages '*heel anders*'. Het verschil was in zijn visie dat de betrokken Joden toen zelf niet meer aanwezig waren en dus niet konden compareren, dat is: in persoon voor de notaris verschijnen. Wat betreft die akten meldde hij dat '*het mij* is *gelukt daarmede zo te traineren dat de A.N.B.O. echt boos werd en op een goeden dag de stukken bij mij werden weggehaald*, *zoodat ik gelukkig daarmede bereikte dat ik de akten niet behoefde te passeeren*'.[711]

Was het voor hem goed afgelopen, dat gold volgens hem niet voor iedere collega, echter Ages zou het niemand kwalijk nemen '*die onder druk een enkele akte van een jodenhuis heeft verleden*'. Hij besloot zijn uitvoerig epistel om zichzelf vrij te pleiten met de mededeling, dat onroerende goederen afkomstig van ontbonden rechtspersonen in Leens niet voorkwamen. In een PS lichtte hij nog eens toe waarom hij zo lang van stof was. Als lid van het hoofdbestuur (van de landelijke Notariële Broederschap) meende hij die plicht te hebben, waarbij hij zijn verwondering erover uitsprak dat het betreffende ministerie tot deze inventarisatie van akten met betrekking tot landbouwgronden was overgegaan, juist omdat – zijn kernpunt – '*de jood zelf als verkooper optrad*'. Het zou hem niet verbazen als veel collega's geen opgave hiervan verstrekten. De getuigenis van Ages werpt een bijzonder licht op de gang van zaken bij oorlogsaankopen en tracht de positie van de notarissen te verhelderen. Als er vanuit gegaan wordt dat het relaas van Ages een correcte weergave van de feiten is, dan heeft deze specifieke aankoop door de gemeente Leens een geheel andere achtergrond gehad dan men op grond van de koopakte in kwestie zou denken. Opvallend is wel dat Van Hessen niet in persoon aanwezig was, hetgeen strijdig lijkt met de uiteenzettingen van Ages over het '*compareren*'.

Bij akte van 17 juni 1948, verschenen voor de notaris jhr. S.M.S. de Ranitz te Winsum de getuigen-comparanten A.H. Ages en de burgemeester van Leens als vertegenwoordiger van de gemeente ter uitvoering van een besluit van de gemeenteraad van 18 februari 1948 dat door Gedeputeerde Staten op 16 april goedgekeurd was.[712] Volgens deze akte was de koopsom op dezelfde dag voldaan waarop de akte uit 1942 was opgesteld. Ook wordt hierin gesteld dat de gemeente het vastgoed niet zou hebben aangekocht om voordeel te halen uit de '*dwangpositie*' waarin Van Hessen verkeerde, maar omdat zij het in de toekomst had moeten aankopen of door onteigening verkrijgen, waarbij als reden naar een besluit van de waarnemend burgemeester werd verwezen – naar alle waarschijnlijkheid wegens de voorgenomen uitbreidingsplannen. Met Van Hessen was in 1942 een overeenkomst van geldlening gesloten tegen een (in vergelijking met andere in het onderzoek gevonden akten tamelijk

[711] In de *Verkaufsbücher* wordt overigens notaris Ages nog wel vermeld bij de betreffende zeven verkoopakten van huizen te Leens (zie ook paragraaf 5.1); GrA, ARG, inv.nr. 4548.
[712] GrA, KAD, inv.nr. 5940, deel 1343, akte 58. Het Leenster gemeenteraadsbesluit is niet teruggevonden in het bestuursarchief van de gemeente (mededelingen per e-mail d.d. 21 en 27 juni 2022 van P. Kalma, medewerker archivering gemeente Het Hogeland te Winsum en Leens).

lage) rente van 3,25 %, om te voorkomen dat de door hem te ontvangen koopsom in handen van Duitse instanties zou vallen.

De gemeente Leens meende zodoende het vertrouwen van Van Hessen niet beschaamd te hebben. Zij had zichzelf geheel onbedoeld voor een financieel nadeel behoed, bij dit gemeentelijke streven naar een zo goed mogelijke belangenbehartiging van Van Hessen. Betoogd werd dat bij vernietiging van de koopovereenkomst de gemeente alsnog tot aankoop of een onteigeningsprocedure zou moeten overgaan, reden waarom nu een 'minnelijke regeling' tot stand gebracht werd via een notaris-bemiddelaar (te weten: De Ranitz). De overdracht van de 0,834 hectare werd bekrachtigd en de gemeente werd verplicht tot het uitbetalen van de oude koopsom van ƒ 2.900,– plus de verschuldigde rente van jaarlijks 3,25 %. Dit was de overeenkomst van rechtsherstel. De gemeente betaalde ook de kosten van de akte à ƒ 81,25. De akte werd bekrachtigd door de gedelegeerde te Groningen van de Afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel. Onduidelijk blijft echter of de zo betaalde koopsom plus rente stammend uit 1942 inderdaad gelijk was aan de marktwaarde van dit land van Simon van Hessen in 1948. Medio 1962 kocht de gemeente trouwens nog de blooteigendom van het perceel van de Nederlands-Hervormde gemeente Leens aan voor ƒ 643,–.[713]

Van Simon van Hessen bestaat een uitgebreid NBI-dossier.[714] Ages was bewindvoerder sinds 12 september 1945. In december 1947 werd hij schriftelijk gemaand alsnog een beginbalans van het vermogen van Simon van Hessen in te dienen, zoals hem een jaar eerder al was gevraagd. Ages kreeg de waarschuwing, dat bij in gebreke blijven minder aangename maatregelen zouden volgen. Bij aanvang bedroeg het bekende privévermogen van Simon van Hessen en echtgenote ƒ 12.000,–. Op 1 januari 1947 was het ƒ 15.000,– en dit liep op naar ƒ 23.000 op 1 januari 1948 en ƒ 30.000,– op 1 januari 1949. Een notitie op een NBI-formulier vermeldt dat over de laatste drie jaren nog een aanslag – van onbekende aard, vermoedelijk grondbelasting – moest worden geheven.

Een gedetailleerd vermogensoverzicht toont dat krachtens rechtsherstel voor land ƒ 11.000,– was toegekend en voor het woonhuis ƒ 3.000,–. Dat was de prijs waarvoor Van Hessen dit pand had moeten verkopen via het kantoor van notaris Van Russen, zoals diens collega Ages het in een document uit april 1948 omschreef.[715] Bij twee banken berustte nog meer dan ƒ 6.000,– en het kassaldo bij de bewindvoerder bedroeg ruim ƒ 7.000,–. Verder was een vordering wegens voorschot vermeld op mevrouw Israëls-Eichengrün van ƒ 2.500,– per ultimo 1948. De onroerende goederen die aan drie particulieren waren verkocht, werden na rechtsherstel herkregen. De verkoop aan de gemeente Leens werd bekrachtigd '*in verband met bijzondere omstandigheden*', en de nog verschuldigde koopsom ontvangen. Voor geroofd meubilair werd door de Schade-Enquête-Commissie geen vergoeding toegekend, omdat er geen afstammelingen in rechte lijn waren.

Een deel van de nog aanwezige roerende goederen ging naar '*een der vermoedelijke erfgenamen*'. Het betrof de reeds genoemde Selma Eichengrün, de weduwe van de in Grijpskerk geboren Sander Israëls (1881-1944) te Amsterdam en haar kinderen. Haar in de onderduik overleden echtgenoot was een broer van Cornelia Israëls, de echtgenote van Simon van Hessen. Wegens behoeftige omstandigheden had zij dus al ƒ 2.500,– in contanten gekregen, zulks op advies van een notaris Van Hasselt te Amsterdam. Na de bevrijding ontdekte Ages dat bij verschillende personen te Leens gelden van bij elkaar ƒ 6.500,– van Van Hessen waren ondergebracht, die werden terugbezorgd en door Ages bij twee banken belegd op naam van Van Hessen. Ook waren er effecten, waarin Van Hessen voor

[713] GrA, HGLE, inv.nr. 71, staatboek 1890-1968, fol. 3v, d.d. 19 juni, akte nr. 199.
[714] NA, NBI, toegang 2.09.16.06, inv.nr. 89989, nr. PD27'1561.
[715] In de *Verkaufsbücher* staat deze verkoop als gepasseerd door notaris Ages.

een derde gerechtigd was; Van Hessen verzorgde de administratie hiervan voor de gezamenlijke bezitters. Ten slotte merkte Ages op dat Van Hessen mogelijk nog gerechtigd was in een deel van hetgeen zijn zwager Levie van Dam en diens echtgenote Sophia van Hessen te Leens tijdens de Bezetting hadden afgegeven aan een inwoner van Leens, waarvoor Ages verwees naar de door hem opgestelde balans van Van Dam op het adres A176 te Leens.

Notaris Ages heeft als bewindvoerder onder een apart kopje aandacht besteed aan het rechtsherstel. De betreffende akten met betrekking tot particulieren dateren van 24 december 1947 en werden verleden voor notaris jhr. S.M.S. de Ranitz te Winsum. Het betrof 1,199 hectare eigen en vrij groenland te Leens, sectie A132 en 3,179 hectare dito gelegen te Warfhuizen, sectie F7 en F8, welk land wederom ten name van Hessen werd gesteld. Voorts de 0,834 hectare die Van Hessen aan de gemeente Leens verkocht had en welke grond bestemd zou zijn voor uitbreiding van de ernaast gelegen begraafplaats – hetgeen overigens wel iets anders is dan een uitbreidingsplan ten behoeve van de volkshuisvesting. Zoals Ages het zelf formuleert: '*(…) is de gemeente steeds in gebreke gebleven rente en hoofdsom van de niet betaalde kooppenningen te betalen aan de Duitsche instanties, weshalve in de minnelijke rechtsherstelregeling de verkoop werd bekrachtigd, waarna de gemeente de koopsom met de rente sinds de verkoop heeft betaald. Een vernietiging van de verkoop zou niet alleen onredelijk geweest zijn, doch zou bovendien terstond door onteigening zijn gevolgd*'.

Bij akte van 17 juni 1948 voldeed de gemeente Leens een bedrag van ƒ 3.443,04, zijnde de oorspronkelijke koopsom van ƒ 2.900,– vermeerderd met de rente van 5 juni 1942 tot 1 juli 1948 en merkwaardig genoeg verminderd met ƒ 29,– door Van Hessen te betalen juridische advieskosten voor het rechtsherstel in dit geval. Het lijkt er daarmee enigszins op dat een deel van de kosten van afhandeling van het rechtsherstel op de boedel van Simon van Hessen is afgewenteld. Nadien, in augustus-september 1948, heeft Ages als bewindvoerder toestemming gevraagd en van het NBI verkregen om een strookje grond van ongeveer 0,42 are aan de Hoofdstraat A172 (het ging hier om ruim 10 % van het erf van het pand, kadastraal bekend als B1454) te Leens, behorend tot het vermogen van Van Hessen en Israëls, voor een som van ƒ 1,– te verkopen voor de aanleg van een trottoir. Gedeputeerde Staten waren akkoord met het raadsbesluit tot deze aankoop van 8 oktober 1947. Opnieuw kan men zich afvragen of hierbij naar de werkelijke waarde van deze grond is gekeken.

Het bewindvoerderschap van Ages eindigde bij brief van het NBI-Groningen op 2 september 1949. Tevoren had hij bij het NBI navraag gedaan naar de juridische aspecten van aanspraken van (vermoedelijke) nabestaanden van Cornelia Israëls. Ages stelde eind 1948 voor om het vermogen te scheiden, waarbij hij bewindvoerder zou blijven voor het deel van Van Hessen en een niet bij naam genoemde schoonzus (denkelijk mevrouw Israëls-Eichengrün) voor het deel van Israëls. Hij wilde verschoond blijven van verdere verzoeken om voorschotten en dergelijke via de advocaat van Israëls-Eichengrün en hoopte dat dit een juiste regeling zou kunnen zijn. De advocaat in kwestie was een mr. Vlesseman (feitelijk: Albert Flesseman) uit Amsterdam, die blijkens een bezoekersrapport op 14 april 1948 naar het kantoor van NBI-Groningen was gekomen voor een onderhoud van welgeteld vijf minuten.

Ages werd gevraagd de bescheiden over te dragen aan de curator, de kandidaat-notaris M.A. Hibma te Leens (werkzaam op het notariskantoor van Ages), die door de Arrondissementsrechtbank te Groningen op 8 juli 1949 was benoemd. Ages maakte op verzoek een eindoverzicht van zijn bewindvoering over het vermogen van het echtpaar Van Hessen-Israëls op. Hierin is ook de koopsom van het strookje grond opgenomen. De aanstelling van een curator geschiedde, zoals Ages zelf het omschreef in een brief d.d. 19 juli 1949, omdat krachtens een bepaling in de wet van 2 juni 1949 (*Staatsblad* nr. J 227) '*de beperking t.o.v. derden* [is] *komen te vervallen*'. Deze wet betrof de

inschrijving in de registers van de Burgerlijke Stand van akten van overlijden van vermisten uit de oorlog. Wat het echtpaar Van Hessen-Israëls aanging, had die inschrijving op bevel van het Gerechtshof te Leeuwarden van 10 november 1948 plaatsgehad als aanvulling op het overlijdensregister van de gemeente Leens. Deze aanvullingen '*golden niet tegenover derden*', hetgeen nu medio 1949 kwam te vervallen. Door het NBI werd dit beginsel in een brief van 23 december 1948 omschreven als '*dat deze inschrijving* [van overlijdens in de registers van de Burgerlijke Stand] *geen externe werking heeft*'. Alvorens hij zijn bewindvoerderschap beëindigde, maakte notaris Ages op 2 juni 1949 nog wel officieel bezwaar tegen de zijns inziens veel te lage vergoeding hiervoor, gezien de werkzaamheden; de vergoeding bedroeg ƒ 131,66 voor de periode 1 september 1945-31 december 1948.

9.3.2. De synagoge en de Joodse begraafplaats van Leens

De synagoge met tuin en erf ter grootte van 2,10 are aan de Julianalaan in Leens (kadastraal B165) was tijdens de oorlog door de NGV aan de NSB'er Jan Kooi verkocht en in leeggeroofde en desolate toestand achtergelaten. Op 19 november 1946 stuurde het N.I.K. te Amsterdam de N.I.G. Groningen bericht over een brief die het ontvangen had van de hierboven al genoemde Leenster kandidaat-notaris M.A. Hibma.[716] Uit Hibma's brief leidde het N.I.K. af, dat het wenselijk was over te gaan tot de verkoop van het vastgoed van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Ulrum/Leens. Het N.I.K. had Hibma voorzichtig instemmend geantwoord inzake verkoop van de Leenster synagoge, wel met daaraan gekoppeld een onderhoudsregeling op lange termijn voor de begraafplaats. Op 12 mei 1947 kreeg Hibma bericht dat hij per 13 juli niet langer bestuurder zou zijn van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Leens, wegens de definitieve samenvoeging daarvan met de N.I.G. Groningen. Hibma was bestuurder sinds 12 september 1945. Wel diende hij nog rekening en verantwoording af te leggen.

Spoedig begonnen onderhandelingen over verkoop. De gemeente opperde in september 1947 de mogelijkheid van een uitruil met gesloten beurs van het synagogegebouw tegen het onderhoud van de graven op het vanouds afgescheiden gedeelte voor Joodse begravingen op de algemene begraafplaats te Leens.[717] De N.I.G. Groningen stond over de zaak in voortdurende verbinding met het Amsterdamse N.I.K. De Centrale Commissie voor oorlogsschade der Joodsche gemeenten in Nederland van het N.I.K. liet weten over de gang van zaken bij het rechtsherstel in de gemeenten Ulrum en Leens niet tevreden te zijn en wilde dat N.I.G. Groningen niet zonder ruggespraak verder met Ages en Hibma onderhandelde.

Pas in het najaar van 1948 lijken de gesprekken hervat te zijn. De N.I.G. Groningen liet een taxatierapport opstellen dat op ƒ 1.350,– uitkwam en vroeg de gemeente Leens om een bod. De gemeente bood echter slechts ƒ 800,– à 1.000,–. B&W hanteerden de vaste gemeentelijke onderhoudstarieven van ƒ 5,– per graf per jaar en ƒ 150,– per graf bij afkoop ineens. Volgens haar ging het om 28 Joodse graven, op 25 waarvan een houten paal stond. Uitgaande van deze 28 graven zou de afkoop van het onderhoud van alle Joodse graven voor de genoemde gemeentelijke tarieven dus komen op ƒ 4.200,–. Het College gaf in december dat jaar aan bereid te zijn de raad voor te stellen *'dit onderhoud over te nemen voor de voormalige synagoge'*, zoals al eerder aangeboden was.

[716] De rest van deze subparagraaf is gebaseerd op GrA, NIGG, inv.nr. 229.
[717] Uit het kadaster blijkt dat ook het Joodse gedeelte van deze algemene begraafplaats eigendom was van de gemeente Leens.

De overeenkomst ketste echter af. Op 4 februari 1949 lieten B&W aan de N.I.G. Groningen weten af te zien van verder overleg *'nu blijkbaar de in Uw schrijven bedoelde Permanente Commissie* [van het N.I.K.] *het door ons College uit piëteitsoverweging gedaan voorstel, om de voormalige Synagoge te Leens over te nemen, met de verplichtingen daaraan een waardige bestemming te geven, zomede de verzorging van de 28 graven, eigendom van de Israëlitische gemeente, niet op juiste waarde weet te schatten, doch het koud zakelijk als een pand wil gaan verhandelen.'*. Na doorzending van dit schrijven berichtte het N.I.K. aan de N.I.G. Groningen dat de brief van het Leenster College van B&W hem *'zeer verbaasd'* had: '*Het is wel enigszins vreemd, dat indien het Gemeentebestuur uitsluitend uit piëteitsoverwegingen gehandeld heeft, het hieraan tevens in verhouding grote financiële eisen gesteld heeft*'. Besloten werd een andere koper te zoeken.

Begin april 1949 dreigde het Leenster College de '*verwaarloosde palen*' te verwijderen, indien de N.I.G. Groningen het onderhoud van de graven niet aan de gemeente overdroeg. Indien zij dit wel deed, zou de gemeente bij wijze van uitzondering de palen laten herstellen. Volgens de gemeente Leens maakte het Joodse gedeelte van de begraafplaats *'een zeer slordige en droevige indruk'* ten opzichte van het andere gedeelte. Op 2 mei 1949 machtigde het N.I.K. uiteindelijk de N.I.G. Groningen om de voormalige synagoge gratis over te dragen, '*op voorwaarde dat het* [gemeentebestuur] *het eeuwigdurend onderhoud der begraafplaats op zich neemt*'. Het nieuwe obstakel werd nu de duur van dit onderhoud. In de raadsvergadering van 15 juni was besloten '*de graven op het afgezonderd gedeelte van de algemene begraafplaats in onderhoud over te nemen, zolang deze begraafplaats niet is gesloten en gedurende een termijn van 30 jaren daarna*', in ruil voor de synagoge. Het N.I.K. maakte bezwaar tegen deze termijn en drong aan op '*voortdurend*' onderhoud, zodat niet in de toekomst wederom problemen zouden ontstaan over het onderhoud van de graven op de begraafplaats.

De gemeente Leens hield echter voet bij stuk en verwees naar een wetsartikel 24. Zij voegde toe dat – door de lange duur van de onderhandelingen – de synagoge *'in een zeer desolate toestand komt te verkeren en voor de omgeving een aanstoot begint op te leveren'* en verlangde spoed – het was toen 24 augustus. Ten langen leste op 15 september fiatteerde het N.I.K. de verkoop, al betreurde het dat tegenover de eeuwigdurende afstand van de synagoge geen dito onderhoudsverplichting kwam te staan. Op 20 september 1949 ging de N.I.G. Groningen akkoord in een brief aan het Leenster College. Gedeputeerde Staten hechtten op 9 december hun goedkeuring aan het raadsbesluit van juni.

De N.I.G. Groningen vroeg op 6 februari 1950 aan de gemeentearchitect van Leens, die zij beschouwde als *'onpartijdige inwoner van deze gemeente'*, om een taxatie van de in de oorlog aangerichte schade aan gebouw en inventaris van de synagoge, zulks wegens een vordering op de Landelijke Hypotheekbank. Hierover onderhield de N.I.G. Groningen contact met advocaat Polak te Groningen, die op 21 februari het gevraagde taxatierapport ontving als grondslag voor de vordering. De afloop van deze actie is ongewis.

Bij akte verleden voor notaris Ages werd uiteindelijk op 17 februari 1950 het synagogegebouw te Leens aan de burgerlijke gemeente overgedragen.[718] Deze akte verschaft ongebruikelijk veel achtergrond- en andere informatie en memoreert dat bij de bevrijding van Leens van de synagoge enkel de muren en het dak *'zij het niet onbeschadigd'* nog stonden. Vermeld in de akte is ook, dat de N.I.G. Groningen als rechtsopvolger van de zustergemeente van Leens de synagoge krachtens rechtsherstel op 17 juni 1948 ten overstaan van notaris S.M.S. de Ranitz in eigendom teruggekregen had. Zoals hiervoor gemeld, zijn de onderhandelingen over de synagoge en de begraafplaats enkele

[718] GrA, KAD, inv.nr. 5985, deel 1388, akte 60.

maanden nadien weer voortgezet. Ten tijde van het opmaken van de akte in 1950, verkeerde de synagoge nog *'in dezelfde desolate toestand'* als bij de Bevrijding.

Het gebouw had geen nieuwe bestemming gekregen en het zou ook niet weer als synagoge worden gebruikt, *'daar er van de gedeporteerde leden van de voormalige Nederlandsch-Israelitische gemeente Leens helaas niemand is teruggekeerd'*. In 1950 bevonden zich op het *'afgezonderd gedeelte'* op de algemene begraafplaats in gebruik bij de N.I.G. Leens 22 staande grafzerken en drie houten grafpalen. Aangezien het voor de *'overgebleven bloedverwanten'* van de begravenen in de praktijk amper doenlijk was om het onderhoud hiervan te verzorgen, en uit piëteit jegens de Leenster gedeporteerden *'gezien de plaats die zij steeds in de dorpsgemeenschap hebben ingenomen'*, achtte de (burgerlijke) gemeente *'een behoorlijke regeling'* wenselijk. Het onderhoud aan de graven kon naar het oordeel van de gemeente Leens deels geschieden in het kader van het normale onderhoud van de begraafplaats, ook doordat *'de aanwezige gedenkteekens van eenvoudigen aard zijn, zoodat de werkelijk door de gemeente Leens te maken kosten belangrijk lager zullen blijken dan de vergoeding welke de gemeente Leens normaliter op grond van de desbetreffende gemeente verordening pleegt te berekenen voor aan haar opgedragen grafonderhoud'*. De synagoge en het grafonderhoud werden uiteindelijk in de akte beide op een waarde van ƒ 800,– getaxeerd en zodoende tegen elkaar weggestreept. Concreet omschreef men het grafonderhoud, als het onderhouden en schoonhouden van de oorspronkelijk aan de N.I.G Leens uitgegeven graven, zoals omschreven in de akte en de zich daarop bevindende gedenktekens. Vernieuwing of herstel viel hier niet onder, wel eventueel verfwerk. De gemeente Leens zou er ook zorg voor dragen dat het gedeelte in kwestie afgezonderd zou blijven van de rest van de begraafplaats. Dit alles tot dertig jaar na officiële sluiting van de algemene begraafplaats. Ten laatste vermeldt de akte dat de overdracht van de synagoge in het belang van de volkshuisvesting was, aangezien de *'overgedragen opstallen'* zouden worden herbouwd tot een woning.

9.4. Slotbeschouwing

Geconstateerd kan worden dat de gemeente Leens in 1942 een gedwongen verkocht perceel in handen gekregen heeft en deze verkoop voor hetzelfde bedrag in 1948 gewoon bekrachtigd is onder betaling van een eerder overeengekomen (tamelijk lage) rente van 3,25 % over de tussenliggende jaren. Ook heeft de gemeente Leens in 1948 voor een miniem bedrag een klein perceeltje in handen gekregen, dat eveneens eerder eigendom van Simon van Hessen was geweest. De aankoop in 1942 is een geval waarin men op grond van de akten zou kunnen denken dat de gemeente laakbaar gehandeld heeft. Volgens een naoorlogse verklaring van de betrokken notaris was er echter juist sprake van een heel andere gang van zaken, waarbij de notaris samen met de gemeente een manier bedacht had om te voorkomen dat Duitse instanties het geld opstreken van de verkoop en desondanks een formeel correcte akte op te kunnen stellen. Als deze gedachtegang geaccepteerd wordt, zou de verwerving van het land door de gemeente Leens wel degelijk op billijke wijze geschied zijn. Echter, dat hoeft nog niet te betekenen dat het rechtsherstel op billijke wijze plaatsvond.

De verwerving van de Leenster synagoge in 1950 door de gemeente had de nodige voeten in de aarde en gebeurde uiteindelijk in ruil voor een langdurige onderhoudsplicht van de graven op het Joodse deel van de algemene begraafplaats.

De gemeente Uithuizen verwierf in 1951 een stuk land, dat in 1941 bij afwezigheid van de Joodse eigenaren verkocht is. Van dit land hebben we tot nu toe geen bewijzen voor rechtsherstel in de bronnen aangetroffen. Dit stuk land werd overigens al een paar dagen later met enorme winst door de gemeente doorverkocht om er een school op te laten bouwen. Ook kocht de gemeente Uithuizen

– na een eerdere poging kort na de oorlog – in 1951 een huis dat eerder van een overlevende Joodse eigenaar was, en kort na de oorlog als gevolg van een hypotheekschuld verkocht moest worden. Het is de vraag of deze kwestie in enig werkelijk financieel voordeel voor de gemeente en nadeel voor de Joodse eigenaar zal hebben geresulteerd, mede ook omdat de gemeente Uithuizen lange tijd de hoge kosten betaalde voor de opname van deze Joodse eigenaar in het psychiatrisch ziekenhuis Dennenoord te Zuidlaren.

Over Winsum, ten slotte, kan opgemerkt worden dat de gemeente slechts te maken kreeg met het beheer van de Joodse begraafplaats, welk beheer de gemeente heeft overgenomen. Dat beheer van de lokale Joodse begraafplaats werd overigens uiteindelijk ook overgenomen door de gemeente Uithuizen. Wat betreft de aankoop in maart 1942 door de gemeente Winsum van een monumentaal pand dat nu deel uitmaakt van het gemeentehuis van Het Hogeland dat te Winsum gevestigd is, kan geconstateerd worden dat het hierbij niet ging om onroerend goed in Joods bezit (zie Appendix H).

10. Westerkwartier: de gemeentelijke betrokkenheid bij de verwerving van onteigend Joods onroerend goed

(Jeroen Benders)

Uit het onderzoek is gebleken dat de twee onderzochte gemeenten Leek en Grijpskerk geen Joods onroerend goed hebben aangekocht gedurende of vlak na de Tweede Wereldoorlog. Ook zijn er geen aanwijzingen dat dit wel gebeurd is door andere voormalige gemeenten behorende tot de huidige gemeente Westerkwartier. In dit hoofdstuk gaan we in op enkele zaken waar de twee genoemde gemeenten echter wel bemoeienis mee hadden. Dat betreft het gebruik van een voormalige slachtplaats te Visvliet onder Grijpskerk als school. Daarnaast is in Leek gekeken naar wat er gebeurd is met de eigendommen van de Joodse gemeente aldaar: de school, begraafplaats en synagoge.

10.1. Grijpskerk: de slagerij van Mozes Israëls te Visvliet

Het gaat hier om het perceel Visvliet E73 (sinds 1946: E84) van 1,85 are, waar de slager Mozes Israëls en zijn vrouw Rebekka (Rebecca) Cozijn (Couzijn) tot 1942 woonden en werkten, de toenmalige Hoofdstraat 39, tegenwoordig Heirweg 41. Het betreffende slachtlokaal staat op de kadastrale hulpkaart nr. 3 bij sectie G uit het dienstjaar 1934 (=kalenderjaar 1933) aangegeven als nummer 561 '*huis, slachtplaats en erf*'. Bouwtekeningen reppen van een '*slachtplaats en vleeswinkel*' met huis.[719] Als blooteigenaar wordt door het Kadaster vermeld de Pastorie en Kosterij der N.H. gemeente Visvliet en Pieterzijl, met als beklemde meier Mozes Israëls. Dit betekende dat de grond van de kerkgemeente was en de bebouwing van Israëls. Volgens een potloodaantekening op een document uit 1945 had Mozes zich '*vrijwillig gemeld*' en was hij op 16 december 1942 naar Groningen vertrokken.[720]

Reeds in 1942 was de beheerder van de woning de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV); in dienstjaar 1946 (= kalenderjaar 1945) wordt hiervoor verwezen naar een '*verklaring no. 940*'. Tijdens de oorlog zijn op bevel van de bezetter andere mensen in het pand gehuisvest, wat uit de lokale geschiedschrijving en uit een huisnummerboekje naar voren komt.[721] De oorspronkelijke bewoner en eigenaar Mozes Israëls (1877-1943) werd op 1 februari 1943 te Auschwitz vermoord, op dezelfde dag als zijn vrouw Rebekka Cozijn (1883-1943). Mozes moet niet verward worden met de gelijknamige Mozes Israëls (1879-1943) die in het dorp Grijpskerk woonde en veekoopman was, en twee maanden later in Sobibor vermoord werd.

Ruim een maand na de bevrijding kreeg de gemeente Grijpskerk van het bestuur van de bijzondere lagere school te Visvliet '*wegens overbevolking*' het verzoek om een slachtplaats – die naast de woning lag – in Visvliet, eigendom van de familie Israëls te Visvliet en '*thans Staatseigendom*', te mogen benutten voor onderwijsdoeleinden. De gemeente had tegen deze verandering geen bezwaar, maar bepaalde wel dat eventuele kosten voor rekening van het schoolbestuur kwamen en verder dat alles in oude staat opgeleverd diende te worden, mocht Israëls het '*in den toekomst nog weer moeten gebruiken*'. Voorts gaf de gemeente aan dat de goedkeuring van de Inspecteur voor het

[719] ArWk, AgGk, blok 2 doos 7, dossier 250 C-380, besluit B&W, d.d. 22 juli 1927 nr. 22.
[720] ArWk, AgGk, inv.nr. 854.
[721] Over deze bewoners: '*niemand kende hen aanvankelijk; gevolg: extra oppassen*!', aldus Kuipers e.a., *Heerlijkheid Visvliet*, 118; ArWk, AgGk, inv.nr. 390, huisnummerboekje gedateerd '*ca. 1931'* op opgeplakt geeltje, met potlood op omslag voorzijde een onderstreepte mededeling over een hernummering uit 1946.

Lager Onderwijs vereist was en dat genoemd schoolbestuur met de architect Gelderloos te Visvliet verdere afspraken kon maken. Een ingekomen brief van de Inspecteur Lager Onderwijs van de inspectie Zuidhorn over het '*lokaal*' van M. Israëls ten behoeve van de school is geregistreerd op 30 juni. Dit alles is te vinden in de agenda's van B&W van Grijpskerk en de registratie van de correspondentie van het gemeentebestuur.[722] De reden voor het verzoek was dat de plaatselijke school tijdens de oorlog was uitgedijd tot een driemansschool met 78 leerlingen. Het voormalige slachtlokaal, dat pal naast de school gelegen was, zou goed als derde schoollokaal kunnen dienen, zo was de gedachte. Na 1948 daalde het leerlingental evenwel snel en nadat in 1953 het schoolgebouw afgekeurd was, verrees drie jaar later elders een nieuwe school.[723]

Op 15 januari 1946 stuurde de eind 1945 met zijn gezin via Zwitserland uit Theresienstadt teruggekeerde gemeentesecretaris van Drachten Sander Israëls, broer van Mozes Israëls, een brandbrief naar het NBI afdeling Groningen en Westerkwartier, met het dringende verzoek om zeer spoedig een '*voorziening*' te treffen voor de eigendommen te Visvliet van '*mijne naar Polen gedeporteerde familie'*, namelijk van Mozes Israëls en Rebekka Israëls-Cozijn.[724] De woning was volgens hem door '*een voormalig bewoner totaal uitgewoond*'. Omdat de door het NBI aangewezen bewindvoerder – de te Grijpskerk gevestigde advocaat en procureur E. Riemersma – die benoeming niet had aanvaard, wenste Sander Israëls nu zelf als zodanig aangesteld te worden, volgens hem met goedkeuring van de familie. Echter, eind januari 1946 droeg de Adviescommissie Rechtsherstel en beheer voor het district Groningen en Westerkwartier een vervanger voor Riemersma aan, te weten de Grijpskerker kandidaat-notaris R. (Roelof) de Vries. Deze zou het beheer voeren over het bezit van het echtpaar David en Rosette Gans, Henderine Gans weduwe van David Gans, het echtpaar Abraham Saly en Elly Allegonda Gans, en het echtpaar Mozes Israëls en Rebekka Cozijn. Zijn benoeming geschiedde per 6 februari dat jaar. Enige dagen later correspondeerde Sander Israëls ook met de gemeente Grijpskerk over de '*verbetering*' van de woning te Visvliet, '*in eigendom toebehoorende aan de fam. Israëls*'.[725] Op 27 februari 1946 is in de agenda van B&W aangetekend dat het schrijven van S. Israëls werd aangehouden totdat een bewindvoerder over de woning was aangesteld.[726] Dit is merkwaardig, want de benoeming van De Vries had op dat moment formeel al plaatsgevonden.

Najaar 1946 richtte het bestuur van de Vereeniging '*School met den Bijbel*' te Visvliet zich tot het '*Beheersinstituut van Joodse eigedommen* [sic] *te Groningen*' waarbij het uitlegde dat het sinds 1 september 1945 '*de slagerij behorende tot de woning van de fam. M. Israëls*' als noodlokaal had ingericht en bij de school getrokken, '*zulks in overleg met en met volle toestemming van het gemeentebestuur van Grijpskerk en de naast overlevenden der familie*'. Het verzoek van het schoolbestuur was nu om de bewindvoerder te machtigen de woning, die al sinds augustus 1945 leegstond en '*door verregaande verwaarlozing onbewoonbaar is*', met slagerij en terrein '*tegen een te schatten koopsom in eigendom af te staan*'.

Eind 1946 kwam burgemeester Van de Nadort in een brief aan het NBI te Groningen over het onderbrengen van 'politieke delinquenten' (onder wie NSB'ers) ook te spreken over de woning van

[722] ArWk, AgGk, inv.nr. 80, agenda van B&W over de jaren 1945-1946, d.d. 15 juni; inv.nr. 195, register van ingekomen en verzonden stukken, 1940-1945 (de inventaris geeft abusievelijk: 1941-1945), briefnr. 830.
[723] Kuipers e.a., *Heerlijkheid Visvliet*, 74. Zie over de verhuizing van de school: ArWk, AgGk, inv.nr. 1447.
[724] Voor dit en het navolgende: NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 69514.
[725] ArWk, AgGk, inv.nr. 196 (register van ingekomen en verzonden stukken 1946-1947), 1946 briefnrs. 177 d.d. 25 januari (gemeente aan Israëls) en 191 d.d. 29 januari (Israëls aan gemeente). Zie ook ib., 1947 briefnr. 57 d.d. 9 januari (NBI aan de gemeente over de woning van Israëls).
[726] ArWk, AgGk, inv.nr. 80, agenda van B&W 1945-1946, op datum, agendapunt 5.

Mozes Israëls. Volgens dit schrijven was deze woning onbewoond sinds mei 1945 '*en totaal onbewoonbaar gemaakt, geen ruit is er meer in*'. Hierover had hij '*reeds vroeger*' met het kantoor te Groningen gesproken, '*waar de Schoolvereeniging de slagerij van in huur heeft en die ook alles wil koopen*'. De burgemeester drong aan op spoedig handelen, '*Dit huis kan en mag niet langer zoo blijven staan*'. Het antwoord hierop luidde dat door nalatigheid van de bewindvoerder '*tot dusver niets geschied*' is. Op 9 januari 1947 stuurde de kandidaat-notaris K.J. Kraan namens het NBI-kantoor te Groningen bewindvoerder De Vries een pittige brief, waarin Kraan opmerkt dat De Vries een schrijven van 26 augustus nooit beantwoord had. Kraan gaf De Vries het volgende ter overweging: '*Indien U denkt de aan U toevertrouwde zaken op een dergelijke wijze te behandelen, zal het mogelijk raadzaam zijn U van het aan U toevertrouwde beheerder- en bewindvoerderschap te ontheffen*'.[727]

De Vries kreeg een week om dit keer wel te antwoorden en dat heeft hij gedaan met een uitgebreide brief waarin hij erkent in gebreke gebleven te zijn en desgevraagd al zijn beheerderschappen ter beschikking zou stellen. Aan de brief voegde hij een vermogensopstelling in viervoud à ƒ 4.632,30 van Mozes Israëls toe '*van hetgeen ik weet dat tot het vermogen behoort*' per aanvang van het beheer. Hierbij zit ook een lijst van roerende zilveren en gouden voorwerpen, zonder waardetaxatie. De Vries vermoedde dat er meer bestanddelen waren. De broer Sander Israëls had hem bij aanvang van het bewindschap meegedeeld ƒ 500,– aan contanten uit de boedel onder zich te hebben en een timmerman te Visvliet vertelde hem ƒ 3.000,– van Mozes Israëls in bewaring te hebben gekregen, welk bedrag hij aan een dochter van Sander Israëls had overhandigd. De Vries schreef dat het wellicht beter was geweest Sander Israëls hierover '*kort en krachtig te interpelleeren*' – waarbij iemand (waarschijnlijk Kraan) met rood potlood in de kantlijn '*Ja*' heeft genoteerd –, maar dat hij dit '*uit een zekere mate van deferentie*' had nagelaten. '*Ik zinspeelde er echter eenige malen op hetwelk geen resultaat had. Dientengevolge heb ik schuilevinkje spelen met hetzelfde spelletje beantwoord*'. Nog eens ƒ 1.400,– had Mozes Israëls in handen gesteld van een andere dorpsgenoot, vermoedelijk familie van de timmerman, en effecten bij weer iemand anders. Deze laatste zaken zijn in de vermogensopstelling meegenomen; met potlood is aan het eind genoteerd: '*Vordering S. Israëls Drachten ƒ 3.500,–*'.

Volgens De Vries was vooral de door de Duitsers in de woning geplaatste oorlogsbewoner schuldig aan de slechte staat waarin de woning verkeerde. Deze had aan de ANBO nooit huur betaald en de ANBO had het perceel ook niet kunnen verkopen. Hij schreef dat '*door de een of ander die een schijn van gezag had*' de losstaande slagerij aan het schoolbestuur ten gebruike was gegeven en verzuchtte dat er veel gebeurd was tussen 15-16 april en zijn aanstelling op 15 september 1945. Het lijkt erop dat de bewindvoerder zich hier enigszins probeerde in te dekken. Hij besloot met de vraag of hij machtiging tot verkoop aan het schoolbestuur kon krijgen, ook omdat dit de koop al met Sander Israëls '*afgekaart*' had. Zijn persoonlijke taxatie kwam uit op een bedrag van circa ƒ 1.800,–. Tot slot merkte De Vries op dat Sander Israëls er vanuit leek te gaan dat het gehele vermogen in kwestie van Mozes was. Hij tekende echter aan dat deze gehuwd was met Rebekka Cozijn; huwelijksvoorwaarden had hij niet gevonden en kinderen hadden zij niet. '*Zoodat alleen het gemeenschapsdeel van Israels eventueel naar de familie zal gaan terwijl ik haast veronderstel dat van de kant der vrouw geene gerechtigden in den erfelijken graad meer bestaan. Zoodat daar de staat wel aan te pas zal komen*.' Oftewel, Sander Israëls en mogelijke andere verwanten aan de Israëls-kant hadden volgens De Vries slechts recht op de helft van de erfenis.

Deze brief heeft gevolgen gehad, zoals ook al mag blijken uit de aantekening onderaan De Vries' brief in rood potlood: '*Israëls hierover onderhouden'*. Van Kraan van het kantoor Groningen van het NBI

[727] Hiervoor en voor de navolgende correspondentie: NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 69514.

ging eind januari 1947 op een en dezelfde dag een reeks brieven uit. Het NBI te Den Haag kreeg te horen over de nalatigheid van de bewindvoerder en geopperd werd om de voorhanden contanten en effecten (waarbij een waarde vermeld werd van ƒ 1.439) te gebruiken voor herstel van de woning, '*desnoods door vervreemding*'. Verkoop zag Kraan echter als '*in het belang van het vermogen*', terwijl de kosten van herstel naar zijn mening waarschijnlijk niet tegen het profijt van gebruik opwogen. Mocht Visvliet echter meer gebaat zijn bij een slagerij, dan was herstel mogelijk toch aan de orde. Kraan maakte melding van de erfrechtelijke overweging van de bewindvoerder en nam diens (voorzichtige) aanname zonder meer over dat Rebekka Cozijn '*geen gerechtigden meer in erfelijken graad*' zou hebben.[728]

Kraan schreef verder Sander Israëls aan met de mededeling dat hij en zijn dochter strafvervolging riskeerden, indien zij de contanten niet onder het beheer van de bewindvoerder brachten. Sander Israëls berichtte Kraan dat hij De Vries op de hoogte gebracht had van de ƒ 3.500,– die hij onder zijn hoede had, zodra hij van diens aanstelling als bewindvoerder weet had en dat hij deze '*waarden*' aan hem overhandigd zou hebben als De Vries erom gevraagd had. Israëls wilde hierover begin februari 1946 in Groningen graag een onderhoud met Kraan hebben. Halverwege die maand was hij doende de procedure om dit bedrag te deblokkeren bij de Rotterdamsche Bankvereeniging te Drachten in gang te zetten. Ten slotte vroeg Kraan bewindvoerder De Vries of hij bij de oorlogsbewoner schadevergoeding kon claimen en of de gelden die onder zijn beheer zouden komen, aangewend konden worden voor herstel, mogelijk als slagerij. Kraan verlangde in verband met de door De Vries gevraagde machtiging nu per omgaande antwoord op de vraag: verkoop of herstel?

De Vries formuleerde in een brief van een dag later drie bezwaren tegen herstel van de woning (waaronder het opblazen van de kosten door de uitvoerders!), dat volgens hem op '*geldverknoeien*' neerkwam en beter aan een koper overgelaten kon worden. De schade verhalen op de oorlogsbewoner was zinloos, aangezien die geen vermogen had. De bedrijfswaarde van het pand was volgens De Vries, desgevraagd door Kraan namens het NBI, gering. Hij schreef: '*de oude heer Israëls slachtte enkel iets voor geloofsgenooten, hij was meen ik bevoegd de ritueele slachting te verrichten, zoodat verschillende israelieten daar wel gebruik van maakten. En dan ventte hij geregeld een geslacht schaapje uit, en had daaraan zijn bestaan. Maar hoe hij er van leven kon, valt moeilijk te begrijpen, Hij had zeker weinig behoeften. Nering, goodwill en dergelijke zullen alzoo geene waarde vertegenwoordigen*.'

Omdat de schoolbestuurders de slagerij al vertimmerd en in gebruik genomen hadden, leek het De Vries voor de hand te liggen aan hen te verkopen. Zijn slotconclusie was dat verkoop aan het schoolbestuur het voordeligst zou zijn, financieel de belangen van de gerechtigden tot het vermogen van Mozes Israëls het minst zou schaden en geen bedrijf of bedrijfsmogelijkheid verloren deed gaan. Kraan volgde het advies van De Vries in een brief aan het NBI te Den Haag. Op 6 februari 1947 gaf het NBI de bewindvoerder toestemming over te gaan tot verkoop van het perceel te Visvliet aan het schoolbestuur.

Uiteindelijk op 9 augustus 1947 vond voor notaris D. Siccama, de '*patroon*' van bewindvoerder De Vries in diens eigen omschrijving, de verkoop van '*een behuizing met apart staande slachtplaats met erf*' op nummer E84, kadastraal G561 plaats aan de Vereniging School met den Bijbel te Visvliet. Getuigen-comparanten waren kandidaat-notaris De Vries als bewindvoerder namens het NBI en drie

[728] Dat er geen erfgenamen van de kant van Rebekka Cozijn waren, lijkt onjuist: van haar moederskant (Aaltje van Embden) schijnen twee volle neven de oorlog overleefd te hebben: Meyer van Embden (1888-1980, zoon van Samuel van Embden) en Jacob Jesaije Kleerekoper (1885-1951, zoon van Flora van Embden): https://www.genealogieonline.nl/stamboom-van-emden-culemborg/.

bestuursleden van de Vereniging namens deze. De jaarlijks op 1 mei af te dragen grondpacht aan de plaatselijke N.H. Kerk bedroeg 1,05 gulden aan de Pastorie en 61,5 cent aan de Kosterij; de koopprijs was 1.700 gulden – nagenoeg overeenkomstig de eerdere schatting van De Vries. In de voorwaarden was opgenomen dat de nieuwe eigenaar verantwoordelijk was voor alle achterstallige grondpachten of vaste huren, alsook eventuele vorderbare geschenken (zoals gebruikelijk onder het Groninger beklemrecht). Vermeld werd dat Mozes Israëls dit vastgoed bij akte van scheiding had toegedeeld gekregen op 1 augustus 1918. Met Rebekka was hij volgens het document zonder huwelijksvoorwaarden getrouwd en beiden waren '*tijdens de bezetting weggevoerd, terwijl sindsdien van hunne aanwezigheid niet is gebleken*.'[729]

Hierna schijnt er een tijdje niets gebeurd te zijn, want op 24 augustus vroeg Sander Israëls per brief aan NBI/Groningen hoe het met de afwikkeling van de verkoop stond. Op 5 september 1947 gaf het College van B&W van Grijpskerk een verklaring van geen bezwaar af. Wel wees het College erop dat een bouwvergunning vereist was.[730] Gedurende deze maand vond een briefwisseling tussen betrokkenen plaats over de vraag of de bewindvoering over het '*vermogen der afwezigen*' formeel beëindigd kon worden. Hiervoor was inschrijving in de registers van de Burgerlijke Stand noodzakelijk – het overlijden diende wettelijk vast te staan.[731] Een desbetreffende wet was echter nog niet van kracht. Eind september 1947 kwam bij de gemeente Grijpskerk een brief van het NBI binnen, waarin het aankondigde zijn vermogensbeheer te beëindigen.[732] Het is niet duidelijk of hier een verband is met de onderhavige en/of andere kwesties in deze gemeente.

Begin februari 1948 ontving de gemeente Grijpskerk een brief van de Nederlandsch-Israëlitische Gemeente (vermoedelijk te Groningen) over roerende en onroerende goederen.[733] De precieze inhoud ervan kennen we niet. Mogelijk betrof het een brief in algemene termen die naar alle Groninger gemeenten met een Joodse gemeente (wier belangen inmiddels vanuit Groningen behartigd werden) verstuurd is. De agenda voor de vergadering van B&W van 19 april 1948 vermeldt onder punt 1a het verlenen van een bouwvergunning aan de Vereniging School met den Bijbel te Visvliet '*tot verandering van de onbewoonbaar verklaarde woning tot vergaderlokaal staande te Visvliet, kadastraal bekend gemeente Grijpskerk, Sectie G, n.º 561*'. Op 23 augustus van datzelfde jaar 1948 valt in deze agenda te lezen dat er in beginsel geen bezwaar tegen bestond dat Meindert Pel te Visvliet '*de leegstaande woning te Visvliet, voorheen bewoond door de fam. Israëls*' betrok.[734] Dit ogenschijnlijk dubbele gebruik is te verklaren doordat men in de praktijk een onderscheid maakte tussen het woon- en bedrijfsgedeelte. De indeling van de huisnummerboekjes van vlak na de oorlog wijst hier ook op.[735] In de naoorlogse jaren was de gemeente erg druk met het huisvesten van allerlei

[729] GrA, KAD, inv.nr. 5921, akte 57, fol. 80v-82r.
[730] ArWk, AgGk, inv.nr. 81, agenda van B&W over de jaren 1947-1949, nr. 16.
[731] NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 69514.
[732] ArWk, AgGk, inv.nr. 196, register van ingekomen en verzonden stukken 1946-1947, 1947 briefnr. 1368.
[733] ArWk, AgGk, inv.nr. 197, register van ingekomen en verzonden stukken 1948-1949, briefnr. 269 d.d. 4 februari, beantwoord op 6 februari.
[734] ArWk, AgGk, inv.nr. 81, agenda van B&W 1947-1949. Dit betreft E84 (e-mail d.d. 25.4.2022 van mw. R. Wiendels, medewerker digitale informatievoorziening gemeente Westerkwartier te Zuidhorn).
[735] ArWk, AgGk, inv.nr. 390, huisnummerboekje gedateerd '*ca. 1931'*, bijgehouden tot en met 1946. Hierin staat in de oude nummering Visvliet E73 met als bewoners: Israëls wed. Levie (doorgehaald, erboven geschreven: Mozes, eveneens doorgehaald) naast Visvliet E74: slagerij. Eenzelfde splitsing vindt men in dit boekje bij Visvliet E41 (slagerij) en E42 (Israëls, David en anderen). N.B.: onder genoemd inventarisnummer is één huisnummerboekje vermeld, met als tentatieve datering '*circa 1920*'. Er zijn echter drie van zulke boekjes voorhanden, die alle ongedateerd en verder ongeïnventariseerd zijn.

mensen die onderdak nodig hadden vanwege de grote woningnood, zoals dit ook elders het geval was.

Medio mei 1948 schreef Sander Israëls aan het NBI te Groningen dat de bewindvoerder '*het wederom niet de moeite waard geacht* [heeft] *hierop te antwoorden*', namelijk op een verzoek van hem – '*mede op aandrang van mijn nog overgebleven familie*' – om een opgave van de nalatenschap.[736] De verhouding tussen bewindvoerder De Vries en Sander Israëls was evident slecht en dat vermoedelijk al geruime tijd. De Vries liet in reactie op een brief van NBI-Groningen hierover van 11 juni (!) per kerende post weten dat hij begin juni een onderhoud met Sander Israëls had gehad en hem toen alle gewenste informatie had verstrekt, alsook de verwerking in de Burgerlijke Stand had geregeld van het overlijden van het echtpaar Israëls-Cozijn, zulks op basis van een door Israëls verstrekte Rode Kruisverklaring met de datum 8 oktober 1947. Volgens De Vries kon de bewindvoering nu worden beëindigd ('*mij welkom*', voegde hij tussen haakjes toe), waarbij hij aangaf de helft van het onder zijn beheer staande vermogen te moeten reserveren voor de Staat '*aangezien de vrouw geen erfgenamen in wettelijk ervenden graad schijnt te hebben nagelaten*'. De Vries had dit ook medegedeeld aan Sander Israëls. Op dit schrijven is met potlood door het NBI aangetekend: *'Israels is thans volkomen ingelicht / Is afgedaan'.* Dat er geen wettige erfgenamen van Rebekka Cozijn waren is overigens onjuist, daar twee volle neven van haar de oorlog hebben overleefd.[737] Onduidelijk is of die erfgenamen later nog haar (aanzienlijke) aandeel hebben gekregen.

Een S. Israëls is op 2 november 1948 geregistreerd in de agenda van de Commissie Beheersconflicten te Groningen, met de aantekening '*huis met slagerij voor te lage prijs verkocht*'.[738] Dat dit Sander Israëls betreft, blijkt uit een brief van hem de dato 24 oktober 1948 aan deze commissie.[739] Israëls meldde in de pers kennis genomen te hebben van de recente oprichting van deze commissie – begin oktober 1948 – en wilde haar van zijn klacht over het beheer in kennis stellen. Hij schreef dat '*de nagelaten betrekkingen*' van wijlen zijn broer Mozes en diens echtgenote, '*ik merk dit op namens alle familie-leden*', bezwaar hadden tegen het beheer door de kandidaat-notaris R. de Vries. Dit spitste zich toe op het huis met daarachter een slachthuis, welk slachthuis volgens Sander Israëls door de beheerder in gebruik was '*afgestaan*' aan de bijzondere school ter plaatse om als schoollokaal te gebruiken. '*De woning zelve was tijdens de bezetting in gebruik gegeven aan een a-sociaal gezin die de inhoud van de woning volkomen en radicaal heeft weten te doen slopen*'. De beheerder zou naar Israëls weten niets gedaan hebben om deze schade vergoed te krijgen.

Israëls echte grief was echter de zijns inziens lage verkoopprijs van ƒ 1.700,–. '*Wanneer hok en huis afzonderlijk van de hand waren gedaan, dan ware m.i. een hogere prijs te bedingen geweest. Daarbij was in het huis een, zij het minder belangrijke slagerij, gevestigd, als zodanog* [sic] *had het van de hand kunnen worden gedaan. De beheerder heeft alles in één keer aan het schoolbestuur toegewezen, zonder daarbij de meest geinteresseerden, d.w.z. de erfgenamen, te raadplegen*'. Het antwoord van de Commissie is van 11 juli 1949. Zij liet weten geen reden tot ingrijpen te zien en zich niet tot de minister van Justitie te zullen richten. De Commissie adviseerde: '*Misschien kunt U zich, indien dit nog niet is geschied, nog eens wenden tot de Raad van Rechtsherstel*' (bedoeld is wel de afdeling Rechtspraak daarvan). De Groninger Commissie Beheersconflicten is opgeheven op 1 oktober 1951.

[736] Voor dit en het navolgende: NA, NBI, toegang 2.09.16.07, inv.nr. 69514.
[737] Zie eerdere noot.
[738] GrA, CBG, inv.nr. 8, nr. 24.
[739] GrA, CBG, inv.nr. 6, map I. J.

Begin september 1950 ontving het NBI-kantoor te Groningen nog een brief van het Algemeen onderling waarborg genootschap 'Renovatum' te Amsterdam betreffende de percelen '*Grijpskerk oud E73-74 (nieuw E84)*'. Juni 1943 waren deze percelen door ANBO bij 'Renovatum' tegen oorlogsschade verzekerd. De verzekeringsmaatschappij vroeg wie de bewindvoerder was voor de oorspronkelijke eigenaar Mozes Israëls, slager te Visvliet, opdat zij bij hem '*een vordering voor achterstallige premie en omslag*' kon indienen. Eind september verstrekte NBI-Groningen de gewenste informatie. Van 1 januari 1951 dateert een vermogensopstelling van ruim ƒ 9.000,– door De Vries, inmiddels als notaris te Dronrijp gevestigd, die hij op 10 december 1952 naar het NBI stuurde. Bij beschikking van 12 december 1952 van het NBI-kantoor Arnhem werd Roelof de Vries per 1 februari 1953 uit zijn functie ontheven wegens opheffing van het bewind over het vermogen van het echtpaar Israëls-Cozijn. Dit had uiteindelijk zeven jaar geduurd en was – zoals duidelijk geworden is – niet zonder strubbelingen verlopen.

10.2. Leek

Te Leek vervulden enkele leden van de Joodse gemeenschap voor de Tweede Wereldoorlog belangrijke publieke functies, specifiek in de gemeentepolitiek.[740] Zo was Simon (Siemon) Heiman Aptroot gemeenteraadslid van 1909 tot 1917 (en van 1935-1939 gemeenteraadslid te Groningen). Begin 1943 is hij in Auschwitz omgebracht. Aptroot zamelde op eigen houtje tot in Amsterdam geld in voor een Joods armenhuis in Leek, waarvoor aan het eind van de Schreiershoek een paar oude huizen werden aangekocht. In de jaren 1920 kreeg het armenhuis ook subsidie van de burgerlijke gemeente Leek.[741] In de openbare raadsvergadering van 27 juni 1940 dankte de voorzitter de gevallenen en deelde mede dat het lid Samuel Levie (1878-1943) '*op medisch advies*' ontslag nam.[742] Ook het (commissie)lid Denneboom trad toen af.

Na de oorlog fungeerde als beheerder van de goederen van de Joodse gemeenschap in Leek de voorganger en godsdienstleraar (van 1938 of 1939 tot 1943) Karel Elburg, die in onderduik de oorlog overleefd had. Van een Joodse gemeente in Leek was volgens hem geen sprake meer; slechts zeven van de tachtig Joodse inwoners waren na de bevrijding teruggekeerd.[743] Elburg was na een kort verblijf in Groningen, waar hij in conflict raakte met het kerkbestuur van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen (N.I.G. Groningen), sinds de zomer van 1946 woonachtig in Apeldoorn en een jaar later in Enschede. Vanuit deze plaatsen behartigde hij de belangen van de Leekster Joodse gemeente. Zijn beheerderschap eindigde enige tijd nadat de Leekster Nederlands-Israëlitische Gemeente naar die van Groningen was overgegaan. Op 20 juli 1948 diende Elburg bij het NBI de stukken van zijn beheer in. Op 16 maart 1949, inmiddels woonachtig in Hilversum, vroeg hij het bestuur van de N.I.G. Groningen om uitbetaling van zijn gederfde inkomen als voorganger van de Leekster gemeente tijdens de periode november 1942 (toen het merendeel van zijn gemeente was

[740] Jeugdherinneringen aan Leekster Joden voor en tijdens de oorlog zijn in vier afleveringen op papier gezet door Cazemier, 'Oorlog'. Met dank aan dhr. A. Graansma, Historische Kring Leek, en Museum Joodse Schooltje te Leek (mw. F. van der Zwaag) voor de verstrekte informatie en titels van enkele nuttige publicaties.
[741] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 1935, voormalige Joodse gemeenschap te Leek 1961-1964: in het Harener bejaardenoord Huize Avondlicht geschreven brief uit januari 1962 van J. Sijbolts, voormalig gemeentesecretaris. Voorts: Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 126-127, 146. Zie ook https://gemeenteraad.groningen.nl/actueel/in_oorlog_omgekomen_raadsleden_herdacht/.
[742] ArWk, AgLk, inv.nr. 1027, notulen openbare vergaderingen gemeenteraad Leek 1938-1941, 1945-1947. Een foto van Levie in functie is te vinden in Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 141.
[743] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 102.

weggevoerd) en juni 1945 (toen hij weer een betaalde betrekking had gevonden); het dienstverband was nooit verbroken. De uitkomst is ongewis; er lijkt een gesprek tussen Elburg en de N.I.G. Groningen te hebben plaatsgevonden.[744]

De gemeente Leek heeft zelf geen Joodse panden of landerijen aangeschaft gedurende de oorlog, blijkens ons onderzoek. Hierna zullen we ons verder richten op wat er met de bezittingen van de Joodse gemeente is gebeurd gedurende en na de oorlog: de school, begraafplaats en synagoge. Tot het vermogen van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Leek behoorde ook een dubbelwoning met erf en grond op het toenmalige adres A361-362 (tegenwoordig Kerkstraat 50-51, kadastraal D1391, met een omvang van 2,60 are), die in de jaren direct na de oorlog verhuurd werd. Deze dubbelwoning stond aan de Schreiershoek. Waarschijnlijk ging het om het genoemde voormalige Joodse armenhuis aldaar. De beklemming was in 1907 verworven en het eigendom in beklemrechtelijke zin in 1922. Op 1 september 1952 verkocht de N.I.G. Groningen dit bezit voor ƒ 1.125,– aan de Leekster postbeambte Hendrik Bouwes.[745]

10.2.1. De Joodse school

De Joodse school was in 1855 gebouwd aan het Boveneind, thans De Dam 13.[746] Zoals eerder opgemerkt, stuurde het Provinciaal Bestuur van Groningen begin 1944 de burgemeesters, onder wie die van Leek, een brief waarin het op gezag van de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen vroeg om overdracht '*om niet'* van de Joodse begraafplaatsen met bijbehorende gebouwen en verkoop tegen de grondwaarde volgens taxatie van de synagoges '*en dergelijke*'.[747] De burgemeester van Leek antwoordde dat hij in beginsel bereid was de Joodse begraafplaats en synagoge '*en dergelijke*' over te nemen, maar hij wilde eerst weten wat de grondwaarde was van de synagoge met ambtswoning, de begraafplaats en de Joodse school, en of hieraan hypothecaire schulden verbonden waren.

De vertegenwoordiger van de Commissaris in kwestie, de districts-inspecteur P.W. Comello, schreef zo spoedig mogelijk een taxateur te zullen sturen en deelde verder mede dat de school al verkocht was voordat deze verordening van kracht werd, waardoor dit gebouw buiten de overdracht viel. Hetzelfde gold voor een stuk bouwland dat voor uitbreiding van de begraafplaats bestemd, maar nog niet in gebruik genomen was. Bij deze opmerking is in het document (op het gemeentehuis) een vraagteken geplaatst. De burgemeester reageerde hierop door te schrijven dat de school volgens hem ook onder het bedoelde bezit viel '*en kon dus nog niet tot verkoop aan derden worden overgegaan*'. Het zou kunnen dat hier sprake was van bedekte kritiek op de gang van zaken. Bovendien lag de school in een uitbreidingsplan van de gemeente, precies daar waar een '*doorbraak*' voor een straat gepland was. Voor de gemeente zou er geldelijk nadeel uit voortvloeien indien bij deze doorbraak ook de opstallen (lees: het schoolgebouw) gekocht moesten worden. Voorts diende volgens de burgemeester het bouwland bij de begraafplaats in een eventuele aankoop door de gemeente meegenomen te worden. De vraag naar hypotheken op de landerijen en gebouwen bleef nog onbeantwoord. De Commissaris der Provincie Groningen liet op 21 februari 1944 weten dat een

[744] Zie GrA, NIGG, inv.nr. 228. Zie voor de Joodse gemeente te Leek en Elburg ook inv.nr. 227, alsmede de briefregisters in inv.nrs. 68-70.
[745] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1443, akte 44. GrA, NIGG, inv.nr. 69 (briefregister) bevat vermeldingen van correspondentie met de inner van de huren H. Vorenholt tot in 1952.
[746] Van Klinken, 'Het ontstaan van de joodse gemeente Leek', 190-194. Van de hernummeringen is een concordans voorhanden op het gemeentehuis te Leek (in de vorm van een excel sheet).
[747] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 670, politiemaatregelen, 1943-1952.

landelijke regeling in de maak was en de kwestie tot de invoering daarvan stil kwam te liggen. Over een eventueel vervolg, dat wil zeggen een landelijke regeling, is geen nadere informatie in de gemeentearchieven aangetroffen.

De school van de Joodse gemeenschap te Leek was inderdaad al eerder tijdens de Bezetting verkocht, om precies te zijn op 1 december 1943. Het koopcontract is opgesteld door de Groninger NSB-notaris Jan Geert van Russen. Koper was de Leekster slager Meindert Haalstra en getuige de eerder genoemde Commissaris voor niet-commercieele vereenigingen en stichtingen te Groningen, Petrus Comello.[748] Het ging om een gebouw cq. school met erf kadastraal Leek D876, groot 2,43 are. De beklemming hiervan was in 1871 door de Israëlitische Gemeente te Leek verkregen, de blooteigendom volgde in 1894. Haalstra betaalde er ƒ 1.450,– voor aan een gemachtigde van het Commissariaat. De akte was verleden overeenkomstig het aan het Prijzenbureau voor Onroerende Zaken te Groningen voorgelegde ontwerp.

Op last van de burgemeester zou de school op kosten van de gemeente verbouwd zijn om een gezin te huisvesten. Het gezin in kwestie was Reijntjes; de moeder des huizes was werkster bij 'vrouw Haalstra' (de echtgenote van koper Meindert Haalstra!). Een van de kinderen Reijntjes werd in 1946 in de school geboren.[749] Op 25 maart 1946 vroeg de gemeentearchitect aan B&W hoe te handelen met de nota van de kosten van de verbouwing van de '*Jodenschool*'. Besloten werd die rekening door te zenden naar ene heer G. de Graaff.[750] Deze gaf in juni 1946 aan bezwaar te hebben tegen het betalen van de kosten van inrichting van de school, waarop de gemeente besloot hem nogmaals aan te schrijven om *'overeenkomstig zijn belofte*' te betalen. Eind dat jaar werd hem schriftelijk gevraagd om voor een derde in de kosten van verbouwing bij te dragen, maar De Graaff weigerde ook maar iets te betalen voor de verbouwing van de school tot noodwoning.

Daarop vroeg de gemeente op 10 april 1946 aan de beheerder om betaling van de kosten à ƒ 190,05. De beheerder, Karel Elburg, wenste daarop te weten op welke gronden dit alles had plaatsgevonden, zonder toestemming vooraf door de eigenaar of beheerder. Na ruggespraak liet Elburg de gemeente Leek op 19 mei weten dat de rekening niet naar hem gezonden diende te worden, *'daar noch de Ned. Isr. Gemeente te Leek of iemand namens haar de opdracht tot deze werkzaamheden gegeven heeft'*.[751] Niet gebleken is overigens welke rol of positie De Graaff precies had met betrekking tot de Joodse school. Het lijkt er al met al op dat de gemeente Leek er mogelijk niet in geslaagd is de verbouwingskosten van het Joodse schooltje terug te krijgen.

Met betrekking tot de school kwam een minnelijke regeling tot stand, nadat de Raad voor Rechtsherstel te Groningen, afdeling Onroerende Goederen, een verzoek tot rechtsherstel had ontvangen. Begin 1950 verschenen voor de Leekster notaris S.J. Posthumus een notarisklerk als lasthebber van de voorzitter en waarnemend secretaris van het Dagelijks Bestuur van de N.I.G. Groningen (die handelde met goedkeuring van het N.I.K. te Amsterdam), Meindert Haalstra, en een andere notarisklerk die optrad namens het NBI afdeling Bijzondere Beheren, welke afdeling het vermogen van eerder genoemd Commissariaat onder zijn hoede had.[752] Op de school blijkt op 7 mei

[748] GrA, KAD, inv.nr. 1289, akte 89.
[749] De Vries, *Verhoalen uut Leek,* nr. 65 J. Reijntjes. GrA, NIGG, inv.nr. 228 bevat een mapje met overzichten van betaalde huur door C.W. Reijntjes over de periode 7 september 1946 tot en met 1 januari 1948.
[750] ArWk, AgLk, inv.nr. 1056, notulen B&W 1946, volgnrs. 11 respectievelijk 3. De 80-jarige ongehuwde Gerrit de Graaff, oud-hoofd der Openbare Lagere School te Leek, overleed op 17 maart 1947 te Leek. Zie ook zijn overlijdensadvertentie: *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 maart 1947.
[751] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël,* 102: brief d.d. 25 april 1947; zie GrA, NIGG, inv.nr. 228.
[752] GrA, KAD, inv.nr. 5984, deel 1387, akte 110. Het voorafgaande overleg met Haalstra en Elburg, onder bemiddeling van notaris Posthumus, is te volgen in GrA, NIGG, inv.nr. 228.

1941 een hypotheek bij twee particulieren uit Ten Boer gevestigd te zijn geweest van ƒ 1.500,–. Met rente en bijkomende kosten was dit bedrag eind 1943 afgelost door het Commissariaat. Nadien moet Haalstra in het bezit ervan gekomen zijn. Overeenkomstig de regeling van 1950 bleef de overdracht van kracht. Meindert Haalstra betaalde het NBI ƒ 200,50 (dit bedrag was indertijd bijbetaald door de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen) en daarenboven de Joodse gemeente te Groningen ƒ 750,–. Omgekeerd kreeg Haalstra van de Joodse gemeente een niet-gespecificeerd bedrag voor '*betaalde lasten over het tijdvak van huurontvangst*'. De kosten van de akte en de aanvraag kwamen voor rekening van Haalstra. De school was en bleef zodoende na deze afhandeling in het bezit van oorlogskoper Meindert Haalstra.

De school en het bijbehorende erf zijn volgens de kadastrale leggers in 1949 verenigd met een '*bergplaats en erf*'. Een jaar later ruilde Haalstra zijn bezit (D876 is dan D1681 geworden) met zijn collega Gerrit Reitsema, die als *'toegift'* nog tienduizend gulden moest bijpassen. Winkel- en woonhuis met de daarnaast en daarachter staande bergplaats (vermoedelijk de voormalige school) en '*hokken*', alsmede het erf aan de weg langs het Hoofddiep waren ƒ 12.000,– waard, de inventaris van de slagerij en winkel ƒ 1.000,– en de *goodwill* van het slagersbedrijf ƒ 3.000,–.[753] Een belangrijke voorwaarde voor de overdracht was dat Haalstra in Leek geen slagersactiviteiten meer zou ontplooien, op straffe van een boete van vijfduizend gulden per overtreding aan Reitsema. Het Prijzenbureau voor Onroerende Zaken te Groningen had een verklaring van geen bezwaar afgegeven met betrekking tot de pandenruil. De familie Reitsema gebruikte de voormalige school als garage. In oktober 1994 is het pand gesloopt wegens bouwvalligheid. Een jaar later is de school als vrijwel exacte kopie herbouwd op korte afstand van de oorspronkelijke locatie.[754] Onder auspiciën van de Samuel Levie Stichting is het ingericht als museum en gedenkplaats.[755]

10.2.2. De Joodse begraafplaats

Een Joodse begraafplaats kent Leek sinds 1782, toen de heren van De Nienoord en Terheyl bepaalden dat deze buiten de bebouwde kom te Diepswalle zou worden ingericht en gebruikt tegen een '*eeuwige en onopzegbare huur'* van jaarlijks één Carolusgulden, aan hen te voldoen.[756] Deze Joodse begraafplaats zou in de volgende ruim anderhalve eeuw in gebruik blijven. Over het onderhoud ervan ontstonden na de oorlog problemen.[757]

Deze begonnen in december 1946. De N.I.G. Groningen ontving de 13de een brief van 'Woudstra' te Leek over de '*desol*[ate] *toest[*and] *begr*[aafplaats]'. Op de laatste dag van het jaar volgde een officiële '*waarschuwing*' van de opperwachtmeester der Rijkspolitie te Leek P. Arends, dat na schouwing van de wegen en voetpaden in de gemeente door B&W het leggerobject Roonster pad nr.

---

[753] GrA, KAD, Gedigitaliseerde Registers hypotheken no.4 (HYP 4), deel 1402, akte 107. In een huisnummerboekje dat in 1947 is aangelegd staat de '*Israëll. school*' op A186, met twee doorgehaalde namen eronder en de bijgeschreven notitie *'thans ged. A.187'*, en op A187 Meindert Haalstra doorgehaald en vervangen door Gerrit Reitsema; ArWk, AgLk, inv.nr. 1357, pp. 33-34.

[754] Veldman-Reitsema, 'De familie Reitsema', 26-27, 32 (foto van de afbraak) en mededelingen per e-mail van mw. F. van der Zwaag (Joodse Schooltje Leek), 16 september 2022.

[755] Zie https://www.museumjoodseschooltje.nl/.

[756] Een geschiedenis van de begraafplaats benevens documentatie van de grafstenen bieden Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 181-212: op p. 190-191 een weergave van het onderhoud in de periode 1948-1958, deels gebaseerd op dezelfde bronnen die hier benut zijn, in het bijzonder het in de volgende noot vermelde dossier.

[757] Voor het navolgende: ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 793a, Joodse begraafplaats te Zevenhuizen, 1948-1964.

6 niet in de vereiste *'schouwbare staat'* was gebracht. Elburg werd gemaand vóór 23 januari 1947 het pad op breedte te maken en gaten te vullen en bezanden.[758] Het betreft hier onmiskenbaar de Joodse begraafplaats.

Eind 1948 vroeg het bestuur van de N.I.G. Groningen het College van B&W van Leek per brief of de gemeente het onderhoud van de begraafplaats van de voormalige Joodse gemeente te Leek op zich wilde nemen '*ter nagedachtenis aan haar gedeporteerde en niet-teruggekeerde gemeenteleden*', zoals volgens dit schrijven in den lande verschillende (burgerlijke) gemeenten uit piëteit vrijwillig gedaan hadden. De burgemeester stelde de raad voor aan dit verzoek tegemoet te komen '*tot wederopzegging'* en de raad stemde hiermee in. Begin februari 1949 berichtten B&W het bestuur van de N.I.G. Groningen over het positieve besluit. Dit bestuur betuigde vervolgens namens de Permanente Commissie voor Algemene Zaken van het N.I.K. te Amsterdam zijn dankbaarheid voor de geste.[759]

Lang is het daarna stil rond deze begraafplaats, maar in het najaar van 1956 beklaagde een heer Simons (de Leekster Filippus Simons) zich over het gebruik ervan als speelplaats door jongens uit de buurt en verzocht om afsluiting. Tevens werd toen vastgesteld dat het lijkenhuisje er verwaarloosd bij stond en dat enkele kettingen rondom graven vernield waren. De gemeente vroeg zich af wat de kosten zouden zijn. Opknappen van het lijkenhuisje, zoals krachtig bepleit werd door Simons '*uit eerbied*' voor de vroegere Joodse gemeenschap en dan op zijn verzoek nog voor de lente, zou naar schatting ƒ 300,– kosten. Simons zou bij de Israëlitische gemeente te Groningen informeren of daar gelden beschikbaar waren.

Uit de notulen van de raadsvergadering van 7 mei 1957 blijkt dat er dan nog niets gebeurd is. Najaar 1957 was er een nieuwe ontwikkeling: notaris S.J. Posthumus schreef B&W van Leek dat de Groningse Israëlitische gemeente geen geld had om de zerken te onderhouden. Die laatste gemeente herinnerde eraan dat de burgerlijke gemeente Leek de zorg voor de begraafplaats op zich genomen had. Posthumus maakte nu bekend dat de Leekster Hermina (ook wel: Hermine) Duitscher, die eind 1942 in Auschwitz was omgebracht, in 1937 haar testament voor hem verleden had, waarin zij ƒ 300,– legateerde aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Leek, '*vrij van lasten en kosten onder de last om daarvoor steeds te onderhouden de graven van haar en haar ouders*'. Volgens Posthumus was (voorheen) de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Leek bereid dit bedrag aan de gemeente Leek beschikbaar te stellen onder voorwaarde van onderhoud van de graven van de ouders van Hermina.

Gemeentewerken Leek gaf daarna echter in een intern memo aan dat ƒ 300,– onvoldoende was voor '*onderhoud voor onbepaalde tijd*' van deze graven. Geconstateerd werd dat de Joodse begraafplaats '*thans enigzins* [sic] *van gemeentewege onderhouden'* werd, maar dat dit niet op een verplichting berustte '*of het moest zijn een morele verplichting*' – waarbij een ambtenaar met potlood in de kantlijn geschreven heeft: '*ja!*'. Ook in potlood is toegevoegd dat tot onderhoud uitdrukkelijk besloten was en de gemeente dit had aanvaard. Met pen is onderaan de brief van Gemeentewerken genoteerd: '*svp gegevens produceren over aanvaarde verplichting der gem[een]te tegenover de gehele begraafplaats / ongeveer uit jaren 1948-1952*'. Notaris Posthumus kreeg daarop van B&W te horen dat de gemeente niet bereid was het onderhoud van de graven van het echtpaar Duitscher voor haar rekening te nemen, omdat zulks tot dan toe nimmer het geval was geweest.[760]

[758] GrA, NIGG, inv.nrs. 68 (register van ingekomen brieven, volgnr. 1063) en 228.
[759] Zie ook Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 102.
[760] Volledigheidshalve zij hier vermeld dat een dossiertje bewaard gebleven is van het beheer van de boedel van mej. H. Duitscher door C.G. Haarman te Leek over de periode 20 november 1945 tot 20 augustus 1946,

Van het volgende jaar, herfst 1958, dateert een brief van het Commissariaat voor Oorlogsschade van het Ministerie van Financiën over een eventuele toekenning van subsidie voor in de oorlog beschadigde Joodse begraafplaatsen, waarin wordt gevraagd om een verklaring van de gemeente Leek over de staat van onderhoud van de begraafplaats vóór 1940. In de kantlijn heeft een gemeentefunctionaris geschreven: '*Hierover is uitgebreide correspondentie*'.[761] In de brief identificeerde men de begraafplaats als '*Boerestreek Leek* [in potlood is hierboven gezet:] *Diepwal* [sic]*, kad. Sectie E no. 1201/1202, groot 690 en 640 cA. (SEC Leeuwarden) no. 17768*'. Gemeentewerken kwam vervolgens met mededelingen over de onderhoudstoestand vóór 1940 op de proppen, bestemd voor B&W, en gebaseerd op informatie van de voormalige grafdelver H. Steenbergen. Die gaf aan dat de begraafplaats toen in een goede staat verkeerde. Tijdens de oorlogsjaren mocht hij geen onderhoud verrichten, waardoor van verwaarlozing sprake was. Onbekenden hadden in die periode enkele grafstenen beschadigd. De afsluitende zin luidt: '*Thans berust het onderhoud van de begraafplaats bij de gemeente Leek*'. Eronder is met pen geschreven: '*m.i. proberen een zo hoog mogelijk* [sic] *vergoeding te bemachtigen*'. Eind 1958 berichtte de gemeente het ministerie geheel overeenkomstig de gegevens van gemeentewerken, inclusief de gemeentelijke onderhoudsplicht. Zij voegde daar de vermelding aan toe dat zij ƒ 500,– dacht uit te geven aan diverse herstelwerkzaamheden, zoals een hek, verbetering van de paden en reparatie van het lijkenhuisje.

De geboren Leekster A.E. Aptroot meldde zich begin 1962 vanuit 's-Gravenhage per brief bij de gemeente met een aantal vragen voor een artikel in '*een kerkelijk blad*' over vooroorlogse Joodse gemeenten, i.c. Leek. Bij zijn vraag 4 '*Wanneer werd de joodse begraafplaats te Diepswal in gebruik genomen?*' is met pen in de kantlijn de kadastrale aanduiding genoteerd: E1201. Ter secretarie is onder de brief geschreven: '*Wie weet dit? Heer Sijbolts?*'. Een intern memo van de gemeente Leek voor de secretaris en/of burgemeester vermeldt dat er twee verzoeken om informatie waren ontvangen over de voormalige Joodse gemeenschap, maar dat pogingen om langs verschillende wegen gegevens te verzamelen, mislukt waren. Het voorstel was nu om de heer Pathuis, verbonden aan het toenmalige Rijksarchief te Groningen, in te schakelen. '*Dit zal de gemeente waarschijnlijk wat geld kosten, maar mede gezien de belangrijke plaats die de Joodse gemeenschap te Leek vroeger innam, kan het voor de toekomst zijn nut hebben te beschikken over deze nadere gegevens*'. Besloten werd dat de burgemeester de mogelijkheden zou nagaan.

Aptroot kreeg medio 1962 een brief van de burgemeester met de mededeling dat '*wegens het ontbreken van het nodige feitenmateriaal in onze archieven*' de gemeente moeilijk antwoord kon geven. '*Vele naspeuringen hadden geen resultaat*', zo schrijft hij. De burgemeester benadrukte dat hem dit speet, omdat de Joodse gemeenschap voor Leek van groot belang geweest was sinds de 19de eeuw, in het bijzonder voor de ontwikkeling ervan tot streek- en koopcentrum. Hij schreef dat hij na ontvangst van de brief van Aptroot (de chronologie klopt hier trouwens niet) zich gewend had tot '*een zekere Simons*', een van Leek naar Groningen verhuisde manufacturier en vervolgde: '*Door zijn bemoeienis heeft de gemeente Leek het onderhoud van de Joodse begraafplaats op zich genomen. Hij wist echter weinig van het verleden*.' De burgemeester berichtte voorts dat de begraafplaats in 1877 voor het eerst in de kadastrale leggers vermeld werd, dat de synagoge in 1950 aan P. Bouwes was verkocht en het Joodse schoolgebouw in 1944 (bedoeld zal in beide gevallen zijn het dienstjaar van het kadaster) aan M. Haalstra, destijds slager te Leek en thans te Grijpskerk. Hij sloot af met de getallen van 99 omgekomenen en 8 teruggekeerden, van wie er op het moment van

waarin onder andere huurinkomsten geboekt zijn en aan de debetzijde de helft van de kosten van rechtsherstel, alsmede onder meer betaalde grondbelasting; NA, NBI, toegang 2.09.16.02, inv.nr. 4967.

[761] Deze correspondentie is niet aangetroffen in het Leekster gemeentebestuursarchief (ArWk, AgLk).

schrijven nog één in Leek woonachtig was: mevrouw E.A. Elbers-Gans, die voorheen met haar thans in Israël woonachtige zus en op dat moment met haar man een manufacturenhandel had.

Blijkens de kadastrale leggers is de Joodse begraafplaats in het dienstjaar 1964 (=kalenderjaar 1963) verenigd met een tuin (E1202); tegenwoordig is dit Roomsterweg 15a, kadastraal bekend als E2374. Voor het pand, lees: het lijkenhuisje, wordt als bouwjaar 1920 genoemd.[762] Uit 1964 stamt nog een bericht dat een Joodse familie uit Amsterdam die op bezoek was in Leek op de begraafplaats een doormidden geslagen zerk had gezien; of daar iets aan te doen was? '*Niet door ons*', is er met groene pen ten gemeentehuize bij gezet. Overigens had de familie wel veel waardering voor het onderhoud. Van later uit datzelfde jaar dateert een intern gemeentememo over een tekening of kaart van de begraafplaats die van een mej. E. Pompstra te Rotterdam ontvangen was. De gegevens daarop zouden ter plaatse worden gecontroleerd en indien nodig aangevuld. '*Dit zal dan het enige zijn, wat wij als gemeente van de Joodse gemeenschap hebben overgehouden*', zo besluit dit memo. Pompstra kreeg een bedankje van de gemeente. Daadwerkelijk is een lijst gemaakt van namen, jaartallen en eventuele andere gegevens op de grafstenen, per blok (A tot en met G), voorzien van een '*sleutel*' om de Joodse jaartelling om te zetten naar de christelijke. Deze plattegrond is bewaard gebleven.

10.2.3. De synagoge

Over de lotgevallen van de synagoge van Leek is in het kort het volgende te zeggen. In 1910 werd een nieuwe synagoge met leraarswoning gebouwd op de fundamenten van de sjoel uit 1809; plattegronden zijn bewaard gebleven.[763] Bekend is dat '*wetsrollen met bijbehoren'* in 1942 naar Amsterdam zijn verzonden, mogelijk door voorganger Karel Elburg, die begin 1943 naar Amsterdam vertrok.[764] In de stukken betreffende Elburgs beheerderschap van medio 1948 is een notitie te vinden over vier *Sifrei Thorah's* met enig zilverwerk die zich te Amsterdam *'onder berusting'* van de Ned. Isr. Hoofdsynagoge bevonden.[765] De synagoge zelf lijkt in de oorlog niet verkocht te zijn.

Na de oorlog maakte de Gereformeerde kerk er gebruik van voor haar wekelijkse diensten. Een deel van de synagoge was daarnaast bewoond. Het toeval wilde dat een zoon van een huurder met zijn vriendje Jan Reijntjes, die tijdelijk in de voormalige Joodse school woonde, in de synagoge voetbalde.[766] In 1949 kocht de Leekster groente- en fruithandelaar Pieter Bouwes ten overstaan van de Groninger notaris C. van Bommel van Vloten voor een bedrag van ƒ 6.750,– vrij van hypotheek en derhalve in volle en vrije eigendom een gebouw, voorheen in gebruik als synagoge, met schuur en erf staande en gelegen te Leek, kadastraal bekend D871, groot 4,75 are, welk vastgoed volgens de vroegere kadastrale gegevens in eigendom toebehoorde aan de Israëlitische Gemeente van Leek.[767] Van het Prijzenbureau voor Onroerende Zaken te Groningen was een verklaring van goedkeuring als bedoeld in artikel drie van het vervreemdingsbesluit Onroerende Zaken verkregen. Verkoper was de voorzitter van de N.I.G. Groningen, gemachtigd door het Dagelijks Bestuur van die gemeente, welke

[762] www.kadasterdata.nl.
[763] Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 117, 120-121.
[764] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 1935, voormalige Joodse gemeenschap te Leek 1961-1964. Antwoord op een brief van H. Beem met als getypte datum 19 juli 1961 (met rode pen veranderd in 11 oktober, het gemeentestempel vermeldt 13 oktober als datum '*in*').
[765] GrA, NIGG, inv.nr. 228.
[766] Van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël*, 102 en De Vries, *Verhoalen uut Leek,* nr. 65 J. Reijntjes. In GrA, NIGG, inv.nr. 228 is sprake van de verhuur van de synagoge en een woning (met schuurtje daarbij) op het adres A161 (vanaf 1952: Tolberterstraat 19).
[767] GrA, KAD, inv.nr. 5957, deel 1360 akte 72.

gemeente door de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het N.I.K. te Amsterdam op haar beurt gemachtigd was op te treden voor de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Leek.

Het bezit van de (voormalige) Israëlitische Gemeente van Leek ging in 1965 over op het N.I.K. te Amsterdam, blijkens een aantekening in een kadastrale legger. Opmerkelijk is het, dat in een intern memo van de gemeente Leek uit de zomer van 1964 voor de secretaris en het College van B&W melding wordt gemaakt van het bezoek van een niet bij naam aangeduide Joodse familie uit Amsterdam – wel dezelfde als de eerder vermelde familie die toen ook de begraafplaats bezocht –, die vernam en aan de gemeente doorgaf dat eerder genoemde Bouwes een offerblokje (armenbus) uit de voormalige synagoge in zijn bezit had met de tekst '*Gedenkt den armen*', benevens schermpjes van waarachter vrouwen de diensten bijwoonden.[768] De vraag was of de gemeente zich wilde inspannen om deze objecten te verwerven. Het memo eindigt met de verzuchting: '*Het moet wel heel erg worden betreurd, dat de gemeente nagenoeg geen gegev[e]ns heeft over de Joodse gemeenschap*'. Met pen is door iemand in het gemeentehuis aangetekend dat Bouwes geen afstand wilde doen van het offerblokje. Erna staat: '*Thans ben ik nog doende een kaart van een Joodse begraafplaats te bemachtigen*' en bijgeschreven: '*kaart ontvangen*' (zie ook hiervoor).

10.3. Slotbeschouwing

In de onderzochte voormalige gemeenten op het grondgebied van de latere gemeente Westerkwartier zijn geen voorbeelden gevonden van gemeentelijke aankopen van panden of gronden van Joodse inwoners. De gemeente Grijpskerk was als toezichthouder op het lager onderwijs direct na de oorlog betrokken bij het tijdelijk gebruik van een slachtplaats van Joodse eigenaren als schoollokaal. Ze stelde evenwel duidelijke voorwaarden aan het gebruik en aan de oplevering aan de eigenaar, indien deze zou terugkeren. In de gemeente Leek was er na de oorlog slechts bemoeienis met de aloude Joodse begraafplaats waarvan de gemeente het onderhoud weliswaar op zich had genomen, maar aanvankelijk niet altijd van harte uitvoerde.[769]

[768] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 1935, voormalige joodse gemeenschap te Leek 1961-1964, gestempeld als ingekomen d.d. 7 augustus en als door B&W afgedaan en akkoord bevonden d.d. 14 september. Een foto van het plaatje met opschrift op het offerblokje is te vinden in Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier*, 121.

[769] Van Klinken en De Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Westerkwartier,* 191, schrijven dat '*heden ten dage (…) het gemeentebestuur van Leek zijn toezegging voor het onderhoud der begraafplaats op uitstekende wijze is nagekomen*'. Dit oordeel betreft de jaren rond 1985.

11. Conclusies

(Richard Paping e.a.)

Dit rapport presenteert de resultaten van een onderzoek in opdracht van vijf Groninger gemeenten, waarbij uitgegaan is van vragen als: Hoe verging het de Joden op het Groninger platteland tijdens de oorlog? Hoe vond de ontrechting van Joden wat hun onroerend goed betreft hier plaats en hoe gingen de onderzochte gemeenten hiermee om? Maakten zij er gebruik van door deze huizen en gronden in eigendom te verwerven? Hoe stelden ze zich op tijdens het proces van rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog? Getracht is deze vragen zo goed mogelijk te beantwoorden voor de vele voormalige gemeenten die lagen op het grondgebied van de huidige gemeenten Het Hogeland, Midden-Groningen, Oldambt, Veendam en Westerkwartier. Belangijk is daarbij op te merken dat het onderzoek zich volgens de opdracht vooral gericht heeft '*op de feiten rond de onteigening en restitutie van zogeheten Joods bezit, in het bijzonder onroerend goed, en de opvang en het rechtsherstel van gedupeerde Joden*'. [770] Het gaat zoals gemeld in de inleiding in dit rapport dus primair om het verschaffen van een feitenrelaas, waarbij het uiteindelijke oordeel – hoewel soms doorklinkend in de gebruikte bewoordingen – ligt bij de verschillende gemeenten.

Vele plaatsen in het onderzoeksgebied kenden al sinds de negentiende eeuw grotere en kleinere Joodse gemeenschappen. Het aandeel van de Joden in de bevolking was het hoogst in de tweede helft van de negentiende eeuw, en nam daarna tamelijk snel af. Rond 1940 was er – mede als gevolg van migratie van jongeren – sprake van een relatief vergrijsde Joodse gemeenschap in Groningerland, wat de kwetsbaarheid gedurende de Jodenvervolging in de daaropvolgende jaren vergroot zal hebben. Het aandeel van de Joodse inwoners dat niet vermoord werd door de Nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt in het onderzoeksgebied met slechts 10 % extreem laag te zijn geweest. Dit is heel veel minder dan de in verhouding tot andere landen toch al erg geringe overlevingscijfers voor Nederland als geheel. Ook blijkt dit percentage een derde lager dan tot nu toe in de nationale literatuur wordt vermeld voor de gemeenten in het onderzoeksgebied. Dit is een opmerkelijk verschil, maar op grond van dit lokale onderzoek is niet te zeggen of deze forse onderschatting van de sterfte ook geldt voor de rest van Nederland. Deze resultaten illustreren echter wel heel duidelijk de meerwaarde en de noodzaak van diepgaand lokaal historisch onderzoek naar de Jodenvervolging in Nederland.

Zo'n een vijfde van de overlevende Joden in het gebied blijkt gemengd gehuwd te zijn geweest en de overlevingskans van deze groep blijkt hoog. De oorzaken voor de verder zeer lage overlevingskans op het Groninger platteland kunnen nog beter uitgezocht worden, maar lijken te maken te hebben met de relatief vroege deportatie uit de provincie van juist dat deel van de Joodse bevolking, dat achteraf qua leeftijd de grootste overlevingskansen blijkt te hebben gehad. Ook het verhoudingsgewijs geringe aantal Joden op het Groninger platteland met een '*Sperr*'-bewijs – dat hen in elk geval enige tijd vrijwaarde van deportatie – zal een rol gespeeld hebben. Beide factoren beperkten de tijd voor Joden om onder te duiken, wat toch de belangrijkste manier voor hen bleek om de oorlog te overleven.

Het relatief zeer hoge percentage vermoorden betekende dat maar weinig Joden daadwerkelijk terugkeerden na de oorlog, ofwel uit onderduik of uit de kampen. De individuele verhalen zijn heel

[770] *Plan van aanpak. Onderzoek naar het handelen van de gemeenten Het Hogeland, Westerkwartier, Oldambt en Veendam ten aanzien van Joods onroerend goed 1940-1955, versie 28 juli 2021.*

verschillend, maar toch lijkt in diverse gevallen de steun vanuit de gemeenschap en wellicht ook de gemeente niet heel groot te zijn geweest, ermee rekening houdend dat de teruggekeerde Joden bijna drie jaar in kampen of onderduik hadden doorgebracht in vreselijke omstandigheden. Er zijn echter ook duidelijke uitzonderingen. Verder systematisch onderzoek zou hier meer duidelijkheid over kunnen geven; het gaat overigens bij teruggekeerde Joden om maar weinig personen.

Net als elders in Nederland trachtte de Duitse bezetter de Joodse bevolking op het grondgebied van de vijf genoemde gemeenten tijdens de oorlogsjaren van al hun bezittingen te beroven. Dit rapport richt zich conform de opdracht vooral op de inbeslagname en verkoop van onroerend goed. Voor zover we hebben kunnen nagaan is het overgrote deel van de landbouwgrond van Joodse eigenaren al in 1942-1943 onder dwang van eigenaar gewisseld. Voor de bebouwde percelen (vooral huizen) gold dit voor maximaal 70 %, denkelijk minder. Hoewel er vele verschillende oorlogskopers van Joods vastgoed waren, blijken de meest actieve kopers vrijwel altijd NSB'ers en andere collaborateurs te zijn geweest. Ook een drietal gemeenten in het onderzoeksgebied verwierf echter land en/of panden afkomstig van Joden.

Na de oorlog werden in het proces van rechtsherstel de gedwongen verkopen en verkopen buiten de Joodse eigenaren om weer zoveel mogelijk teruggedraaid, of althans werd aan de rechthebbenden een compensatie geboden voor hun verlies. Deze rechthebbenden waren door de enorme sterfte onder de Joden in het onderzoeksgebied meestal de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaren, die veelal in Auschwitz en Sobibor vermoord waren. Dit proces van rechtsherstel kwam op het Groninger platteland maar moeizaam op gang in vergelijking met de rest van Nederland. Pas in 1948 startte het goed, terwijl zo'n vijf jaar na het einde van de oorlog nog ongeveer de helft van de transacties teruggedraaid moest worden of anderszins rechtsherstel moest plaatsvinden. De Joodse rechthebbenden (veelal erfgenamen) moesten zo vaak extreem lang wachten op hun geld of eigendommen.

Het rechtsherstel van de geroofde onroerende goederen ging niet automatisch, dat moest door de rechthebbende – een overlevende of heel veel vaker de bewindvoerder van vermoorde Joden – in gang worden gezet. Uit ons onderzoek blijkt dat in het onderzoeksgebied uiteindelijk zeker in 96-97 % van de gevallen enigerlei vorm van rechtsherstel heeft plaatsgevonden, wat niet gering te noemen is. Daarbij moet dus wel worden aangetekend dat het rechtsherstel in sommige gevallen bijna tien jaar of meer op zich liet wachten.

Wat betreft de belangrijkste vraag van dit onderzoek, namelijk wat de rol van de gemeenten was bij de roof en het rechtsherstel van onroerende goederen van Joodse eigenaren, kan verwezen worden naar de hoofdstukken zes tot en met tien, waar gedetailleerde uiteenzettingen te vinden zijn. Voor elk van de huidige gemeenten zijn aan het eind van deze hoofdstukken de bevindingen nog eens duidelijk op een rijtje gezet.

Uit deze hoofdstukken blijkt dat de gemeente Winschoten (thans Oldambt) veruit het meest betrokken is geweest bij de verwerving van Joods onroerend goed. Uiteindelijk heeft daar in elk geval rechtsherstel plaatsgevonden, maar het lijkt er niet op dat die gemeente dit in het begin erg voortvarend heeft aangepakt, waarbij in eerste instantie ook geen enkel blijk gegeven werd van empathie met de oorspronkelijke Joodse eigenaren en hun erfgenamen. Vooral het eigen belang van de gemeente werd voorop gesteld werd. Bedacht moet daarbij wel worden dat de onderhandelingen zelden met de Joodse eigenaren zelf gevoerd werden, maar met bewindvoerders en notarissen-bemiddelaars. Na er vanuit diverse kanten (NBI en Gedeputeerde Staten) op gewezen te zijn wat rechtsherstel precies moest inhouden, werkten Burgemeester en Wethouders echter vervolgens keurig mee met het rechtsherstel en werden latere vertragingen eerder veroorzaakt door de

complexiteit van de zaken, de ingewikkelde Nederlandse regelgeving en de vele betrokkenen. Het zijn dan ook wellicht eerder de zeer bureaucratische procedures, dan een moedwillige vertraging van de kant van de gemeente, die ervoor zorgden dat de afhandeling van de rechtsherstelzaken zo lang duurde in de gemeent Winschoten. De naoorlogse Nederlandse bureaucratie – die nauwelijks rekening hield met individuele belangen van Joden – zorgde er zo voor dat de Joodse nabestaanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog bijna steeds vele jaren moesten wachten op de beschikking over hun eigendommen. Daarbij moet bedacht worden dat het langdurig beheer van deze eigendommen ook extra kosten met zich meebracht.

Afgezien van de genoemde aankopen – het uitzoeken daarvan heeft veel onderzoekstijd gekost voor het Oldambt – blijken er overigens nog een aantal op het oog minder belangrijke zaken te hebben gespeeld die mogelijk nader vervolgonderzoek vragen voor de vroegere gemeente Winschoten, de plaats waar voor de oorlog veruit de meeste Joden woonden in het gebied (zie daarvoor paragraaf 6.4).

De gemeenten Leens (Het Hogeland) en Sappemeer (Midden-Groningen) hebben ook elk enig onroerend goed afkomstig van Joodse eigenaren verworven. In Leens heeft de gemeente het aangekochte land na rechtsherstel gehouden en in Sappemeer is het betreffende pand in 1954 teruggegaan naar de Joodse rechthebbenden. Voor gemeenten behorende onder het huidige Westerkwartier en Veendam hebben we niet zulke aankopen gevonden. In het Westerkwartier lijkt sowieso de gemeentelijke betrokkenheid bij onroerend goed van Joodse origine beperkt te zijn gebleven. Opgemerkt kan nog worden dat het beheer van alle Joodse begraafplaatsen in het onderzoeksgebied uiteindelijk de verantwoordelijkheid van de burgerlijke gemeenten is geworden, al had dit soms wel wat voeten in de aarde.

Duidelijk is uit alle gevallen wel dat de betrokken Groninger gemeenten er na de oorlog grote waarde aan hechten en dan ook veel moeite deden om de tijdens de oorlog verworven Joodse eigendommen te behouden. Daarbij speelde dat de gemeenten deze bezittingen altijd verworven hadden met specifieke bedoelingen passend in het gemeentelijke beleid, de uitvoering van dat beleid stond bij hen voorop, meer dan empathie met de Joodse nabestaanden.

Een punt van aandacht is dan ook de wijze waarop de gemeenten na de Tweede Wereldoorlog omgingen met de huizen van Joden (en ook van andere inwoners). Planontwikkeling in verband met de uitleg van woonkernen en daarmee samenhangende aanleg van nieuwe straten, speelden daarbij vaak een grote rol. In dat opzicht kan in elk geval gewezen worden op de gemeente Hoogezand (Midden-Groningen), die direct na de oorlog drie nog maar tien jaar oude panden liet afbreken, op een moment dat de Joodse eigenaar kennelijk nog niet teruggekeerd was uit de concentratiekampen. Vervolgens weigerde de gemeente de lichamelijk verzwakte Joodse eigenaar op een enigszins bevredigende wijze te compenseren of te helpen op andere wijze compensatie te krijgen. In Uithuizen (Het Hogeland) verwierf de gemeente in 1951 een stuk land van een oorlogskoper, dat in de oorlog gedwongen verkocht was vanwege de Joodse eigenaar en waarvan we geen rechtsherstelprocedure hebben kunnen aantonen. De gemeente zelf maakte op dit land trouwens zo op het eerste gezicht een forse winst door een snelle doorverkoop aan een schoolstichting.

Wat de gemeente Veendam betreft blijft de vraag of voor de in 1950 van de Joodse gemeente verworven synagoge niet een wat lage prijs betaald is. Voor de oorlog schatte de Joodse gemeente de waarde heel veel hoger in, maar na de oorlog werd akkoord gegaan met de genoemde veel lagere prijs. Andere gemeenten verwierven na de oorlog in het kader van uitbreidingsplannen ook diverse keren percelen, die oorspronkelijk van Joodse eigenaren waren geweest. Vooral de gemeente Winschoten (Oldambt) deed dit op grote schaal in het kader van allerlei saneringsplannen, waarbij ze

naast diverse andere percelen uiteindelijk ook weer al het vastgoed van Joodse eigenaren verwierf, dat ze gedurende de oorlog had aangekocht en weer had moeten afstaan in rechtsherstelprocedures. Opmerkelijk is daarbij de aankoop van een dubbele arbeiderswoning in 1953 voor een prijs die geheel niet in verhouding stond tot de jaarlijkse huuropbrengst van het pand.

Door de enorme sterfte was er een prikkel voor de erfgenamen – en wellicht meer nog omdat het gemakkelijk was voor de bewindvoerders – om in het bijzonder de huizen van de hand te doen, waarbij het niet zeker is of daarbij wel altijd echt de marktprijs werd betaald. De lang bestaande prijscontrole van land, waarbij tijdelijke gebruikers bevoordeeld werden, kon erg ongunstig uitpakken voor Joodse verkopers direct na de oorlog. Dit speelde onder andere bij een aankoop van land door de gemeente Veendam, maar het lijkt dat de gemeente daarin dit geval zelf weinig aan kon doen. Het probleem dat ook na de oorlog huizen van Joodse eigenaren – grotendeels beheerd door bewindvoerders – door de omstandigheden gedwongen wellicht verkocht werden (ver) beneden de marktprijs, zou eigenlijk systematisch onderzocht moeten worden. In de ons voor dit rapport bemeten tijd, bleek het echter ondoenlijk om de naoorlogse geschiedenis van al deze goederen van vaak in de oorlog vermoorde Joodse eigenaren wat betreft verkoop (ook na rechtsherstel), maar ook aangaande bewoning en verhuur nauwkeurig na te lopen, waar het vastgoed betrof waar de gemeenten niet rechtstreeks bij betrokken was.

Het probleem is overigens dat ook de koopprijzen bij gemeentelijke en andere aankopen (zoals gedaan door de gemeente Leens, nu Het Hogeland) in dit soort onderzoek moeilijk te evalueren zijn. Was de prijs die de gemeente Leens voor het in de oorlog aangekocht land uiteindelijk na de oorlog betaalde, werkelijk in overeenstemming met de marktwaarde? Eenzelfde vraag kan ook gesteld worden bij de naoorlogse aankopen te Veendam en Sappemeer. Daarvoor zou een diepgaand vervolgonderzoek moeten plaatsvinden naar aan de ene kant de marktprijsontwikkeling van huizen en land in het gebied in deze periode, rekening houdend met de kwaliteit. Aan de andere kant zou ook uitgebreid geëvalueerd moeten worden, hoe dergelijke naoorlogse gemeentelijke uitbreidings- en saneringsplannen in hun werk gingen en de mate waarin er door de gemeenten met de belangen van de oorspronkelijke eigenaren is omgegaan. Ook onbewoonbaarverklaringen zouden in een dergelijk veelomvattend onderzoek betrokken dienen te worden.

Appendix A: Algemene opzet en organisatie van het onderzoek

(Richard Paping)

Op grond van enig vooronderzoek tussen november 2020 en maart 2021 naar het overheidshandelen aangaande Joodse eigendommen in de gemeenten Het Hogeland, Westerkwartier, Oldambt en Veendam is er besloten tot een meer diepgaand onderzoek door de betreffende gemeentebesturen. Dit resulteerde in een concept plan van aanpak en een voorlopig stuk over de beoogde onderzoeksorganisatie van mei 2021.[771] Bij deze opzet speelde het eerder gestarte initiatief van een vergelijkbaar onderzoek in de gemeente Groningen een grote rol. Dit onderzoek was op dat moment nog bezig was, en werd uitgevoerd onder de verantwoordelijkheid van Maarten Duijvendak, met medewerking van Stefan van der Poel.[772]

Vervolgens is er contact gelegd met de beoogde hoofdonderzoeker dr. Richard Paping, universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen voor de verdere uitvoering. Uitgaande van beide hiervoor genoemde stukken heeft deze een Plan van Aanpak samengesteld, waarbij de uiteindelijke versie van juli 2021 de basis vormt voor het onderzoek.[773] De oorspronkelijk beoogde onderzoeksperiode was 1 september 2021 tot en met 31 mei 2022. Begin maart 2022 heeft echter de gemeente Midden-Groningen zich alsnog aangesloten bij het onderzoek, reden om de onderzoeksperiode in eerste instantie te verlengen tot 30 juni 2022.

In de periode juni-juli 2021 is een onderzoeksteam van historisch onderzoekers bij elkaar gezocht die naast de hoofdonderzoeker het onderzoek zouden gaan doen. Het ging bij de projectleden om dr. Daniël Broersma (met name verantwoordelijk voor Oldambt en Veendam), dr. Jeroen Benders (met name verantwoordelijk voor Westerkwartier en het Hogeland) en Owen Duijvendak BA (verantwoordelijk voor het kadasteronderzoek). Daarnaast werd de reeds gepensioneerde drs. Koos Gräper, die al veel onderzoek gedaan had naar Veendam bij het project betrokken. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat enkele stagiaires vanuit de Master Geschiedenis het project zouden ondersteunen, maar door corona en gebrek aan animo is dit uiteindelijk niet gebeurd. Wel heeft Mireille Oosterlaar zich als vrijwilliger bij het onderzoek aangesloten voor enkele vroegere gemeenten in de huidige gemeente Oldambt. Begin maart 2022 is het onderzoeksteam uitgebreid met dr. Albert Buursma, die zich gericht heeft op de gemeente Midden-Groningen.

Naast het onderzoeksteam is er een begeleidingscommissie samengesteld met prof.dr. Maarten Duijvendak (– emeritus – hoogleraar economische, sociale en regionale geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen en hoofdonderzoeker van een vergelijkbaar project voor de stad Groningen), dr. Hinke Piersma (hoofd onderzoek NIOD) en drs. Henk Pijlman (Eerste Kamerlid, eerder wethouder Groningen en voorzitter CvB Hanzehogeschool). Vanuit de diverse gemeenten zijn de volgende ambtenaren rechtstreeks bij het project betrokken en uitgenodigd bij de diverse overleggen Anno Sportel (gemeente Veendam, projecttrekker), Casper van Hoof (gemeente Het Hogeland), Harry

[771] *Onderzoek naar het handelen van de gemeenten Het Hogeland, Westerkwartier, Oldambt en Veendam ten aanzien van Joodse eigendommen 1940-1955 (Concept Plan van aanpak).* Versie 20 mei 2021; *Opzet onderzoeksorganisatie samenwerking tussen de gemeenten Oldambt, Veendam, Westerkwartier en Het Hogeland*. Versie 20 mei 2021.
[772] Zie hiervoor: Duijvendak en Van der Poel e.a., *Lege plekken*; Van der Poel (red.), *Lege plekken. Groningen en zijn Joodse stadjers*.
[773] *Plan van aanpak. Onderzoek naar het handelen van de gemeenten Het Hogeland, Westerkwartier, Oldambt en Veendam ten aanzien van Joods onroerend goed 1940-1955*. Versie 28 juni 2021.

Meijer (gemeente Westerkwartier) en Rick Brinks en Frederieke Kolthof (gemeente Oldambt). Later is daar nog Harry Jager (gemeente Midden-Groningen) aan toegevoegd.

In het Plan van Aanpak staat dat het onderzoek gebaseerd wordt op vier hoofdlijnen:

1. Doorzoeken van (naoorlogse) agenda's van B&W, verslagen van de gemeenteraad en de aansluitende correspondentie naar vermeldingen en/of overwegingen ten aanzien van beleid inzake terugkerende Joodse inwoners, de restitutie van woningen, eventuele achterstallige heffingen en procedures rond rechtsherstel (Raad van Rechtsherstel).
2. Een inventarisatie van de Joodse bevolking zoals die leefde in het onderzoeksgebied, en in hoeverre en wie de Tweede Wereldoorlog heeft overleefd. Hopelijk kan daarbij gebruik gemaakt worden van registratielijsten die in 1941 door de gemeenten zijn opgemaakt. Dit is mede van belang voor het opsporen van niet in de *Verkaufsbücher* vermeld onroerend goed via het Kadaster, en ook voor het onderzoek naar terugkerende Joodse inwoners en de wijze waarop deze behandeld zijn bij het terugdraaien van de onroerend goed-transacties gedaan tijdens de oorlog.
3. Het analyseren van de beschikbare gegevens over het eigendom van woningen van Joodse inwoners van de genoemde gemeenten in de periode 1940-1955. Voor de analyse wordt een vergelijking gemaakt met registraties over bezit van onroerend goed van het Kadaster en de database *Verkaufsbücher* (die helaas niet compleet zijn, terwijl ook een deel van het Joods onroerend goed nooit verkocht is). Daarnaast zal onderzoek gedaan worden naar de landbouwgronden in Joods bezit, waarvoor thans al een database beschikbaar is, gemaakt door Serge ter Braake. Het eigendom van deze bezittingen wordt daarna via het Kadaster gevolgd, en zo nodig wordt aanvullend onderzoek gedaan naar gevallen bij de Raad voor het Rechtsherstel.
4. Het analyseren van diverse archiefdossiers over grondtransacties van de gemeente, toewijzing en vordering van woonruimte, sanering van Joodse buurten, afhandeling verwoeste percelen in de gemeenten, teruggave van overdrachtsgelden van in de oorlog verkochte panden, etc. Hierbij zal in elk geval in de inventarissen van het gemeentearchief gezocht worden naar alle mogelijke relevante stukken

De werkverdeling was in grote lijnen aldus: hoofdlijn 2 is vooral gedaan door Richard Paping en hoofdlijn 3 vooral door Owen Duijvendak. De hoofdlijnen 1 en 4 samen die zich met name richten op de gemeenten zijn gedaan door Jeroen Benders (het Hogeland en Westerkwartier), Daniël Broersma (Oldambt en Veendam), Albert Buursma (Midden-Groningen) en Koos Gräper (Veendam en Midden-Groningen). Omdat het grondgebied van de huidige gemeenten in de meeste gevallen gedurende de Tweede Wereldoorlog een groot aantal kleinere gemeenten omvatte, is besloten om het gemeente-onderzoek te concentreren op twee tot drie gemeenten per huidige gemeente. Bij de selectie is uitgegaan van zowel het aantal Joodse inwoners volgens de volkstelling van 1930 als van het aantal vermeldingen in de zogenaamde *Verkaufsbücher*. Dit resulteerde in de volgende selectie: Leek en Grijpskerk (Westerkwartier), Uithuizen en Winsum (Het Hogeland), Veendam en Wildervank (Veendam), Hoogezand, Sappemeer en Slochteren (Midden-Groningen) en Winschoten en Scheemda (Oldambt). Daarbij is door Mireille Oosterlaar nog extra onderzoek gedaan naar Midwolda en is bij Het Hogeland de gemeente Leens toegevoegd omdat zich daar een relevante casus voordeed.

Van dit eindrapport is hoofdonderzoeker Richard Paping de eindredacteur, echter Jeroen Benders, Daniël Broersma, Albert Buursma en Koos Gräper hebben ook commentaar geleverd op (delen van) de gehele versie. In feite is dit eindrapport voor een belangrijk deel (in het bijzonder de hoofdstukken 6 tot en met 10) een bewerking van deelverslagen die gemaakt zijn door de onderzoekers voor de betreffende gemeenten. Soms zijn stukken van die deelverslagen elders in dit rapport verwerkt. Bij de meeste onderdelen is aangegeven wie de belangrijkste auteur is. Daarbij moet wel aangetekend

worden dat niet zelden ook andere projectmedewerkers aan die delen een bijdrage hebben geleverd.

Een eerste versie van het eindrapport zou medio juli voorgelegd worden aan de begeleidingscommissie ter commentaar. Deze datum is echter verschoven onder andere als gevolg van ziekte van de hoofdonderzoeker.

Appendix B: Opzet database Joden vanaf 1942

(Richard Paping)

Er is een excel-database gemaakt met de Joodse bewoners van het onderzoeksgebied. Het kernbestand was gebaseerd op de definitie van Joden volgens het Duitse bezettingsregime. Daarbij is uitgegaan van de Joden die voorafgaand aan hun deportatie, onderduik of vlucht woonachtig waren in de gemeente, echter in een enkel geval zijn ook Joden meegenomen die al eerder de dood vonden als gevolg van acties van de Duitse bezetter. Ook zijn diegenen opgenomen die in gestichten elders woonden, maar daaruit vanuit het onderzoeksgebied heen waren gezonden, terwijl de kosten hiervan veelal ook in het onderzoeksgebied werden gedragen. Het ging daarbij vooral om een aantal Joden die opgenomen waren in het Joodse Krankzinnigengesticht in Apeldoorn, het Apeldoornsche Bos, die overigens allen in januari 1943 rechtstreeks naar Auschwitz werden opgezonden, een zekere dood tegemoet.[774] Daaronder was ook Sophia Kosses (1883-1943), de vrouw van Jacob Bamberg (1884-1942), waarvoor de gemeente Midwolda tot die tijd verpleeggeld voldeed.[775]

In het bestand zijn echter zoveel mogelijk ook Joden opgenomen die tussen mei 1940 en het begin van de deportaties (zomer/najaar 1942) in de gemeenten woonden, maar die echter voor het begin van de deportaties officieel naar andere plaatsen vertrokken en daar officieel nog enige tijd woonachtig waren geweest. Deze vertrokkenen zijn echter niet tot het kernbestand gerekend en niet meegenomen in de cijfermatige analyses. Diegenen die direct in onderduik gingen vanuit het onderzoeksgebied zijn wel tot het kernbestand gerekend.

Verder omvat het bestand een flink aantal personen met één of twee Joodse grootouders. Genealogisch onderzoek maakte duidelijk dat de gemeentelijsten met Joodse inwoners waar deze personen ook op vermeld behoorden te staan, nogal onvolledig bleken te zijn. Er is daarom ook geen garantie dat alle personen met één of twee Joodse grootouders in het bestand staan. Dit was reden om de analyse van deze groep beperkt te houden en hen niet tot het kernbestand te rekenen. In de praktijk bleken personen met één of twee grootouders vrijwel altijd de oorlog te overleven (zie ook hoofdstuk 4).

In het bestand zijn tevens opgenomen personen zonder Joodse grootouders die gehuwd waren met Joden (en deels ook met zogenaamde "*half-Joden*"), maar deze zijn eveneens niet gerekend tot het kernbestand. Ook diegenen die – voor zover bekend – aan natuurlijke oorzaken overleden in 1941-1942, nog woonachtig in hun eigen woning, zijn hoewel opgenomen in het bestand, ook buiten het kernbestand gelaten. Ten slotte zijn personen met twee Joodse grootouders die zelf met een Jood gehuwd waren, wel meegenomen in het kernbestand, gezien dat zij ook door de Duitse bezetters tot de door hen te vervolgen Joodse bevolkingsgroep werden gerekend.

[774] Zie hiervoor ook: Schütz en Luijters, 'Het dossier van het Apeldoornsche Bos'.
[775] ArOa, AgMw, inv.nr. 365-367, memorie van toelichting gemeentebegroting 1941-1943.

Al met al levert het kernbestand een zeer volledig overzicht van alle Joden (volgens genoemde definitie) en hun al dan niet overleven gedurende de oorlog in de vijf huidige onderzoeksgemeenten (echter inclusief de gehele oude gemeente Wildervank, dus ook het Stadskanaalster gedeelte).

Een groot aantal bronnen lag aan de oorsprong van dit databestand:

1. De gemeentelijke lijsten opgemaakt in de jaren 1941-1942.

2. De gegevens zoals digitaal te vinden zijn in het *Joods Monument*, die ook per dorp zijn na te gaan.

3. De genealogische bevolkingsoverzichten die te vinden zijn in de boeken uitgegeven door de De Vey Mestdagh Stichting in de serie *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen*.[776]

4. De overlijdensakten die achteraf zijn opgemaakt van de Joden die door de Nazi's vermoord zijn in de Tweede Wereldoorlog. Deze worden opgemaakt vanaf 1946, maar stammen vooral uit de jaren 1949-1952.

5. Wanneer gegevens onduidelijk waren of ontbraken, dan zijn die personen nagezocht via de websites allegroningers.nl of wiewaswie.nl.

6. In elk geval bij de (mogelijke) overlevenden is systematisch onderzoek gedaan op internet, waarbij overlijdensdata en wedervaren naar de oorlog uit vele genealogische sites zijn gehaald.

7. Ook zijn de teksten in de boeken uitgegeven door de De Vey Mestdagh Stichting nagelopen op verdere informatie.

De belangrijkste gemeentelijke lijsten van Joden (de datering is niet altijd even duidelijk, maar loopt van 1941 tot de tweede helft van 1942):

-Uithuizen, medio 1941.[777]
-Winsum, circa 1942.[778]
-Hoogezand, circa 1942.[779]
-Noordbroek, circa 1942.[780]
-Sappemeer, 29 juni 1942.[781]
-Slochteren, circa. 1942.[782]
-Zuidbroek, circa 1942.[783]
-Winschoten, 1942, afgedrukt Koelman-Poel.[784]
-Veendam, circa 1942.[785]
-Wildervank, circa 1942.[786]

[776] Zie de literatuurlijst aan het einde van dit rapport.
[777] ArHl, AgUi, inv.nr. 526.
[778] ArHl, AgWi, inv.nr. 823.
[779] ArMG, AgHz, inv.nr. 330.
[780] ArMG, AgNb, inv.nr. 1122, lijst samengesteld door M.M. van den Berg, 30 juli 1957.
[781] ArMG, AgSA, inv.nr. 202.
[782] ArMG, Gemeentearchief Slochteren, inv.nr. 743.
[783] ArMG, AgZb, inv.nr. 1064.
[784] Koelman-Poel, *Een synagoge op het kruispunt*.
[785] ArVd, AGV, inv.nr. 1119.
[786] ArVd, AgWv, inv.nr. 1032.

-Grijpskerk, circa 1942.[787]
-Leek, 13 en 20 juli 1942 e.a.[788]

Veruit het meest tijdrovend in het onderzoek was te bepalen wie de overlevenden eigenlijk waren. Dit was des te meer zo, in het geval betrouwbare gemeentelijsten ontbraken. Het *Joods Monument* noemt wel een deel van de overlevenden, maar heeft deze informatie geanonimiseerd, wat onderzoek niet vergemakkelijkt. Onderzoek maakte duidelijk dat in een zeer klein aantal gevallen in het *Joods Monument* personen aangeduid worden die kennelijk geheel niet bestonden, waarvan het bestaan althans niet kon worden bewezen.

Een voorbeeld van zo'n 'onjuistheid' in het *Joods Monument* lijkt een '*familielid van gezin Hart'* te Oostwold, gemeente Midwolda.[789] Deze persoon zou op adres Noorderstraat 114 samengewoond hebben met de ongehuwde zusters Foktje Hart (1874-1942), Rosien Hart (1877-1942) en broer Izaäk Benjamin Hart (1882-1942). Op een ander adres B277 noemt het *Joods Monument* ook nog Heiman Hart (1872-1942). Het bevolkingsregister tot 1940 laat zien dat op B277 tot circa 1940 vijf ongehuwde familieleden Hart samenwoonden: de vier hiervoor genoemd, plus nog een Meijard Andries Elias Hart, de drie mannen waren allen vleeshouwer en koopman. In de woonkaarten vanaf 1940 – die alleen hoofdbewoners vermelden – komt onder Oostwold alleen Heiman Hart voor, die 11 november 1942 vertrok naar Westerbork. Meijard Andries Elias Hart komt in het *Joods Monument* voor zonder woonadres. Alle vijf ongehuwde oudere broers en zusters werden volgens de latere overlijdensakten op 23 november 1942 vermoord in Auschwitz, nog geen twee weken na hun vertrek uit Oostwold.[790]

In een enkel geval gaf het *Joods Monument* aan dat het niet duidelijk was of iemand het overleefd had of niet, maar kon door bronnenonderzoek alsnog het overlijden in de oorlog, of het overleven van de Tweede Wereldoorlog worden vastgesteld. Een voorbeeld daarvan is Carel Nijveen. In het huis Slochteren D69 woonde Roelfien Bollegraaf (1868-1943) weduwe Samuel Nijveen, samen met twee ongehuwde zoons: Benjamin Nijveen (1896-1942), Ruben Nijveen (1901-1942) en nog een ongenoemd kind dat als overlevende wordt aangeduid.[791] Ongetwijfeld gaat dit om haar zoon Carel Nijveen, geboren in 1904. Van deze Carel is geen overlijdensakte opgemaakt na de oorlog, echter in 1960 wordt er door een rechter vastgesteld, nadat hij diverse keren gemaand is te verschijnen, dat sinds 1942 niets meer van hem is gehoord en dat er zodoende rechtsvermoeden van overlijden is.[792] Onduidelijk blijft wat er met Carel precies is gebeurd, maar dat hij de Tweede Wereldoorlog niet overleefd heeft lijkt wel tamelijk zeker.

---

[787] ArWk, AgGk, inv.nr. 854.

[788] ArWk, AgLk, dossierinv. 1077 (inventaris deel II), inv.nr. 669, politiemaatregelen, 1943-1952; inv.nr. 673, Aanmeldingsplicht voor bepaalde personen, 1941-1944.

[789] https://www.joodsmonument.nl/nl/page/236494/noorderstraat-114-oostwold.

[790] Een enigszins vergelijkbaar geval is het familielid van Salomon Mozes (1891-1942) en zijn vrouw Schanette de Vries (1884-1944) te Sappemeer waarvan gemeld wordt door het *Joods Monument* dat '*Van een of meer mensen in dit gezin hebben wij niet kunnen vaststellen of zij de oorlog al dan niet overleefd hebben*': https://www.joodsmonument.nl/nl/page/42345/luthersche-kerkstraat-43-sappemeer. Wellicht wordt hier geduid op de gemengd gehuwde dochter Greta (1918-1955), die de oorlog overleefde, maar in 1941 nog bij haar ouders woonde. Ook bij het gezin van Rubel Bollegraaf (1892-1943) te Schildwolde noemt het *Joods Monument* twee overlevende familieleden: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/42161/c-74-schildwolde: '*Van een of meer mensen in dit gezin hebben wij niet kunnen vaststellen of zij de oorlog al dan niet overleefd hebben*.' Het zou hier kunnen gaan om de overlevende kleinzoon. De andere persoon is vooralsnog niet geïdentificeerd.

[791] https://www.joodsmonument.nl/nl/page/122963/roelfien-nijveen-bollegraaf.

[792] *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 december 1959; idem, 24 augustus 1960; idem 10 december 1960. Vergelijk de suggestie van overleven van Carel Nijveen in: Boon en Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand*, 167.

Erg lastig in te delen was Mina Smilde te Veendam (1905-1999). Zij was op 20 mei 1937 te Groningen gehuwd met Abraham Caneel uit Veendam (1903-1942). Mina was in 1905 geboren te Groningen, Gedempt Zuiderdiep 107a als ongehuwde dochter van de niet-Joodse Berendina Frederika Renken (1879-1914). Op 15 december 1912 werd ze erkend bij het huwelijk van haar moeder met de Joodse Hiskia Smilde (1876-1942). Haar moeder kreeg op 5 september 1908 in Folkingedwarsstraat 5a nog een buitenechtelijk (en later erkend) kind Martje dat door koopman Iskia Smilde werd aangegeven als hoofd van het gezin waarin de bevalling had plaatsgehad. Echter in de geboorteakte van Mina in 1905 werd Hiskia Smilde in het geheel niet genoemd. Mina Smilde werd als formeel half-Joods gedeporteerd naar Westerbork, maar werd daar na 6 april 1944 weer ontslagen vanwege wijziging van haar status.[793] Denkelijk hangt deze verandering in status er mee samen dat er geen zekerheid was dat Hiskia Smilde echt haar biologische vader was, en als dat niet het geval was, had Mina Smilde vermoedelijk dus zelfs geen enkele Joodse grootouder.

In het databestand zijn de voornaam, achternaam en mogelijke varianten opgenomen, de geboortedatum en geboorteplaats, de overlijdensdatum en overlijdensplaats, het beroep en het woonadres rond 1942 voor zover bekend. Gegevens zijn steeds toegevoegd over de burgerlijke staat en de personalia van een mogelijke partner. Veel minder systematisch is informatie opgenomen over huwelijksdatum en huwelijksplaats, ouders zoals genoemd in overlijdensakten en ook bij oorlogsdoden, de datum van de akte. Verder is er in de database enige ruimte voor het toevoegen van extra bijzondere informatie over een persoon, vooral als er sprake was van onderduiken en van overleven van de oorlog.

[793] Bakker*, De Kehille Veendam*, 28.

Appendix C: Demografische gegevens Joden in 1942

(Richard Paping)

Aandeel overlevende Joden per leeftijdsgroep[794]

	Totaal aantal	Overlevenden	Percentage
0-4 jaar (geb. 1938-1942)	55	6	11%
5-9 jaar (geb. 1933-1937)	56	4	7%
10-14 jaar (geb. 1928-1932)	62	5	8%
15-19 jaar (geb. 1923-1927)	80	1	1%
20-24 jaar (geb. 1918-1922)	81	12	15%
25-29 jaar (geb. 1913-1917)	62	12	19%
30-34 jaar (geb. 1908-1912)	73	11	15%
35-39 jaar (geb. 1903-1907)	84	16	19%
40-44 jaar (geb. 1898-1902)	83	8	10%
45-49 jaar (geb. 1893-1897)	82	11	13%
50-54 jaar (geb. 1888-1892)	75	7	9%
55-59 jaar (geb. 1883-1887)	88	5	6%
60-64 jaar (geb. 1878-1882)	76	5	7%
65-69 jaar (geb. 1873-1877)	71	5	7%
70 jaar en ouder (geb. vóór 1873)	113	3	3%
Totaal	**1141**	**111**	**10%**

Appendix D: Aantal Joden per oude gemeente 1809-1947

(Richard Paping)

De hier gegeven aantallen zijn ontleend aan www.volkstellingen.nl en gebaseerd op de volkstellingen die vrijwel elk decennium gehouden werden in Nederland. Daarbij werd ook de religieuze voorkeur aangegeven. Een uitzondering betreft de cijfers van 1809, die afkomstig zijn van de religietelling van april dat jaar, en waarvan de aantallen gepubliceerd zijn door De Kok.[795] De cijfers voor 1942 zijn gebaseerd op het eigen kernbestand en daarbij betreft het de aantallen volgens de door de Duitse bezetters gehanteerde definitie van Joden. Ten dele zijn daarbij dus ook personen van Joodse afkomst meegenomen die officieel geen geloof meer hadden.

[794] Met 1.142 is het totale aantal in het kernbestand 1 hoger omdat dit ook Benjamin Seijffers bevat die 16 januari 1943 in kamp Westerbork is geboren, uit Winschoter ouders.
[795] De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 375-383.

Joden in de voormalige gemeenten in het onderzoeksgebied 1809-1889

	1809	1839	1849	1859	1869	1879	1889
Adorp	6	-	6	7	5	-	-
Baflo	6	8	-	2	-	1	1
Bedum	3	7	14	26	5	19	25
Eenrum	20	31	34	25	16	51	65
Kantens	-	4	2	2	8	9	10
Kloosterburen	-	-	-	-	4	2	6
Leens	10	13	12	10	20	34	47
Uithuizen	5	22	51	53	58	50	54
Uithuizermeeden	-	-	-	2	-	-	7
Ulrum	8	13	13	21	16	11	10
Usquert	8	4	12	21	17	16	19
Warffum	-	14	19	31	45	39	44
Winsum	11	43	49	36	41	55	46
Het Hogeland							
Hoogezand	67	123	128	161	155	160	143
Meeden	-	-	-	-	-	3	9
Muntendam	17	13	16	15	24	61	47
Noordbroek	7	16	12	36	42	45	41
Sappemeer	30	53	71	59	82	72	92
Slochteren	15	22	35	38	31	36	37
Zuidbroek	15	23	14	4	6	27	40
Midden-Groningen							
Beerta	4	19	26	27	41	42	40
Finsterwolde	-	-	-	7	16	13	11
Midwolda	13	12	14	10	25	28	36
Nieuweschans	25	41	61	66	55	27	15
Nieuwolda	14	13	11	12	13	3	19
Scheemda	6	24	49	60	42	36	42
Winschoten	150	300	365	548	524	551	660
Oldambt							
Veendam	163	193	236	279	221	305	262
Wildervank	71	159	164	229	257	264	249
Veendam							
Aduard	-	-	10	9	10	17	19
Ezinge	11	12	15	23	14	12	8
Grijpskerk	3	21	34	38	32	45	42
Grootegast	-	3	-	1	-	-	-
Leek	43	68	84	101	122	137	153
Marum	-	-	1	-	-	-	5
Oldehove	1	8	6	-	6	6	-
Oldekerk	-	-	1	-	-	-	-
Zuidhorn	1	7	20	28	21	16	24
Westerkwartier							

Joden in de voormalige gemeenten in het onderzoeksgebied 1899-1947

	1899	1909	1920	1930	1942	1947
Adorp	-	-	-	-	-	-
Baflo	-	-	-	-	-	-
Bedum	15	6	3	3	2	-
Eenrum	36	32	20	16	11	4
Kantens	6	-	-	-	-	-
Kloosterburen	-	-	-	-	-	-
Leens	39	34	20	13	10	-
Uithuizen	52	46	41	38	28	-
Uithuizermeeden	4	6	4	-	-	1
Ulrum	6	4	5	7	2	1
Usquert	18	12	18	6	3	-
Warffum	47	33	25	16	22	-
Winsum	43	23	18	17	13	-
Het Hogeland						
Hoogezand	147	132	116	119	87	9
Meeden						
Muntendam	45	30	21	12	14	-
Noordbroek	48	35	21	27	20	-
Sappemeer	88	94	52	26	31	-
Slochteren	38	44	45	38	67	1
Zuidbroek	27	18	11	12	7	-
Midden-Groningen						
Beerta	32	33	20	21	17	3
Finsterwolde	19	12	9	6	1	-
Midwolda	35	33	27	27	18	-
Nieuweschans	22	19	7	8	5	1
Nieuwolda	16	13	7	10	1	-
Scheemda	51	29	35	14	23	-
Winschoten	699	644	538	422	444	15
Oldambt						
Veendam	237	189	135	116	100	-
Wildervank	237	200	217	155	121	9
Veendam						
Aduard	17	21	14	9	4	-
Ezinge						
Grijpskerk	35	28	26	19	15	1
Grootegast	1	-	-	1	-	-
Leek	126	115	82	72	72	6
Marum	-	-	-	1	-	-
Oldehove	-	-	-	-	-	-
Oldekerk	-	-	-	-	-	-
Zuidhorn	12	6	4	6	4	-
Westerkwartier						

Appendix E: Aanpak Kadasteronderzoek onteigende Joodse onroerende goederen

(Owen Duijvendak)

Bij het Kadasteronderzoek is in eerste instantie uitgegaan van de gedigitaliseerde '*Verkaufsbüche*r' als primaire bron voor verkochte Joodse bebouwde percelen. De *Verkaufsbüche*r met een overzicht van de gedwongen transacties van Nederlandse bezittingen van Joodse mensen gelden als de voornaamste systematische bron voor onteigend Joods onroerend goed. Deze tijdens de Bezetting opgestelde boeken werden gebruikt om de transacties van verkochte woonhuizen en anderszins bebouwde percelen in Joodse eigendom bij te houden voor de Duitse bezetter. De *Verkaufsbüche*r bevatten onder andere het historisch adres, de naam van eigenaar of eigenaars en de data van verkoop. De digitale versie is opgezet door het Nederlands Nationaal Archief en onderdeel van haar open-dataproject.[796] Een tweede belangrijke bron vormt de dataset betreffende de verkoop van landbouwgronden tijdens de bezettingstijd. Deze dataset komt voort uit eerder onderzoek uitgevoerd door Serge ter Braake en Maarten Jan Vos.[797] Dat onderzoek vond zijn basis in de registraties van verkopen gemaakt bij de provinciale pachtkamers of grondkamers.

Deze twee bronnen vormden slechts de basis, daar de betreffende gegevens vervolgens gecontroleerd en vooral ook aangevuld zijn via de Kadaster Archiefviewer.[798] Dit is een gedigitaliseerde versie van historische grondbelastingadministratie. Deze openbare registratie bevat informatie over wie welk stuk grond bezat in welk jaar, de afmetingen van deze grond, de namen van mede-eigenaren, de namen van bewindvoerders, en de namen van de opeenvolgende eigenaren. In enkele gevallen is er additionele informatie in potlood bijgeschreven. Door een overzicht te maken van de afwikkeling van particuliere 'oorlogsaankopen' gedurende de naoorlogse periode kan worden nagegaan hoe overlevende Joodse bewoners en hun erfgenamen zijn behandeld bij het rechtsherstel na de oorlog. De Kadaster Archiefviewer maakt het onder andere mogelijk om op basis van huidige straatnamen en huisnummers terug in de tijd te zoeken naar vroegere eigenaren.

Daar waar zekerheid omtrent identificatie ontbrak, is door middel van in de *Verkaufsbüche*r vermelde notariële akten van transport meer duidelijkheid geschapen over welk kadastraal perceel welk adres omvatte en zijn uitgebreidere vermeldingen van de verdelingen over betrokken personen gevonden. Bij het laatste kan worden gedacht aan de naam van de voogd van minderjarige erfgenamen en gedetailleerdere adresinformatie voor de voor het onderzoek relevante periode. Ook komen namen van comparanten die in naam van een stichting of organisatie optreden in de akten voor. In enkele gevallen zijn in deze notariële akten ook motiveringen te vinden voor een aankoop of verkoop. De akten zijn echter vooral zakelijke documenten die voornamelijk de verandering in eigendom en de daarbij behorende bepalingen registreren. De betreffende akteboeken zijn fysiek raadpleegbaar bij de Groninger Archieven.[799]

---

[796] https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html.

[797] Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel van geroofd Joods onroerend goed.*

[798] De Kadaster Archiefviewer (KaVW) is een applicatie die onderzoekers toegang verleent tot gedigitaliseerd materiaal omtrent grondeigendom en oude landmetingen zoals opgesteld door het Kadaster. Deze is tegen betaling raadpleegbaar op www.kadaster.nl.

[799] GrA, Kadasterbewaarders, dienst van het kadaster 1917-1980 (KAD). Dit archief omvat de boeken van Bewaring Appingedam 1838-1946, de boeken van Bewaring Groningen 1838-1950 (inclusief Appingedam 1946-1950), en de boeken van Bewaring Winschoten 1838-1950. De notariële akten van transport tussen 1950 en 1974 zijn digitaal raadpleegbaar in de studiezaal van de Groninger Archieven (HYP 4).

Het probleem aan de bezettings-administratie in de vorm van de *Verkaufsbüche*r is dat deze aan de ene kant overcompleet is. De boeken vermelden namelijk ook transacties die nooit zijn afgerond. Tegelijkertijd zijn de *Verkaufsbüche*r echter ook incompleet, daar van de oorspronkelijk 18 'boeken' er slechts 17 bewaard zijn gebleven en nu toegankelijk zijn. Dat betekent dus dat denkelijk ruim 5 % van de transacties ontbreekt in de dataset. Bedacht moet ook worden dat deze administratie enkel Joods onroerend goed vermeldt, waar een transactie in gang is gezet of daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Daar waar een perceel wel in beheer is genomen door de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), maar er geen koper was, is de Joodse eigenaar wel degelijk ontrecht gedurende de Bezetting, echter deze percelen worden niet in de *Verkaufsbüche*r vermeld. Daarom is in dit onderzoek ook door middel van het nagaan van woonadressen van Joden aan het begin van de oorlog getracht zo veel mogelijk Joods onroerend goed te traceren. Ook andere bronnen zijn gebruikt. Zo zijn voor de oude gemeenten in de huidige gemeente Oldambt aan de hand van de indices op namen van eigenaren de kadastrale leggers grotendeels nagegaan op eigendommen van Joodse inwoners.[800] Het is echter niet met zekerheid te zeggen dat alle Joodse eigendommen zijn gevonden, al is hier wel zoveel mogelijk naar gestreefd.

Van de 186 in de *Verkaufsbücher* vermelde transacties binnen het onderzoeksgebied kan bij 177 een bevestiging worden gevonden van verkoop in de Nederlandse administratie zoals deze in het kadasterarchief aanwezig is. Dit gold voor 82 van de 88 in de huidige gemeente Oldambt geregistreerde transacties, voor 29 van de 30 in Midden-Groningen, voor 28 van de 29 in Veendam, voor alle 21 in Het Hogeland en voor 17 van de 18 in Westerkwartier. Deze bij benadering 95 % daadwerkelijk voltrokken transacties in het gehele onderzoeksgebied is in lijn met onderzoeken elders. Dankzij grondig detailonderzoek is nog een gering aantal percelen gevonden welke niet in de *Verkaufsbüche*r vermeld stonden, maar wel zijn verkocht tijdens de bezettingsperiode. Onder meer de lijsten van vermoede Joodse woonadressen die het onderzoek opleverde (zie Appendix B) speelden hierbij een rol. De zo gevonden adressen leverden echter voornamelijk in beheer genomen onverkochte Joodse panden op. Daarnaast werd door deze methode soms ook onroerend goed gevonden, dat al in de periode voor de oorlog verkocht was. In totaal zijn er 95 bebouwde percelen gevonden die wel Joods eigendom waren, maar niet verkocht zijn geweest tijdens de bezettingsperiode (zie ook tabel 11).

Voor de landbouwgronden zijn 89 transacties bekend, dankzij het materiaal van Maarten-Jan Vos en Serge Ter Braake. Bij 85 van deze transacties kan bewijs worden gevonden dat deze werkelijk verkocht zijn tijdens de bezettingsperiode. Deze grondtransacties zijn apart gehouden omdat ze via een andere methode werden verkocht. De plattelandsgronden werden eerder ontrecht en via een ander proces verkocht. VO 102/1941 stipuleerde dat een Joodse eigenaar zelf zijn agrarische gronden diende te verkopen.

Als eerste is aan de hand van openbare registers nagegaan of en op welke manier een mogelijk rechtsherstel is verlopen in ieder individueel geval. Binnen de procedure van rechtsherstel dienden de partijen een aantekening te maken dat er een rechtsherstelprocedure was doorlopen in de openbare registers. Zo kan worden vastgesteld dat waar deze aantekening ontbreekt een rechtsherstel niet voltooid is geweest. Daar waar een vermelding van rechtsherstel niet is gevonden, is er middels de latere akten van transport getracht alsnog een bewijs van rechtsherstel te vinden.

[800] Het betreft de kadastrale leggers van Beerta, Finsterwolde, Midwolda, Nieuweschans, Nieuwolda, Scheemda (thans aanwezig in de gemeentelijke archiefbewaarplaats te Scheemda) en ten dele die van Winschoten (thans aanwezig te Winschoten).

Daar waar ook dat ontbreekt kan mogelijk buiten de officiële administratie om rechtsherstel hebben plaatsgevonden of is er geen sprake van rechtsherstel geweest.

Om met meer zekerheid uitspraken te kunnen doen over de naoorlogse periode, is extra aandacht besteed aan de eerstvolgende transactie volgende op het rechtsherstel. Dit geeft soms een vollediger overzicht van de rol van de gemeente. Zo bezat de Joodse gemeenschap van Leens een kleine synagoge aan de Julianalaan. In juni 1944 wordt dit perceel aan een particuliere koper verkocht. Dit bezit gaat in 1948 middels een 'minnelijke regeling' weer over op de Joodse gemeenschap van Leens, waarvan iedereen echter overleden was. Het eigendom wordt dan ook overgedragen aan de Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen. Deze doet het perceel vervolgens over aan de gemeente Leens in ruil voor het onderhoud van graven.

De in de tabel van Appendix F vermelde verkoopdatum is er een van meerdere die in de bronnen genoemd worden. Om een Joods perceel te kopen diende een oorlogskoper aan verschillende criteria te voldoen. Dat betekent dat een kooptraject en daarmee de voltooiing van de transactie langer dan gebruikelijk kon duren, tot wel vijf maanden. Om de vertekening te vermijden die daarmee gepaard gaat, is ervoor gekozen om de vroegst mogelijke oorlogskoopdatum te vermelden. Voor de bebouwing is dit de in de *Verkaufsbücher s*taande '*Voorlopige Verkoopdatum*'. Voor de agrarische gronden is deze informatie niet beschikbaar. In deze gevallen is voor de opsteldatum van de notariële akte gekozen, dat wil zeggen het moment van het passeren van de akte.

Huisnummering is een punt van grote aandacht geweest binnen dit onderzoek. In de tabel van Appendix F wordt expliciet met historische nummers gewerkt. Daarbij is er voor gekozen de nummers te noemen die in de *Verkaufsbücher* staan vermeld. Daar waar deze informatie ontbrak, is deze aangevuld met nummers uit notariële akten. Waar variatie bestaat tussen diverse wijzen van nummeringen, is ervoor gekozen om het huisnummer te gebruiken dat het perceel (of de percelen) omstreeks 1940 zou hebben gevoerd. In sommige gevallen zijn meerdere nummers of adresaanduidingen vermeld. We hebben er uitdrukkelijk niet naar gestreefd voor elk voormalig Joods huis precies het huidige adres op te sporen, hoewel dat in veel gevallen niet moeilijk zal zijn.

In enkele gevallen zijn er spellingsverschillen tussen de administratie van de NGV en die van het Kadaster. Bij elk geval is met behulp van andere variabelen zoals datum en verkoopprijs de perceel-aanduiding gecontroleerd. Veel van de discrepanties zijn spellingsverschillen van een enkele letter in namen en straten. De namen van Joodse eigenaren zijn zoveel mogelijk gecontroleerd, onder andere aan de hand van het gemaakte bestand van Joodse inwoners (zie ook Appendix B). Een meerderheid van de spellingsverschillen betreft trouwens een z in plaats van een s of een verwisselde n en m.

Het meest afwijkende geval qua informatie in de gedigitaliseerde *Verkaufsbücher* betreft een verkocht perceel '*Ludenseweg 64/66*' te Winschoten van ene S. Leeuwen. Echter het perceel corresponderende met dit adres is destijds geen eigendom van een Joods persoon. Een perceel '*Ludenseweg 74/76*' was echter op dat moment eigendom van de Joodse Simson Duveen. De in de administratie vermelde oorlogskoper komt ook overeen met de koper van '*Ludenseweg 74/76'*. Tevens komt de datum van de verkoop zoals vermeld in de *Verkaufsbücher* overeen met de datum van de verkoop van het perceel oorspronkelijk in eigendom van Simson Duveen.[801] Het lijkt al met al dus wel zeker dat het om dezelfde transactie gaat.

Sinds de uitzending van Pointer zijn er meerdere projecten gestart over Joods onroerend goed in en na de Tweede Wereldoorlog, waarbij de grote steden het spits afbeten. In de loop van 2022 laten ook steeds meer plattelandsgemeenten dergelijk onderzoek doen. Het moet opgemerkt worden dat

[801] GrA, KAD, inv. 6960, deel 972, akte 69.

de stedelijke onderzoeken tegen andere hindernissen aanlopen dan onderzoeken naar het platteland. Onder meer gaat het daarbij om de hernummering van straten en de sloping ten behoeve van nieuwbouw. Lastig bleken de in de loop der tijd sterk veranderende adresgegevens voor behuizingen op het platteland. De oude nummermethode maakt het de onderzoeker vaak erg moeilijk om percelen in de Kadaster Archiefviewer te vinden. Daardoor wijkt plattelandsonderzoek in de praktijk enigszins af van stedelijke projecten. Bebouwing op het platteland werd destijds aangeduid met een letter ter aanduiding van de '*wijk*' of het '*dorp*' en een nummer verbonden aan een specifieke bebouwing. Dit systeem stamde oorspronkelijk nog uit de Franse Tijd. De in dezelfde periode ingevoerde kadastrale administratie moet hier echter niet mee worden verward. Deze '*wijknummers*' zijn in vele gevallen bij regionale en lokale archieven via een index te verbinden aan een naam of een kadastrale code.

Een koppeling tussen huisnummers en kadastrale nummers is echter niet in ieder archief beschikbaar. Om in deze gevallen toch succesvol conclusies te trekken aan de hand van gegeven huisnummers in de *Verkaufsbücher,* was het onderzoek aangewezen op bronnen als bouwvergunning-aanvragen, hinderwetvergunning-aanvragen, advertenties in de krant, provinciale kentekenregistraties uit de periode 1906 tot 1951, en historische adresboeken. Hiermee zijn vele van de oorspronkelijke eigenaren alsnog achterhaald. Daar waar ook deze aanpak niet afdoende was, bood soms meer algemene informatie uitkomst. Zo is in dit onderzoek de 'Beschrijving van Overschild en omgeving 1945' gebruikt om namen van buren te achterhalen van een perceel.[802] Deze buren kunnen namelijk mogelijk wel een hinderwetvergunning of bouwvergunning aangevraagd hebben.

Ook zijn er met behulp van hulpkaarten en veldwerkkaarten een hoop eigenaren gevonden. Kennis vanuit lokale historische verenigingen kan daarbij de doorslag geven. Zo is een perceel in Leek gevonden middels kaartmateriaal gemaakt door de lokale historische vereniging. Ook is een niet meer in gebruik zijnde straataanduiding (Kolkje 2 te Winschoten) getraceerd dankzij lokale kennis. Het werkt zo in het voordeel van de onderzoeker om een groot aantal verschillende bronnen te raadplegen, indien de eenvoudige methode direct via het Kadaster niet werkt. Per geval kan het verschillen welke bron als eerste cruciale nadere informatie geeft die identificatie mogelijk maakt. Binnen dit onderzoek zijn de genoemde aanvullende bronnen echter nimmer gebruikt als het ultieme bewijs van het wel of niet hebben plaatsgevonden van verkoop of rechtsherstel, enkel als tussenstap naar het vinden van de kadastrale informatie via de Kadaster Archiefviewer.

[802] H.J. Jansonius 'Beschrijving Overschild en Omgeving 1945' : GrA, Bibliotheek, nr. 30005 (handschrift).

Appendix F: Lijst van Joodse onroerende goederen: roof en rechtsherstel

(Owen Duijvendak en Richard Paping)

Deze Appendix geeft eerst een redelijk volledig overzicht van de huizen en dergelijke in Joods bezit, die al dan niet gedurende de oorlog verkocht zijn. Daarnaast is getracht ook zoveel mogelijk huizen van Joodse eigenaren op te nemen die niet verkocht zijn, zonder de pretentie daarin volledig te zijn. Daarna volgt een vergelijkbare lijst met landbouwgronden. De tabellen omvatten zoveel mogelijk een indicatie van waar het onroerend goed lag (adres), de betreffende kadastrale nummers en de omvang in hectare. Getracht is zo nauwkeurig mogelijk de eigenaar aan het begin van de oorlog aan te geven, waarbij aangetekend moet worden dat niet zelden bij echtparen bijvoorbeeld alleen de man genoemd wordt. Ook kan het bij eigendom van weduwen en weduwnaars zo zijn geweest, dat feitelijk ook kinderen voor een deel eigenaar zijn. We vermelden de eerste verkoopdatum zoals ons bekend uit het archiefonderzoek, de naam van de oorlogskoper en de verkoopprijs (geen rekening houdend met allerhande bijkomende kosten). Ten slotte wordt kort aangeduid hoe er na de Tweede Wereldoorlog is omgegaan met de oorlogsaankopen (afwikkeling), met nog het jaar waarin er een soort van rechtsherstel plaatsvond. Aan het eind van deze Appendix wordt kort aangegeven wat met de termen onder afwikkeling precies bedoeld wordt. Het onderzoek waarop deze Appendix F is gebaseerd, wordt uiteengezet in Appendix E.

Huizen en begraafplaatsen: tenzij anders vermeld huis of huis en erf

Bron	Adres	Kadastraal Nummer	Hectare	Eigenaar	Eerste Verkoop-datum	Oorlogskoper	Verkoopprijs	Afwikkeling	Jaar rechts-herstel
	HET HOGELAND								
VKB	Bedum, Emmastraat 7	K1202	0,0330	Mr. Robert Ferrand Klein te Den Haag	02/02/1944	Harmen Merkus	3.600	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Bedum, Noordwolderweg 26	G1214, G1216	0,2000	Jacob Rosenbaum, Isaäc Gans	30/10/1943	Tijmen Dijkstra, Geert Frederik Schut	2.300	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Eenrum, Jodengang 16	B1296	0,0240	Lea Benninga	Geen	-	-	-	-
Ov.	Eenrum, Molenstraat 8	B1815	0,0470	Simon Benninga	Geen	-	-	-	-

VKB	Eenrum, Raadhuisstraat A205	B2364	0,0415	Jakob Levie van Dam	25/05/1943	Jan Tjipkezoon Westra	6.000	Rechtsherstel	1946
VKB	Leens, Hoofdstraat A173-176	B1132, B1353	0,0682	Levi Machiels van Dam	15/11/1943	Jan Kooi	5.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Hoofdstraat A10	A831, A112	0,0600	Victor van Dam	23/02/1943	Jan Kooi	3.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Oosterstraat 212-213	B1355-1356	0,0470	Martha Rosenbaum (weduwe Simon van Dam)	15/11/1943	Jan Kooi	4.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Hoofdstraat A159	B1151	0,0900	Griete Gronsveld, Elzina Gronsveld	23/02/1943	Jan Kooi	2.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Hoofdstraat A7	A839	0,0385	Izaak Gronsveld	23/02/1943	Jan Kooi	2.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Hoofdstraat A172	B1454	0,0408	Simon van Hessen	23/02/1943	Jan Kooi	3.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leens, Julianalaan A171, synagoge	B165	0,0210	Israelitische Gemeente van Leens	01/04/1943	Jan Kooi	625	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	PM: Leens, Joodse begraafplaats deel van de alg. begraafplaats			[eigendom burgerlijke gemeente Leens]					
Ov.	Uithuizen, Havenweg C118	E2022 (eerder deel E1858)	0,0351	Jacob Bamberg	Geen	-	-	-	-
VKB	Uithuizen, Startweg A101	E365	0,0104	Hendrikje Gans (weduwe Filippus Gans)	25/04/1944	Egbertus Bos	160	Geen indicatie Rechtsherstel (zie paragraaf 5.4 voor toelichting)	
Ov.	Uithuizen, Laanweg E94	C1635	0,0344	Mechiel Gans	Geen	-	-	NB Gedwongen verkoop 1946	
Ov.	Pm: Uithuizen, Joodse begraafplaats deel van de alg. begraafplaats aan de Hoofdstraat West			[eigendom gemeente Uithuizen]					
VKB	Uithuizen, Oosterstationsstraat B42	C1213, C1376	0,0750	De Vereniging Het Volksgebouw	11/09/1943	Jan Blink	7.500	Minnelijke Regeling	1954
VKB	Ulrum, Stationsstraat A152	C899	0,0430	Lewi van Geuns	04/02/1943	Jan Broer Loots	5.000	Minnelijke Regeling	1948

VKB	Warffum, Torenweg 12a	C2072	0,0320	Noach Benninga	08/12/1943	Johan Albert Heinrich Koch	4.250	Minnelijke Regeling	1951
VKB	Warffum, Laan 1	D1086	0,0280	Vogelina Goudsmit (weduwe Nathan Vissel) te Voorburg	21/12/1943	Henderikus Danhof	625	Minnelijke Regeling	1950
Ov.	Warffum: Joodse begraafplaat, Noorderstraat	C1352	0,0850	Gezamenlijke Joodse gezinnen van Warffum, elk voor 1/8e	Geen				
VKB	Winsum, Nieuwstraat 5	B999	0,0222	Jozef Garson	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	2.250	Minnelijke Regeling	1950
Ov.	Winsum: Joodse begraafplaats, Netlaan	E526	0,1600	Israëlitische Gemeente van Winsum	Geen	-	-	-	-
VKB	Winsum, Westerstraat 14	B475	0,0295	Comprecht de Vries, Essie de Vries, Roosje de Vries	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	2.250	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Winsum, Hoofdstraat 29	E41	0,0112	Essie de Vries, Roosje de Vries, Comprecht de Vries	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	2.500	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Winsum, Tuinbouwstraat 15	B1170	0,0292	Izaäk de Vries	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	3.750	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Winsum, Oosterstraat 24	B1248	0,0215	Michiel de Vries	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	5.000	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Winsum, Tuinbouwstraat 16	B1097	0,0298	Sophie van der Klei (weduwe Jacob Comprechts de Vries), Rozette de Vries (vrouw van Leman de Lange), Michiel de Vries, Izaak de Vries, Mina de Vries te Oss (vrouw van Lazarus de Vries)	15/10/1943	Johannes Hendrik Haverkamp	2.250	Minnelijke Regeling	1950

	MIDDEN-GRONINGEN								
VKB	Hoogezand, Zuiderstraat 2	K2103	0,1114	Mozes de Beer	25/01/1943	Henderikus de Haan	3.400	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Hoogezand, Burgemeester Bartelsstraat 2,3	K2454	0,0380	Mozes de Beer	09/02/1943	Anna Catharina Jacoba Carsouw (gehuwd met Barteld Jacob van Ham)	1.650	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Hoogezand, Smitslaan 191	K2363	0,0750	Simon Bollegraaf	30/07/1943	Henderikus de Haan	4.000	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Hoogezand, Sluiskade 4	K358	0,0655	Salomon Cohen	Geen	-	-	-	-
VKB	Hoogezand, Stationsweg 22	K2275	0,0325	Herman Abraham van Delft te Amsterdam	30/07/1943	Menko van der Ark	4.000	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Hoogezand, Hoofdstraat 56-57	K585-586	0,0795	Israëlitische Gemeente Hoogezand	24/05/1943	Henderikus de Haan	1.500	Minnelijke Regeling	1949
Ov.	Hoogezand, Julianalaan 2, 4	K1624	0,0380	Filippus Simons	Geen				
VKB	Hoogezand, Werfkade 42-43	K2630	0,0410	Filippus Simons	02/02/1943	Henderikus de Haan	2.400	Rechtsherstel	1953
Ov.	Hoogezand, Meerweg of Klaas Nieboerweg 30-32	L2555	0,1055	Saartje Levie (weduwe Simson Simons)	Geen	-	-	-	-
VKB	Hoogezand, Spoorstraat 43/47	F1755	0,0687	Filippus Simons, Jonas Simons	25/01/1943	Henderikus de Haan	5.750	Rechtsherstel	1953
Ov.	Hoogezand, Gerrit Imbosstraat 83-85-87 [eerder Foxholsterhoofdweg 87-88]	K2496	0,0810	Saartje Levie (weduwe Simson Simons)	Geen	-	-	-[drie woonadressen, een gebouw,afgebroken ca. 1945]	-
Ov.	Hoogezand, Gerrit Imbosstraat 89 [eerder Foxholsterhoofdweg 89]	K2497	0,0720	Saartje Levie (weduwe Simson Simons)	Geen	-	-	-	-
Ov.	Muntendam, B139	B2247	0,0394	Elimelech Eleazar Broekema	Geen	-	-	-	-
VKB	Muntendam, Polder D49	B1802	0,0200	Jetta Levitus	15/05/1944	Rienko Schenkel	775	Rechtsherstel	1949
Ov.	Muntendam B69-70, 2 huizen en nog een erf	B1841, B1458, D2443	0,1560	Rebekka Levitus, Jetta Levitus	Geen	-	-	-	-

VKB	Muntendam, Middenweg E106-107-108: 2 huizen en een pakhuis	B450, B1365-1366	0,0569	Rebekka Levitus	25/02/1944	Rienko Schenkel	1.600	Rechtsherstel	1949
VKB	Muntendam, Kerkstraat B68	B1456	0,0670	Jakob Schrijver (gemengd gehuwd)	01/05/1944	Simon Schrijver (zoon)	4.100	Rechtsherstel	1951
VKB	Muntendam, Kerkstraat B87	B2267	0,0305	Efina Stoppelman (weduwe Machiel Schrijver)	01/02/1944	Luit Schreuder	13.500	Rechtsherstel	1951
Ov.	Muntendam, Kerkstraat 73-75 (eerder B66-B67)	B1551-1552	0,1310	Filippus Valk en consorten (Izak Valk, Rebekka Valk, Roosje Valk, Hartoch Valk en Jakob Valk)	Geen				
VKB	Noordbroek, A22	E249-250, E269	0,2352	Daniël Dalsheim	04/02/1943	Melchert Fruitema	4.500	Rechtsherstel	1949
VKB	Noordbroek, Scheemderweg A37	D846	0,1020	David Dalsheim	30/05/1943	Harm Wemmi	3.700	Minnelijke Regeling	1949
Ov.	Noordbroek, A75	D548-549	0,1505	Saartje Frank (weduwe Jozef van der Laan)	Geen	-	---	-	-
VKB	Noordbroek, A76	G745	0,0432	Jozef van der Laan	04/02/1943	Bouwe Meijer	4.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Noordbroek, Oosterstraat 14	D843	0,0390	Izaäk Wolf	Geen	-	-	-	-
Ov.	Noordbroek, Polderlaan A80a	G1308	0,0375	Mozes Wolf	Geen	-	-	-	-
VKB	Noordbroek, Scheemderweg A30	D557	0,0270	Mozes Wolf	15/12/1943	Eppe Kolkema	2.000	Rechtsherstel	1949
Ov.	Noordbroek, Polderlaan A80	G1403	0,0108	Mozes Wolf	Geen	--	-	-	-
Ov.	Sappemeer, Slochterweg	E827	0,0612	Bernard van Geuns	Geen	-	-	-	-
Ov.	Sappemeer, Noorderstraat 285	F1088	0,0314	Bernard van Geuns en consorten (erven Marthalina van der Hak, weduwe Hartog van Geuns)	Geen	-	-	-	--
VKB	Sappemeer, Noorderstraat 75-76 (later 79-80) (dubbele woning).	F1321-1322	0,0260	Bernard van Geuns en consorten (erven	15/11/1943	Gemeente Sappemeer	4.250	Minnelijke Regeling	1954

				Marthalina van der Hak, weduwe Hartog van Geuns)					
VKB	Sappemeer, Luthersche Kerkstraat 15	G1974	0,0360	Fokje Hart	27/01/1943	Wilhelm de Haan	9.500	Minnelijke Regeling	1950
Ov.	Sappemeer, Kleinemeersterstraat	G1054	0,1552	Fillipus Simons	Geen	-	-	-	-
Ov.	Sappemeer, Middenweg	G1725-1726	0,0557	Fillipus Simons	Geen	-	-	-	-
VKB	Sappemeer, Middenstraat 37-38	G1190	0,0786	Philippus Valk	24/05/1943	Henderikus de Haan	4.300	Minnelijke Regeling	1953
VKB	Sappemeer, Stationsstraat 43-44-45	G1039	0,0267	Heiman de Vries	04/02/1943	Lammert Mulder	8.250	Minnelijke Regeling	1949
VKB	Slochteren, Hellum, B56	G781	0,0970	Antje Campion (weduwe Abraham Bollegraaf	11/03/1943	Wolter Lemstra	5.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Slochteren, Hellum, 45 en 46	G768, G901, G972	0,4895	Antje Campion (weduwe Abraham Bollegraaf	25/11/1943	Henderikus de Haan	8.000	Minnelijke Regeling	1954
VKB	Slochteren, Siddeburen, A301	K591	0,0966	Carolina Potsdammer (weduwe Bernard Bollegraaf)	20/04/1943	Beeko Sijtsema	6.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Slochteren, 's-Gravenschans D161c	F1831	0,0600	Heiman Bollegraaf	15/09/1943	Hendrik Keizer	18.400	Minnelijke Regeling	1949
VKB	Slochteren, Hellum, B52	G974	0,1340	Nathan Bollegraaf	15/10/1943	Henderikus de Haan	11.000	Minnelijke Regeling	1951
VKB	Slochteren, Parallelweg D435a	E882	0,0600	Samuel Bollegraaf	24/05/1943	Henderikus de Haan	6.200	Minnelijke Regeling	1951
VKB	Slochteren, Helum, B47	G973	0,1020	Simon Bollegraaf	15/10/1943	Henderikus de Haan	8.300	Rechtsherstel	1958
VKB	Slochteren (eerder Loppersum), Overschild, C253	Loppersum C1194 (later Slochteren A1689)	0,1790	Noach Salomon Cohen (gemengd gehuwd)	01/02/1944	Gerrit Cohen (zoon)	4.600	Minnelijke Regeling	1947
Ov.	Slochteren, Kolham, Joodse begraafplaats Knijpslaan	I557 (later I1805)	0,5060	Israëlitische Gemeente Hoogezand	Geen	-	-	-	-

VKB	Slochteren, Siddeburen, A183a	E1696	0,0785	Julius Levie	25/06/1943	Harm Vegter	3.000	Minnelijke Regeling	1949
VKB	Slochteren, Knijpslaan 431-436	H1341-1344, H1335, H1346, H1371	0,2997	Filippus Simons	02/02/1943	Henderikus de Haan	14.000	Minnelijke Regeling	1953
Ov.	Zuidbroek, Ulterburen, A97 (op het erf eerder de afgebroken synagoge)	B657	0,0280	Israëlitische Gemeente Hoogezand	Geen	-	-	-	-
Ov.	Zuidbroek, Joodse begraafplaats Botjesweg	A881	0,2060	Israëlitische Gemeente Hoogezand	Geen	-	-	-	-
	OLDAMBT								
Ov.	Beerta, huis en schuur en tuin	J1628	0,0800	Benjamin de Levie	Geen	-	-	-	-
Ov.	Beerta, Bovenlanden huis en tuin	J942	0,0910	Benjamin de Levie	Geen	-	-	-	-
Ov.	Beerta, huis	J1901	0,0106	Israël Levie	Geen	-	-	-	-
Ov.	Beerta, huis en tuin	J1902	0,0954	Israël Levie	Geen	-	-	-	-
Ov.	Beerta, huis en tuin, en nog een tuin	J665, J1957-1958	0,1740	Jakob Levie (geb. 1906)	Geen	-	-	-	-
Ov.	Beerta, huis	J1550	0,0235	Levie Levie	Geen	-	-	-	-
VKB	Finsterwolde, Ganzedijk C5 C6	D407	0,0900	Johanna Rosenberg (weduwe Levie Meijer)	Geen	-	-	=	=
VKB	Midwolda, Hoofdweg A570	D557-558, D109	0,1720	Davied Benjamin Bamberg, Benjamin Heiman Bamberg, Bernard Bamberg	15/08/1943	Evert Frieling, Fenna Frieling	2.000	Rechtsherstel	1950
VKB	Midwolda, A225, C83/84 De Burg huis	E1288	0,1120	Tetzchen/Mathilda Mannsbach (weduwe Benjamin Bamberg), Jacob Bamberg	15/08/1943	Geert Tolk Jzn	2.800	Rechtsherstel	1950

Ov.	Midwolda, Oostwold: huis en schuurtje	B1561	0,0455	Jacob Cohen	Geen	-	-	-	-
Ov.	Midwolda, Oostwold, Noorderstraat 46	B1386	0,1030	Heiman Hart	Geen	-	-	-	-
Ov.	Midwolda, Oostwold, Noorderstraat B270, huis en erf	B1550	0,0185	Jakob Oudgenoeg	01/12/1943	Addo Paul Hovinga	2.250	Rechtsherstel	1951
Ov.	Midwolda, Oostwold, Hoofdstraat 6, J131	B1454	0,0470	Samuel Oudgenoeg	Geen	-			
Ov.	Midwolda, Nieuweweg 68	C902	0,5750	Julius Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Nieuweschans, Hoofdstraat huis, schuur en tuin	C1076	0,1325	David Bargeboer	Geen	-	-	-	-
Ov.	Nieuweschans, Hoofdstraat huis	C1077	0,0165	David Bargeboer	Geen	-	-	-	-
Ov.	Nieuweschans, Joodse begraafplaats Bunderpoort	C432	0,1810	Hoogduitsche Israëlitische Gemeente Nieuweschans	Geen	-	-	-	-
VKB	Scheemda, Diepswal 17-19 (2 huizen)	E862-863	0,0370	David Bamberg	15/06/1943	Jan de Vries	3.100	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Scheemda, huis en tuin	E309, E1002	0,0352	Izaias van Geuns	Geen	-	-	-	-
Ov.	Scheemda, huis	E977	0,0225	Izaias van Geuns en consorten	Geen	-	-	-	-
VKB	Scheemda, Schoolstraat 17a	E420	0,0160	Izaias van Geuns met kinderen Helena van Geuns, Jacob Philippus van Geuns, Philippus van Geuns	31/05/1943	Pieter Tiggelaar	2.000	Rechtsherstel	1951
Ov.	Scheemda, huis	E308	0,0195	Samuel Levie van Geuns	Geen	-	-	-	-
VKB	Scheemda, Torenstraat 13	E991	0,0307	Samuel Levie van Geuns	25/06/1943	Frederik Willem Mohlman, Bertus Reer	4.000	Minnelijke Regeling	1951
VKB	Scheemda, Torenstraat 21	E835	0,0265	Sali Hart	22/09/1942	Frederik Willem Mohlman, Bertus Reer	8.500	Rechtsherstel	1949

Ov.	Scheemda, Eexta, Stationsstraat 34, huis, schuur en tuin	F1528	0,1110	Sali Hart	09/11/1942	Frederik Willem Mohlman, Bertus Reer	8.500	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Johan Modastraat 1-7	F8087	0,0490	Israël Bargeboer	14/10/1942	Aeilko Haijenga	20.000	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Gasthuislaan 15	F7362	0,1605	Joël Bargeboer en dochter Betje Bargeboer	26/11/1942	Christiaan Bovenhuis	5.900	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 68 hoek Olieslagerstraat ongenummerd	F4323, F4325	0,0200	Simon (Mozes) Bargeboer	24/11/1942	Helmer de Haan	3.100	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 11	F5552	0,0170	Simon (Mozes) Bargeboer	18/11/1942	Tammo Wierts	4.500	Rechtsherstel	1951
Ov.	Winschoten, Marktstraat	F1826	0,0120	Emanuel Beem	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Marktstraat 10-13a (3 huizen en 1 schuur)	F5079, F6630-6631, F8078	0,1081	Emanuel Beem	09/12/1942	Luitje Hiebo Huizinga	18.400	Rechtsherstel	1951
Ov.	Winschoten, Langestraat 51	F8059	0,1420	Isidore de Beer	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Trekweg 34 loods	F8251	0,0470	Bernardus Bollegraaf	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Trekweg 6	F7096	0,0445	Simon Bollegraaf	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Blijhamsterweg 18	C1205	0,0420	Benjamin Braaf	25/09/1942	Pietronella Oostindier (vrouw van Jakobus Uden)	5.150	Rechtsherstel	1953
VKB	Winschoten, Hoogklei 2	F4449	0,0158	Heiman Braaf	19/01/1943	Willem Johannes Winkel	4.500	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Hoogstraat 15-17	F5666, F5804	0,0512	Heiman Braaf	24/11/1942	Berend Jacob Hemmes	8.500	Rechtsherstel	1957
VKB	Winschoten, Emmastraat 14	C670	0,0764	Rudolf Braaf	08/12/1942	Aeilko Haijenga	10.000	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Burgemeester H.J. Wichersstraat 11	F3740	0,0180	Abraham Cohen en dochter Roosa Eva Cohen (vrouw van Simon de Jonge)	18/11/1942	Willem Albert Larmoyeur	10.252	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Burgemeester Schönfeldsingel 34	F8157	0,0222	Alie (Mozes) Cohen	11/12/1942	Berend Jacob Hemmes	9.500	Rechtsherstel	1955
Ov.	Winschoten, Zuiderstraat 2	F8309	0,0213	Rebecca Davidson (weduwe Samson Levie) te Amsterdam	Geen	-	-	-	-

Ov.	Winschoten, Bosschstraat 1	F5670	0,0260	Simson Duveen	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Ludenscheweg 74/76	F7154	0,1060	Simson Duveen	24/11/1942	Hendrik Georgius	6.300	Rechtsherstel	1947
VKB	Winschoten, Oudewerfslaan 100/102	F6340	0,0700	Louis Engers	24/11/1942	Berend Jacob Hemmes	6.750	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Langestraat 94-94a	F7772	0,0200	Olga Mendelsohn (weduwe Benjamin Frankforter)	18/11/1942	Rudolf Josephus Mattheus Dale	10.250	Bekrachtiging	1949
VKB	Winschoten, Liefkensstraat 23	F5708, F5802, F5806	0,0197	Sophia Goldsteen (weduwe Izaak Frankforter)	02/12/1942	Johannes Boltendal	2.550	Rechtsherstel	1955
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 4	F3340	0,0216	Assur Gudema	07/07/1942	Emko Anno Brouwer	10.500	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Blijhamsterweg 10 III	C1204	0,0375	Jezaias Hart	25/09/1942	Pietronella Oostindier (vrouw van Jakobus Uden)	5.300	Rechtsherstel	1950
Ov.	Winschoten: vervallen vellenbloterij en huidenzouterij met een woning	C314 (ged.), C404	0,3942	Martinus Folquinius Hart te Amsterdam, overleden 1944 te Boston, USA, Arnold Hart te Amsterdam, overleden te Buenos Aires, Argentinië	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten: Blijhamsterweg	C709	0,1100	Martinus Folquinius Hart te Amsterdam, overleden 1944 te Boston, USA,	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Sint Vitusholt ongenummerd	E881	0,2980	Bernard van der Hove te Den Haag	14/12/1942	Jan Kruger	600	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Grindweg 29-31	F4431-4433, F4434 (later F8445)	0,0700	Bernard van der Hove te Den Haag en consorten	20/11/1942	Aeilko Haijenga	10.500	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Trekweg 13-18-18¹-18²	F8243	0,1186	Bernard van der Hove te De Haag	20/10/1942	Geert Jan Groeneveld & Jacob	30.000	Rechtsherstel	1949

						Willem Lucas Rademaker			
VKB	Winschoten, Langestraat 44-46	F4987-4988	0,0390	Bernard van der Hove te Den Haag en consorten	14/10/1942	Aeilko Haijenga	19.000	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Hoogstraat 12	F5845	0,0106	Bernard van der Hove te Den Haag	25/03/1944	Hendrik Wassing	3.600	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Venne 168	F622, F1451, F1901-1902, F2784, F3167, F3168 (later samen F8710)	0,2156	Abraham van Huiden	25/06/1943	Aeilko Haijenga	12.000	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Bosstraat 22, 24, 26 (synagoge, rabbinaats- en schoolmeesterwoning met school	F5202-5203, F4335-4336	0,1098	Israëlitische Gemeente Winschoten	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Acacialaan (stuk land)	E866 (ged.)	0,8	Israëlitische Gemeente Winschoten	25/08/1943	Gemeente Winschoten	3.200	Rechtsherstel	1952
Ov.	Winschoten, Liefkenstraat, oude Joodse begraafplaats	F2948	0,5690	Israëlitische Gemeente Winschoten	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Joodse begraafplaats Sint Vitusholt	F2948	0,0560	Israëlitische Gemeente Winschoten	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Liefkenstraat 45-47	F3511-3512	0,0740	Israëlitische Gemeente Winschoten	30/07/1943	Rikkinus Johannus Delianus Boon; doorverkocht aan Roelof Jurjen Phaff	2.350	Rechtsherstel	1953
VKB	Winschoten, Watertorenstraat 35	F7474	0,0550	Emma de Jonge	09/12/1942	Willem Nabbe	2.600	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Liefkensstraat 59, 59a	F4984	0,0219	Heijman de Jonge	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad 90	F5989	0,0061	Heijman de Jonge	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad 92	F5991	0,0060	Heijman de Jonge	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Wilhelmina-straat	F6498	0,0134	Heijman de Jonge	Geen	-	-	-	-

VKB	Winschoten, Gasthuislaan 16	F7167	0,0558	Heijman de Jonge	24/11/1942	Luppo Prak	4.700	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Mr Vreseman Vietorstraat 21, 27 (2 huizen)	F8138	0,0660	Heijman de Jonge	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Burgemeester Venemastraat 42	C892	0,0235	Simon de Jonge	Geen				
VKB	Winschoten, Blijhamsterstraat 16	F5505	0,0285	Mozes Manus de Jong	12/11/1942	Pieter Nijsbert de Heer	6.500	Rechtsherstel	1954
VKB	Winschoten, Langestraat 67	F6057	0,0697	David Mannes Keizer	15/12/1943	Aeilko Haijenga	17.250	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Boschstraat 17	F8313	0,0508	Sophia Cohen (weduwe Isaac Koltof)	20/05/1943	Johann Baptist Gaile	6.500	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Ludensweg 75	F6577	0,2100	Jacob Kropveld	13/10/1942	Jan Kruger	4.750	Rechtsherstel	1957
VKB	Winschoten, Bovenburen	A225	0,7700	Lazarus (Simon) Lazarus	24/11/1942	Luppo Cornelis Imminga	2.700	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Engelschestraat 11	F3488, F3420-3421	0,0222	Lazarus (Simon) Lazarus en consorten	18/01/1943	Margaretha Petronella Boekhoff (weduwe Jurjen Wildeman)	5.000	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Renselweg 4	B330	1,7710	Simon Lazarus	04/01/1944	Marten Wassing	3.000	Rechtsherstel	1953
VKB	Winschoten, Willemssingel 52	F7761	0,0308	Simon Lazarus	26/10/1942	Luitje Hiebo Huizinga	8.500	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Hoogstraat 6	F5848	0,0106	Maurits Jacob van Leer	29/09/1942	Marten Heio Brongers; doorverkocht aan Kornelis Johannes Drenth	3.700	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Winschoten, Oude Werfslaan 19	F5779 (later G467)	0,0285	Leentje de Leeuw	18/11/1943	Pieter Hazenberg	3.900	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Oudewerfslaan 18-20	F8233	0,0447	Leentje de Leeuw	09/11/1942	Hendrik de Jong	9.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Winschoten, Gassingel 20	F5354	0,0280	Noach de Levie	12/11/1942	Hendrik Groenewold	2.550	Minnelijke Regeling	1950
VKB	Winschoten, Garst 73	F8002	0,0325	Nochum Niele de Levie	18/11/1942	Jan Buurma	9.000	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Marktstraat 6	F7043	0,0258	Salomon David Lievendag	29/11/1943	Pieter Nijsbert de Heer	2.250	Rechtsherstel	1948
VKB	Winschoten, Boschstraat 51	F3734	0,0230	Abraham Meijer	30/05/1944	Johannes Harms Lukens	5.350	Rechtsherstel	1951

VKB	Winschoten, Stationstraat 9	C1026	0,0210	Israël Nijstad en consort	15/09/1943	Anje Hovinga	7.250	Rechtsherstel	1948
VKB	Winschoten, Blijhamsterstraat 5	F3529-3530	0,0173	Joël Nijstad	14/10/1942	Aeilko Haijenga	9.500	Rechtsherstel	1956
VKB	Winschoten, Torenstraat 13-13a	F507	0,0174	De Firma Gebr. Nijstad	29/06/1943	Aeilko Haijenga	14.250	Rechtsherstel	1956
VKB	Winschoten, Hoogklei 4	F4038, F5733	0,0630	De Firma Gebr. Nijstad	14/10/1942	Aeilko Haijenga	11.000	Rechtsherstel	1956
VKB	Winschoten, Burgemeester Engelkenslaan 36-50	F7987	0,1755	De Firma Gebr. Nijstad	20/10/1942	Geert Jan Groeneveld & Jacob Willem Lucas Rademaker	35.000	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Beertsterstraat 30	F4177 (later F8752)	0,0203	Salomon Nathans (genaamd Oppenheim)	09/12/1942	Geert Wiltens	6.200	Bekrachtiging	1951
VKB	Winschoten, Beertsterstraat 36	F4732	0,0447	Salomon Nathans (genaamd Oppenheim)	24/11/1942	Hendrikus de Groot	5.500	Geen indicatie Rechtsherstel	
VKB	Winschoten, Garstestraat 12	C538	0,0630	Isidoor Joseph Polak	04/02/1943	N.V. Mercurius	10.000	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Gassingel 38	F5933	0,0300	Sander (Joël) Polak erven	10/12/1943	Jan Hendrik Arends	3.300	Rechtsherstel	1954
VKB	Winschoten, Oudewerfslaan 105	F7397 (later G393)	0,0277	Rachel de Liver (weduwe Siemon Polak)	26/11/1942	Henderikus Carel Boekhoff	4.500	Rechtsherstel	1955
VKB	Winschoten, Burgemeester Schönfeldsingel 39-36	F8155	0,0280	Rachel de Liver (weduwe Siemon Polak)	16/10/1942	Koene Ritzema	14.000	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Watertorenstraat 77	F5913	0,0590	Hartog Abraham Rintel	02/12/1942	Geert Bakker	3.200	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Venne 44-46	F5857, F577 (ged.)	0,0432	Aron Salomons	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Dr. D. Bosstraat 1	F8103	0,0318	Aron Salomons	15/01/1943	Jacobus Esso Oterdoom	10.250	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Grindweg 40, 40a, 41, 41a	F1928-1929	0,0450	Helena van Geldern	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 20	F3823	0,0300	Hillechien van Geldern (weduwe Nathan Salomons)	24/11/1942	August Veldman	2.750	Rechtsherstel	1949

VKB	Winschoten, Olieslagerstraat 39 - 39a	F4577	0,0164	Eva Siemons	02/12/1942	Roelf Walters	3.100	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Venne 50	F6193	0,0485	Mozes Siemons	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Burg. Schönfeldsingel 18	F8113	0,0369	Mozes Siemons	31/05/1944	Wilhelm Spreckelsen	11.500	Rechtsherstel	1947
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 27	F5813	0,0275	Abraham Simons	24/11/1942	Jan Kruger	2.250	Rechtsherstel	1952
VKB	Winschoten, Dwingeloweg 4-6	F5022-5023	0,0208	Henrij Slager	09/11/1942	Luppo Prak	3.000	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Dwingeloweg 2	F7600	0,0062	Henrij Slager	26/11/1942	Luppo Prak	1.000	Rechtsherstel	1949
VKB	Winschoten, Boschstraat 38	F2931	0,0180	Salomon (Abraham) de Vries	25/03/1944	Geert van Dijk	3.500	Bekrachtiging	1952
VKB	Winschoten, Torenstraat 22	F3440	0,0265	Salomon (Abraham) de Vries	25/04/1944	Jacob van der Does	13.500	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Grachtstraat 9	F6473	0,0242	Salomon (Abraham) de Vries	15/04/1944	Onno Leferdus Boelema	4.250	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 30	F7090	0,0108	Samuel de Vries	26/11/1942	Jan Kruger	1.500	Rechtsherstel	1950
VKB	Winschoten, Kolkje 2	F6705	0,0097	Simon de Vries	28/10/1942	Jan Boven	9.000	Geen indicatie Rechtsherstel	
VKB	Winschoten, Achter Molenhornderweg 23	F2267-2268	0,0370	Jozeph West	18/01/1943	Hendrik Lameijer	3.100	Rechtsherstel	1954
VKB	Winschoten, Langestraat 84-84a	F4084 (deel)	0,0350	Jozeph West	09/01/1943	Luitje Veldkamp	14.000	Rechtsherstel	1954
VKB	Winschoten, Buitenvenne 39	F4084 (deel)	0,0334	Jozeph West	09/01/1943	Rienko Pieter Haan	9.000	Rechtsherstel	1954
VKB	Winschoten, Zandpad 20-22	F6109-6110	0,0355	Anna Stoppelman (weduwe Nathan West) en kinderen	30/05/1943	Gemeente Winschoten	2.700	Rechtsherstel	1950
Ov.	Winschoten, Watertorenstraat 1	F5826	0,0055	Anna Stoppelman (weduwe Nathan West) en kinderen	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Huis	F5386	0,0105	Anna Stoppelman (weduwe Nathan West) en kinderen	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Huis	F2917	0,0160	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-	Geen	-	-	-	-

				Wijnberg, Simon Wijnberg					
Ov.	Winschoten, Zandpad 13	F2937	0,0160	Mozes Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Huis	F2972	0,0690	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Olieslagerstraat 14-16 (2 huizen)	F3112-3113	0,0282	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	26/11/1942	Hinderikus Carel Boekhoff; doorverkocht aan Harm Visser	3.300	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Huis	F3481	0,0075	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Huis	F3482	0,0060	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Huis	F3831	0,0062	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Liefkensstraat 21, 21a	F3832	0,0360	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	25/09/1942	Pietronella Oostindier (vrouw van Jakobus Uden)	1.000	Rechtsherstel	1951
VKB	Winschoten, Olieslagerstraat 34	F4300	0,0480	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Olieslagerstraat 36, 36a	F4301	0,0105	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg, Mozes Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad 31, 33, 35 zeker twee huizen	F4306, F6932	0,0160	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-

VKB	Winschoten, Venne 54	F4458	0,0292	Mozes Wijnberg	25/02/1944	Nederlandsche Arbeidsfront	6.500	Minnelijke Regeling	1950
Ov.	Winschoten, Achter Molenhornderweg 15	F4660	0,0195	Mozes Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad 32, 34, 36 huis	F4715	0,0163	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Engelstilstraat 13 (2 huizen)	F5551, F7097	0,0194	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	25/08/1943	August Veldman	2.850	Rechtsherstel	1949
Ov.	Winschoten, Molenhorn: *gang*	F5816	0,0026	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Boschstraat	F7963	0,0195	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad	F8525	0,0065	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Zandpad	F8808	0,0160	Mozes Wijnberg, Betje Boekbinder-Wijnberg, Simon Wijnberg	Geen	-	-	-	-
Ov.	Winschoten, Boschstraat 27	F9763	0,0195	Mozes Wijnberg	Geen	-	-	-	-
VKB	Winschoten, Trekweg 81	E869 (later E1027)	0,0670	Maurits Wolff en kinderen	04/06/1943	Gemeente Winschoten	2.500	Bekrachtiging	1951
Ov.	Winschoten, Torenstraat 35	F4788	0,0318	Mozes Zuidema	Geen	-	-	-	-
	VEENDAM								
VKB	Veendam, Postweg 18	D3661	0,0705	Philippus Bendik	08/07/1943	Harm Theodorus van Heuveln	12.750	Rechtsherstel	1949
VKB	Veendam, Lange Leegte 12-12a	C1429, C1438	0,0910	Aaltje Cohen (weduwe	01/07/1944	Hendrik Keizer	7.500	Minnelijke Regeling	1948

				Abraham Broekema)					
VKB	Veendam, Bocht Oosterdiep 21-21[1]	D3300 (later D4293)	0,0275	Joseph Caneel	20/05/1943	Johannes Pieter Jan Weijer	6.000	Rechtsherstel	1952
Ov.	Veendam Boven Oosterdiep 18	I463-464	0,0480	Joseph Caneel	Geen	-	-	-	-
Ov.	Veendam Boven Oosterdiep 8	I680	0,0525	Joseph Caneel	Geen	-	-	-	-
Ov.	Veendam Molenwijk 10	I830, I1051	0,0381	Joseph Caneel	Geen	-	-	-	-
VKB	Veendam, Boven Oosterdiep 14-16	I1162, I571, I465	0,0251	Joseph Caneel	29/06/1943	Jan Hendrik Arends	3.250	Rechtsherstel	1953
VKB	Veendam, Beneden Oosterdiep 137	D2055	0,0520	Samelina Cohen	25/06/1943	Luurt Schreuder	3.750	Rechtsherstel	1949
VKB	Veendam, AE Kade 5	D3850	0,0401	Abraham Sally van Dam (gemengd gehuwd)	30/08/1943	Philip Frits van Dam (zoon, geb. 1929)	11.875	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Veendam, Boven Oosterdiep, synagoge, joodse school en rabbinaatswoning	D2424, D2426, D2484	0,1652	Israëlitische Gemeente Veendam en Wildervank	Geen	-	-	NB aangekocht door de gemeente Veendam in 1950	-
Ov.	Veendam, Sluisweg, Joodse begraafplaats met behuizing	I266, H117 H1260,	0,7020	Israëlitische Gemeente Veendam en Wildervank	Geen	-	-	-	-
VKB	Veendam, Buitenwoelkade 4	C1122-1123	0,0441	Sientje Klein	13/09/1943	Hendrik Haan	4.150	Minnelijke Schikking	1948
VKB	Veendam, Nieuwe Laan 105	D2438	0,0210	Luwina Rosina Meijers (vrouw van Meijer Leman)	30/05/1943	Wenselaus Lourens Johannes Sillius	3.000	Rechtsherstel	1955
VKB	Veendam, Van Beresteijnstraat 1	D3703	0,0380	Mozes Mozes (ook: Nijveen) te Hilversum	10/06/1943	Pieter Bul	12.500	Nietigverklaring verkoop	1947
VKB	Veendam, Burgemeester Bosscherst. 30-32	D4160	0,0338	Jozeph Pais	30/03/1944	Jan de Boer, Nikolaas Snakenburg	12.500	Rechtsherstel	1951
VKB	Veendam, Boven Oosterdiep 83	D3556	0,0297	Samuel Herman Polak	20/05/1943	Harm Theodorus van Heuveln	4.500	Rechtsherstel	1949
VKB	Veendam, Zuiderlaan 51-53	D4052	0,0426	Samuel Herman Polak	13/07/1943	Udo Nieland	8.325	Rechtsherstel	1950

VKB	Veendam, Burgemeester De Hoopstraat 16	D3522	0,0315	Isador Sanders	15/03/1943	Jacob ten Berge	5.500	Rechtsherstel	1949
Ov.	Veendam, Boven Dwarsdiep	D3900	0,0515	Philip Stoppelman	Geen	-	-	-	-
VKB	Veendam, Boven Oosterdiep 38/38a	I441-443	0,0790	Meijer Vleesblok	30/07/1943	Jan Hendrik Arends	6.750	Rechtsherstel	1948
Ov.	Veendam, Boven Oosterdiep 51	D2377-2378	0,0790	Simon Vleesblok	Geen	-	-	-	-
VKB	Veendam, AE Straat 2	D3656	0,0226	Jozef West	08/07/1943	Hendrik Smit	4.575	Rechtsherstel	1951
VKB	Veendam, Bovenwesterweg 137	D1378	0,0387	Mozes West	20/05/1943	Johannes Pieter Jan Weijer	1.500	Bekrachtiging	1956
VKB	Wildervank, Verlengde Sluisstraat G133	E3096	0,0760	Sara de Levy (weduwe Nogchem Bloemendal)	30/07/1943	Hugo Prins	1.000	Rechtsherstel	1955
Ov.	Wildervank, Poststraat 44	B557, B1287-1288	0,0750	Juda Lazarus Cohen	Geen	-	-	-	-
VKB	Wildervank, Oosterdiep 118	A1785	0,0690	Marianna de Levie (weduwe Mozes van Delft)	23/03/1943	Sikko Venema	6.000	Bekrachtiging	1947
Ov.	Wildervank, Boven Wildervank	F2096	0,0505	Rozetta Bloemendal (Weduwe Mozes de Groot)	Geen	-	-	-	-
VKB	Wildervank, Oosterdiep A73	A1278	0,0556	Dirk Maurits de Leve (gemengd gehuwd)	30/08/1943	Marijke Louise de Leve (dochter geb. 1941)	5.750	Rechtsherstel	1949
VKB	Wildervank, Barkelastraat H174	E2694-2695	0,0449	Siegfried Klein	Geen	-	-	-	-
VKB	Wildervank, Oosterdiep A96	A1276	0,0460	Izaäk Odewald	24/10/1942	Roelof Jakob de Weijs	8.000	Bekrachtiging	1950
VKB	Wildervank, Oosterdiep A130	A1630	0,0342	Izak (Nathan) Polak te Amsterdam	16/03/1943	Laurens Kroon	6.000	Rechtsherstel	1950
VKB	Wildervank, Oosterdiep D73 + D731	F2338	0,0560	Jetta Valk (weduwe Aron Valk) te Emmen	18/01/1944	Hendrik Harm Jonker	4.100	Bekrachtiging	1950
VKB	Wildervank, Oosterdiep D67	F2441	0,0355	Levie Valk	16/03/1943	Harman Roosien	2.250	Minnelijke Schikking	1948

VKB	Wildervank, Oosterdiep D144	C1366	0,0305	Philip Valk	09/06/1943	Klaas Roosien; doorverkocht aan Harm Bakker	2.000	Minnelijke Schikking	1948
VKB	Wildervank, Pekelderweg F101	D1371	0,1280	Salomon Valk	22/03/1943	Hessel de Boer	1.750	Bekrachtiging	1955
Ov.	Wildervank, Stadskanaal	F2080	0,0365	Salomon Valk	Geen	-	-	-	-
VKB	Wildervank, Oosterdiep D99	F2494	0,0690	Salomon Valk	04/05/1943	Roelf Nieboer Junior	4.600	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Wildervank, Raadhuisstraat 44	B2195	0,0592	Lazarus West	Geen	-	-	-	-
Ov.	Wildervank, Torenstraat 12	B2008, B2376	0,0380	Salomon Nathan West	Geen	-	-	-	-
VKB	Wildervank, Oosterdiep A114	A1298	0,0396	Betje Zuidema (weduwe Nathan West)	20/04/1943	Hendrik Smit	3.300	Rechtsherstel	1949
VKB	Wildervank, Oosterdiep C101	B1947	0,0750	Heiman Zuidema Nathanszn	20/04/1943	Okko ten Hof	3.500	Minnelijke Schikking	1948
	WESTERKWARTIER								
VKB	Aduard, Hoofdstraat A62	B1305	0,0925	Eli Aron Cohen	Geen	-	-		-
VKB	Aduard, Provincialeweg A45	B1206	0,0472	Jacob van Dam	15/09/1943	Pieter Huizinga	5.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Grijpskerk: Niezijl, Hoofdstraat B25	C272	0,0116	Henderine Gans (weduwe Mozes Gans)	19/05/1943	Minze Postma	21.500	Bekrachtiging	1949
Ov.	Pm: Grijpskerk, Joodse begraafplaats deel van de alg. begraafplaats			[eigendom gemeente Grijpskerk]					
VKB	Grijpskerk, A348	E1262-1263	0,0436	Mozes Israëls (geboren 1879)	30/04/1943	Durkje Boon (weduwe Kornelis van der Ploeg)	1.750	Minnelijke Regeling	1949.
Ov.	Grijpskerk, Visvliet E73 (later E84): huis en slachtlokaal, Hoofdstraat 39 (later Heirweg 41)	G561	0,0185	Mozes Israëls (geboren 1879)	Geen	-	-	-	-
Ov.	Grijpskerk, Visvliet E41-42 (later E48): huis en slachtplaats. Hoofdstraat 26 (later Heirweg 38)	G578	0,0293	Salomon Israëls, Jette Israëls en David Israëls en consorten	Geen	-	-	-	-

Ov.	Leek, Kerkweg 34 (A314)	D1004	0,0145	Abraham van Dam (geb. 1865)	Geen	-	-	-	-
VKB	Leek, Tolbertweg 108a-108b	D1581	0,1160	Abraham Levy van Dam (geb. 1886)	25/01/1943	Gerhard Staal	14.250	Minnelijke Regeling	1951
Ov.	Leek, Bosweg 8 (A20)	D1268	0,0320	Freerk Machiels van Dam	02/08/1943	Johannes Postema	4.500	Geen indicatie rechtsherstel	
Ov.	Leek, Kerkweg 18	D989	0,0086	Freerk Machiels van Dam	02/08/1943	Ietse Ploeg	1.800	Geen indicatie rechstherstel	
Ov.	Leek, Dam 50, A341	?	?	Heiman Israëls (zijn huis zou Joods eigendom zijn)	Geen	-	-	-	-
VKB	Leek, Nieuwe Streek A23, 24	D928	0,0530	Jozef van Dam	25/01/1943	Eildert Buitenkamp	4.500	Bekrachtiging	1948
VKB	Leek, Nieuwe Streek A13	D1388	0,0230	Samuel van Dam	25/01/1943	Jakob Bruijel	4.000	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leek, Hoofdstraat A351	D962	0,0263	Herman Henri Denneboom, Abraham Denneboom	20/04/1943	Jan Nijdam	10.500	Minnelijke Regeling	1948
Ov.	Leek, Kerkweg 28 (A321)	D1432	0,0189	Hermina Duitscher	Geen	-	-	-	-
VKB	Leek, Hoofddiep A146	D1317	0,0320	Philip van Hasselt	25/01/1943	Berend Jochem Jan Casemier	2.200	Minnelijke Regeling	1950
Ov.	Leek, Schreiershoek 26 (A361-362), thans Kerkstraat 50-51	D1391	0,0260	Israëlitische Gemeente te Leek	Geen	-	-	-	-
Ov.	Leek, Joodse begraafplaats	E1201-1202 (later E2374)	0,1330	Israëlitische Gemeente te Leek	Geen	-	-	-	-
Ov.	Leek: Joodse school, A175, Boveneind 4, later De Dam 13	D876	0,0243	Israëlitische Gemeente te Leek	1/12/1943	Meindert Haalstra	1.450	Bekrachtiging	1950
Ov.	Leek: synagoge, A161, later Tolberterstraat 19	D871	0,0475	Israëlitische Gemeente te Leek	Geen	-	-	-	-
VKB	Leek, Midwolderweg 68a	D1420	0,0605	Izaäk Levy Junior	20/10/1943	Jakob Bruijel	4.000	Minnelijke Regeling	1947
VKB	Leek, Hoofddiep A340	D981	0,0323	Mozes Levie	22/02/1943	Meint Berg	6.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leek, Hoofddiep A157	D874	0,0496	Samuel Levie	22/02/1943	Willem Nieveen	3.500	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leek, Hoofddiep A153	D1634	0,0344	Samuel Levie	22/02/1943	Meint Berg	4.750	Minnelijke Regeling	1948

VKB	Leek, Schreiershoek A369	D949	0,0132	Samuël Oudgenoeg	25/07/1943	Jannes van der Pers	2.200	Minnelijke Regeling	1954
VKB	Leek, Kerkstraat A315	D1003	0,0196	Betje van Hasselt (weduwe Mozes Oudgenoeg)	30/07/1943	Jacob Stuut	2.500	Rechtsherstel	1953
VKB	Leek, Boveneind A160	D872	0,0431	Abraham Woudstra	22/02/1943	Meint Berg	2.500	Rechtsherstel	1948
VKB	Leek, Boveneind A194	D1577	0,0360	Abraham Woudstra	22/02/1943	Durk van der Mei	3.250	Minnelijke Regeling	1948
VKB	Leek, Schreiershoek A370	D1106	0,0094	Jacob Woudstra	22/02/1943	Popke de Wit	1.200	Rechtsherstel	1952

Landbouwgronden e.d.

Bron	Plaats en Adres	Kadastraal Nummer	Hectare	Eigenaar	Ver-koop-datum	Oorlogskoper	Verkoopprijs	Afwikkeling	Jaar rechts-herstel
	HET HOGELAND								
AGB	Adorp	C76, C85-86, C98-99, C105-110, C113-C114, C116-117, C968, C922-925	23,815	Salomon Simons	31/12/1941	Uilke Brouwer	42.867	Minnelijke Regeling	1946
AGB	Adorp	D193, D196	4,159	Helena van Dam	20/03/1942	Hermannus Hoekstra	9.350	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Bedum en Middelstum[803]	Bedum B442 en Middelstum C35	2,114	Simon van Haren (ook wel Siemon)	2/03/1942	Klaas Dekkema, Evert Kuizenga	10.000	Rechtsherstel	1951
AGB	Bedum	G14 (deel)	0,035	Jacob Rosenbaum, Isaäc Gans	Geen	-	-	-	-
AGB	Bedum	G4-6 (deel)	3,2795	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	13/11/1942	Willem Smit	8.198,75	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Bedum	G7, G12, G14 (deel), G612 (later G1220, G1218)	1,574	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	13/11/1942	Hendrik Boer	3.935	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Bedum	G8, G14 (deel) (later G1221, G1219)	0,862	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	13/11/1942	Harm Oosterhuis	2.155	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Bedum	G498-500	5,291	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	31/12/1941	Bernardus Jan Kleiberda	13.227,50	Minnelijke Regeling	1950
AGB	Bedum	G838, G564	2,379	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	13/11/1942	Kornelis Smit	5.947,50	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Bedum	G872, G839	0,569	Jacob Rosenbaum, Izaäk Gans	13/11/1942	Johannes Mekkes	1.422,50	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Kantens	F943-944, F1136-1137	6,4532	Samuel van der Hal	31/12/1941	Berend Kerkhof	12.906,40	Rechtsherstel	1946
AGB	Kantens	F810-813, F816-818, F823-824, F834-836, F956-957	13,1204	Siemon van Haren, Jacob van Haren, Melle Gorter (niet-Joods)	16/02/1942	Melle Gorter	13.500	Rechtsherstel	1955
AGB	Leens	B714, B1111	1,582	Levi (Machiels) van Dam	21/04/1942	Jan van der Meulen	12.883	Minnelijke Regeling	1947

803 Transactie bevatte zowel Joods onroerend goed binnen als buiten het onderzoeksgebied van dit project.

AGB	Leens	B718, B1112	1,673	Levi (Machiels) van Dam	12/02/1942	Djurre Siccama	5.350,60	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Leens	B755	1,674	Levi (Machiels) van Dam	23/12/1941	Lourens de Vries	4.352,40	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Leens (Zuurdijk)	G1197-1199, G1212	5,725	Levi (Machiels) van Dam	23/12/1941	Roelf Pieter Bouwman	11.450	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Leens	A132	1,199	Simon van Hessen	04/06/1942	Jan Helmus	3.836,80	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Leens	A952	0,834	Simon van Hessen	20/07/1942	Gemeente Leens	2.900	Bekrachtiging	1948
AGB	Leens (Warfhuizen)	F7-8	3,179	Simon van Hessen	15/05/1942	Harmannus Westerdijk	7.152,75	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Uithuizen	E238, E1866 en klein deel E1513	1,86	Markus Knorringa in USA	21/11/1941	Evert Dijksterhuis	5.800	Geen indicatie Rechtsherstel	
AGB	Ulrum	B1338	1,455	Levi (Machiels) van Dam	21/04/1942	Jan van der Meulen	12.883	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Ulrum	E550-551, E944	2,408	Levi (Machiels) van Dam	21/04/1942	Jan van der Meulen	12.883	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Ulrum	E553, E862, E1337	5,252	Kaatje van Hessen, Estella Marchiena Henderica van Hessen	11/02/1942	Janco Blokzijl	13.655,20	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Warffum	C561, C564, C566-572, C576-580, C583, C1211-1215, C1269	30,131	Aalje Meijer van Dam	13/05/1942	Harm de Vries, Durk de Vries	54.235,80	Minnelijke Regeling	1948
AGB	Warffum	C 559-560, C562-563	5,571	Benjamin van Dam	15/04/1942	Eelje Bos	12.280	Rechtsherstel	1948
AGB	Winsum	C211-212, C260-261	7,452	Benjamin van Dam	31/03/1942	Reinold Klamer	14.284	Minnelijke Regeling	1949
	MIDDEN-GRONINGEN								
AGB	Hoogezand	L1557, L1779, L1781, L3053, L3054	5,123	Jacob Levie	12/02/1942	Aaltje Sanders (weduwe Joost Steen)	13.236	Bekrachtiging	1960
AGB	Hoogezand	L1709-1710 en L595 (deel)	2,903	Jacob Levie	13/03/1942	Menno Oomkes	7.257,50	Bekrachtiging	1949
AGB	Hoogezand	L926, L947, L952-954, L957-958, L960, L962-964, L992, L994, L1588-1589, L1596, L1598, L2600-2601, L991, L988 (deel) en L990 (deel)	9,459	Jacob Rosenbaum	04/02/1942	Tonnis Junior Doornbos	20.000	Minnelijke Regeling	1948

AGB	Hoogezand	G202	5,382	Simon de Vries, Heiman de Vries	09/02/1942	Berend Buining	10.764	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Muntendam	B1448	0,645	Rebekka Levitus, Jetta Levitus	09/05/1942	Frederik Jan Griezen	1.957,75	Rechtsherstel	1950
AGB	Muntendam	B682, B2372	1,502	Rebekka Levitus, Jetta Levitus	16/02/1942	Klaas Meijer	3.604,80	Rechtsherstel	1949
AGB	Muntendam	B754, B2373	2,4916	Rebekka Levitus, Jetta Levitus	16/02/1942	Koeno Heiko Prins	5.979,84	Rechtsherstel	1950
AGB	Noordbroek	D19	1,309	Daniel Dalsheim	16/03/1942	Freerk Buitenkamp	1.950	Geen indicatie rechtsherstel	
AGB	Siddeburen	G1109-1110	0,643	Antje Campion (weduwe Abraham Bollegraaf), Simon Bollegraaf, Nathan Bollegraaf, Sophia Bollegraaf (vrouw van Meijer Gans)	18/03/1942	Hindrik de Haan	1.286	Minnelijke Regeling	1949
AGB	Siddeburen	H640	0,882	Antje Campion (weduwe Abraham Bollegraaf), Simon Bollegraaf, Nathan Bollegraaf, Sophia Bollegraaf (vrouw van Meijer Gans)	18/03/1942	Berend Hollander	1.764	Minnelijke Regeling	1948
AGB	Slochteren	E862 (deel)	0,5	Samuel Bollegraaf	19/02/1942	Jan Jans de Jonge	2.000	Minnelijke Regeling	1947
	OLDAMBT								
AGB	Beerta: weiland	H123-124	2,267	Benjamin de Levie (ook wel Bernard)	18/06/1942	Pieter Kluter	5.000	Rechtsherstel	1949
AGB	Beerta: bouwland	H125-126	1,963	Benjamin de Levie (ook wel Bernard)	18/06/1942	Harm Holtkamp	4.000	Rechtsherstel	1949
AGB	Beerta	H184-186	2,46	Levie Hartogs van Geuns	05/06/1942	Itsko Sebo van der Wal	6.000	Rechtsherstel	1950
AGB	Beerta: weiland	H141	1,345	Israël Levie, Marieke Kampion (weduwe Simon Levie)	05/03/1942	Jan Etsko Walma	3.490	Minnelijke Regeling	1949

AGB	Finsterwolde	D406	1,14	Johanna Rozenberg (weduwe Levie Meijer)	02/02/1942	Juurt Engbers	2.800	Minnelijke Regeling	1951
AGB	Finsterwolde, bouwland (Modderland)	D50, D53, D54 (deel) (later D719, D721)	6,4302	Lazarus (Simon) Lazarus	16/02/1942	Tammo Geert Jurjens	6.500	Rechtsherstel	1952
AGB	Finsterwolde, bouwland (Modderland)	D51-52, D54 (deel) (later D 718, D720)	6,4302	Lazarus (Simon) Lazarus	16/02/1942	Harm (Tjaddo) Nieuwbeerta	6.500	Rechtsherstel	1951
AGB	Finsterwolde: laan en groenland	E1623	1,372	Rebecca Davidson (weduwe Samson Levie) te Amsterdam	29/01/1942	Willem Wubbo Brouwer	2.744	Rechtsherstel	1951
AGB	Midwolda	C1122	2,002	Heiman Hart	30/01/1942	Hendrik Geerts Boven	4.500	Minnelijke Regeling	1949
AGB	Scheemda	C351, C362, C216, C329	4,2746	Rebecca Davidson (weduwe Samson Levie) te Amsterdam	24/02/1942	Jacob van der Laan	7.000	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten: wei- en bouwland, Zuiderwuppen	B111-114	6,501	Rudolf Braaf, Moses Oppenheim en Margaretha Meininger (echtelieden in USA), Ettiene Editha Oppenheim, Salomon Egon Oppenheim	19/06/1942	Bernard Meijer, Engelbert Johannes Meijer	9.101,40	Geen Indicatie Rechtsherstel	
AGB	Winschoten: wei- en bouwland met schuur, Tusschenwegen	C60 en C922	3,307	Rudolf Braaf, Mozes Oppenheim en Margaretha Meininger (echtelieden in USA), Ettiene Editha Oppenheim, Salomon Egon Oppenheim	03/06/1942	Jan Nanninga	7.936,50	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	C704, C1231 (deel)	4,795	Rudolf Braaf	26/06/1942	Thijs Aapkes	12.467	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	C705	1,523	Rudolf Braaf	05/06/1942	Jan Jager	3.807,50	Rechtsherstel	1952
AGB	Winschoten	C706, B282	3,164	Rudolf Braaf	05/06/1942	Jan Jager	7.277,20	Rechtsherstel	1952

AGB	Winschoten: wei- en bouwland	C946, C524-525	2,6015	Rudolf Braaf (meier)	01/04/1942	Jan Nanninga	4.578,64	Rechtsherstel	1948
AGB	Winschoten	C147-150, C692-694; D41-42, D44-45, D379, D638-640, D1003-1005, D1074	16,7646	Simon Abraham Braaf	20/05/1942	Christiaan Principaal	26.200	Bekrachtiging	1951
AGB	Winschoten	C36-37	2,992	Simon Abraham Braaf	11/06/1942	Jan Olsder	6.000	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	C314 (deels), C823, C909	2,3419	Martinus Folquinius Hart te Amsterdam, overleden 1944 te Boston, USA, Arnold Hart te Amsterdam, overleden te Buenos Aires, Argentinië	06/11/1942	Gemeente Winschoten	8.196,65	Rechtsherstel	1952
AGB	Winschoten	A220, A224, A1361, A225, A562 (deel)	2,743	Lazarus (Simon) Lazarus, Simon Lazarus, Simson Lazarus, Sara Lazarus (vrouw van Wolf Braaf)	09/06/1942	Luppo Cornelis Immenga	5.000	Minnelijke Regeling	1952
AGB	Winschoten	B96, B320	2,185	Lazarus (Simon) Lazarus, Simon Lazarus, Simson Lazarus, Sara Lazarus (vrouw van Wolf Braaf)	09/06/1942	Berend Mansens	3.600	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	C1199	1,258	Lazarus (Simon) Lazarus, Simon Lazarus, Simson Lazarus, Sara Lazarus (vrouw van Wolf Braaf)	09/06/1942	Johannes Leffers	2.500	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	C30, C35, C1059-1060	0,341	Lazarus (Simon) Lazarus, Simon Lazarus, Simson Lazarus, Sara Lazarus (vrouw van Wolf Braaf)	09/06/1942	Hendrik Tak	7.502	Rechtsherstel	1951

AGB	Winschoten: bouwland, Noorderwuppen	B25-26, B356 (deel), B358 (deel)	3,359	Lazarus (Simon) Lazarus, Simson Lazarus, Simon Lazarus	09/06/1942	Luppo Cornelis Immenga	4.702,60	Rechtsherstel	1952
AGB	Winschoten	B330 (deel)	1,721	Simon Lazarus	22/06/1942	Marten Wassing	2.581,50	Rechtsherstel	1953
AGB	Winschoten	B93, B91	3,108	Simon Lazarus	10/06/1942	Bernard Meijer, Engelbert Johannes Meijer	4.946,10	Rechtsherstel	1955
AGB	Winschoten	B84-85	1,871	Simson Lazarus, Simon Lazarus	10/06/1942	Kampo Nuis	3.600	Rechtsherstel	1952
AGB	Winschoten	B87-88	2,125	Simson Lazarus, Simon Lazarus	09/06/1942	Berend Mansens	3.825	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten: bouwland	C976	1,262	Simson Lazarus	10/06/1942	Albert Heemstra	2.500	Rechtsherstel	1950
AGB	Winschoten	C61-62	2,407	Jacob Levie	31/03/1942	Barteld van Dijk	5.750	Bekrachtiging	1960
AGB	Winschoten	C63, C950	0,247	Jacob Levie	23/06/1942	Barteld van Dijk	6.021	Bekrachtiging	1960
AGB	Winschoten	C142, C971	2,226	Rebecca Davidson (weduwe Samson Levie) te Amsterdam	01/07/1942	Albert Heemstra	6.000	Rechtsherstel	1951
AGB	Winschoten	B50	1,627	Abraham Meijer	03/06/1942	Pieter Kluter	4.230,20	Rechtsherstel	1950
AGB	Winschoten	B92, B110	3,539	Abraham Meijer	26/06/1942	Bernard Meijer, Engelbert Johannes Meijer	7.078	Bekrachtiging	1952
AGB	Winschoten	C1075, C1057-C1058	2,181	Abraham Meijer	26/06/1942	Jan Olsder Junior	4.362	Rechtsherstel	1953
AGB	Winschoten	B327	1,479	Betje Nathan	08/08/1942	Gemeente Winschoten	3.700	Minnelijke Regeling	1951
	VEENDAM								
AGB	Veendam	D434, D436	1,259	Izaäk Cohen Bendiks	Geen	-	-	-	-
AGB	Veendam	D448, D437, D435	1,641	Izaäk Cohen Bendiks	Geen	-	-	-	-
AGB	Wildervank	E1192-1193	1,688	Adelheid Blumenkrohn (weduwe Daniel Dalsheim)	Geen	-	-	-	-
AGB	Wildervank	A1362-1363	0,969	Izaäk Meijers	19/03/1942	Arend ter Velde Korneliszoon	2.200	Geen indicatie Rechtsherstel	

	WESTERKWARTIER								
AGB	Ezinge	C215 (deel), C232, C618, C234-235, C237-239, C295-300, C378-379, C622-623; D57-58	27,7388	Roosje de Jong (weduwe David Salomon de Jong)	24/02/1942	Harm Schutter	52.000	Nietigverklaring Verkoop	1946
AGB	Ezinge	G109-116	12,946	Roosje de Jong (weduwe David Salomon de Jong)	03/03/1942	Jan Meindertsma	63.237, 60	Minnelijke Regeling	1950
AGB	Grijpskerk	D151-152	3,423	Levie van Dam	25/03/1942	Roel Heemstra	9.250	Minnelijke Regeling	1948
AGB	Grijpskerk	G160	1,208	Levie van Dam	16/6/1942	Jan Radema	3.200	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Grijpskerk	D56-57	1,567	Mozes Israëls	01/12/1941	Mame Hiemstra	4.110	Bekrachtiging	1952
AGB	Leek	A220	3,447	Abraham Nieweg	03/03/1942	Hidde Reinder Jan van der Veen, doorverkocht aan Jan Siebenga	7.755,75	Geen Indicatie Rechtsherstel	
AGB	Leek	A373-375, A1276	7,373	Roosje de Jong (weduwe David Salomon de Jong)	24/02/1942	Jitse Dijkstra en Derktje van der Veen (echtelieden)	Deel van 53.200	Nietigverklaring verkoop	1946
AGB	Oldehove	F247, F249-251, F256-260, F264, F267, F579-580	21,608	Izaak Gans, Mietje Rosenbaum (vrouw van Levie van Dam)	12/03/1942	Klaas Buist	38.000	Minnelijke Regeling	1947
AGB	Oldehove	F168-172, F175-178, F180, F182-183, F534, F179	15,1596	Roosje de Jong (weduwe David Salomon de Jong)	03/03/1942	Jan Meindertsma	63.237,60	Minnelijke Regeling	1950
AGB	Oldekerk	A192-193, A195, A198-201, A203, A206-210, A483, A528, A564	23,521	Roosje de Jong (weduwe David Salomon de Jong)	24/02/1942	Jitse Dijkstra en Derktje van der Veen (echtelieden)	Deel van 53.200	Nietigverklaring verkoop	1946
AGB	Oldekerk	A232-234, A238, A240, A253, A258, A261, A266, A269, A516-517, A525, A541-543	36,976	Helena Wilhelmina van der Wijk (weduwe Eduard Polak)	10/03/1942	Luitzen de Haan	51.800	Minnelijke Regeling	1952
AGB	Zuidhorn	C168-170, C175-176, C178, C182-184, C188-190, C659, C734	23,756	Helena Wilhelmina van der Wijk (weduwe Eduard Polak)	10/03/1942	Reinder de Boer	38.137,50	Bekrachtiging	1954

Toelichting

In lichtblauw weergegeven staan zoveel mogelijk de namen van Joodse eigenaren van onroerend goed, die de Tweede Wereldoorlog voor zover bekend hebben overleefd.

Bron op grond waarvan de onroerende goederen zijn getraceerd

-AGB: vermeld in de database Agrarische Gronden, gemaakt door Serge ter Braake.

-VKB: vermeld in de *Verkaufsbücher.*

-Ov.: gevallen die het resultaat zijn van overig onderzoek in dit project.

Terminologie wijze van afhandelen na de oorlog

-*Rechtsherstel*: De oorspronkelijke eigenaar wordt weer hersteld als eigenaar van het onroerend goed.

-*Bekrachtiging*: De 'eigendoms-situatie' verandert niet na de oorlog. De oorlogskoper houdt het perceel aan, doorgaans betaalt hij de koopsom aan de oorspronkelijke eigenaar en krijgt daarvoor terug het recht het uitstaande tegoed bij de Lippman-Rosenthalbank (Liro) te claimen ter waarde van de koopsom. Ook zijn er bekrachtigingen waarbij de oorlogskoper bij aankoop van het perceel tijdens de bezetting de oorspronkelijk erop rustende hypotheek heeft betaald. Na de oorlog betaalt de oorlogskoper vervolgens het verschil tussen de oorlogskoopsom en de dan geldende taxatie, waarna hij het perceel mag houden.

-*Minnelijke Regeling* (ook wel Minnelijke schikking): Dit is een uitkomst van een Minnelijke Rechtsherstelprocedure.

-*Minnelijk Rechtsherstel*: Een alternatief traject dat werd aangeboden om wachttijden en administratieve kosten te drukken. Daarbij gaan de partijen (of hun bemiddelaars/bewindvoerders) om de tafel zitten om gezamenlijk een uitkomst te bespreken waar beide partijen zich in kunnen vinden. Deze uitkomst wordt dan naar de lokale *'Raad voor het Rechtsherstel'* gestuurd om getoetst te worden op enkele nationaal overeengekomen voorwaarden. Mochten de partijen er niet uitkomen of weigeren aan het overleg deel te nemen, dan vond een soort rechtszitting plaats, waarbij de lokale *'Raad voor het Rechtsherstel*' uitspraak deed welke kosten door wie behoorden te worden gedragen. Hierbij kwam het onroerend goed weer in eigendom van de Joodse eigenaar. Er wordt wel gezegd dat deze raad waar mogelijk in het voordeel van de Joodse eigenaar besloot, om zo een Minnelijke schikking af te dwingen. Dit is echter moeilijk met archiefmateriaal te onderbouwen. En er zijn gevallen van nabestaanden die juist het tegendeel claimen.

-*Nietigverklaring verkoop*: Voor de Rechtsherstel administratie op volle kracht in werking trad zijn in enkele gevallen al onroerende goederen aan de Joodse eigenaren teruggegeven. Dit vinden we enkel bij zeer grote hoeveelheden land van de familie De Jong in het Westerkwartier.

-*Geen Indicatie Rechtsherstel*: Uit het onderzoek zijn geen gegevens over een traject van Rechtsherstel gebleken, wat overigens niet geheel uitsluit dat er toch een dergelijk traject was. Het was in de oorlogskoper zijn belang en een expliciet onderdeel van de rechtsherstelprocedure in de '*Publieke Registers*' te vermelden dat er een vereffening tussen de partijen had plaatsgevonden. Daar waar dit ontbreekt is niet met zekerheid te zeggen dat rechtsherstel niet heeft plaatsgevonden. Echter wel is het in deze gevallen waarschijnlijk dat geen rechtsherstel heeft plaatsgehad.

Appendix G: Berekeningen naar aanleiding van rechtsherstel aangekochte '*Jodenwoning Sappemeer*'

(Albert Buursma)

Financiële berekening '*inz. rechtsherstel Gem. Hoogezand-Sappemeer/fam. v. Geuns*'[804]

Bij een overzicht kwam de gemeente een bedrag van ƒ. 6217,42
Daarbij kwamen de volgende posten waarmee volgens het Rechtsherstel geen rekening mocht worden gehouden:

• provisie en omzetbel. en prov. (vgl. brief Gem. afd. II nr. 650, dd 26-5-1954)	112,14	
• transportkosten	331,40	
• overgangsrecht	181,30	
totaal te verlagen met:		ƒ. 624,84
Resteert:		ƒ.5.592,58

Volgens een brief van januari 1950 kwam de gemeente meer toe:[805]

• waterschapslasten 1951 t/m 1954 = 4 x ƒ. 0,32	1,28	
• straatbelasting, idem = 4 x ƒ. 14,20	56,80	
samen		ƒ. 58,08
Het zo gereconstrueerde bedrag wordt		ƒ. 5.660,66

Volgens akte van rechtsherstel ontvangt de gemeente:

• van de fam. Van Geuns in contanten	f. 2.696,16	
• vordering t.l.v. NGV nominaal	f. 5.592,58	
Totaal		ƒ. 5.660,66

[804] De navolgende berekening is ontleend aan: GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier 'perceel familie Van Geuns', berekening '*inz. Rechtsherstel Gem. Hoogezand-Sappemeer / fam. v. Geuns*'.
[805] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier 'perceel familie Van Geuns'.

Berekening Gemeente

	Voorschot aankoop `		ƒ. 637,14
Restant	ƒ. 5.250,–		
Hierop in mindering gebracht	,, 525,–		
		ƒ. 4.725,–	
Transportkosten		331,40	
		. 5.056,40	
Verrekening grondbelasting		,, 10,–	
		ƒ. 5.046,40	
Overgangsrecht en overtekeningsgeld		,, 181,30	
			,, 5.227,70
		Totaal	ƒ. 5.864,84

Onkosten

assurantie 1944 ƒ. 5,90

Grondbelasting:
Belastbare opbrengst:
Ongebouwd ƒ. 37,38 = ƒ. 6,05
Gebouwd . 218,– = ,, 37,07
Periode 1944 t/m 1950 = 7 x ƒ. ƒ. 43,12 = ƒ. 301,84

Waterschapslasten:
Grootte sectie F1321 = 0,00,54 Hectare
,, F1322 = 0,02,06 Hectare
Totaal 0,02,60 Hectare
Waterschap Noordzijde:
per jaar 0,0260 x ƒ. 7,– = ƒ. 0,18
Waterschap Duurswold:
per jaar 0,0260 x ƒ. 5,50 = …,, 0,14
Totaal ƒ. 0,32 ƒ. 307,74
Periode 1944 t/m 1950 = 7 x ƒ. 0,32 = ,, 2,24
Derving straatbelasting:
Belastbare opbrengst:
Gebouwd ƒ. 218,–
Belasting 6 % = ƒ. 13,08
Ongebouwd ƒ. 37,38
Belasting 3 % = ƒ. 1,12
Periode 1948 t/m 1950 = 3x ƒ. 14,20
ƒ. 42,60
` ,, 352,58
Totaal ƒ. 6.217,42

[Hierbij is aangetekend:]

'*Onderhoudskosten werden aan de woningen niet besteed, terwijl de huren door de betrokken bewoners aan de erven van Geuns zijn blijven betaald geworden. Aangezien de genoemde familie de baten van deze panden ontvingen, zal het bedrag van f. 352,58 door haar aan de gemeente worden gerestitueerd. Voor de som van f. 5864,84 heeft de gemeente dus een vordering op het in liquidatie zijnde bureau voor "Grundstückverwaltung". Aangezien de woningen nog op naam van de gemeente staan, zal het nodig zijn, maatregelen te nemen, dat zij weer op naam van de vroegere eigenaren worden overgeschreven'*.

[get] *Burgemeester en Wethouders der gemeente Hoogezand-Sappemeer*

[get.] A. Klok, burgemeester

…. *secretaris*

Toelichting berekening[806]

De gemeente Hoogezand-Sappemeer licht deze cijfers toe in een brief van 26 mei 1954 naar aanleiding van een schrijven van notaris Hoogenboom van 12 maart 1954. Namens de gemeente Hoogezand-Sappemeer wordt vermeld, dat op 22 december 1943 een bedrag van ƒ. 637,14 is betaald aan de ANBO te Groningen als zijnde 10 % van de koopsom van ƒ. 5.250,– plus 2 % en aan omzetbelasting ƒ. 107,14 plus administratiekosten ƒ. 5,–.
-Op 21 januari 1944 is aan de ANBO betaald ƒ. 5.046,40 = 90 % van de koopsom van ƒ. 5250,– + ƒ. 331,40 transportkosten – ƒ. 10,– grondbelasting.
-Op 30 juni 1944 betaald aan stadsontvanger te Hoogezand ƒ. 131,80 wegens overgangsrecht en overtekeningsgelden.
-Op de betaalde koopsom is ƒ. 10,– in mindering gebracht wegens betaalde grondbelasting. Voorstel is om het wegens betaalde grondbelasting door de familie Van Geuns te restitueren bedrag wordt verminderd met ƒ. 10,–, dus op ƒ. 291,84.
-Het bedrag over de gederfde straatbelasting '*moet worden gebracht*' over het tijdvak 1948 t/m 1954 op 7 x ƒ. 14,20 = ƒ. 99,40; dat van de waterschapslasten op 10 x ƒ. 0,32 = ƒ. 3,20.
-Verder wordt toegevoegd: '*De verrekening van de betaalde grondbelasting, de waterschapslasten en de straatbelasting zal rechtstreeks met de erven Van Geuns moeten geschieden, aangezien deze erven de baten over deze jaren ook hebben genoten*.'
-'*Wat onze vordering op de "Grundstückverwaltung" aangaat, menen wij deze op het bedrag van f. 5.864,84 te moeten handhaven*.'
-'*Als bij het rechtsherstel de transportkosten, het overgangsrecht en het overtekeningsgeld niet in aanmerking mogen worden genomen, zullen wij ons daarbij moeten neerleggen*'.

Volgens een brief van januari 1950 kwam de gemeente meer toe:[807]

- waterschapslasten 1951 t/m 1954 = 4 x ƒ. 0,32 1,28
- straatbelasting, idem = 4 x ƒ. 14,20 56,80

samen ƒ. 58,08

Het zo gereconstrueerde bedrag wordt ƒ. 5660,66

[806] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier 'perceel familie Van Geuns', brief Gemeente Hoogezand-Sappemeer (B&W) aan not. J.L.L.C. Hoogenboom, dd 26 mei 1954 (afd. II, nr. 650).
[807] GrA, VDeS, inv.nr. 109, subdossier 'perceel familie Van Geuns',

Appendix H: De verwerving door de gemeente Winsum van een monumentaal pand van de familie De Ranitz

(Jeroen Benders)

Een kwestie die feitelijk buiten onze onderzoeksopdracht valt daar het hier niet om Joods eigendom handelt, betreft de aankoop door de gemeente Winsum van het woonhuis van (sinds 1935: jhr.) Cornelis de Ranitz en diens echtgenote Sara Magdalena Jacoba Catharina van Os te Winsum. Het gaat om het oude deel van het huidige gemeentehuis van de gemeente Het Hogeland aldaar, tegenwoordig Hoofdstraat W70. Op verzoek van de opdrachtgever besteden we hier in deze bijlage toch aandacht aan. Over de verkoop aan de voormalige gemeente Winsum ten tijde van de oorlog doen namelijk verschillende verhalen de ronde, volgens welke de verkoop onder druk heeft plaatsgevonden, waardoor de gemeente het kapitale pand voor een lager bedrag dan de werkelijke waarde in handen heeft gekregen. Over de aard van die druk lopen de versies uiteen.

De toenmalige burgemeester R.W. Keiser zou tegen eigenaar De Ranitz gezegd hebben, dat er een kans bestond dat er een nationaalsocialistische instelling in gehuisvest werd indien hij zijn villa niet aan de gemeente verkocht (om als gemeentehuis in te richten). Deze versie is afkomstig van Anne Wilhelmine De Ranitz-Cohen, een schoondochter van Cornelis de Ranitz.[808] In een andere versie wordt geopperd dat het Joods-zijn van Anne Wilhelmine de Ranitz-Cohen door het toenmalige gemeentebestuur als pressiemiddel gebruikt is.[809] Anne Wilhelmine Cohen was de echtgenote van jhr. Sebastiaan Mattheus Sigismund de Ranitz, zoon van bovengenoemde Cornelis de Ranitz en Sara van Os en met zijn gezin woonachtig in het naastgelegen pand, nu Hoofdstraat W72. Enkele maanden nadat (huidig) nr. 70 als gemeentehuis in gebruik genomen was, werden beide gebouwen overigens gevorderd voor inkwartiering van de staf van de *Grenzschutz*.[810]

Tot zover de verhalen – wat zijn de (achterhaalbare) feiten? Het oostelijke deel van het perceel E534 was eind 1910 door Cornelis de Ranitz aangekocht voor ƒ 5.500,–. Aan de westzijde diende toen een sloot te worden gegraven van minstens zes meter bovenwijdte, die precies moest aansluiten bij een bestaande scheidingssloot tussen E575 en E576.[811] Volgens de akte waar het hier om gaat, van 26 maart 1942 en verleden voor notaris Ages tussen eigenaar jhr. C. de Ranitz en burgemeester Keiser namens de gemeente Winsum (met goedkeuring van de Commissaris der Provincie), stond de *'forsche villa'* nr. 92, kadastraal E905 sinds korte tijd onbewoond en ongebruikt leeg.[812] Het pand was al meer dan tien jaar tot de funderingen verzekerd voor ƒ 75.000,–. De gemeente – wegens groei op zoek naar een nieuw en passend onderkomen – had besprekingen met C. de Ranitz geopend, maar vanaf het begin aangegeven niet de volle waarde van het pand te kunnen betalen. De Ranitz van zijn kant wilde, met het oog op de oorlog, de onzekere toekomst en het belang van zijn (kinds)kinderen, de villa niet zomaar ter beschikking van de gemeenschap stellen. Wel was hij bereid tot verkoop voor de geschatte waarde van de bouwmaterialen, indien een waardige bestemming voor de toekomst

[808] Volgens Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 254. Anne Wilhelmine Cohen was later gemeenteraadslid en wethouder van de gemeente Winsum.
[809] Deze versie staat in een e-mail die een bewoner van de gemeente Het Hogeland op 17 oktober 2022 naar de gemeente heeft verstuurd, met een verzoek tot nadere bestudering van deze kwestie in het kader van het onderhavige onderzoek.
[810] Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', 253-254. Toen nog kandidaat-notaris jhr. S.M.S. de Ranitz zat onder de schuilnaam 'Kamphuis' in het verzet (idem, 277).
[811] GrA, KAD, inv.nr. 4330, deel 571, akte 87.
[812] GrA, KAD, inv.nr. 4580, deel 821, akte 42.

verzekerd was door inrichting als gemeentehuis, alsook tegen de waarde van de grond als bouwterrein zoals hij het in 1910 gekocht had. De door hem gevraagde koopsom was ƒ 23.500,–. Daarbij diende aan enige *'minder zakelijke voorwaarden'* van hem, zijn echtgenote en kinderen te worden voldaan, zoals het gebruik van het tennisveld op het terrein. De gemeente deelde mee niet hoger dan ƒ 22.000,– te kunnen gaan; dit werd ook het uiteindelijke bedrag, plus ƒ 350,– voor de overname van kronen en bestaande lampen.[813] De Ranitz liet de afbraakwaarde van de *'tegeltennisbaan'* en de houtopstand met aanleg buiten beschouwing. Een van zijn voorwaarden was dat het pand tenminste tien jaar lang gemeentehuis zou blijven. Een reeks roerende en onroerende zaken werd *'uitbedongen'*. De gemeente verklaarde zich aan de voorwaarden te zullen houden; zo bleef het tennisveld in gebruik bij de familie.

Toen in de zomer van 1952 plannen voor tennisbanen in Winsum vorm kregen, kwam de zoon jhr. S.M.S. de Ranitz in een brief aan de gemeente terug op de overdracht van 1942. Hij schreef dat zijn vader liever tot verhuur voor de duur van tien jaar was overgegaan dan tot verkoop en vervolgt dan: *'Er is toen op mijn vader een niet geheel geoorloofde pressie uitgeoefend in de richting van verkoop, terwijl ook het spel, omtrent de prijs, niet geheel fair is geweest. Ik ga hier verder niet op in, doch in een particulier gesprek, dat ik na de bezettingstijd met de heer Burgemeester heb gevoerd, heb ik aan de Burgemeester medegedeeld, dat de bestemming van het voormalige woonhuis van mijn familie tot Gemeentehuis in overeenstemming is met de wensen van mijn vader en zijn familie en dat wij daarom geen pogingen hebben aangewend, om rechtsherstel te verkrijgen van een aan mijn vader in 1942 min of meer opgedrongen verkoopovereenkomst'*. Op de brief is met pen aangetekend, dat de burgemeester de heer De Ranitz zou aanbieden de tegels weg te halen onder afstand van verdere rechten op de tennisbaan.[814]

De conclusie mag luiden dat de gemeente het kapitale pand met de bijbehorende grond tegen een sterk gereduceerd bedrag heeft weten te kopen door de bijzonder welwillende houding van de familie De Ranitz. Of hier 'drang en dwang' van welke aard dan ook achter zat, is op grond en uit de aard van de officiële documenten onmogelijk vast te stellen. De brief van De Ranitz jr. geeft een kijkje achter de schermen, maar wordt niet concreet over die volgens hem *'niet geheel geoorloofde pressie'*. In elk geval kan gesteld worden dat het Joods-zijn van mevrouw De Ranitz-Cohen bezwaarlijk als drukmiddel gehanteerd kan zijn. Zij stond op 25 februari 1941 overigens wel met de code G II in een *'opgave van personen, geheel of gedeeltelijk van Joodschen bloede'* in de gemeente Winsum (op het adres Hoofdstraat 94) en betaalde voor de aanmeldingsplicht in dezen net als vijftien andere Winsumers leges ad ƒ 1,–.[815] G 'Romeinse 2' stond in de Groninger lijsten conform de Neurenberger rassenwetten van de Nazi's uit 1935 veelal voor '*halfjoods*', dat wil zeggen personen met twee Joodse grootouders.[816] Op een lijst van in Winsum woonachtige Joden d.d. 5 juli 1942 staat Anne Wilhelmine de Ranitz-Cohen niet meer vermeld. Half-Joden waren vrijgesteld van deportatie, net als gemengd gehuwde Joden.[817] Anne Wilhelmine Cohen behoorde tot beide groepen als half-

[813] Zoals te lezen valt in de Memorie van toelichting op de aankoop van 25 februari 1942; hierin staat ook dat de bouwkosten destijds ongeveer ƒ 50.000,– beliepen en dat de waardebepaling van het huis niet kon geschieden door vergelijking met andere percelen. De gemeente financierde de aankoop met een geldlening van ƒ 33.000,– die zij in 33 jaar wilde aflossen: ArHl, AgWi, inv.nr. 207, stukken betreffende aankoop en beheer van het gemeentehuis aan de Hoofdstraat Winsum 70 te Winsum. 1942-1989.

[814] ArHl, AgWi, inv.nr. 207, stukken betreffende aankoop en beheer van het gemeentehuis aan de Hoofdstraat Winsum 70 te Winsum. 1942-1989.

[815] ArHl, AgWi, inv.nr. 823.

[816] Haar vader was Isaac Bennie Cohen (1867-1954), gemengd gehuwd met Jacqueline Wilhelmine Longepée. Haar grootouders van vaders kant waren Bennie Cohen en Anna Schaap (een dochter van Izaak Lazarus Schaap en Rebekka Heijmans: www.wiewaswie.nl.

[817] Zie Tammes, 'Het belang van jodenregistratie', 58-59.

Joodse gemengd gehuwde vrouw en was daarmee volledig gevrijwaard van vervolging. Als daarbij ook nog bedacht wordt dat het bij de verkoop van Hoofdstraat W70 niet om haar echtgenoot, maar om haar schoonvader ging en deze ook nog plaatsvond ruim voor de daadwerkelijke deportaties in Nederland beginnen, lijkt het erop dat de gedeeltelijke Joodse afkomst van Anne Wilhelmine de Ranitz-Cohen bij deze verkoop nauwelijks een rol kan hebben gespeeld.

Literatuur

G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1999).

G. Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam, 2001).

T. Bakker, *In aanraking met Israël. De kehille Veendam*, herziene uitgave (Veendam, 2001),

T. Bakker, *MedieneStad Winschoten; Mokum van het Noorden*, herziene uitgave (Veendam, 2002).

T. Bakker, *Sporen die achter blijven. Gebeurtenissen uit de Tweede Wereld Oorlog en daarna* (Veendam, 2004).

N. Benninga, *Oorlogsherinneringen;* met achtergrondinformatie van H. Hamburger en J.C. Regtien (Winsum, 1997).

C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen; Winsum Eenrum Leens – Ulrum Warffum 1751-1947*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 8 (Groningen, 2000).

A. Bolt, *Geschiedenis van Uithuizen van de middeleeuwen tot en met 31 december 1978* (Uithuizen, 1982).

C.P. van den Boomgaard, *Voor de nazi's geen Jood. Hoe ruim 2500 Joden door ontduiking van rassenvoorschriften aan de deportaties zijn ontkomen* (Hilversum, 2019).

E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 10 (Groningen, 2001).

E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Westerwolde. Nieuweschans, Bunde, Bellingwolde, Oudeschans, Wedde, Vlagtwedde, Bourtange, Sellingen, Ter Apel, De Maten en Roswinkel*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 11 (Groningen, 2004).

E.P. Boon, W. Domburg en J.J.M. Lettinck, *De Joodse gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964; Beerta, Finsterwolde, Midwolda, Nieuwolda, Scheemda, Winschoten.* Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 11, 2 delen (Groningen, 2010).

K.G. Bos en J.H. Bos, *Hoogezand en Sappemeer tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945* (Bedum 1991).

P. Broekema, *Benjamin. Een verzwegen dood* (Amsterdam, 2001).

P. Brood (red.), *375 jaar Hoogezand en Sappemeer* (Bedum, 2003).

H. van der Burg en J. Regtien, *Het Album van Nardus de Vries en Agnes Bruins. De voormalige synagoge in Winsum* (Bedum, 2004).

Calvin College, 'Dutch Emigrant Families Assisted by the Immigration Committee of the Christian Reformed Church in North America 1946-1963' (2015), in: https://www.calvin.edu/hh/family_history_resources/Immigration%20Committee%20Report.pdf.

S. Cazemier, 'Oorlog', *Historisch Leek* 28-2 (2014) 14-27; 28-3 (2014) 28-32; 29-1 (2015 8-9) en samen met K.S. Gunter 29-2 (2015) 2-5.

M. Croes en P. Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam, 2004).

M. Croes en P. Tammes, 'De lokale percentage overlevenden van de jodenvervolging in Nederland', *Groniek* 168 (2005), 437-457.

O. Doornbos, 'III De joodse gemeente Winschoten in de negentiende en twintigste eeuw', in P. Brood en E. Schut red., 'Eene zeer twistzieke natie'. Aspecten van de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Winschoten 1683-1943 (Bedum, 2003).

W. Domburg, *Overzicht van namen van Joodse families in de serie 'Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in (stad en provincie) Groningen'. Met hun woonplaatsen en onderlinge verwantschappen*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 14 (Groningen, 2010).

C. Dommerholt en R. van Donk, 'Terugkeer, opvang en zorg. Met lege handen in een stille stad', in: S. van der Poel (red.), *Lege plekken. Groningen en zijn Joodse stadjers in en na de oorlog* (Assen, 2022), 66-95.

M. Duijvendak en S. van der Poel e.a., *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*. Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen, November 2021.

J. van Gelder, *Het Huis van Gronings Israël. De synagoge en haar gemeente, 1906-2006* (Westervoort, 2006).

P. Griffioen en R. Zeller, 'Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa', in: https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/.

P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam, 2011).

A. de Groot en B. van Houten, *Tweestromenland. Elektriciteitsvoorziening in Groningen en Drenthe* (Groningen, 1988).

R.C. Hage en J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap van Veendam-Wildervank, Muntendam en Meeden*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 3 (Groningen, 1985).

H. Hamburger en J.C. Regtien, *Een Joodse Erfenis in Winsum* (Bedum, 1993).

H. Hamburger en J.C. Regtien, *Sporen van een joods verleden in Noordwest Groningen* (Bedum, 1995).

H. Hamburger, J.C. Regtien en E.H. Hoving, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen alsmede algemene oorlogsmonumenten waarop joodse namen voorkomen* (Bedum, 1998).

R. van Hasselt, *Uitgesloten. Schetsen van wat er gebeurde met de Groninger gemeenschap in en na de Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg, 2022).

M.T.G. Hennes, 'Eenheid in Verscheidenheid, een prosopografie van de oprichters van de Amsterdamse Credietvereniging 1853', Bachelorwerkstuk Radboud Universiteit, 15 januari 2019.

M. Hillenga, *Naar één school. Zeven scholen onderweg naar Het Hogeland College 1868-2008* (Warffum enz., 2008)

W. van Hout en F. Jonker, ‘Het verhaal van Jacob Lenting, voorheen slager te Veendam’, *Pluustergoud* (2007), nr. 25, pp. 4-7.

A. Huitzing, ‘Collectie Calmeijer. Hoe een Joodse familie de oorlog overleefde’, *Gen*, 27 (2021), nr, 4, pp. 48-53.

D. Hulsebos, *Foxhol en Foxholsterbosch. Unieke dorpen met een rijke historie en interessante inwoner*s (z.p., 2019).

W. Kamminga, *Grijpskerk, schetsen uit de dorpen van de voormalige gemeente* (Grijpskerk, 2001).

G.J. van Klinken en J.N. de Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 4 (Groningen, 1987).

G. van Klinken, ‘Het ontstaan van de joodse gemeente Leek’, in: J. Bolling e.a. (red.), *‘*De*’ Leek,* de *geschiedenis* (Leek, 2000) 179-194.

G. Klok e.a., *Van Breede tot Wortelpot. Straten, pleinen, wierden, buurtschappen, bruggen, waterlopen, terreinen, in de gemeente Eemsmond* (Warffum, z.j. [2011]).

G.S. Koelman-Poel, *Een synagoge op het kruispunt van de winden* (Winschoten, 2002).

J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (Assen, 1964).

E. Koops en A. Michel, ‘De familie Denneboom’, *Historisch Leek*, 29-1 (2015) 23-32.

H. Kuipers en H. Offeringa, m.m.v. W.J. Formsma, *De heerlijkheid Visvliet. De geschiedenis in woord en beeld van Visvliet, gelegen in de gemeente Grijpskerk* (Zwolle, 1979).

H. Lettinck, *Klein en groot zijn daar gelijk. De Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen* (Bedum, 2009).

M. Looden, ‘Herstelde Joodse begraafplaats in Winschoten wordt in het najaar alsnog officieel ingewijd’, *Dagblad van het Noorden*, 3 augustus 2020.

G. Luijters, *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse, Roma en Sinti kinderen 1942-1945* (Amsterdam, 2012).

J. Lutterop, ‘De jodenvervolging in de provincie Groningen gedurende de jaren 1940-1945’, referaat Rijksuniversiteit Groningen, 1979 (Aanwezig bibliotheek Groninger Archieven).

K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen, 2008).

F. Menko, ‘Veertien kinderen. De oorlogsgeschiedenis van mijn joodse familie’, *JaGDaF* 35 (2022), nr. 2, pp. 15-16.

H. Meppelink, ‘Jan van der Sleen speurt naar oud-onderduikers Nieuwlande’, *Hoogeveensche courant*, 22 februari 2021.

A. Noorlag, *Hermann Johannes Conring. Trouw aan een misdadig systeem* (Groningen, 2021).

H. Onderwater, *Mobilisatie collaboratie liberatie; De jaren 1938-1948 in Stadskanaal* (Stadskanaal, 1977).

R. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen, 1995).

H. Piersma en J. Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam, 2015).

S. van der Poel (red.), *Lege plekken. Groningen en zijn Joodse stadjers in en na de oorlog* (Assen, 2022).

J. Regtien, m.m.v. H. Bolhuis en J. Bijstra, *Winsum 1940-1945* (Bedum, 2005).

J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker, *Een wandeling door Joods Winsum; '…ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend, …'* (Winsum, 2006).

H. van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum, 2013).

M. Ritzema, *Burgemeester in verzet 1910-1945. Een biografie in de vorm van brieven* (Castricum, 2008).

R. Schütz en G. Luijters, 'Het dossier van het Apeldoornsche Bos', in: G. Luijters, R. Schütz en M. Jongman, *De deportaties uit Nederland 1940-1945; Portretten uit de archieven* (Amsterdam, 2017), 111-134.

R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam, 2016).

J.A. Schuur m.m.v. W. Loonstra en W.W. Beereboom, *Inventarissen van de archieven van de gemeente Leek 1811-1976. Deel I* (Leek, 2005).

R. te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag, 2017).

D. Stijkel, 'Dagboek Winschoter schoenhandelaar Abraham Salomons: vlucht naar Zwitserland en leven daar uitvoerig beschreven', *Oud Winschoten: halfjaarlijks tijdschrift over de geschiedenis van Winschoten*, 14 (2011), nr. 27, p. 25-31.

B.P. Tammeling, 'Winsum in de tweede wereldoorlog', in: W.J. Formsma (red.), *Winsum, Gedenkboek 1982* (Groningen, 1982) 245-288.

P. Tammes en W. Ultee, 'De Duitse bezetting, de verzuildheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners', in: O.W.A. Boonstra e.a., Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001 (Den Haag, 2007), 395-419.

P. Tammes, 'Het belang van Jodenregistratie voor de vernietiging van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Sociale en Ecomische Geschiedenis*, 6-2 (2009) 34-62.

M. van Tielhof, *Banken in bezettingstijd. De voorgangers van ABN AMRO tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode van rechtsherstel* (Amsterdam/Antwerpen, 2003).

C. Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede: oorlogsdagboek 1941-1945.* Inleiding en tekstbezorging Bart Wallet (Zoetermeer, 2016).

C. Veldman-Reitsema, 'De familie Reitsema; herinneringen aan een slagersleven', *Historisch Leek*, 25-4 (2011) 26-27.

H. Venema, *De Joods-etnische zuivering van de provincie Groningen 1942-1943* (2013).

H. Venhuis, *De Joods-Etnische zuivering van de provincie Groningen 1942-1943* (Groningen, 1999)

J.H. de Vey Mestdagh, J. Dijkstra en E. Schut, *Joden in Noord-Oost Groningen. De joodse gemeenschappen in Appingedam Bierum Delfzijl Kanten Loppersum Middelstum Stedum Ten Boer Termunten Uithuizen Uithuizermeeden Usquert 't Zandt en omliggende dorpen*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen, deel 2 (Groningen, 1980).

W. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam, 2005).

G.G. Vledder, *Inventaris van de archieven van het gemeentebestuur van Winschoten (1882) 1939-1945 (1946) en van de ambtenaar van de burgerlijke stand 1930-1945* (z.p. en z.j.).

M.J. Vos en S. ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam, 2013).

J.P. Vredenberg, 'Een gemeentebestuur in bezettingstijd', *Bijdragen en mededelingen 'Gelre'* 86 (1995) 147-165.

A. de Vries, *Verhoalen uut Leek*. Streektoalproject Culturele Raad Leek (2008).

B. Wallet, 'Achtergronden bij het dagboek van Carry Ulreich', in: C. Ulreich, *'s Nachts droom ik van vrede: oorlogsdagboek 1941-1945.* Inleiding en tekstbezorging Bart Wallet (Zoetermeer, 2016), 239-271.

Bronnen

Archieven (gerangschikt naar archiefbewaarplaatsen)

ArHl: Archief gemeente Het Hogeland (vestigingen Winsum en Uithuizen)

-AgUi: Archief Gemeentebestuur Uithuizen 1933-1978 (vestiging Uithuizen)

-AgWi: Archief Gemeentebestuur Winsum 1932-1989 (vestiging Winsum)

ArMG: Archief gemeente Midden-Groningen

-AgHz: Archief Gemeentebestuur Hoogezand 1930-1949 (toegang HS01-002)

-AgHS: Archief Gemeentebestuur Hoogezand-Sappemeer 1949-1985 (toegang HS01-005)

-AgNb: Archief Gemeentebestuur Noordbroek 1808-1965 (toegang MW01-004)

-AgSA: Archief Gemeentebestuur Sappemeer 1930-1949 (toegang HS01-004)

-AgSL: Archief Gemeentebestuur Slochteren 1940-1972 (toegang SL01-002)

-AgZb: Archief Gemeentebestuur Zuidbroek 1808-1965 (toegang MW01-006)

ArOa: Archief gemeente Oldambt (vestigingen Winschoten en Scheemda)

-AgMw: Archief Gemeentebestuur Midwolda 1811-1989 (vestiging Scheemda)

-AgSCH: Archief Gemeentebestuur Scheemda 1808-1989 (vestiging Scheemda)

-AGW30-45: Archief Gemeentebestuur Winschoten 1930-1945 (vestiging Winschoten)

-AGW46-69: Archief Gemeentebestuur Winschoten 1946-1969 (vestiging Winschoten)

ArVd: Archief gemeente Veendam

-AGV: Archief Gemeentebestuur Veendam 1911-1968.

-AgWv: Archief Gemeentebestuur Wildervank 1906-1968

ArWk: Archief gemeente Westerkwartier (vestigingen Zuidhorn en Leek)

-AgGk: Archief Gemeentebestuur Grijpskerk 1925-1989 (vestiging Zuidhorn)

-AgLk: Archief Gemeentebestuur Leek 1837-1976 (vestiging Leek)

GrA: Groninger Archieven

-ARG: Arrondissementsrechtbank Groningen: Bedrijfsvoering en Civiele Zaken 1940-1989 (toegang 2712)

-CBG: Commissie Beheersconflicten Groningen 1948-1951 (toegang 127)

-GSBP: Gedeputeerde Staten van Groningen: bestemmingsplannen 1930-1976 (toegang 2291)

-HGLE: Hervormde gemeente Leens 1655-1998 (toegang 252)

-HHC: Het Hogeland College 1918-2011 (toegang 2700)

-HRD: Handelsregisterdossiers (toegang 1972 en 2524)

-HRG: Handelsregister Groningen 1922-1988 (toegang 2540)

-KAD: Kadasterbewaarders, Dienst van het kadaster 1817-1980 (toegang 2207)

-NIGG: Nederlands-Israëlitische Gemeente Groningen 1945-1990 (toegang 368)

-NoUi: Notarissen te Uithuizen (standplaats 11) 1937-1935 (toegang 95)

-PBG: Provinciaal Bestuur van Groningen 1942-1976 (toegang 1776)

-RKZ: Diakonessenhuis en Rooms Katholiek Ziekenhuis 1880-1989 (toegang 1741)

-VDeS: Verzameling Van Dam en Sentener, 1945-1965 (toegang 674)

KaVW: Kadaster Archiefviewer: zie www.kadaster.nl

NA: Nationaal Archief te Den Haag

-ABAS: Archief van de Bank-Associatie (De Nederlandsche Bank) 1918-1971 (toegang 2.25.77.10)

-KADNBI: Kadaster: registratie van beschikkingen van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), Winschoten (toegang 2.08.101.11)

-NBI: Archieven Nederlandse Beheersinstituut, beheersdossiers (toegangen 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.17)

-*Verkaufsbücher*: De database is een bewerking van: Directie van de Landbouw: Grondzaken en Pachtzaken, inv.nrs. 109-123 (toegang 2.11.08.01)

NIOD

Einsatztab Reichsleiter Rosenberg 1942-1943 (toegang 093a)

Websites (selectie van de meest gebruikte in het onderzoek: zie verder ook de annotatie)

NB: de websites zijn geraadpleegd in de periode september 2021 tot en met september 2022.

www.allegroningers.nl [Burgerlijke Stand, provincie Groningen]

https://archief.amsterdam/indexen/

www.delpher.nl [krantenartikelen genoemd in de annotatie]

https://www.genealogieonline.nl/

www.geni.com [stambomen]

www.joodsmonument.nl

www.maxvandam.info [Joodse stambomen]

https://www.museumjoodseschooltje.nl/

https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/

https://sjoa-drenthe.nl/index.php/nl/personen/humo-gen [Joodse stambomen]

https://www.stichtingarchiefmuntendam.nl/joodse-gemeenschap-muntendam/

https://www.shvw.nl/Stichting_Herdenkingsstenen_Veendam_Wildervank/

www.volkstellingen.nl

https://westerborkportretten.nl/bevrijdingsportretten/

www.wiewaswie.nl [vele genealogische bronnen, Nederland]

https://www.wkregister.nl/home/

https://www.dewinsumsesjoel.nl/